

Irodalomtörténeti Közlemények

A Magyar Tudományos Akadémia
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2001

3–4

A tartalomból

A *genus iudiciale* a 16–17. századi
magyarországi irodalomban és
irodalomelméletben

A történeti kommunikációelmélet
alkalmazása a magyar politikai
eszmétörténetben – A kora újkori
modell

Nyolc érv az elsődleges kontextus
mellett

3–4

2001

Irk

ItK

Publications d'histoire littéraire
105e année n° 3–4 2001

COMITE DE REDACTION

László Szörényi
directeur de la revue

Gábor Kecskeméti
rédacteur en chef

Mihály Balázs

Ferenc Bíró

István Bitskey

Péter Dávidházi

Edit Erdődy

Péter Kőszeghy

Péter Kulcsár

György Tverdota

András Vizkelety

*

Tünde Császtvay
rédacteur

Sándor Bene
rédacteur de la rubrique « Revue »

Béla Hegedűs
rédacteur technique adjoint

REDACTION

H-1118 Budapest, Ménesi út 11–13. Hongrie

Internet : <http://www.itk.iti.mta.hu>

Adresse électronique : itk@iti.mta.hu

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2001. CV. évfolyam 3–4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Szörényi László
főszerkesztő

Kecskeméti Gábor
felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bíró Ferenc

Bitskey István

Dávidházi Péter

Erdődy Edit

Kőszeghy Péter

Kulcsár Péter

Tverdota György

Vizkelety András

*

Császtvay Tünde

szerkesztő

Bene Sándor

a Szemle rovat szerkesztője

Hegedűs Béla

technikai segédszerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://www.itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

<i>Kecskeméti Gábor: A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben.....</i>	255
<i>Bene Sándor: A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmetörténetben – A kora újkori modell.....</i>	285
<i>Takáts József: Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett</i>	316
<i>Eisemann György: A „befagyott emlékezet” és a „világfolyás” (Vajda János: A kárhozat helyén)</i>	325
Kisebb közlemények	
<i>Szentmártoni Szabó Géza–Virágh László: Megzenésített magyar szitkozódás és a pozsonyi bolhák egy Lassus-motettában</i>	341
<i>Györe Zoltán: Eddig ismeretlen kapcsolatok a Csokonai családban</i>	359
<i>Gyüszi László: Egy törvénytelen író: Tévedések Laczkó Géza életrajzában</i>	369
Műhely	
<i>Jászberényi József: Kontextusok Kölcsey Ferenc magnetista tematikájú műveihez.....</i>	373
<i>Urbán Aladár: Petőfi választási kudarca és az országgyűlés</i>	397
Textológia	
<i>Mészáros Ágnes: Genetikus elv – digitális kiadás (Elméleti megfontolások egy készülő Kazinczy-kiadás kapcsán).....</i>	414
Bibliográfia	
<i>Merényi Annamária: Ungvárnémeti Tóth László szerzői bibliográfiája</i>	430
Adattár	
<i>Daneloni, Alessandro: Egy levéltári dokumentum Garázda Péterről</i>	451
<i>S. Sárdi Margit: Ismeretlen 17. századi versek a zágoni parókia könyvtárában.....</i>	456
<i>Pajkossy Gábor: Kölcsey – ahogy az országgyűlési titkosszolgálat 1836-ban látta.....</i>	458
Vita	
<i>Kerényi Ferenc: Petőfi, az orosz ügynök</i>	465
Szemle	
<i>Dávidházi Péter: Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára (Thimár Attila)</i>	468
<i>Újabb könyvek Johann Heinrich Alstedről (Szentpéteri Márton)</i>	476
<i>Knapp Éva: Officium Rákócziánium. Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai (Bene Sándor)</i>	486
<i>The Sopron Collection of Jesuit Stage Designs (Békés Enikő)</i>	496
<i>Margócsy István: Petőfi Sándor (Kerényi Ferenc)</i>	502
<i>Pozsvai Györgyi: Visszanéző tükörben. Az Álmodó ezredvégi olvasata (Eisemann György)</i>	506

KECSKEMÉTI GÁBOR

A GENUS IUDICIALE

A 16–17. SZÁZADI MAGYARORSZÁGI IRODALOMBAN ÉS IRODALOMELMÉLETBEN*

Balassi Bálint egész életét perek, bírósági eljárások kísérték, mégpedig vagyonperek, egyházi eljárások és büntetőügyek egyaránt. Közismertek a vagyonából őt kiforgató gyámja, unokabátyja ellen folytatott birtokpereit. Az 1580-as évek elején a lipcsei nemes-ség és a selmecbányai, zólyomi polgárok perelték rendszeresen hatalmaskodásai, duhajkodásai miatt. Jóságokat hajtatott el, bebörtönzött szolgáit szöktette meg, megverte a selmeci bányabíró a vihnyi hévízben óvatlanul melléje telepedő legényét, a hodrusbányai mészáros fiatal özvegyét fényes nappal az országúton igyekezett leteperni. 1584 karácsonyán unokahúgával kötött házasságot és ugyanaznap néhány órára önkényesen elfoglalta a felesége, anyósa és sógora közös zálogbirtokában lévő Sárospatak várát, amely királyi birtok volt. Ezzel két pert vont magára, mindkettőt sógora indította ellene. Az elsőfokú unokatestvérrel kötött házasság tilalmának megszegése miatt az esztergomi érseki szentszék eljárását kérte vérfertőzés ügyében, a királyi vár elfoglalása miatt pedig hűtlenségi pert kezdeményezett. 1587-ben már az egri püspöki szentszéken is pere folyt Balassinak, ez alkalommal felesége hűtlensége ügyében. Házasságukat 1591-ben érvénytelennek nyilvánították. 1592-ben viszont Balassi perelte be korábbi szerelmét, az Anna- és Júlia-versek ihletőjét, Losonczy Annát az esztergomi szentszéken, feltehetőleg becsületsértés miatt. A vérfertőző együttélést kimondó korábbi szentszéki ítélet miatt azonban perképtelen személynek nyilvánították.¹ Az 1653-ban vallásos-hazafias ideálokat hirdető verseskötetet megjelentető Listius László birtokpereit mellett számos büntetőpernek is részese volt. Őt okirat-hamisítással, gyűjtogatással, leányanyák megölésével és gyermekük saját fiúörököseként való feltüntetésével, több más gyilkossággal és szodomitasággal vádolták. A magyarországi pereket ugyan sikerült elhallgattatnia azáltal, hogy a nádort megvesztegette, 1661-ben azonban Bécsben tartóztatták le pénzhamisítás vádjával, s 1662-ben a bécsi városi törvényszék fej- és jószágvesztésre ítélte.² A 16–17. század számos más magyarországi írójának gyűlt meg a baja a törvénnyel, s szenvedett börtönbüntetést is hol vallási-egyházi vádakkal (Dávid Ferenc, Újfalvi Imre), hol politikai ügyekben (Bornemisza Péter, Joannes Bocatius, Bethlen Miklós, az 1670-es évek gályarabnak eladott kálvinista prédikátorai).

* A jelen tanulmány bővebb magyar változata annak az előadásnak, amely 2001. július 3-án Tours-ban hangzott el a Centre d'Études Supérieures de la Renaissance által szervezett *Droit et justice à la Renaissance* című konferencián, *Le genus iudiciale dans la littérature en Hongrie aux XVIe–XVIIe siècles* címmel.

¹ BÓNIS György, *Balassi Bálint szentszéki pereit*, ITK, 1976, 671–676 (a továbbiakban: BÓNIS 1976).

² Életrajza: RMKT XVII/12, 771–775.

Ezeknek az íróknak és a velük történő eseményeket figyelemmel kísérő kortársaiknak állandó reflexiók bázisul szolgálhattak a nevezetes antik politikai és büntetőperek és azok résztvevői. Amiként életük számos más eseményéhez kötődve kimutatható irodalmi műveikben és gondolkodásukban az antik, a mitológiai és a bibliai hősökre való referenciális utalásokkal, a mitizációval való játék,³ a peres eljárások figyelemmel kísérése természetes módon párosulhatott az antik törvényszéki szónoklat történetéből ismert személyek szerepének kortársakra való kiosztásával, az önértelmezés vagy mások jellemének minősítése új kifejezési eszközöket nyerhetett a *genus iudiciale* szövegeinek és elméletének ismeretéből. Amikor például Joannes Bocatius megírta a Bocskai-mozgalom támogatása miatt Prágában elszenvedett öt éves raboskodásának történetét, a saját szerepét értelmező reflexióiban állandó hivatkozási alapjául szolgált az antik Róma politikai száműzöttjeivel, főként Ovidiusszal és Ciceróval való sorspárhuzam.⁴ Olyan esetről is tudunk, amikor magának a pernek az iratanyagában kívánták az antik asszociációkat tudatosan kihasználni, az ítélethozatalt megfelelő allúziókkal befolyásolni. 1583 novemberében a zólyomi bíró összegzi a város polgárainak Balassi Bálinttól elszenvedett sérelmeit Ernő főherceg számára,⁵ s – amint Téglásy Imre megfigyelte – hogy a főnemes lejáráthassa, „ügyes párhuzamot von Balassi és a híres harácsoló, jogtípró Verres között”.⁶ Bethlen Miklós 1704. június 28-i védekező iratában lehetetlen fel nem ismerni azt az argumentációt, amelyhez hasonló Cicero védőbeszédében Milo ártatlanságát bizonyította.⁷

Ezek az utalások a kor értelmiségi műveltséganyagának magától értetődő részei. A régi magyarországi iskolai képzéshez szorosan hozzátartozott a *genus iudiciale* elméletének és gyakorlatának megismerése. Az alapos tájékozottságot három forrás is biztosította: a retorikai kompendiumok tanulmányozása, az iskolai auktorok olvasása és imitációja, valamint a szónoki gyakorlatokban való részvétel.

³ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998 (Historia Litteraria, 5) (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 1998), 198–209.

⁴ BOCATIUS János, *Öt év börtönben (1606–1610)*, ford., jegyz., utószó CSONKA Ferenc, a függelék iratait ford. MOLLAY Károly, Bp., Európa, 1985 (Bibliotheca Historica), lásd például a 66, 69, 75, 88, 89, 91, 108, 126. stb. lapon.

⁵ Szövegét közölte latin eredetiben és magyar fordításban: ECKHARDT Sándor, *Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből*, Bp., Akadémiai, 1957 (Irodalomtörténeti Füzetek, 10), 51–53, 91–93.

⁶ TÉGLÁSY Imre, *A ciceronianus viták magyarországi recepciójáról* (a továbbiakban: TÉGLÁSY 1977) = *Eszméi és poétikai kérdések a régi magyar prózairodalomban*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., ELTE, 1977 (Acta Iuvenum) (a továbbiakban: HARGITTAY 1977), 73–91, 85.

⁷ „...ha én áruló lettem volna, ki tart olyan bolondnak, hogj...” BETHLEN Miklós *Levelei* (1657–1716), kiad., bev., jegyz. JANKOVICS József, I–II, Bp., Akadémiai, 1987 (RMPE, 6) (a továbbiakban: BETHLEN 1657–1716/1987), 979.

A magyarországi retorikatörténeti kutatás Bán Imre 1971-ben megjelent kismonográfiája óta érdeklődik a 16–17. században magyarországi szerző által kompilált vagy Magyarországon kinyomtatott retorikai kézikönyvek iránt. Az 1711-et megelőző két évszázadból 22 ilyen munka 41 kiadásáról tudunk; a művek közül kettőnek ma ismeretlen a szövege, több kiadásból pedig ma nem ismeretes fennmaradt példány. Három munka görög nyelvű, a többi mind latin, magyar nyelvű retorikai kompendium nincs közöttük. A 22 munkából 5, a 41 kiadásból 6 jelent meg magyarországi katolikus iskolások számára, ezek egyike sem magyarországi szerző írása, hanem mind a jezsuita oktatás Európában egybeült is használt tankönyveinek helyi lenyomatai. Egy további munka szintén jezsuita eredetű külföldi tankönyv, amelyet azonban Magyarországon kálvinista, sőt puritánus környezetben jelentettek meg. A többi retorikai kézikönyv, 16 mű 34 kiadása a magyarországi protestáns felekezetek iskoláinak igényeit elégítette ki, és ezek között kiegyensúlyozott arányban találhatók a korabeli európai (főként németországi) iskolákban használt könyvek helyi mutációi és magyarországi szerzők eredeti alkotásai.⁸

A tárgyal 22 munkából három a progymnasmata oktatását szolgálta, kettő pedig csak stilisztikai kérdésekkel foglalkozott. A maradék 17 kézikönyv legtöbbje érintette a *genus iudiciale* szokásos elméleti tudnivalóit, különösképpen a statusok (constitutiók) tanát és az argumenta inartificialiát. A művek első kiadásainak időrendjében haladva érdemes megismerni néhány kézikönyv beosztásával és a törvényszéki szónoklatot illető tanaival.

Pécseli Király Imre három kiadást megért retorikai kézikönyvének (*Isagoges rhetoricae libri duo*) több mint a fele az invencióval foglalkozik, ahol természetesen a *genus iudiciale* és a statusok ismertetésére is részletesen sor kerül. Több más kézikönyv a statusok négyes, cicerói csoportosítását tartalmazza, de Pécseli statustanának beosztása és terminológiája is az *Ad Herennium*-retorika pontos megfelelője. Érdekessége, hogy a status iuridicialis ismertetésekor – „exercitii gratia” – korabeli politikai példát használ: a Schollius retorikájából⁹ átvett egyik mintabeszédben védelmezi, a másikban támadja a belga rendek spanyol uralommal szembeni lázadását.

A herborni főiskoláról a gyulafehérvári fejedelmi udvarba és az ott felállított iskolába meghívott Ludwig Philipp Piscator 1635-ben jelentette meg első alkalommal *Rudimenta rhetoricae* című tankönyvét, amelyet a században még legalább további öt alkalommal kiadtak. A kis füzet a ramusi felfogásnak megfelelően csak a szóképeket és az alakzato-

⁸ Hozzá kell tenni mindehhez, hogy a vizsgált időszakban (pontosabban 1650 és 1684 között) 5 kiadásban 7 homiletikai mű is megjelent Magyarországon. Ezek mindegyike a magyarországi és erdélyi kálvinista egyház használatára készült, s közöttük egy latin–magyar kétnyelvű munka is akad.

⁹ BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1971 (Irodalomtörténeti Füzetek, 72) (a továbbiakban: BÁN 1971a), 17. Bán Imre ezt a szerzőt és művét nem tudta azonosítani. Johannes Scholliusról van szó, az 1606-ban elhunyt marburgi hebraista teológiaprofesszor névrokonáról. *Praxis rhetorica sive scholae et exercitationes eloquentiae* című tankönyvét Frankfurtban jelentette meg 1607-ben (újabb kiadása: Lübeck, 1612). 1610-ben Frankfurtban *Praxis logica, sive scholae et exercitationes dialecticae* című tankönyve is megjelent.

kat ismerteti. 1639-ben azonban Piscator a ramusi retorikaelméletet a hagyományos ötrészes ciceroniánus elmélettel kiegészítő szinkretikus oratoria tankönyvét is kibocsátotta (*Rudimenta oratoriae*), amelyet a század során további négy kiadás követett. Ennek invencióval foglalkozó része meghatározza a *genus iudiciale scopusát*, előadja a statusok tanát, egyenként a beszédnekem toposzait (a törvényszéki beszédét statusonként csoportosítva), majd külön a tanító és a megindító beszédrészek argumentációs lehetőségeit. Tárgyunk szempontjából egyébként Piscator Gyulafehérvárott 1642-ben megjelent poétikája (*Artis poeticae praecepta*) is figyelmet érdemel. Ennek műfajelméleti fejezete a költészetet exotericumra és dramaticumra tagolja (a megkülönböztetés alapja, hogy a szerző is megszólal-e a műben vagy csak a szereplők beszélnek), és az előbbiben a hagyományos retorikai műnemeknek megfelelően különíti el a műfajokat. A *iudiciale* neméhez a vitákat (*controversiae*) és a pereket (*lites*) sorolja, amelyek a drámai költeményben szokatlan helyet kapni.¹⁰

Igen érdekes egyéni tankönyvet alkotott a lőcsei Andreas Graff (*Lex mihi ars: Studium eloquentiae absolutum*, 1643). A retorikai tudnivalókat három ismeretszinten fejtette ki. A kezdők számára írott elementale az eloquentia retorikai és oratoriai speciesre való felosztását foglalja magába. A retorika a ramusi tudományelméleti felosztásnak megfelelően az elokúcióból és az actióból tevődik össze (az utóbbit tárgyaló részben idézi is Omer Talon tankönyvét). Az oratoria azonban nem a korban szokásos értelemben szerepel, vagyis nem az egyéb tankönyvekben megfigyelhető szinkretikus ötvözet öt szónoki művelet megnevezésével, hanem csak az invenció és a diszpozíció előírásait tartalmazza. Ezek azonban itt természetesen nem a ramusi dialektika azonos nevű összetevőinek előírásai, hanem a hagyományos retorikai praeceptumok. Különösen nagy figyelmet szentel a thema különböző fajtái elkülönítésének. Az *investigatio* invenció művelete kapcsán annak nemcsak *ex generibus causarum* származó műveleteit említi, hanem figyelmeztet az *ex facultatibus* származtatható eljárásokra; a *genus iudiciale* esetében ez a jogtudományi fakultáson oktatott ismeretanyag egészének retorikai szituációra való vonatkoztatását lehetővé teszi. A gondolatmenet átgondoltságára jellemző, hogy míg a *genus iudiciale* sajátos artificiales toposzaiként a statusok tana adatik elő, *inartificiale* argumentumaként pedig a hagyományos öt *locus* (*leges, testes, pacta, tormenta, iusiurandum*), a *genus deliberativum* toposzai között szintén említett *inartificiale* argumentumok mást jelentenek: felsorolásukban a *dicta*, a *sententiae* és a *testimonia* szerepel. Graff tankönyve második ismeretszintjén – ugyan homályos, a fő részek rendjét csaknem elfedő szerkezetben – lényegében az oratoria megszokott tanításai kerülnek sorra: az invenciót, a diszpozíciót (nevük itt: az *essentia* materiája és formája) az elokúció oratoriában szokásos tanai (a *stilus* erényei), majd az *impressio* és az *actio* követik. A tankönyv harmadik szintje (*Gymnasium eloquentiae*) az iskolai auktorolvasás módszereinek áttekintése.

Conradus Dietericus együttesen is csak negyven lapos retorikai és oratoriai tankönyvét (*Epitomes praeceptorum rhetorices, Epitomes praeceptorum oratoriae*) három alkalom-

¹⁰ BÁN 1971a, i. m., 33.

mal is megjelentették a 17. század közepén. Az igénytelen kis füzet ugyan csak négy lapot szentel a genera causarum ismertetésének, ez azonban a statusok tanának összegzésére is elegendő.

A sárospataki iskola tanára, Buzinkai Mihály szintén elkészítette mind a retorika, mind az oratoria tankönyvét (*Institutionum rhetoricarum libri duo*, 1658 és további négy kiadás; *Institutiones oratoriae*, 1659 és további két kiadás). Az utóbbiban ugyan a genus demonstrativum részesül a legnagyobb figyelemben, de a statusok tanát is részletesen ismerteti, és a genus iudiciale műneméhez tartozónak mond öt beszédformát, az invectiva (szidalmazás), az objurgatoria (feddés), az expostulatoria (panasz), az exprobratoria (szemrehányás) és a deprecatoria (esdeklés, bocsánatkérés) műfaját.

1696-ban Kolozsvárott olyan kompendium jelent meg, amelyet Gerardus Johannes Vossius rövidebb retorikájából annak mintegy harmadára tömörített tovább az erdélyi iskolák használatára Dálnoki Benkő Márton, a nagyenyedi kollégium diákja és az alsóbb osztályok praeceptor (Rhetorice contracta). Noha a kis könyvecske több mint négyötöde a stilisztikát tárgyalja, az invenciós rész harmadik fejezete ismerteti a statusok tanát és az argumentationes inartificiales öt csoportját.

Az iskolai auktorok olvasása és a genus iudiciale

A 16–17. századi iskolai oktatás a retorikaelméleti munkák praeceptumainak feldolgozásán túl – talán még nagyobb időt és figyelmet szentelve neki – a klasszikus antikvitás vezető tekintélynek számító auktorai műveinek olvastatását, magyarázatát és imitációját is elvégezte. A legutóbbi időszak európai retorikatörténeti kutatásaiban olyan jelek mutatkoznak, hogy a grammatikai, retorikai, poétikai, logikai tankönyvek vizsgálata, tételeik regisztrálása és az irodalmi gyakorlattal való összevetése önmagában nem elegendő egy korszak kommunikációs pozícióinak tisztázásához, hanem az imitáció alapján tekinthető iskolai olvasmányanyag elemzése is elvégzendő.¹¹

Ruth Morse a középkori iskolai gyakorlat szempontjából emelte ki a retorikai eszközök kommentált ókori szövegekből (például a kommentáros Vergiliusból) történő elsajátításának fontosságát.¹² A 16. századi protestantizmus humanisztikus típusú tankönyveivel kapcsolatban Kees Meerhoff figyelmeztetett rá,¹³ hogy azok viszonylag vékonyak, s kifejtett tanításaik után mindig megtaláljuk bennük azt az utalást: „reliqua usus docebit”. Meerhoff szerint az usus itt nem gyakorlást, hanem főként szövegek olvasását jelenti.

¹¹ KECSKEMÉTI 1998, i. m., 31–34. Lásd Szilasi László reflexióit: SZILASI László, *A történeti poétika története (1982–2000)*, BuKsz, 13(2001)/3, 258–264 (a továbbiakban: SZILASI 2001).

¹² RUTH MORSE, *Truth and Convention in the Middle Ages: Rhetoric, Representation, and Reality*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991. Vö. Suzanne REYNOLDS, *Medieval Reading: Grammar, Rhetoric, and the Classical Text*, Cambridge etc., Cambridge University Press, 1996 (Cambridge Studies in Medieval Literature, 27).

¹³ KEES MEERHOFF, *The Significance of Philip Melancthon's Rhetoric in the Renaissance = Renaissance Rhetoric*, ed. Peter MACK, Basingstoke etc., Macmillan etc., 1994 (Warwick Studies in the European Humanities) (a továbbiakban: MACK 1994a), 46–62.

Dilwyn Knox éppígy hangsúlyozta,¹⁴ hogy a protestáns iskolákban a retorikatanítás gyakorlatára koncentráltak. Melanchthon retorikai tankönyvei pontosan azért szorultak vissza vagy kerültek átdolgozásra viszonylag gyorsan, mert az elmélet megtanítására alkalmasak voltak ugyan, de módszerüket, a definitiones és praecepta technikáját alkalmaznának tartották. Georg Meier, Lucas Lossius, Martin Crusius, Michael Neander, Johannes Rivius, Johann Mercklin népszerű tankönyvei viszont olvasmányokat tartalmaztak, a tudnivalókat pedig gyakran kérdés–felelet formájában tömörítették és egyszerűsítették. Eszményük a teoretizálás helyett a példákkal tanítás, az olvastatás volt.

Hazai forrásainkból is arra következtethetünk, hogy a latintanítás három hagyományos lépésének eltérő jelentősége volt a 16. századi iskolában. A grammatikai, a poétikai és a retorikai előírások összegzése (praecepta) helyett a további előrehaladás két gyakorlati módszerét, a szövegek olvasását és magyarázatát (exercitatio, analysis), valamint utánzását (imitatio, genesis) helyezték előtérbe.¹⁵

Jól mutatja ezeknek a szinteknek az egymásra épülését az a tanulmányi instrukció, amely Thurzó György nádor fia, Imre (1589–1621) 1614–15-ben Biccseán folytatott tanulmányait szabályozta. Praeceptora, a thüringiai származású, a wittenbergi egyetemen magiszteri fokozatot szerzett Jeremias Spiegel (1588–1637) kifejtette, hogy a retorika előadása közben nagy mértékben a cicerói szónoklatokra kíván támaszkodni. A szabályok elméleti előadását csak azzal együtt tartotta megfelelőnek, „Si Canonum et regularum Exempla in Cicerone [...] continuo ostendantur” és „integrae Epistolae aut Orationes Ciceronianae ita resolvantur, ut in ijs artificium Rhetoricum appareat”. Mindezt az előszóbeli előadás gyakorlásának is ki kell egészítenie: „interdum Ciceronis [...] Orationes, adhibita conveniente actione et vocis gestuumque decore, legantur”.¹⁶

A régi magyarországi iskolai fordításokat közreadó kötet megjelenése óta tudjuk, hogy néhány görög és latin klasszikus mű a 16. század végén és a 17. század folyamán Magyarország és Erdély iskoláiban mindenütt használatos volt. Az iskolai auktorok száma a 16. század végére erősen lecsökkent ugyan,¹⁷ néhány szerző egyes műveinek használatát azonban állandónak tekinthetjük. Az a hely, amelyet például Cicero foglalt el mint az aurea latinitas elsődleges stilisztikai tekintélye, megkérdőjelezhetetlen. A Sturm-féle Cicero-levélygyűjtemény egyik magyarországi kiadása címlapjának verzőján ezt a primátust nyomatékosító Quintilianus-idézet olvasható: „Cicero, ut mihi quidem videtur, et iucundus incipientibus quoque, et apertus est satis: nec prodesse tantum, sed etiam amari potest: tum, quemadmodum Liuius praecipit, ut quisque erit Ciceroni similli-

¹⁴ Dilwyn KNOX, *Order, Reason and Oratory: Rhetoric in Protestant Latin Schools* = MACK 1994a, i. m., 63–80.

¹⁵ *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, kiad., jegyz. BARTÓK István, BORZSÁK István, ERDÉLYI Lujza, KECSKEMÉTI Gábor, előszó HAVAS László, utószó KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Balassi Kiadó, 1993 (RMPE, 10) (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 1993), 585.

¹⁶ *A Thurzó család és a wittenbergi egyetem: Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai 1602–1624*, gyűjt., vál. HERNER János, kiad. DOMÁNYHÁZI Edit, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, LATZKOVITS Miklós, Szeged, Szegedi Oktatástörténeti Munkaközösség, 1989 (Fontes Rerum Scholasticarum, 1) (a továbbiakban: HERNER 1989), 275. Vö. BALASSA Brunó, *Thurzó Imre retorikai dolgozatai*, Bp., 1929, 2.

¹⁷ KECSKEMÉTI 1993, i. m., 577–584.

mus.”¹⁸ A cicerói szónoklatok latinról anyanyelvre és vissza latinra való fordítása, a belőlük összeállított frázisgyűjtemények készítése és az e kivonatok felhasználásával hasonló eredeti szónoklatok írása megbecsült iskolai gyakorlatoknak számítottak.

A sziléziai születésű jezsuita, Georgius Worpitz által írott és Nagyszombatban 1709-ben kinyomtatott *Manuale rhetoricum* ugyan feltette a kérdést, hogy „perfectus orator” volt-e Cicero, hiszen több perét elvesztette. A válasz igenlő: Cicero mindent megtett a kedvező kimenetel megnyerése érdekében, ám a hallgatók akarátát a szónok gyakran mégsem formálhatja tetszése szerint. És valóban: a *genus iudiciale* körébe sorolható olvasmányanyagnak Cicero a vitathatatlanul legfontosabb szerzője a 16–17. században.¹⁹

Az 1574. évi besztercebányai iskolai szabályzat, a strassburgi születésű és feltehetőleg Sturm ciceroniánus iskolájában nevelkedett Abraham Schremmel munkája Cicero törvényészéki beszédei közül a *Pro Archia poeta* és a *Pro Sex. Roscio Amerino*, „aut aliae” tanulmányozását írta elő.²⁰ A lőcsei iskola 1589. évi szabályzata szerint a legidősebb diákok Cicero és Démoszthenész vagy Iszokratész beszédeit olvasták.²¹ A pomerániai Kolobrzegből származott Simon Fischer, a kolozsvári unitárius iskola lektora 1599. évi *Dialectices praeceptájának* ajánlásában említi, hogy a retorikai és a logikai szabályok tanítása mellett Cicero *Pro Milone* orációját magyarázta diákjainak.²² Ugyanebben a tanévben Miskolci Csulyak István a sárospataki iskolában tanulmányozta ugyanezt a szónoklatot.²³ Az 1649. évi körmőcbányai, az 1667. évi eperjesi, az 1670. évi lőcsei tanrend szerint²⁴ Cicero beszédei a retorikai osztály olvasmányai. Az 1648. évi sárospataki zsinat a sárospataki iskola partikuláiban oktatható tanrendet szabályozta. A grammatikai képzést adó iskolákban egyáltalán nem, a gimnáziumok egy részében pedig csak Cicero leveleinek alapján oktathatók retorikai ismeretek. A miskolci, a rimaszombati, a szikszói, a tállyai, a szántói és az ungvári, és a még ezeknél is teljesebb képzést nyújtó gönci, tarcali, tokaji, keresztyúri és olaszliszka-i iskolában azonban „alapos grammatikai, retorikai és logikai elemzés alá kell venni Cicero beszédeit, s a szónoki beszédet szóban és írásban egyaránt gyakorolni kell.”²⁵

¹⁸ RMNy 488. Lásd Quintilianus, *Inst. or.* II,5,20, X,1,39. Vö. KECSKEMÉTI 1993, i. m., 656–657.

¹⁹ Cicerónak az értelmiség körében való általános ismertségét természetesen nem tekinthetjük a közönség széles rétegeit is egyöntetűen befolyásolni képes jelentőségének. Abraham Scultetus *Axiomata concionandijának* XXXV. pontja például arra figyelmeztet, hogy a prédikátornak nem kell profán dolgokat előhozni, hiszen a nép úgysem tudja, ki volt például Cicero. ABRAHAM SCULTETUS, *Axiomata concionandi practica*, edita studio et operâ M. Christiani KYFERTI Goldbergensis Silesii, Nagyvárad, 1650 (RMK I, 840 = RMNy 2354; leírva RMK II, 743. sz. alatt is), 1–38.

²⁰ FINÁCZY Ernő, *A renaissancekori nevelés története: Vezérfonal egyetemi előadásokhoz*, Bp., 1919; reprintje: Bp., Könyvértékesítő Vállalat, 1986 (Tudománytár), 238; MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Bp., Akadémiai, 1981 (Humanizmus és Reformáció, 11) (a továbbiakban: MÉSZÁROS 1981b), 172.

²¹ MÉSZÁROS 1981b, i. m., 88, 97, 186.

²² RMK II, 294 = RMNy 859.

²³ MÉSZÁROS 1981b, i. m., 122.

²⁴ MÉSZÁROS István, *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*, Bp., Akadémiai, 1981 (a továbbiakban: MÉSZÁROS 1981a), 360–362, 367.

²⁵ MÉSZÁROS 1981a, i. m., 380.

A cicerói szónoklatok európai kiadásait rendszeresen meghozták a magyarországi könyvkereskedők,²⁶ e művek állandó szereplői a 16–18. században felvett magyarországi könyvleltáraknak, helyi kiadásukra azonban nem került sor egészen a 17. század közepéig. 1652-ben a gyulafehérvári iskola használatára jelentették meg Cicero tíz válogatott szónoklatát, köztük négy törvényszéki beszédet.²⁷ A kiadás alapjául egy „primum in usum scholarum Hollandiae et Westfrisiae, ex decreto... Ordinum ejusdem provinciae” készült példány szolgált, egy 1626. évi Elzevier-nyomtatvány. (Az előző évben Cicero leveleinek válogatott kötete jelent meg Gyulafehérvárott hasonló forrás felhasználásával.²⁸) Feltűnő ugyanakkor, hogy a Magyarországon megjelent második legrégebbi nyomtatvány, amely Andreas Hess budai nyomdájából került ki 1473-ban, szintén a *genus iudiciale* körébe vonható, hiszen Basilius Magnus *De legendis poetis*e mellett Xenophón *Apologia Socratis*ának Leonardo Bruni-féle latin fordítását közölte (ez az editio princeps), a feltételezések szerint talán az 1467-ben alapított pozsonyi egyetem használatára szánva.²⁹ Ez a mű azonban sohasem vált a magyarországi iskolák széles körében elterjedt, ismert iskolai szöveggé.

A *genus iudiciale* történetének megismeréséhez azonban más műfajok iskolai auktórainak olvasása és kommentálása is adalékokkal szolgálhatott. Cornelius Nepos iskolákban nagyon népszerű életrajzaiban például számos olyan szöveghely van, amely a szónoklat egyes nemeinek gyakorlati alkalmazását említi. Értő tanár vezetése mellett a helyek magyarázatakor bizonyosan megtárgyalták, hogy a Themisztoklész által tartott szónoklatok a *iudiciale* és a *deliberativum* nemébe tartoztak (*Them.* 1), Lüszaandrosz leírva talált beszéde a *deliberativumba* (*Lys.* 3). Epameinondas életrajzában pedig példát lehetett találni arra, hogyan aknázható ki a *constitutio scripti et voluntatis* néven ismert *status invenció*s technikája (*Epam.* 7–8).

Az iskolai retorikai gyakorlatok és a genus iudiciale

Az analysisisszel azonban nem fejeződött be az oktatás: a cél hasonló szónoklatok készítése, az aktív imitáció volt. A strassburgi akadémia tanára, Melchior Junius (1545–1604) 1585-ben elkészült, több alkalommal kinyomtatott *Methodus eloquentiae*-ja a cicerói imitáció oktatásának módszertani kérdéseivel foglalkozik a legtöbbet. Az imitációs készség fejlesztésének tíz nehézségi fokát mutatja be. Ezek között szerepel az ellentmondás gyakorlása is, amikor a növendék például Verrest védelmező vágy Catilina

²⁶ MÉSZÁROS István, *A tankönyvkiadás története Magyarországon*, Bp., Tankönyvkiadó, 1989, 17–18.

²⁷ RMK II, 768 = RMNy 2416. A törvényszéki beszédek: *Pro Archia poeta*, *Pro Q. Ligario*, *Pro rege Deiotaro*, *Pro T. Annio Milone*.

²⁸ RMK II, 748 = RMNy 2367.

²⁹ RMK II, 2 = RMNy 1; BASILIUS MAGNUS, *A költők olvasásáról (De legendis poetis)* – XENOPHÓN, *Socrates védőbeszéde (Apologia Socratis)*: Hess András budai műhelyének humanista könyvecskéje (1473), ford. RITÓOK Zsigmond, utószó SOLTÉSZ Zoltánné, Bp., Magyar Helikon, 1978.

pártját fogó szónoklatokat készít.³⁰ A strassburgi iskolában valóban eljátszották időnként a cicerói szónoklatokat kontextusba helyező, a bírák és az ellenérdekeltek felek beszédeit is tartalmazó törvényszéki tárgyalásokat.³¹ Az 1590-es–1600-as években sorozatban megjelentetett latin beszédgyűjtemények, amelyek Junius iskolájának szónoki gyakorlatait dokumentálják,³² számos Strassburgban tanuló magyarországi diák szónoklatait tartalmazzák. 1588-ban például – Livius elbeszéléséből kiindulva (XL,8–15) – Philippus macedóniai király gyilkossági szándékkal gyanúsított fia, Demetrius ügyében tartottak bírósági tárgyalást a magiszterjelöltek. Révay Péter a Perseus vádjával szembeni védőbeszédet tartotta. 1589 decemberében a vesztegetéssel vádolt Murena pörét adták elő a diákok. A tárgyalás elején ismét Révay szólt a bírákhoz, röviden összefoglalta a vádat, majd átadta a szót egy karinthiai diáknak, aki Cicero védőbeszédét szavalta el. Az ezt követő szónoklatok után ismét Révay vette át a szót és összefoglalta a tárgyalás eredményeit a bírák számára.³³

Efféle gyakorlatokat a magyarországi iskolákban is tartottak. 1651. április 24-én a selmecbányai iskola első osztályának tanulói rendeztek szónoki gyakorlatot a morvaországi származású Tobias Stephani iskolamester vezetésével. A Zsuzsanna bibliai történetéhez kapcsolódó hét szónoklatot nyomtatásban is megjelentették.³⁴ Mintegy fiktív tárgyalás keretében hangzottak el a véneket vádoló törvényszéki és az ő vituperációjukat, Zsuzsanna laudatióját tartalmazó demonstrativum-nembeli szónoklatok.

Gyakori formája az iskolai deklamációknak, amikor egy bizonyos ügyben két szónok egymással ellentétes álláspontokat fejt ki. Reprezentatív európai példája ennek Thomas Lansius tübingeni jogtudós több alkalommal megjelent beszédgyűjteménye (*Consultatio de principatu inter provincias Europae*), amely – egy 1613 szeptemberében 21 résztvevővel megtartott consultationnak megfelelően – ellentétes szónoklatok összecsapásában dicsőíti (laudatio), majd gáncsolja (vituperatio) az egyes európai nemzeteket. Az előszóban a jogtudós hangsúlyozta, hogy a könyvben minden szónoklat csak önálló vélemények senkit sem sértő, szabad kinyilvánításaként értendő.³⁵ Thurzó Imre retorikai dolgozatainak gyűjteményében, számos chria és declamatio kidolgozása között szintén lehet in utramque partem³⁶ kifejtett gondolatmenetre bukkanni, mint „Mulieres ad Magistratum gerendum non sunt admit[t]endae” és „sunt admit[t]endae”.³⁷ Ezekben az esetekben

³⁰ ECKHARDT Sándor, *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strasszburgban*, Bp., MTA, 1944 (a továbbiakban: ECKHARDT 1944), 8.

³¹ ECKHARDT 1944, i. m., 5.

³² ECKHARDT 1944, i. m., 6.

³³ ECKHARDT 1944, i. m., 11–12.

³⁴ RMNy 2399.

³⁵ TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok*, I–II, Bp., Akadémiai, 1961, II, 53–54; BÁN 1971a, i. m., 17; TARNAI Andor, *A consultatio Magyarországon: A politikai nevelés irodalmi formáinak és stílusának történetéhez*, ITK, 1986, 637–656, 637–638.

³⁶ Thomas O. SLOANE, *Rhetorical Education and Two-Sided Argument = Renaissance-Rhetorik – Renaissance Rhetoric*, Hrsg. Heinrich Franz PLETT, Berlin etc., de Gruyter, 1993, 163–178.

³⁷ HERNER 1989, i. m., 290–294.

ugyan a közvetlen cél a *genus deliberativum* tanítása volt, de a *genus iudiciale* technikája is ugyanilyen eljárásokkal fejleszthető.

A gyakorlatszerzés érdekében Junius a hamis, a nevetséges és az abszurd témák kifejtését sem tartotta megvetendőnek.³⁸ Ilyen témákat kifejtő gyűjteményt a *genus iudiciale* műnemén belül is lehet találni. A bizarr gondolkodású Ortensio Landi (1512 k.–1553) *Paradossija*³⁹ olyasféle dolgok védelmezését tartalmazza, mint a csúfság, a tudatlanság, a vakság, a hülyeség, a részegség, a dicsőség elvesztése stb. Kiadásait a jogászok használatára szánták, hogy mások által fel nem vállalt ügyeket is tudjanak védelmezni, s gyakorlatot szerezzenek az ehhez szükséges argumentumok előkeresésében. A pragmatikus célmeghatározás mellett azonban szükségesnek érezték azt is hozzáfűzni: a munka haszna az is, hogy az itt elmondottakkal ellentétes igazság annál világosabban tűnjön elő.

Landi egy másik művében, a ciceroniánus viták képviselőit dramatizált formában megjelenítő *Cicero relegatus et Cicero revocatus*-ban, amelyet 1543-ban a toruńi gimnázium diákjai állítólag elő is adtak, „bírság elé idézik és száműzik a kegyvesztett antik szónokot. Az ítélet végrehajtása azonban nehézségekbe ütközik, hiszen olyan országba kellene küldeni, ahol nincsenek hívei. Franciaország, Anglia, Lengyelország tele van pártolóival. A megoldás: Szkítiába meneszti.”⁴⁰ A Cicero ismeretéről és követéséről szóló, fenti adatok után már teljesen egyértelmű, hogy noha a magyar humanisták gyakran beszéltek a magyarság szkítiai eredetéről, a magyar és szkíta népneveket pedig szinonimaként használták, nincs okunk, hogy a Landi által említett Szkítiát Magyarországgal hozzuk kapcsolatba, hiszen itt szintén Cicero párhívei éltek. Erről a toruńiak is meggyőződhetek, legkésőbb 1619-ben, amikor egy végzős gimnáziumi diák, az Erdélyből származó, apoldi Valentinus Fabricius (később segesvári lelkész) jelentetett meg ott latin munkát a ciceroniánus stílusról, „juxta consultationis modum [...] per oratiunculas aliquot”.⁴¹

³⁸ ECKHARDT 1944, i. m., 9.

³⁹ Az 1540-es évektől számos olasz kiadást, 1554-től több francia fordítást megért munka a közelmúltban több kutató érdeklődését is felkeltette. Charles Estienne francia fordítását Svájcban jelentették meg: Ortensio LANDI, *Paradoxes*, trad. Charles ESTIENNE (1561), ed. Trevor PEACH, Genève, Droz, 1998 (Textes littéraires française, 498); feltehető legrégebbi, 1543. évi olasz nyelvű kiadásának hasonmását Olaszországban adták ki: Ortensio LANDI, *Paradossi* (Lione, 1543); hasonmás kiadása: presentazione di Eugenio CANONE, Pisa etc., Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali, 1999 (Bruniana e Campanelliana: Supplementi: Testi, 1). Lásd továbbá: Ortensio LANDI, *Paradossi, cioè, Sentenze fuori del comun parere*, a cura di Antonio CORSARO, Roma, Edizioni di storia e letteratura, 2000 (Studi e testi del Rinascimento europeo, 8). Az angol fordítást a francia szövegből készítette Anthony Mundy 1593-ban; Wilbur Samuel HOWELL, *Logic and Rhetoric in England 1500–1700*, Princeton N. J., Princeton University Press, 1956 (a továbbiakban: HOWELL 1956), 335–336.

⁴⁰ TÉGLÁSY 1977, i. m. = HARGITTAY 1977, i. m., 81. Téglásy – lengyel forrása alapján – a munkát a toruńi Melchior Nehrín művének tartotta. Landi szerzőségét az 1534-ben Európa-szerte megjelent számos kiadás igazolja (Velence, Lyon, Lipcse). Lipcsében 1539-ben is kiadták.

⁴¹ RMK III, 1263; TÉGLÁSY 1977, i. m. = HARGITTAY 1977, i. m., 83–84.

Balassi Bálint is igen alapos humanista képzésben részesült. Ma is megvan Raphael Volaterranus könyvének az a példánya, amely a gyermek Balassi enciklopédikus tankönyvéül szolgált, s amelyben természetesen a retorikai ismeretek rövid kivonata is olvasható.⁴² Balassi humanista műveltségéről, kiterjedt olvasottságáról költői törekvéseinek értő ismerője és emlékének leghűségesebb ápolója, Rimay János számolt be abban az előszavában, amelyet egy általa tervezett Balassi-kiadáshoz készített.⁴³ A Darholcz Kristóf sárosi nemes, az észak-magyarországi humanista törekvések egyik patrónusa költségén 1595-ben kiadott *Epitaphia* című kötet névtelenül megjelent, *Querimonia Pannoniae* című epigrammája úgyszintén Balassi rendkívüli műveltségét emelte ki: Homérosz, Hésziodosz, Arisztotelész és Ptolemaiosz tanulmányozása mellett „tanulta a bölcsen szóló Demosthenes ritmikus mondatait; és hozzávette átvirrasztott éjszakákon és zsenge fiatalságában Tullius szögörgetegcit is” („Doctiloqui necnon numeros Demostenis; addit Pervigil et praecox verbosa tonitrua Tulli”).⁴⁴

A retorikai ismereteket és Cicero életművét is felölelő műveltsége ellenére Balassi egyetlen alkalommal sem nyilvánult meg a *genus iudiciale* szerint összeállított szónoklatban kiterjedt perci során. Erre nem is volt alkalma: a kor magyarországi törvénykezési gyakorlatát alapvetően a német birodalmi rendek 1495-ben Wormsban kialakított, 1527-től Speyerben működő kamarai bírósága és az annak nyomán birodalomszerte tartományi szinten is elterjedt – a római (bizánci) császári performák alapján, a kánonjogi per közvetítésével kialakult – Kameralprozeß befolyásolta.⁴⁵ Ennek eljárási szabályai szerint törvényi processzust lefolytatni Magyarországon is elmélyült szakmai tevékenység, amely jórészt írásos formában zajlik. A tanúkat nem közvetlenül a bíróság hallgatja meg, hanem kiküldöttek veszik fel a tanúmeghallgatási jegyzőkönyveket; a jogi álláspontok vitája sem szóban ütközik meg, hanem a peres iratokra rávezetett jogértelmezések, allegatiók többszöri kicserélése során; nincs a perben ünnepélyes vád- és védőbeszéd sem, a bíróság a felek személyes meghallgatása nélkül, a pertest kivonata alapján ítélezik. Az ítélet meghozatalában csak hivatalos, jogértő személyek vesznek részt, nincs az esküdtbíráskodáshoz hasonlatos forma, amely a nem jogi szakemberekből álló döntnökök retorikus befolyásolásának nyitna utat. A 16–17. századi magyarországi jogi gyakorlat szerint nincs olyan fórum, amely a törvényszéki szónoklat tényleges művelésének teret engedne.⁴⁶

⁴² ECKHARDT Sándor, *Balassi-tanulmányok*, kiad. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai, 1972 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 27), 149.

⁴³ RIMAY János *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1955 (a továbbiakban: RIMAY 1590–1631/1955), 40.

⁴⁴ RIMAY 1590–1631/1955, i. m., 41.

⁴⁵ RUSZOLY József, *Európa jogtörténete: Az „újabb magánjogtörténet” Közép- és Nyugat-Európában*, Bp., Püski, 1997 (A József Attila Tudományegyetem Jogtörténeti Tanszékének Tansegédletei, 8) (a továbbiakban: RUSZOLY 1997), 95–101.

⁴⁶ CSIZMADIA Andor, KOVÁCS Kálmán, ASZTALOS László, *Magyar állam- és jogtörténet*, szerk. CSIZMADIA Andor, Bp., Tankönyvkiadó, 1978; 1991⁵; HAJDU Lajos, *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII.*

A periratokban azonban természetesen pontosan regisztrálhatók a *genus iudiciale* szerinti statusok körülhatárolására tett törekvések, noha ezek invencióját itt nem követik a szónoki beszédnek megfelelő diszpozíciós és elokúciós műveletek. Balassi iratai is részint igen alapos és szakszerű jogi felkészültségről, részint a statusok feltárásáról és pozícióik elfoglalásáról árulkodnak. A vérfertőző házasság ügyében indult szentszéki perben 1585 februárjában fejtette ki véleményét egy magánlevélben.⁴⁷ Egzakt jogi hivatkozásait megelőzően bibliai helyeket citál: az ószövetségi törvény nem tiltja az unokatestvérek házasságát, amint azt protestáns szentírás-magyarázók is kifejtették. A 16. századi magyarországi protestáns jogi gondolkodás köréből valóban lehet támpontokat találni arra nézve, hogy a világi joggal szemben a Bibliában kifejtett isteni jog elsőbbséget élvezett, a katolikus kánonjog szerint döntő szentszék számára azonban természetesen elfogadhatatlan ez az érvelés.⁴⁸ Az *ex contrariis legibus* következő statusnak azonban Balassi még egy további lehetőségét kipróbálja néhány sorral később. Az előadott, jogi természetű érvek sem szorítkoznak ugyanis az érvényes magyar törvényekre és Werbőczy István a szokásjogot kodifikáló, gyakorlatilag törvény értékű *Hármaskönyvére*. Megelőzi ezeket egy hivatkozás Justinianus törvénykönyvére, mert bár „annak semmi ereje nincsen Magyarországon”, megengedi az atyafiak házasságát. Ezt az érvet a szentszék ismét kevésbé méltányolhatta, bár a kánonjogi jogalkalmazás során nemcsak a tények, hanem bizonyos fokig az alkalmazható jogforrások megállapítása is bizonyítási

század utolsó harmadában, Bp., Magvető, 1985 (Nemzet és Emlékezet); KÁLLAY István, *Városi bíraskodás Magyarországon 1686–1848*, Bp., Osiris, 1996 (Jogtörténet). Természetesen itt csak a törvénykezési folyamatról van szó. A törvényalkotás folyamata nyilvánvalóan megkívánja a törvényhozó fórum előtt elhangzó szónoklatokat. Ezek viszont a *genus deliberativum*hoz tartoznak. Ez alkalommal nem foglalkozom velük. Ez a szempont teszi viszont rendkívül érdekessé a politikai perbe fogott erdélyi kancellár, Bethlen Miklós több iratát. Az 1704. június 30-án az erdélyi országgyűlés előtt felolvasott szövegében pontosan a két beszédnem elkülönítésével és saját megszólalása határozottan az egyikbe sorolásával, a másiktól való elkülönítésével teremti meg maga számára a köztörvényes alperes helyett a kérelmező politikai fogoly státuszát: „nem szollok mint Peres csak egy szotis, hanem csak mint Instans Fél” (BETHLEN 1657–1716/1987, i. m., 973). Hasonlóan két héttel később: „Ugymint Instans, es nem peres” (BETHLEN 1657–1716/1987, i. m., 983). Miután perét Bécsbe tették át, Bethlennek csakugyan nem volt többé alkalma hasonló, gyakorlatilag védőbeszédnek minősíthető szöveget hatékonyan előterjeszteni. 1709 januárjában panasolja, hogy „audiam [...] meam Causam Ventilari, quoniam tamen id quod omni vel maximo Reo Jura Ordinaria faciunt, nempe ut Audiatur objecta eorum; et Audiatur, de illis Coram, ego hucusque non experior” (BETHLEN 1657–1716/1987, i. m., 1009). – Az alsó társadalmi rétegek polgári peres ügyei (a községi bíró, úriszék stb. előtt) és a nem nemesek büntetőperreinek egy része szóbeli perben is lefolytatható volt. Az érintettek műveltségi helyzete azonban többnyire teljességgel kizárta a szóbeli megnyilatkozások retorikai megformálását. Ezért különösen érdekes Újfalvi Imre büntetőperének kivételes esete, amelyben a palástjától frissen megfosztott volt kálvinista lelkész – egyházi státusának elvesztése után már csak mint „paraszt ember”-t – Váradon, 1612 februárjában szóbeli védekezésre kényszerítették Hodászi Lukács püspök vádjaival szemben. Ha a vád és a védelem szavait teljes hűséggel nem is, gondolatmenetét megőrizte egy jegyzőkönyvmásolat, töredékes formájában is az elhangzottak erős szónoki megformálásáról árulkodva (kiadta: KESERŰ Bálint, *Az Újfalvi-per jegyzőkönyve*, AHistLittHungAUnivSzeg, 10–11(1971), 53–58; vö. KISS Sándor, *Szilvásújfalvi Anderko Imre, Egyháztörténet*, 1959, 236–239).

⁴⁷ BALASSI Bálint *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, I–II, Bp., Akadémiai, 1951–1955 (a továbbiakban: BALASSI 1577–1594/1951–1955), I, 336–339.

⁴⁸ BÓNIS 1976, i. m., 672.

kérdéssé tehető.⁴⁹ Áttérve a magyar jogra elismeri, hogy vétett ellene, de „az mit ez vét-kemmel érdemlettem, arról én senkitől gráciát nem kérek”. Balassi egyéniségéről sokat eláruló mondat ez: hiszen a *Rhetorica ad Herennium* szerint a *concessio* statusának még *deprecatio*s típusa sem igen fordulhat elő a bíróságon, itt azonban annál is radikálisabb a vádlott pozíciója, hiszen a cselekedet beismert szándékosságát még a kegyelem kérése sem ellensúlyozza. A levél további részeit inkább a jogkövetkezmények átgondolása tölti ki, s mind a *Hármaskönyv*, mind a *Corpus iuris Hungarici* számára kedvező passzusait elemzi.

1585-ben Balassi jogi álláspontját a házasságának érvénytelenségét kimondani kívánó váddal szembeni küzdelem pozíciója határozza meg. Hat évvel később, egy másik perében, alig néhány hónappal a megelőző szentszéki per öt elmarasztaló ítéletének kimondása után, a házassága érvénytelenítéséről hozott szentszéki ítélettel mint „documento [...] verissimo, iustissimo, legitimoque” érvelt. A lipcsei birtokperéről írott jogi álláspontjában ugyanis az volt a számára kedvező álláspont, hogy még sohasem volt házasember.⁵⁰

Mindez arra utal, hogy mindenkor jogi álláspontjának meghatározásában Balassit a *genus iudiciale* statustanának jó ismerete és alapos jogi felkészültsége, a törvényekben való tétéles tájékozottsága egyszerre segítette. Az eredményes fellépés érdekében nem hatásvadász szónokként, a ciceroniánus beszédszerkesztés és stílusztika nagymestereként kellett fellépnie, hanem a szakjogászok álláspontját értő és azon fogást találó, felkészült jogértelmezőként. Az angol jogtörténeti terminológiát alkalmazva a különbség egy szóval kifejezhető: nem az ügyet a bíróság előtti előadó barrister, hanem a tényállási és jogértelmezési anyag összeállításán dolgozó solicitor⁵¹ szakértelmére volt szüksége. Felismerte ezt ő maga is. 1577 júliusában tájékoztatta unokabátyját, később számos birtokperben ellenfelet arról, hogy szerzett egy nagyon szükségesnek érzett Werbőczy-törvénykönyvet: „Im egy decretum-könyvet szerzék, ahhoz egy fekete táskát. Azt is ha lehet, nem kevesb diligentiával olvasom által mint Cicerót.”⁵²

A jelenség valószínűleg ahhoz hasonló keretben volna a legjobban bemutatható, amelyet Georg Braungart dolgozott ki a németországi udvari-politikai szónoklat kapcsán.⁵³ Rámutatott arra, hogy az iskolában tanított retorika és az udvari szónoklat megkívánta pragmatikus eljárásmodok között különbség van. A szónoki tevékenységet az udvari szertartásrend egészében helyezte el. Következtetéseit a leghatározottabb formában⁵⁴ a

⁴⁹ RUSZOLY 1997, i. m., 98.

⁵⁰ BALASSI 1577–1594/1551–1955, i. m., I, 298–299; BÓNIS 1976, i. m., 673.

⁵¹ RUSZOLY 1997, i. m., 178.

⁵² BALASSI 1577–1594/1551–1955, i. m., 311. Eckhardt a „decretum-könyv” kapcsán a magyar nyelvű Werbőczy-kivonat címet viselő kiadásaira gondolt (uo., 314), de a *Tripartitum* első hazai latin kiadása is *Decretum* címmel jelent meg 1572-ben (RMNy 317).

⁵³ Georg BRAUNGART, *Hofberedsamkeit: Studien zur Praxis höfisch-politischer Rede im deutschen Territorialabsolutismus*, Tübingen, Niemeyer, 1988 (Studien zur Deutschen Literatur, 96).

⁵⁴ Georg BRAUNGART, *Praxis und poiesis: Zwei konkurrierende Textmodelle im 17. Jahrhundert = Rhetorik zwischen den Wissenschaften: Geschichte, System, Praxis als Probleme des „Historischen Wörterbuchs der Rhetorik”*, Hrsg. Gert UEDING, Tübingen, Niemeyer, 1991 (Rhetorik-Forschungen, 1), 87–98.

„zwei konkurrierende Textmodelle” kifejezésben összegezte. Ez az iskolában tanított, művelt, tudós retorika (poiesis) és a tényleges udvari ékesszólás különbségét jelenti (praxis), vagyis a szisztematikus tárgyalás és a pragmatikus kazuisztika megkülönböztetését. A (retorikai) rendszerrel a (formulárium-)módszer áll szemben.

A 16–17. századból, mégpedig Európa számos országából lehet olyan kortársi nyilatkozatokat találni, amelyek hasonló felismerésről szólnak: arról, hogy a tényleges törvénytörvényes szóoklatnak az újabb időkben nem maradt tere, annak teljes retorikai rendszere a gyakorlatban nem valósulhat meg, s ezért oktatása is szükségtelenné vált. Justus Lipsius 1573. évi jénai, *De ratione dicendi* tartott előadásában csak két beszédnemmel, a *genus demonstrativum*mal és *deliberativum*mal foglalkozott, mert a *iudiciale* „nostra aetate repudiatum a iudiciis”.⁵⁵ Nagyon jellemző, hogy a 17. század leggyakorlatiasabb retorikai kézikönyve, a Magyarországon is Georgius Beckher neve alatt megjelent, valószínűleg a braunsbergi jezsuita kollégium rektora, Michael Radau által írt *Orator extemporaneus* sem tárgyalja a *genus iudicialét*. Az invenció és a diszpozíció általános tudnivalóinak előadása után anyagát, így gazdag példatárát is a mindennapi életben sűrűn előforduló szóközi alkalmak nagyrészt a *genus demonstrativum*, kisebb részben a *genus deliberativum* körébe tartozó műfajai szerint rendezi el (*De orationibus sponsalitiis, nuptialibus, epithalamicis, munerum oblatoriis, funebribus, natalitibus, salutatoriis et valedictoriis, gratulatoriis, gratiarum actoria, petitoriis, commendatoriis et exhortatoriis, De electione officialium ac magistratuum, De modo ferendi votum seu consultationem, De legationibus*). Ezek háromszáz lapos tárgyalása után a háromlapos appendix kijelenti, hogy a *genus iudicialéről* „nihil dicere attinet”, és az általános szóközi *praeceptumok* mellett az elméleti szerzők közül főként Arisztotelészt, a gyakorlat elsajátítására pedig Cicero szóoklatainak tanulmányozását ajánlja. A Soarez neve alatt kinyomtatott, valószínűleg azonban nem az ő szövegét közlő, hanem a Seicento barokk retorikai elmélet alapján a katolikus iskolák szokásos tananyagát öt traktátusban feldolgozó, 1709-ben Nagyszombatban kinyomtatott *Manuductio ad eloquentiam* szintén nem tartalmaz a *genus iudicialéra* vonatkozó speciális útmutatást, a műfajelméletet tartalmazó ötödik traktátusnak (*Demonstratio practica*) már a címe is „tam in genere exornativo, quam deliberativo” megformálható szóoklatra korlátozza anyagát.

A genus iudiciale és az irodalom más műfajai

Ám a törvénytörvényes szóoklat tárgyalását mellőző teoretikus szerzők cselekedetét nem kell feltétlenül úgy látnunk, mintha döntésük a pragmatizmus érvényre juttatását jelentette volna. Más retorikaelméleti írók – amint láttuk, ők voltak többségben – megtartották az erről szóló *praeceptumok*at, s ez nemcsak a *preceptív* műfaj hagyományainak tiszteltetését, hanem új alkalmazási lehetőségek megnyitását jelentette. Vannak ugyanis olyan

⁵⁵ Stefan FISCH, *Johann Matthäus Meyfarts Edition der „Oratoria Institutio” des Justus Lipsius*, Germanisch-romanische Monatsschrift, N. F. 31(1981), 357–361.

jelek, amelyek szerint a *genus iudiciale* keretében elsajátítható ismereteket bőségesen kiaknázta a 16–17. századi irodalom. A törvényszéki szónoklat területén ugyan nem nyíltott lehetőség az alkalmazásra, ám az irodalom és a tudományosság ennél jóval szélesebb körei hasznosították az eredetileg bírósági felhasználásra szánt megfontolásokat.

Efféle jelenségek leírására Ács Pál tett először kísérletet, amikor retorikai szempontokat keresett Rimay János versműfajainak tipológiájához. Ám azonnal el is zárta ennek a kutatásnak az útját, hiszen a versek retorikai műnemekhez való sorolása tekintetében alapvetően a verscímeket tekintette irányadónak, s ezek alapján nemleges eredményre jutott: a *genus iudiciale*-hoz egyetlen Rimay-címet sem sorolt. Piscator poétikájának meghatározásából indult ki, amely – amint láttuk – a *genus iudiciale*-t elsősorban a drámai műnemmél hozta kapcsolatba. Márpedig Rimay drámát valóban nem írt. Van ugyan két dialógus-formában írott verse (*Mi lett, azt kérdehetéd...*, *Kösziklák közt lakó...*), az egyiknek van címe is, nemcsak sorszáma, s abban szerepel a felelet szó – ám e versek „nem controversiák, nem viták, nem tartalmaznak vádat, keresetet vagy védelmet: lényegében mindkét vers a kedves dicsérete.” Hogy gondolatmenetét erősítse, Ács felhívta rá a figyelmet, hogy a *Balassi-epicédium* ajánlásában Rimay egyébként is elválasztotta az irodalom egészét a jogi disputációktól: „Az *Epicédium* latin előszava Cicero *Orator*-ával szólva az irodalom egészét elválasztja a keresetlen stílusú jogi disputatióktól. A költő szerint az irodalom olyan »szélesebb áradású, folyamatos szónoklás«, melyet Cicero a forumról száműzött díszbeszédnek, epideiktónak nevezett.”⁵⁶ Rimay az *in foro* műnemtől Cicero nyomán elkülönített *extra forum* műnemeket, a *genus demonstrativum*-ot és *deliberativum*-ot tartotta alkalmasnak a Balassi-fivérek emlékének megörökítésére – érvel Ács Pál.

Az irodalomtörténész által hivatkozott antik szöveghelyen, az *Orator*-ban (37) Cicero valóban végrehajt egyes szónoklási módok közötti elhatárolást, hogy saját gondolatmenetét csak az elkülönített jelenségcsoportok egyikének vizsgálatával folytassa. Szerinte a választóvonal azonban nem a *genus iudiciale* és a másik két *genus* között húzódik. A „nyilvánosság előtt”⁵⁷ („*in oratione civili*”, 30), „a forumon s a közügyeket illető kérdésekben” („*in foro causisque civilibus*”, 69) beszélő ideális szónok által alkalmazott stílust Cicero az epideiktikus beszéd – főként Iszokratész nevével hivatkozott – hagyományától határolja el, amelyet nem kíván irodalmi mintaként követni. A csak „pompázásra alkalmas” („*pompae quam pugnae aptius*”, 42), „az iskolákba s a tornacsarnokokba való” („*gymnasiis et palaestrae dicatum*”, 42) díszbeszéddel szemben azonban a peres ügyeket és a politikai gyűléseket mindig együtt említi Cicero („*ad forensem usum et publicum*”, 30; „*in controversia aut in contentione*”, 45; „*in foro causisque civilibus*”, 69; „*cum apud unum iudicem dicas, [aut] ... de maiestate populi Romani*”, 72; „*meae foren-*

⁵⁶ ÁCS Pál, *Ratio és oratio: Rimay János verstípusai* (a továbbiakban: ÁCS 1994) = Klaniczay-emlék-könyv: *Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi Kiadó, 1994 (a továbbiakban: JANKOVICS 1994), 270–283, 272. Az állítások megismételve: ÁCS Pál, „Az idő ósága”: *Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., Osiris–2000, 2001 (a továbbiakban: ÁCS 2001), 55.

⁵⁷ Az *Orator* magyar fordításából származó idézetek Kárpáty Csilla szövegét követik.

ses artes et actiones publicae", 148; stb.). Számára – kora közéleti gyakorlatának megfelelően – ezek együtt az in foro műfajok közegei.

Ezekről a Ciceróra vonatkozó meglátásoktól függetlenül Rimay véleménye még lehetne gyökeresen más. A Prágai-féle Guevara-fordításról Rákóczi Györgynek írott levelében is az történt, hogy az autentikus cicerói gondolatoktól tökéletesen eltérő saját eszményei alátámasztása végett cicerói mondatokra hivatkozott. Itt is feltételezhetnénk hasonló helyzetet: Cicero szerint a *genus iudiciale* és *deliberativum* az in foro műnemek szemben a *demonstrativum*mal, Rimay szerint csak a *genus iudiciale* szemben a másik két *genusszal* (Buzinkai Mihály csakugyan így csoportosított a 17. században); Cicero rendkívül finom stilisztikai megfigyelésekben gazdag, árnyalt gondolatmenete szerint az érett, magas szintű irodalomnak – a körülményektől függően – jellemzője lehet a *subtilitas* (a *subtilis* jelző, ahol csak előfordul teoretikus munkájában,⁵⁸ nem *genusokat* különít el, hanem *stílusszinteket*), Rimay szerint ez az irodalomtól elválasztandó *genus iudiciale* műnemi jellemzője (szövegében ezért – Ács javaslata szerint – helyesebb lehet „keresetlen”-nek fordítani a *subtilis* jelzőt, így utalva a magasabb szintű irodalmi megformálás hiányára). Ezt az értelmezési lehetőséget azonban devalválja az a tény, hogy Rimay elemzett gondolatmenetének valójában semmi köze Cicero *Oratorához*.

Rimay latin szövegét⁵⁹ két tudós latinista, Eckhardt Sándor⁶⁰ és Pirnát Antal⁶¹ is magyarrá fordította már. Ők Rimay hivatkozását Tulliusra kommentár nélkül hagyták. A kérdéses szöveghelyet az *Orator* kontextusába Ács Pál helyezte először, mind 1992. évi Rimay-kiadásában,⁶² mind az *Epicédium* rekonstruált változatának 1994. évi közrebocsátásakor,⁶³ mind ugyanaz évben megjelent, idézett tanulmányában. Felfogásának megfelelően Pirnát Antal fordításának szövegét is módosította.⁶⁴

Rimay azonban Cicerónak itt *De legibus*-át idézi, mégpedig egész körmondatnyi (modern szedésben nyolc sornyi!) terjedelemben, azokban a passzusokban is, amelyeket eddig mint „Rimay felfogását” említettek. A *De legibus* első könyvének végéről (I,62) származó idézet pedig az eredeti kontextusban a dialektika és a retorika megkülönböztetésére szolgál. A „non solum illa subtili disputatione” tehát a dialektika szörszálhasogató (Eckhardt), éles elméjű (Pirnát) módszerét jelenti (akként fordítják Cicero szövegének mértékadó modern kiadásai is, például franciára: „méthode abstraite de discuter”,⁶⁵ nincs ok „keresetlen”-re cserélni Rimaynál sem, mert ez elfedné a dialektikus mesterfogások

⁵⁸ Or. 20, 22, 72, 76, 78 stb.

⁵⁹ RIMAY 1590–1631/1955, i. m., 35; PIRNÁT Antal, *Rimay Epicédiumának latin kísérő szövegei*, ItK, 1966, 197–208 (a továbbiakban: PIRNÁT 1966), 200–201; RIMAY János, *Epicédium a Balassi-fivérek, Bálint és Ferenc halálára*, szerk., kiad., jegyz. ÁCS Pál, Bp., Balassi Kiadó, 1994 (a továbbiakban: RIMAY 1994), 14.

⁶⁰ RIMAY 1590–1631/1955, i. m., 38.

⁶¹ PIRNÁT 1966, i. m., 205.

⁶² RIMAY János *Írásai*, kiad., utószó, jegyz. ÁCS Pál, Bp., Balassi Kiadó, 1992 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 1) (a továbbiakban: RIMAY 1590–1631/1992), 285.

⁶³ RIMAY 1994, i. m., 63.

⁶⁴ RIMAY 1590–1631/1992, i. m., 14; RIMAY 1994, i. m., 60.

⁶⁵ CICÉRON, *Traité des lois*, texte établi et traduit par Georges DE PLINVAL, Paris, Société d'Édition Les Belles Lettres, 1959, 36.

gondolati igényességét), a „fusa latius perpetua oratione” pedig nem a retorikai műnemek vagy stíluszintek között kíván különbséget tenni, hanem egyszerűen a dialektikától különbözteti meg a bővelkedőbb nyelvű („style plus étendu”) retorikát. Az értelmezés helyességét párhuzamos szöveghelyek is erősítik, így például Senecáé (*Ep.* 89,17): Cicero „perpetua” orációja itt mint a retorika „continua” beszéde szerepel, a dialektikus beszédmód pedig ettől való eltérésében konkretizálódik mint „inter respondentem et interrogantem discissa”. A Cicero-szöveg modern magyarázói abban is eligazítanak, hogy az a szintén betű szerinti hűséggel Cicerótól származó felsorolás, amelyben csak Rimay *genus demonstrativumról* és *deliberativumról* adott magasztaló jellemzését vélték eddig megtalálni,⁶⁶ mindhárom beszédnem kiegyensúlyozott méltatását tartalmazza⁶⁷ (vö. „qua castiget improbos, qua tucatur bonos”). Mindezek ismeretében aligha értelmezhetjük úgy az *Epicédium*-előszó e helyét, hogy az a *genus iudiciale* művészi alkotásból való elméleti igényű kizárását jelentené. Éppen ellenkezőleg: ez alkalommal az autentikus cicerói nézettel⁶⁸ csakugyan egybehangzó Rimay-véleményt regisztrálhatunk. Az ideális szerinte is a nyilvános szónokok ékesszólásának és a tudós filozófusok választékos műveltségének ötvözete.

És Rimaynak nemcsak elméleti álláspontja áll nyitva a *genus iudiciale* sajátosságainak egyéb irodalmi műfajokban, művekben való felhasználása tekintetében: a hatás költői gyakorlatában is kimutatható. A *Balassi-epicédium* ötödik, cím nélküli darabja Diana és Mars dialógusát, majd Apollo szavait tartalmazza.⁶⁹ Először a Nyírségbe érkező Diana „panasszát” halljuk, aki átkot is mond a kedvelt hősét elveszejtő vidékre. Amint Buzinkai retorikai rendszerezéséből kitűnik, az *expostulatoria* és az *invectiva* a *genus iudiciale* műnemébe tartozó műfajok. Ráadásul a vers tárgya valóban *controversia*: igaz, nem ellenérdekelt felek beszélnek, de Mars szavai a valóság Diana értelmezésével szöges ellentétben álló megvilágítást tartalmaznak. A két álláspont a *status iudicialis* (*qualitatis*) szerint ütközik meg egymással: a tényállás kétségtelen, megítélése vitatott. A vers e *status* több alfajának szükséges *argumentumait* is tartalmazza: *comparatio* annyiban, hogy a Balassifivérek földi sebesüléseivel a mennyország jutalmának kívánatosabb voltát állítja szembe; *translatio criminisre* utal, hogy a haláleseteket egy megjegyzés szerint mások bűne, a földi emberek érdemtelenége kényszerítette ki („Nem érdemlett ez föld ilyen két fő személt”); *remotio criminisre* pedig az, hogy Apollo szavai szerint minden felsőbb parancsra történt („Lőtt az mindnyájunknak egy végezéséből”). Mindezek az érvek együttesen a Diana által megnevezett vádlott, a kedvelt hóst elveszejtő „földhatár” felmentését idézik elő, sőt az *ex definitione* keletkező *status* tekintetében is fordulatot hoznak, a tény megnevezését alapvetően megváltoztatják („Elvesztéd előlem rontván csudaképpen” –

⁶⁶ ÁCS 1994, i. m. = JANKOVICS 1994, i. m., 272; ÁCS 2001, i. m., 55–56.

⁶⁷ M. T. CICERONIS *De legibus liber primus*, avec une introduction, un argument et des notes en français par Lucien LÉVY, Paris, Hachette, 1881, 108.

⁶⁸ *Or.* 13: „doctis eloquentia popularis et disertis elegans doctrina”.

⁶⁹ RIMAY 1590–1631/1992, i. m., 37–40.

„Térjen munkájoknak így immár meg hasznok”). Irodalmi műben aligha lehet ennél sokrétűbb módon és ötletesebben kiaknázni a *genus iudiciale* érvkésztetét.⁷⁰

Szintén controversiát valósít meg Balassinak a szerelem gyermek képében való ábrázolását kifogásoló költeménye, a Dobó Jakab énekére szerzett, azzal vitatkozó ellenvers, a *disputatio in utramque partem* Balassi által megírt, ma is meglévő fele.⁷¹ A gondolatmenet itt (a latin mintát, Angerianust követve) a *status coniecturalis* szerint alakul, és a *probationes inartificiales*hoz leghasonlatosabb művészi bizonyíték, a *signa* (indicia, vestigia) mérlegelését jelenti.

A *genus iudiciale* érvelési technikája azonban érzésem szerint jóval mélyebben és alapvetőbben befolyásolta az egész régi magyar irodalmat annál, mint hogy egyes költeményekben való kontroverziák tárgyát és kifejtését kellene mérlegelnünk a hatás bizonyítása céljából. Az általánosabb, szélesebb körű hatást akként mutathatom be, ha a *status*oknak a *Rhetorica ad Herennium*ban olvasható csoportosításához tartva magamat, bemutatok olyan műfaji és tematikai csoportokat a régi magyar irodalomból, amelyeknek szerveződését egy-egy *statustípus* argumentációs logikája a szövegcsoport minden lényeges példányában, következetesen és általánosítható érvénnyel, lényegében meghatározza.

A status legitima és a vallási-egyházi irodalom

A *genus iudiciale*val kapcsolatban már Melanchthon *Elementa rhetoricese* megállapította, hogy annak csak „valamely képmása” maradt meg a törvényszékeken, az ügyeket „a maguk mestersége” szerint eljáró jogászok bonyolítják. Mégis szükségesnek érezte a beszédnem szabályainak közzétételét, „részt mások szónoklatainak megítélése végett, másrészt, hogy felkészítsük az ifjakat a válaszlevelek írására és az egyházi foglalatosságokra. Ugyanis az egyházi viták nagyrészt hasonlatosak a törvényszéki versengésekhez. Értelmezik ugyanis a törvényeket, feloldják az ellentmondásokat, tudniillik azokat a véleményeket, melyek színleg ellentmondani látszanak: megmagyarázzák a kétséges dolgokat, közben hol a jogról, hol a tényről vitáznak, keresik a tények megfontolását.”⁷² A *genus iudiciale* tehát az egyházi-vallási hermeneutika módszertani alapjává, a vallási kérdésekről szóló legkülönbözőbb műfajok retorikai támpontjává válik. Már ezekből a bevezető mondatokból világos – és a retorika megfelelő helyén valóban kifejtést nyer⁷³ –,

⁷⁰ Ezúttal csak utalni lehet rá, hogy az *epicedium* második darabja szintén dialógus, azonban a *genus deliberativum* műneme szerint szerveződik.

⁷¹ A költői vita a Balassa-kódex 46. darabjában rögzített állásponttal szembenálló lehetséges szövegeiről és az azok szerzőségét érintő vitákról lásd RITÓKNÉ SZALAY Ágnes, „Írják gyermek-képen”, *ItK*, 1976, 681–684.

⁷² *Retorikák a reformáció korából*, vál., kiad., bev., jegyz., tan., szerk. IMRE Mihály, ford. BARTA Gábor, CZÁR Csaba János, CZEGLÉDI Sándor, JÁNOS István, JÁVOR György, KÁLNÝ Beatrix, KÁPLÁR Edit, LAZÁR István Dávid, MIKÓ Gyula, NÉMETH Béla, RESTÁS Attila, SZALAI Zsuzsanna, TÓTH Orsolya, TÓTH Szilvia, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000 (Csokonai Universitas Könyvtár: Források – Régi Kortársaink, 5) (a továbbiakban: IMRE 2000), 62.

⁷³ IMRE 2000, i. m., 65.

hogy Melanchthon is a statusok cornificiusi hármass felosztását fogadta el. De világos az is, hogy a coniecturalis (a tényről folyó vita) és a iuridicialis (a tényeket megfontoló vita) mellett legnagyobb jelentőségűnek mégis a jogról szóló vitát, a status legitimát tekintette. Természetesen nem a világi jog értelmezéséről, hanem az isteni törvény magyarázatáról, a bibliaértelmezés invenciós eljárásairól van szó.

Melanchthon állásfoglalása hosszú időre meghatározta a hitviták hermeneutikai szakirodalmát és a protestáns vallási műfajok, mindenekelőtt a prédikáció elméletét. Jól érzékelteti a folyamatosságot például Iacob Andreac a 16. század végén megjelentetett, noha évtizedekkel korábban készült *Methodus concionandi*-ja. Az első traktátus ebben arról szól, „qua ratione ad veram intelligentiam scripturae sacrae perveniri possit.” A helyes értelmezéshez a beszédnek ismerete és a statusok alkalmazása szükséges. A legterjedelmesebben a genus iudiciale előírásait és statusait ismerteti, mivel azok alkalmazását a kontroverziák is megkövetelik. A kötet végi példatárban a vasárnapi evangéliumok textusait aszerint csoportosítja, hogy mely beszédnek szerinti kifejtésre kínálóznak alkalmasnak. A legtöbb textus a genus demonstrativumhoz tartozik (20), míg a genus iudicialehoz csak egy sorolható, igaz, 22 textus több beszédnemből való feldolgozásra is kínálja magát. Az elméleti okfejtés és a gyakorlati példatár arányainak ellentmondása a genus iudiciale súlya tekintetében azzal magyarázható, hogy – mint a teoretikus részből kiderül – a négy evangélium egésze naturalis ordo szerint elkészített descriptio Christinek tekinthető, s így a genus demonstrativumba tartozik.⁷⁴

A bibliamagyarázat és az – azzal egyébként számos vonatkozásban szorosan összekapcsolódó – prédikációirodalom invenciós-argumentációs technikájára tehát a genus iudiciale, annak is a status legitimát illető tanítása igen nagy hatással volt.⁷⁵ A felekezeti hitviták jelentős részére igen találóan illik Cornificius meghatározása: „in scripto aut e scripto aliquid controversiae nascitur” (I,11,19). (Természetesen csak meghatározónak látszó túlsúlyról van szó, nem kizárólagosságról: kisebb mértékben a két másik status hatásával is számolhatunk. Amiként az is nyilvánvaló, hogy a textusmagyarázat invencióját befolyásoló beszédnem nem a prédikáció egész retorikai struktúráját uralja: amint másutt bővebben kifejtettem, a protestáns prédikációirodalom invenciót, diszpozíciót és elokúciót is tekintetbe vevő retorikai elemzése főként a Melanchthon által bevezetett genus didascalicum és a genus deliberativum meghatározó hatását mutatja.⁷⁶)

A vallási-egyházi műfajokban a status legitima szerint megvitatott körülmények egyikeivel már foglalkozott a genus iudiciale műnemi előírásait figyelembe vevő szakirodalom, e megállapításokhoz kevés hozzátenni valóm van. Kathy Eden fejtette ki, hogy az antik retorikaelmélet constitutio scripti et voluntatisát a bibliai hermeneutika kiegészítette

⁷⁴ *Methodus concionandi*, tradita a celeberrimo Theologo Dn. D. Iacobo ANDREAE, Ecclesiae Tubingensis quondam praeposito, et eiusdem Academiae Cancellario dignissimo. In gratiam Theologiae studiosorum edita per Polycarpum LYSERUM S. Theologiae D. et aulae Saxonicae Dresdae Ecclesiasten primarium. Wittenberg, 1595.

⁷⁵ Egyébként Thomas Wilson sem tárgyalótermi példát hoz fel a statusok gondos alkalmazásának fontosságára, hanem az imádság hasznáról szólni kívánó prédikátor példájával érvel (HOWELL 1956, i. m., 106–107).

⁷⁶ KECSKEMÉTI 1998, i. m., 64–87.

és jelentősen megújította. A szövegmagyarázó ugyanis nemcsak akként dönthet, hogy (Pál apostol emlékezetes kijelentésének megfelelően) a betű helyett a lelket, a szöveg-helynek a betű szerinti magyarázattal szembeállított voluntását értékeli többre – hanem akként is létrehozhat szintézist a propria és a translata (figurata) jelentés között, hogy a spirituális értelem megnyilvánulását mindkettőben lehetségesnek tartja.⁷⁷

Az ex contrariis legibus statusára már Melanchthon felhívta a figyelmet. Nyilvánvaló, hogy a bibliaértelmezésben nagy szerepe van például az ószövetségi és az újszövetségi parancsolatok összevetésnek. Ám a protestantizmus talán még nagyobb nyomatékkal használja ki a katolikus egyházi tradíció előírásainak a bibliai tanításokkal és részben egymással szemben kimutatható ellentmondásait. Mivel pedig az egyik törvényhozó, a bibliai szöveget sugalmazó isteni hatalom az apodeiktikus igazság birtoklásának elvitathatatlan pozíciójában van, a protestáns törvényértelmezés szerint az ilyen ütközések pusztá felmutatása természetesen el is dönti a kérdést. Ritkábban az is előfordul, hogy a katolikus ellenfél által a kanonizált könyvekével azonos autoritásúnak tekintett törvény-helyek illegitimitásának kimutatására, vagyis a hivatkozott előírások törvény-voltának megkérdőjelezésére kerül sor. Kétségtelen például, hogy a halottakért való áldozattétel és imádság Magyar István számára elfogadhatatlan szertartását Júdás Makkabeus megcselekedte a Biblia szerint. Ezt a pápisták „nagyon hanyac, es mutogattiac” is. „De az kinec vesztő peri vagyon, az ilyen nagy dolognac meg bizonyitasara, vgyan czac effele elegenden bizonsagot allasson elő, s-hamareb el veszti: Mert tagadhatatlan dolog az, hogy nem Canonicus könyű az.”⁷⁸

Gyakran folyik egyházi kontroverzia az ex ambiguo statusának megfelelően. Ugyancsak Pázmány és Magyar vitájában és szintén a halottakért való áldozattétel kérdésében vált vitatott helyé Pál apostol Korinthusbeliekhez írott levelének egy helye (15,29). Magyar arra figyelmeztetett, hogy a görög nyelvű szövegben álló *ὡςπερ* prepozíciónak genitivus vonzattal nemcsak -ért, hanem -on, -en, -ön jelentése is van. Felfogása szerint ez utóbbi a helyes értelmezés, a *Vulgata* pro prepozícióval való fordítása pedig téves. Nem a halottakért végrehajtott keresztelkedéseket említ tehát az apostol, hanem „az temetes helen az meg holtnal, szoktac volt megh keresztölködni”.⁷⁹

A prédikációirodalom számos, eddig csak a költőiségnek, a képszerűségnek, a fantázia működésének teret adó motívumként leírt eleme („novellisztikus feldolgozás”, a Biblia saját fantázia szerint való türelmetlen kiegészítése⁸⁰) válik megmagyarázhatóvá az ex ratiocinatione statusának megfelelő invenciók eljárásaként.

⁷⁷ Kathy EDEN, *The Rhetorical Tradition and Augustinian Hermeneutics in De doctrina christiana*, *Rhetorica*, 8(1990), 45–63.

⁷⁸ *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, kiad., jegyz. KECSKEMÉTI Gábor, bev. KECSKEMÉTI Gábor, NOVÁKY Hajnalka, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988 (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 1988), 88.

⁷⁹ KECSKEMÉTI 1988, i. m., 91.

⁸⁰ NEMESKÜRTY István, *A XVI. század utolsó három évtizedének postillairodalmából*, It, 1957, 453–466, 455.

A legnagyobb nyomatékkal azonban a *translatio* statusát kívánom most kiemelni. A protestantizmus népszerű kommunikációja a maga egészében felfogható úgy, mint az illetékesség áthelyezésében érdekelt, a megítélés új fórumához apelláló közlés. A teológusok szakmai közönsége helyett az elérhető legszélesebb körű közönség megnyerése a cél, akik számára igényesen, a tárggyal adekvát összetettségben, ugyanakkor a szükségtelen túlbonyolítást elkerülve minden hitétel érvényesen és lényeges torzítások nélkül elmagyarázható. Az igazságot teológiai kérdésekben is ugyanolyan lépésekkel kell feltárni, mint ahogyan egy értelmes ember köznap dolgokról gondolkodik. Az egyszerű, tanulatlan, de értelmes emberek tapasztalatainak érvényességébe vetett hit később a puritánoknak is állandó hivatkozási alapjává válik.⁸¹

A status iuridicialis és a politikai irodalom

Amiként a vallási argumentációval folyó kommunikáció invenciójának fontos meghatározója a status legitima több válfaja, úgy a világi ügyekben való manipuláció műfajai, a propagandisztikus művek, a politikai tárgyú tanácskozó és dicsőítő beszédek, a röplapok, a paszkvillusok invenciója gyakran a status iuridicialis körében megtárgyalható körülményekből táplálkozik; ismét csak nem kizárólagosan azokból – hiszen a tényállást vitató és a törvényi hivatkozásokat felülvizsgáló gondolatmenetek szintén magától értetődő részei e műfajok argumentációjának –, de kellően nagy számban ahhoz, hogy e kapcsolatokat fontos retorikai meghatározóként vegyük számításba. A rendkívüli bőségben kínálkozó példák hosszas sorolása helyett ez alkalommal célravezetőbbnek tartom egyetlen szöveg tartalmi elemzésével demonstrálni ennek a kínálkozó értelmezési szempontnak a fontosságát.

1657-ben II. Rákóczi György erdélyi fejedelem a török porta engedélye nélkül, svéd szövetségben indította el hadait a lengyel királyi trón megszerzése reményében. Katonai sikert azonban nem tudott elérni, sőt seregének java részét tatár fogságba hurcolták. A török porta követelésére le kellett mondania fejedelmi székéről. Évekig folytatott kemény ellenállást a megtorló török csapatokkal szemben, az erdélyi országgyűlés fejedelmi tisztébe is visszahelyezte. 1660 májusában azonban a szászfenesi csatában halálos sebet kapott. Temetésére a királyi Magyarországon került sor, halotti prédikációt Czeglédi István kassai kálvinista lelkész mondott fölötte. A prédikáció megkívánta dogmatikai-etikai tanítást a reprezentációs alkalom genus demonstrativumot előíró követelményeivel ötvözni igyekvő szónoklat természetesen politikai helyzetelemzés és propagandamű is. A katonai vereségkért, Erdély török pusztításáért a meggondolatlan fejedelmi politikát hibáztató véleményekre a beszéd is utal. A különösen kiélezett helyzet szükségessé tette a laudáció egyik alapvető retorikai előírásának megszegését: a kétése, vitatott, a közönséget megosztó körülményeket ez alkalommal nem lehetett „*silentio praeterire*”. Márpedig

⁸¹ Richard Foster JONES, *Ancients and Moderns: A Study of the Rise of the Scientific Movement in Seventeenth-Century England*, New York, Dover Publ., 1936, 1961²; 1982³ (Washington University Studies), XI; KECSKEMÉTI 1998, i. m., 130.

például Pécseli Király retorikája nyomatékosan kimondta, hogy a *genus demonstrativum*-ban nem lehet *confirmatio*,⁸² mert itt nem vitatott dolgokról van szó, hanem „*quae certa, aut pro certis posita sunt*”.⁸³ A retorika szabályai ellen vét tehát a prédikátor, amikor szóba hozza a fejedelem tetteinek vitatott megítélését. Természetesen az e nézetekre való utalásokat nyomban *confutatio*-juknak kell követnie, s a prédikátor máris abban a hibában találja magát, hogy vitázik a *genus demonstrativum*-ban.⁸⁴

A különleges helyzet tehát nem tett lehetővé a műnemi követelményeknek mindenben megfelelő laudációt. A szónoklatba beszüremkedő vitatkozásban a *reá* eső álláspont védelmezését azonban nagy retorikai pontossággal végezte el Czeglédi a *status iuridicialis* eljárásai szerint. Elérkezett az idő arra – írja –, „hogy már valaha egyszer az Igaz Magyarok, egyben Kötöt lélekkel, bosszujokat az Ellenségen (ha lehet) meg-állyak.” Jobb ugyanis így cselekedni, mint tétlenül szemlélni „a’ Teményteni Racheleknek Gyermek holt-Testeken való Csüggedezések”-et.⁸⁵ Kevéssel később azonban ezzel ellentétes állítást olvasunk: Rákóczi „kész vala meg-elégedni Istentől nyuitot sorsával; ha nem izgattyuk vala”. Az ellentmondás magyarázata, hogy itt már nem a *comparatio*, hanem a *translatio criminis* *status*a alakítja a gondolatmenetet: „Sok szép színekkel, s-csak tettetes szívekkel, sok Alatta-valok vitték e’ Dicsősséges Fejedelmet a’ mire vitték. [...] Köszönnyük hát magunknak e’ meg-becsülhetetlen nagy kárt!”⁸⁶ De még a *remotio criminis* is hátra van: „ez Aldot Fejedelemnek ily véletlen el-esését az Isten akarta”, akinek a pusztító török is csak eszköze volt.⁸⁷

A status coniecturalis hiánya mint ismeretelméleti helyzet

Az ókorból örökölt hagyományos osztályozás szerint a tudományos igazság feltárása és közlése nem tartozott a nyilvános kommunikáció elméletének, azaz a retorikának a területére; ezekkel a kérdésekkel a dialektika tudománya foglalkozott.⁸⁸ E tekintetben Ramus munkásságával következett be döntő változás. Szerinte Arisztotelész nagyot tévedett, amikor két külön tárgyalásmódot akart megalkotni, egyet a tudomány, egyet a közkeletű nézetek számára. Ramus szerint ahogyan látás is csak egy van a különféle színek észlelésére, úgy a dialektika minden kommunikáció alapanyagának és formájának egysé-

⁸² PÉCSELI KIRÁLY Imre, *Isagoges rhetoricae libri duo*, Oppenheim, 1612; [1612–1639²]; Nürnberg, 1639³ (RMK III, 1551) (a továbbiakban: PÉCSELI KIRÁLY 1612/1639). A retorikai közhely ókori előzményeihez lásd Arisztotelész 1358b; Quintilianus III,4,6–7. stb. Vö. Heinrich LAUSBERG, *Handbuch der literarischen Rhetorik: Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*, München, Hueber, 1960; 1990¹⁰, §§. 59–61.

⁸³ Ez utóbbi idézet Cicero *De partitione oratoriájából* vett kölcsönzés (71).

⁸⁴ KECSKEMÉTI 1998, i. m., 180–182.

⁸⁵ KECSKEMÉTI 1988, i. m., 193.

⁸⁶ KECSKEMÉTI 1988, i. m., 202; egyebütt is, pl. 187–188.

⁸⁷ KECSKEMÉTI 1988, i. m., 204.

⁸⁸ BALÁZS János, *Hermész nyomában: A magyar nyelvfilozófia alapkérdései*, Bp., Magvető, 1987 (Elvck és Utak), 41–65.

ges elmélete. A népszerű nyilvános kommunikációhoz is a tudományos megismeréshez használt invenciós és diszpozíciós lépéseket követelte meg.⁸⁹

A szónoki alkalom figyelembevételének, a hallgatóságához való alkalmazkodásnak szükségességét tagadó álláspont persze a népszerű kommunikáció irányítására gyakorlatilag használhatatlannak bizonyult. Ugyanakkor el kell ismerni, hogy a minden közlési helyzet számára egységesnek deklarált logika koncepciója implikálta: minden feltárt felismerés közölhető. Megteremtődött annak esélye, hogy ne csak a közkeletű, elfogadható véleményeket, hanem a teljes apparátussal bizonyított tudományos igazságokat is népszerű kommunikáció tárgyává tegyék. Közlésmódjuk felett ugyanakkor – a ramusi szándékkal szemben – mindinkább a retorika fennhatósága érvényesült. A hatékony meggyőzés igénye ismét szükségessé tette a sajátos retorikai invenció és diszpozíció használatát, ám az ezekkel megformált szövegeket tudományos igazságok csorbítatlan közlésére is alkalmas irodalmi formának kezdték tekinteni.⁹⁰

A főként Bacon és Descartes működése által meghatározott, a tudományos igazságot népszerű közléssel párosító elveket Wilbur Samuel Howell az „új retorika” törekvéseinek nevezte, és előbb négy,⁹¹ később hat⁹² pontban foglalta össze. Olyan választópontok ezek, amelyeknek segítségével egy-egy személy, törekvés, áramlat nézeteit elemezve eldönthető, adják-e több-kevesebb jelét az új kommunikációs elvek ismeretének vagy igényének. E választópontok egyike szerint a hagyományos retorikával szemben, amely a művészi bizonyítékokra szorítkozott, az „új retorika” a nem művészieket is alkalmazza, amelyeket a régi retorikák csak azért említettek meg, hogy elhanyagolják őket.⁹³

A nem művészi bizonyítékok tárgyalása hagyományosan a *genus iudiciale* körébe tartozott; ismeretük a *status coniecturalis* megvitatását tette lehetővé. Ha Howellnek igaza van, akkor alkalmazásukkal az új közlési elveket szorgalmazók ugyanabban a retorikai stúdiumban találtak megfelelő eszközt a maguk számára, amely a meghaladni kívánt, elhíttetésre alapozódó közlés elméleti háttérének jelentős részét is biztosította.

A művészetén kívüli bizonyítékok (*argumentationes inartificiales*) számát Arisztotelész⁹⁴ ötben állapította meg, ezek: *leges*, *testes*, *pacta*, *tormenta*, *iusiurandum*. Pécseli Király retorikájában *loci externi* a nevük, s három van belőlük: *testimonia*, *autoritates*, *exempla*.⁹⁵ Egyéni beosztású tankönyvében Andreas Graff beszédnemenként veszi számba az *inartificiales* bizonyítékokat, a *genus iudicialénál* az ókori eredetű ötöt említi, a

⁸⁹ Guido MORPURGO-TAGLIABUE, *Aristotelismo e barocco = Retorica e barocco: Atti del III. Congresso Internazionale di Studi Umanistici, Venezia, 15–18 giugno 1954*, a cura di Enrico CASTELLI, Roma, Bocca, 1955, 119–195; HOWELL 1956, i. m., 146–172; BALÁZS János, *Szenci Molnár Albert és az európai nyelvudomány = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*, szerk. CSANDA Sándor, KESERŐ Bálint, Szeged, JATE, 1978 (Adattár, 4), 67–74, 68–69.

⁹⁰ Részletesebben: KECSKEMÉTI 1998, i. m., 38–40.

⁹¹ HOWELL 1956, i. m., 375–388.

⁹² Wilbur Samuel HOWELL, *Eighteenth-Century British Logic and Rhetoric*, Princeton N. J., Princeton University Press, 1971 (a továbbiakban: HOWELL 1971), 441–447.

⁹³ HOWELL 1971, i. m., 442–443.

⁹⁴ Ret. 1375a–1377b.

⁹⁵ PÉCESELI KIRÁLY 1612/1639, i. m.

genus deliberativumnál hármat: dicta, sententiae, testimonia.⁹⁶ Soares kézikönyvében a Quintilianus rendszerezésének⁹⁷ megfelelő hat argumentum extrinsecum szerepel: praejudicia, fama, tormenta, tabulae, iusjurandum, testes.⁹⁸ A kézikönyvnek 1709-ben Nagyszombatban megjelent, jelentősen átdolgozott kiadása a loci extrinseci két fő csoportját különítette el. A *De testimonio divino* című fejezetben szól de oraculis, vaticiniis, auspiciis, auguriis és de sacerdotum, haruspicum, conjectorum responsis, míg a *De testimonio humano* című részben de exemplo et proverbiiis, de legibus et testibus, de pactis, tabulis, signis, quaestionibus és de iurejurando, praejudiciis, et fama.⁹⁹ Amint látható, a nem művészi bizonyítékok név alatt igen sokféle eredetű anyag igen különböző csoportosításban foglal helyet.

Noha retorikailag nem szabatosan fejezte ki magát, természetesen érthető, mire utal Howell kritériuma: azt szeretné jelezni, hogy az új közléseleméletben a retorika (sőt a logika) hagyományos locusai (a „művészi” bizonyítékok) egyre értéktelenebbnek tündek, s megfogalmazódott annak igénye, hogy az invenciót helyettük a különböző tudományágak szolgáltatassák saját módszereikkel. Ehhez azonban természetesen a művészetén kívüli bizonyítékok regiszterének belső átalakuláson is keresztül kellett mennie, a tekintélyi érvek helyett az empirikus leírás (megfigyelés, kísérletezés) és az elfogulatlan, racionális következtetés jelentőségének kellett megnövekednie.

Mint egyebütt szoltam róla,¹⁰⁰ az argumenta inartificialianak tulajdonított efféle korszakjelző szerep az egyházi-vallási műfajokban eleve alig értelmezhető. Most hozzá kell tennem, hogy a Howell által tipologikus érvényűnek tekintett változásnak a 16–17. század világi irodalmában is kevés nyoma van Magyarországon. Az argumenta inartificialia belső átrendeződésének felvetéséről pedig alig említhetünk egyéb elméleti reflexiót, mint Andreas Graff már említett kiegészítését az investigatio ex facultatibus származtatható eljárásaira vonatkozóan, és néhány baconista filozófus, főként Johannes Bayer ténykedését. Esetünkben azonban épp a Howell által regisztrált változás elmaradása ad lehetőséget egy másfajta tipológia megalkotására. Amint látható volt, a régi magyarországi irodalom számos műfajában és tematikai csoportjában élénk figyelem kíséri a tényállással kapcsolatba hozható törvényi vonatkozások invencióját és a tényállást megítélő, annak jogos vagy jogtalan voltát vitató argumentációs lehetőségeket. Kevés jele van ugyanakkor, hogy maga a tényállás: annak tényleges vagy fiktív volta, a szokásos értelmezési apparátus által alkalmasint nem felszínre hozott, hanem épp elfedett valóságos körülményei bárkit különösképpen foglalkoztatnának, hogy az efféle torzulások lehetőségét tudatosítanák vagy az annak lehetőségét csökkentő eljárásokat választanának.

⁹⁶ Andreas GRAFF, *Lex mihi ars: Studium eloquentiae absolutum*, Lőcse, 1643 (RMK II, 623 = RMNy 2007).

⁹⁷ Quint. V, 1–7.

⁹⁸ Cyprianus SOAREZ S. J., *Praecepta rhetorices pro gymnasiis S. J.*, Nagyszombat, 1670; Lőcse, 1675 (RMK II, 1362).

⁹⁹ Cyprianus SOAREZ S. J., *Manuductio ad eloquentiam*, Nagyszombat, 1709 (RMK II, 2377).

¹⁰⁰ KECSKEMÉTI 1998, i. m., 44–46.

Ez a széles körű érdektelenség azonban nagyszerű feltételeket teremt az irodalommal és az általa megtestesített hatalomreprezentáló aktusokkal a legtudatosabban foglalkozó néhány 17. századi magyarországi gondolkodó számára. Nagyon kevesen ugyanis, de néhányan eljutnak ahhoz a felismeréshez, hogy a status coniecturalis általánosnak tekinthető reflektálatlansága paradicsomi feltételeket biztosít arra, hogy egy képzetesebb kommunikátor az erre az ügyállásra hivatkozó érvek felhasználásával új manipulációs játéktérre nyerjen.

A – rendkívül csekély számban elvégzett – eddigi kutatásokból is kitűnik ugyanis, hogy a kortárs európai eszmei-irodalmi tendenciákat legfelkészültebben követő, szűk írói-gondolkodói kör tagjai esetében már reflektáltak tekinthetjük a fama és a gloria az autonóm politikaelméletben kimunkált megítélését. Mindennek azonban nem valamiféle baconiánus-karteziánus új episztemológiai keret az ösztönzője, hanem a főként itáliai és franciaországi politikaelméleti gondolkodás nyilvánosságról, a közvélekedés teréről tett észrevételeinek a recepciója.¹⁰¹

A fama leválasztása a dolgok és a cselekedetek általánosan elismert abszolút értékéhez a közgondolkodás szerint elválaszthatatlanul kapcsolódó spontán bizonyító erőtől, s ezzel szemben formálható, befolyásolható, manipulálható voltának felismerése természetesen a probationes inartificiales egyikét ingatja meg s löki át objektív adottságból a retorikai tudománnyal uralható mesterfogások területére, s annak válsága tulajdonképpen két másiknak, a testisnek és a testis vallomása igazságértékét szavatoló iusiurandumnak az értékét is devalválja. Egyáltalában véve: meginog a status coniecturalis során mérlegelt verbális bizonyítékok súlya. Modernebb szemlélettel azt is mondhatjuk: sor kerül annak felismerésére, hogy maga a tényállás is verbális természetű. A válság súlyát jól mutatja, hogy a Graff retorikájában a genus deliberativumhoz rendelt művészeteken kívüli bizonyítékoknak mindegyikét érinti a változás. Viszont a művészeteken kívüli bizonyítékok számára az artificiálisok között nyílik új játéktér. E változás első általam ismert regisztrációja retorikai kézikönyvben az 1709. évi nagyszombati Soarez-átdolgozásban érhető tetten. Nagyon jellemzőnek tartom, hogy az argumentationes inartificiales egésze a második traktátusban mint az amplificatio periodorum tizenhetedik lehetséges locusa kerül bemutatásra, olyan kétes társaságban, mint – többek között – a similitudo, a dissimilitudo, a contraria. Ennél mélyebbre lehetetlen süllyedni.

A folyamat gyakorlati térhódításának, elterjedésének vizsgálatát viszont rendkívül megnehezíti, hogy ha nem áll rendelkezésünkre a szerzőtől származó reflexió vagy a szerzőre vonatkozó, az általa kifejtett és az általa ismert tények viszonyának ellenőrzésére alkalmas külső adat, akkor csaknem lehetetlen megkülönböztetni a manipulált és a manipuláló kommunikátor szólamát. Amikor például egy szónoklatban az alázat olyan jeleivel találkozunk, mint az antik szónokokat dicsőítő epithetonok (Cicero „az ékes szólásnak Mestere”, „a’ Romai Orátorok Fejedelme”,¹⁰² „szabadsagnak nyelve, es Romai

¹⁰¹ BENE Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 19).

¹⁰² RMK I, 1344, Rényes István.

ekesen szolasnak ki-folyo kút-feje”,¹⁰³ „ekessen szolo”,¹⁰⁴ Démoszthenész „fő Görög Orator”¹⁰⁵), akkor konzervatív ízlésű, őszintén elkötelezett Cicero-tisztelő szerzőre épp-úgy következtethetünk, mint a ciceroniánus beszédmód hagyománytisztelőt asszociáló sablonjait álcázásként a dolgok valósága elé toló manipulátorra.

Azt hiszem, bonyolultabb esetről van tehát itt szó a Howell által felállított képletnél: a gondolatokat tekintélyes szavaikkal agyonnyomó autoritásoktól, terminusaik, mondásaik és meghatározásaik hüvelyezésétől való fokozatos megszabadulás, a megújított argumenta inartificialia segítségével a szavakról a dolgokra forduló figyelem narratívájánál. A művészetén kívüli bizonyítékok csoportját még jó ideig nem kísérik elméleti reflexiók a közönség széles köreiben, a beavatott kevesek esetében viszont az argumenta inartificialiára forduló figyelem mindjárt azok részleges nyelvi természetének, artificiális jegyeinek felismerésével és az így adódó manipulatív lehetőségek kiaknázásával is párosul.

Képzett ember és képzetlen nagyközönség ellentéte Montaigne számára még csak erkölcsi kérdést jelentett: „le sage doit au dedans retirer son ame de la presse, et la tenir en liberté et puissance de juger librement des choses ; mais, quant au dehors, qu'il doit suivre entierement les façons et formes receues.”¹⁰⁶ 17. századi irodalmár utódai a közéleti szerepjátszást is felhasználták azoknak a lelkeknek a manipulálására, „où [la coutume] ne trouve pas tant de resistance”.¹⁰⁷

Újabb kihívások előtt a történeti kommunikációelmélet

A genus iudiciale statusainak irodalmi művekben való alkalmazhatóságával kapcsolatban bemutatott három típus természetesen az adott műfaji vagy tematikai csoportba tartozó műveket megíró személyek számára is csak részlegesen lehetett elméletileg hozzáférhető. A tömegtermelésbe bekapcsolódó nagy átlagról (az egyes alkalmakkor szenvedélyesen hitvitázókról, a politikai véleményformálás munkásairól) inkább az feltételezhető, hogy az érvek retorikaelméleti besorolásától függetlenül, arra kevés teoretikus figyelmet fordítva, inkább a gyakorlatban kialakult érvelési szokásokat, konvenciókat, legitimként elfogadott tételeket és eljárásokat követve dolgoztak. A műfajttörténeti hagyomány egy-egy pontján állva, a hagyomány előzetes történéseit olvasva, interpretálva, megelőző művek befogadása által formált kompetenciák birtokában kapcsolódtak már körvonalazódott diskurzustípusokhoz.

¹⁰³ RMK I, 612, Tarcali Péter.

¹⁰⁴ RMK I, 738, S. préd., Kecskeméti C. János.

¹⁰⁵ RMK I, 612, Tarcali Péter.

¹⁰⁶ I, 23; Michel de MONTAIGNE, *Les Essais*, édition conforme au texte de l'exemplaire de Bordeaux par Pierre VILLEY, Paris, Quadrige-Presses Universitaires de France, 1988, I–III (a továbbiakban: MONTAIGNE 1988), I, 118. „Bölcs ember csak nagy önuralommal bírja lelkét kiragadni a tömegből, itéletét függetlenné tenni és szabaddá. Külsőségekben azonban legjobb, ha követjük a bevett formákat és szabályokat.” Michel de MONTAIGNE, *Esszék*, vál., bev., jegyz. OLÁH Tibor, ford. BAJCSA András, KÜRTI Pál, OLÁH Tibor, RÉZ Ádám, Bukarest, Kriterion, 1983 (Téka) (a továbbiakban: MONTAIGNE 1983), 72 (Bajcsa András ford.).

¹⁰⁷ MONTAIGNE 1988, i. m., I, 111. „...az ellenállásra képtelen lelkek”; MONTAIGNE 1983, i. m., 70.

A széles mezőny egyes rétegeinek csupán hagyománykövetésre szorítkozását, elméleti kérdésekben való teljes reflektálatlanságát parodizálja Pázmány Péter is az *Öt levél* általa teremtett kálvinista narrátora személyében: „Midőn a 145. zsoltárt szép hangosan énekeljük, ezeket szoktuk mondani: Mert ők meghalnak és mind földdé lesznek: az földiekről meg sem emlékeznek. Két gáncsot talál a minap ebben egy pápista ember: I. Hogy az zsoltárban nincsen, hogy: az földiekről meg nem emlékeznek; hanem álnakul és csalárdul mi töldottuk ezt az Isten szavaihoz, hogy az tudatlan község inkább elfajúljon az szentek tiszteletitül. II. Hogy mind Calvinus s mind az Augustai Confessiának Apologiája megvallja, hogy az szentek közönségesen az vitézkedő hívekért könyörögnek. Nem könyöröghetnének pediglen, ha az földiekről meg nem emlékeznének. Erre én egy kukkot sem tudnék felelni, hanem mosolyogva mondám: Telle Tulla, tedd fel az okulárt, s meglátod, hogy szép énekek világánál szoktak még az korcsomán is mulatozni az mi keresztyén atyánkfiai.”¹⁰⁸ Hasonlóan még egy alkalommal: „Akarnám érteni Méltóságodtúl, mint kelljen érteni, amit az halottak fölött torkunk szakadtába nagy bögéssel kintornálunk: Tudjuk, Uram Isten, hogy mind meg kell hálnunk; de hisszük, hogy örök életre ismét mind feltámadunk. Ebből minap egy pápista ember azt bizonyítja vala: hogy mi nem igazán hiszünk; mert mindnyájan, akik meghalnak, örök életre nem támadnak, hanem csak azok, akik jót cselekedtek.”¹⁰⁹

A kérdés már most az, mit kezdünk mi, huszonegyedik századi értelmezők ezekkel a hagyományrendszerekkel. Teljes joggal választhatjuk a fiktív kálvinista prédikátor horizontját, az ő olvasási-recepciós kompetenciáját, azonosulhatunk alapvetően esztétikai természetű – mert az aiszthésizsben megnyilvánuló – történés-interpretációjával. Nagy vonzó horizont ez, mert a posztromantikus irodalomtudományi episztémé számos, az olvasásmódokra ma is alapjaiban ható fogalma és tételezése közeli ismerősöket köszönthet az így felrajzolódó 16–17. századi irodalomhasználatban. Vonzóvá teszi az is, hogy számszerűleg is jelentős befogadói csoportokra vetíthető rá az irodalmi gondolkodás e változata.

Az irodalomelméleti diskurzus régi irodalmi mezőnye azonban széles és erősen tagolt. Épp a bemutatottak értelmében: ismeretelméleti tekintetben alapvető jellemzője a reflektáltság szintje szerinti megosztottsága. A templomban önfeledten és gyönyörködve bömbölő lelkész horizontja helyett a tudatos, igényes kommunikátor horizontja is érvényesen választható, amely a jelenségeket egészen eltérő összerendezettségben tartalmazza. Nyilvánvaló, hogy igen különböző kép tárul fel a manipulált-manipulálható átlagos értelmiségi és az irodalmi gondolkodás illetve a megművelt tudományos mező manipulálásra alkalmas részeivel és műveleteivel is számot vető kommunikátor horizontjaként. Számos szólam és vélekedés mögött teljes joggal kereshető az azokat megmozgató mö-

¹⁰⁸ PÁZMÁNY Péter, *Egy tudakozó prédikátor nevével íratott öt levél (1613)*, kiad., utószó, jegyz. BITSKEY István, Bp., Európa Könyvkiadó, 1984 (a továbbiakban: PÁZMÁNY 1613/1984), 90–91. A példa ez alkalommal nem Pázmány – a kiragadott idézettel és a fiktív beszélő korlátoltságával ügyesen manipuláló – argumentációs stratégiájának jellemző céljából szerepel, hanem kizárólag a fiktív prédikátor recepciós horizontjának megjelenítése végett.

¹⁰⁹ PÁZMÁNY 1613/1984, i. m., 115.

göttes, tudatosabb, tájékozottabb reflexió másik horizontja, a műveletekkel, technikákkal számot vető, azokat a szükséges transzformációkkal használatba vevő és ideológiai kínálatként rendelkezésre bocsátó megfontolás. A legtöbb, közhasználatba kerülő és változatos irodalomhasználati módokban recepciót indító tartalmi vagy formai összetevőnek tisztázható a primér kontextusa és e kitüntetett kontextus helye, funkciója a popularizálódó beszédmódokhoz való viszonylatában.

Az olvasás történeti retorikájának kutatása kapcsán ugyan elméletileg megkonstruálható egy olyan helyzet, amikor a hatástörténetbe lépő későbbi szerző a primér kontextushoz való kapcsolódástól megfosztva, egyfajta nullfokon, kizárólag a recipiált szövegekből kibontva rekonstruálja a maga számára – egyéni kompetenciájának megfelelő komplexitásban – az irodalmi alkotás egyes műfaji szabályszerűségeit,¹¹⁰ ám ettől függetlenül az egyáltalán recipiálható szövegek, beszédmódok, érvelések kínálatát intenciók formálják. Ezeknek csupán korlátozott hozzáférhetőségi mértéke a recipiensek számára vitathatatlan jelenség: „korántsem bizonyos, hogy a korabeli alkotás és a korabeli befogadás mindig ugyanazon a teoretikus bázison nyugodott volna, s hogy produkciónak és recepciónak minden esetben közösek lettek volna az elméleti keretei.”¹¹¹ És noha az is meglátásom, hogy a régi irodalom szerzői között alig lehet az őket megelőző hagyomány szövegeinek befogadásába nullfokon belépőt találni, hanem a retorikai szabályrendszerekkel való ismeretség általában bizonyos reflektáltsági szintről engedi indulni a befogadói viszonyt – most mégis inkább annyiban látom pontosítandónak az olvasás történeti retorikai kutatásának propozícióját, hogy a régiek, akik a szöveghez nem a maga mércéjét használták, hanem „nagyon is valószínű, hogy néha e mellé vagy (*horribile dictu*;) fölé odaállították a *maguk* mércéjét is”,¹¹² a mércét gyakran (*horribile dictu*) a szöveg mércéje alá állították. Mindez azonban nem tarthatja távol a történeti poétika módszereivel kutató újabb recipienst attól, hogy a számára – választott módszertana miatt – nagyobb hozzáférhetőségi fokon megjelenő eredeti kontextust vizsgálat tárgyává tegye.

Régi meggyőződésem, hogy mind a szerző, mind a befogadó részéről a szöveg iránt megnyilvánuló reflektált viszony összetevői között egyáltalában nemcsak az irodalmi stúdiumok körébe tartozó ismereti mezők szerepelnek. A fent bemutatott vizsgálati eredmények pedig annak az új belátásomnak a kimondását is szükségessé teszik, hogy az irodalomelmélet korabeli rendszerei egyben ismeretelméleti-tudományelméleti mezők meghatározói is; az irodalmi stúdiumok – intencionálva vagy reflektálatlanul érvényesülve – ontológiai-episztemológiai tényezők. Ezért a magam részéről saját kutatásom módszertani alapelvét ismét a történeti kommunikációelmélet néven proponált keretben lá-

¹¹⁰ „Ha ugyanis a korabeli olvasó éppen azért olvassa a számára létező irodalmi hagyományt, hogy olvasásával kitermelje a szövegekből az adott műfaj formateremtő elveit, azokat ekkor, az olvasás pillanatában még természetsszerűleg nem ismerheti, tehát nem is alkalmazhatja őket.” SZILASI 2001, i. m., 260.

¹¹¹ SZILASI 2001, i. m., 260.

¹¹² SZILASI 2001, i. m., 260.

tom.¹¹³ Megismétlem, hogy a történeti kommunikációelmélet számára az irodalomtörténet a „mind produkciós, mind recepciós horizontjaiban ontológiai és kommunikációelméleti specifikumaiban is jellemezni kívánt intézményesség” keretében mutatkozik meg.¹¹⁴

Gábor Kecskeméti

GENUS IUDICIALE IN THE PRACTICE AND THEORY OF HUNGARIAN LITERATURE IN THE 16th AND 17th CENTURY

The most important representative of the Renaissance literature in Hungarian language, author of two cycles of love poems, Bálint Balassi struggled with legal proceedings all his life: civil actions, proceedings at ecclesiastical courts as well as criminal trials. Many other Hungarian authors of the 16th and 17th centuries got into trouble and had to face court. Some even served sentences. They were charged with religious articles (Ferenc Dávid, Imre Újfalvi) or in political cases (Péter Bornemisza, Joannes Bocatius, Miklós Bethlen. and the Calvinist preachers sold into Spanish slavery in 1670's).

For these authors and their contemporaries, the famous ancient political and criminal suits served as a permanent basis of reflection and comparison. In connection to many other events of their lives as well, there are many references to antique, mythological and biblical figures in their literary work. They observed the trials of their own time closely, and this naturally involved putting their contemporaries into the roles of the characters known from the history of antique forensic oratory. Their self-interpretation and description of others' character found new phraseology based on knowledge of texts and theories of *genus iudiciale*.

Texts of antique trials referred to in these remarks are self-evident parts of the education of intellectuals in the 16th century. Theory and practice of *genus iudiciale* was part of the old Hungarian school education. Three factors ensured accurate knowledge: learning precepts from rhetoric compendia, reading and imitation of school authors, and rhetorical exercises.

However, Hungarian jurisdiction of the 16th and 17th centuries was influenced basically by the Chamber Court of German imperial orders fashioned in Worms in 1495, operating in Speyer from 1527, and by its adjective law, called Kameralprozeß, that was applied by local courts everywhere in the provinces of the German Empire. According to these rules, a legal process is a demanding professional pursuit. The proceedings went mostly in written form. The court itself did not hear witnesses; minutes were recorded by commissioners. There was no verbal battle of legal positions. The parties repeatedly exchanged written explanations noted on legal documents (allegations). There was no solemn oration of indictment or plea *coram* the court. The case was judged without personal hearing of parties, just founded on briefing of the case. Only professional legal practitioners took part in the decision-making. There was no non-professional jury that could have been influenced by oratorical means. There was no opportunity for actual forensic oratory in 16–17th century Hungarian jurisdiction.

¹¹³ KECSKEMÉTI Gábor, *A történeti kommunikációelmélet lehetőségei*, ItK, 99(1995)/5–6, 561–576. Kandidátusi értekezésem egyik bírálója az elnevezést nem tartotta szerencsésnek a Gábor Dénes által egy más tudományágban, más célokkal kidolgozott kommunikációelmélet terminussal való egybeesés miatt. Nos, a számítástudomány kommunikációelmélete azóta információelméletté, mára informatikává keresztelődött át, a proponált módszerre viszont azóta sem találtam megfelelőbb elnevezést. Szó sincs ugyanis arról – amint bírálóm vélte –, hogy a terminust a szónoklattan szó helyett használhám, sőt a szintagma olyan módszert jelöl, amely a Magyarországon a retorikatörténeti kutatások dominanciájával zajló történeti poétikai módszertől (SZILASI 2001, i. m., 259) is radikálisan különbözik. Triviálisan fogalmazva: minden történeti poétikai vizsgálat történeti kommunikációelméleti vizsgálat is, de nem minden történeti kommunikációelméleti vizsgálat történeti poétikai.

¹¹⁴ KECSKEMÉTI 1998, i. m., 243.

The best way to show this situation may be using a framework similar to the one constructed by Georg Braungart concerning German court and political oratory. He showed that there are differences between rhetoric taught at schools and pragmatic procedures demanded by court oratory.

There are a large number of references from 16–17th century authors from all around Europe expressing similar perceptions: there is no opportunity for actual forensic oratory, there is no space for its complex rhetoric structure, and, therefore, teaching it at schools have become needless and dispensable.

Disregarding forensic oratory by theoreticians should not be esteemed as the triumph of pragmatism. Other theoreticians—the majority—did preserve precepts of this genre, and they did not do this just out of respect for the traditions: their decision opened up new possibilities of application. Knowledge of *genus iudiciale* was utilised by all 16–17th century literature. There was no opportunity for application of forensic oratory, still, theoretical reflections originally intended for legal cases were utilised by a much broader circle of literature and scholarly work. This more general, wider effect can be shown following the classification of *status* in *Rhetorica ad Herennium*. Certain thematic groups and rhetorical-poetical classes of the old Hungarian literature were essentially and consistently structured by the logic of argumentation of certain *status* in every essential piece.

Doctrines of *status legitima* had a considerable effect on the techniques of invention and argumentation in exegesis and on preaching practice (which is similar in many ways). Definition of *status legitima* by Cornificius befits the majority of denominational controversies: „*in scripto aut e scripto aliquid controversiae nascitur*”. (Of course, I mean determining dominance and not exclusiveness: we should take the effects of the two other *constitutiones* into account as well. Moreover, *genus iudiciale*, though influences the invention in exegesis, does not rule the whole rhetoric structure of a sermon. As I pointed out elsewhere, rhetoric analysis of invention, disposition and elocution in Protestant pulpit oratory showed primary influence of *genus didascalium*, introduced by Melancthon, and of *genus deliberativum*.)

Just as invention of religious communication was determined by several types of *status legitima*, secular manipulative genres, propagandistic works, consultative and glorifying political orations, leaflets, and pamphlets were determined by *status iuridicalis*. Not only by that—after all, arguments debating facts and examining legal references are obviously parts of these works too. Nevertheless, supporting examples are abundant.

As we have seen, in many genres and some thematic groups of old Hungarian literature there is a keen interest in the invention of legal references concerning the facts and in possible argumentation about their legitimacy. There are no signs, however, of an interest in the facts themselves: no one seems to be interested in whether facts are real or fictitious; no one seems to realise that traditional devices of interpretation tend to obscure the real circumstances instead of uncovering them. There is no intention to minimise this possibility.

This general disinterest, however, creates wonderful conditions for a few Hungarian intellectuals of the 17th century who most consciously investigate literature and how it represents power. Some of them recognise that general indifference to *status coniecturalis* gives the opportunity for a more skilled speaker to gain new ground for manipulation.

The opposition between the educated man and the uneducated public posed an ethical problem for Montaigne: „le sage doit au dedans retirer son ame de la presse, et la tenir en liberté et puissance de juger librement des choses ; mais, quant au dehors, qu'il doit suivre entierement les façons et formes receues.” His 17th century descendants used public pretence for controlling „ames, où [la coustume] ne trouve pas tant de resistance” as well.

BENE SÁNDOR

**A TÖRTÉNETI KOMMUNIKÁCIÓELMÉLET ALKALMAZÁSA
A MAGYAR POLITIKAI ESZMETÖRTÉNETBEN –
A KORA ÚJKORI MODELL**

Előzmények, kontextus

Az alábbi vázlat egy hosszabb, háromrészes tanulmány utolsó fejezete. Az első két fejezet a Budapesti Könyvszemle 2002. évfolyamában jelenik meg, *Politikai nyilvánosságmodellek és politikai diskurzustípusok a kora újkori Magyarországon* címmel. A két-felé bontást csak részben indokolta a terjedelmi szempont; mivel a szövegben az eszmetörténet és az irodalomtörténet kutatási módszereinek egy speciálisan a politikaelméleti anyagra használható fúzióját próbáltam kidolgozni, tartalmilag is indokoltnak éreztem, hogy a problémát felvető, a kutatási előzményeket és a metodológiai alapokat tárgyaló két fejezet egy szélesebb, interdiszciplináris fórumon kapjon nyilvánosságot, míg az utolsó rész, amelyben a korábban kidolgozott módszertani megfontolások érvényességét ellenőrzöm a magyar anyagon, illetve egy adott időmetszetre (kb. a 16. század utolsó másfél évtizedétől a 17. század közepéig) alkalmazható modellt vázolok, az Irodalomtörténeti Közlemények lapjain jelenjen meg. Tekintettel arra, hogy tanulmányom első két fejezete – technikai okokból – később kerül sajtó alá, mint a jelen írás, úgy vélem, hasznos lesz legfontosabb állításait az alábbiakban röviden összefoglalni.

1. A dolgozat alcíme: „Javaslat egy kutatási programra”. A program célja a magyar (Magyarországon használt) politikai nyelvek kora újkori változatainak rekonstruálása, a politikáról való beszéd (a teoretikus szint) és a politikai diskurzusok (a praxis) tradícióinak feltárása. A politika „nyelvein” nem egyszerűen az ideák elvont történetét értem, hanem ezek kommunikálásának jellegzetes fogalmait, nyelvi konvencióit és argumentációs sémáit, amelyek előírják, hogyan fogalmazható meg a politika célja, illetve milyen módon legitimálhatók annak intézményei és gyakorlati eljárásai. A kommunikációs formák alapján különíthetők el a kérdéses korszakban például a klasszikus humanista republikanizmus, az apokaliptikus prófécia, a neosztoicizmus, az érdekelvű természetjog vagy az abszolutista hatalomgyakorlás beszédmódjai, majd vizsgálhatók időbeli változásai és interakcióik.

2. A politikát kommunikációs aktusok sorozataként vizsgáló, eljárásaiban a nyelvészet és az irodalomelmélet eredményeire is támaszkodó ún. „diskurzív politikatudomány” az utóbbi években megerősödni látszik Magyarországon, mindeddig azonban hiányzott ennek a kutatási iránynak a diakrón vetülete. A történeti kérdések iránti érdeklődés hagyományos eszmetörténeti keretben jelentkezett, amelynek „eredménye”, hogy az úgyahogy (többsnyire politikai érdekek és szimpátiák alapján) finanszírozott kutatások legfőképpen a 19. század elejéig tekintenek vissza, és tárgyukat akkor sem hozzák összefü-

gésbe a politikai kommunikációt is meghatározó korabeli retorikai rendszerekkel, másrészt pedig az ennél korábbi korok kutatása és a kapcsolódó textológiai-szövegkiadási tevékenység leértékelődött, elméleti szempontból érdektelennek minősül, ami az ilyen tárgyú pályázatok sikertelenségén, a kutatási irány alacsony anyagi presztízsén mérhető. Mindez igencsak különös akkor, amikor a téma (a kora újkori retorikai/poétikai rendszerek és a politikai elméletek kapcsolata) Nyugat-Európában központi jelentőségűnek minősül, kutatását intenzív teoretikus érdeklődés kíséri és finansziális lehetőségei is igen jók. Fontos volna tehát, hogy az itthoni kutatások is olyan elméleti keretbe illeszkedjenek, amely dialógusra képesíti őket más, a kurrens tudomány- és társadalomelméleti diskurzusokhoz jobban illeszkedő területekkel. Az általam javasolt „program” tehát nem egy adott program, hanem a részben kidolgozásra váró, részben jelenleg is zajló esztétörténeti vizsgálódások számára kínál egyfajta módszertani minimum-konszenzust.

3. A kutatás legfőbb módszertani kritériuma, hogy rendszerszerűen, egységes keretben legyen képes interpretálni a politikai praxis és a teória forrásait. Erre jó fogódzókat nyújt a nyugat-európai politikai esztétörténeti kutatásokat évtizedek óta meghatározó két irányzat (a politika nyelveit beszédaktusok szövegkörnyezeteiként vizsgáló, Quentin Skinner körül csoportosuló brit iskola, illetve a politikai fogalmak történetére koncentráló, a recepcióesztétikai iránnyal együttműködő Koselleck-féle német iskola), amelyek egymásról ugyan kevésbé vesznek tudomást, de a kölcsönös ignoranciának inkább tudománypolitikai, semmint szorosan vett teoretikus okai vannak. Építhet azonban a kutatás a hazai eredményekre is, mint például a Skinner jelentés- és megértés-elméletét invenciózus kritika alá vető és éppen történeti megismerésünk „szótár”-modellje felé orientáló Huoranszki Ferenc megfontolásaira, illetve – az anyag kora újkori és magyar voltát tekintve sokkal nagyobb súllyal – az ún. „történeti kommunikációelmélet” Kecskeméti Gábor által kidolgozott módszertanára. Ennek alapelveit a következőkben látom összegezhetőnek.

a) *Történeti szemlélet*: a szövegek elsődleges kontextusának elsőbbsége az utólagos olvasatokkal szemben. Ebből következik a kutató által használt irodalomfogalom kiterjesztése, lehetőség szerinti megfeleltetése a vizsgált korszak irodalomfogalmának, illetve irodalomfogalmainak – ami implikálja az esztétikai kritérium visszahelyezését saját jogaiba: azt és annyit (ne kevesebbet, de ne is többet) olvassunk az esztétikai hatáskeltés primátusát tételező „irodalomként”, amit a korabeli kommunikáció résztvevői is annak írtak és akként olvastak (továbbá úgy olvassunk, ahogyan azt az alkotás és befogadás korabeli szabályrendszerei és úzusai előírták).

b) *Rendszerszerű tárgyalásmód*: a szövegeket belülről szervező retorikai rendszerek feltárása mellett a kutatónak törekednie kell a kommunikációs helyzet lehetőség szerinti teljes leírására. Ez annyit jelent, hogy a hagyományos történeti poétikai (retorikatörténeti) érdeklődést kiterjesztve, a közlést körülvevő, meghatározó ismeretelméleti, történetfilozófiai, teológiai előfeltevések felmérésére is kísérletet kell tennie.

c) *Dinamikus leírás*: az említett előfeltevéseket működésükben kell megragadni. Az alkotók és a befogadók nem merev szabályrendszerek utasításait követték, s amennyiben tudásuk volt ilyenekről, azokat nem mereven követték. Az alkotásnak ép úgy, mint a

hallás vagy olvasás útján történő befogadásnak, megvoltak a hagyományban rögzült, a használatban folyamatosan csiszolódó, az imitáció révén továbbhagyományozódó sémái. A kommunikációs rendszerek ilyen önmozgásának feltételezése lehetővé teszi a vizsgált terület specifikumainak induktív módszerrel történő felfedezését és leírását.

Ezeket az alapelveket Kecskeméti egy jól definiálható műfaj, a 17. századi halotti beszéd elemzése során érvényesíti, amelynek sajátosságai egy pontosan körülírható kommunikációs helyzetben válhattak vizsgálat tárgyává. A politikai diskurzustípusok rendszerezése nyilvánvalóan szélesebb terület, kutatásuk során ezért tanácsos lazább, általánosabb érvényű definíciókkal kísérletezni, amelyek ugyanakkor hasznosítják a történeti kommunikációelmélet eddigi eredményeit és tanulságait. Tanulmányomban a politikát a társadalmi kommunikáció egyik meghatározó jelentőségű diskurzusszintjeként értelmezem, a jogi, művészi, tudományos és etikai/vallási szintek mellett. A politikai diskurzusnak azonban egy ezzel szimmetrikus belső tagolódása is megfigyelhető: a 17. század egyik legnagyobb politikatudósa, Hermann Conring nyomán feltételezem, hogy a kora újkor folyamán a politika jogi, irodalmi, etikai és teológiai diskurzustípusokban fogalmazódott meg, mígnem a 17. század folyamán lassan kialakult „saját”, tudományos diskurzustípusa. E típusok mentén elkülöníthetők a kora újkor különböző, bár átfedéseket mutató politika-definíciói. Például a politikának elképzelhető egy olyan meghatározása, amely szerint tárgyát a *civitas* jogi viszonyai (*constitutio*), célját az individuumok lehetséges legszélesebb körű autonómiája, eljárásrendjét a méltányos, igazságos kormányzás (*buon governo*) képezik. Ugyanezekhez az elemekhez (tárgy, cél, eljárásrend) a morális politika szintjén a közösség értékviszonyainak, a morálisan minősített közjónak (*bonum commune*), illetve a polgárok állampolgári nevelésének/nevelődésének (*vir bonus/civis bonus*) koncepciója rendelődik hozzá. A hatalomközpontú (erkölcsi szempontból értékeslemleges, technicizált) politika-felfogás véleményem szerint a művészi fokon megvalósuló politikai diskurzust jelenti, ahol a politika tárgyát a hatalmi szerkezetben, célját a hatalom megragadásában, megőrzésében és kiterjesztésében, eljárásrendjét a pragmatikus-machiavellista (majd abszolutista) módszerek művészi fokra fejlesztett alkalmazásában kell keresni. (A sor folytatható a teológiai politika modelljéig.)

Kézenfekvő feltételezés volna ezek után azt állítani, hogy a politika fentebb említett „nyelvei”, „beszédmódjai” lényegében egybeestek a jogi, művészi stb. diskurzustípusokkal. A dolog azonban ennél bonyolultabb. Ezek a „tisztá” diskurzustípusok mindössze a viszonyítást megkönnyítő elméleti konstrukciók. A politika különböző kora újkori „nyelvei” a valóságban a társadalmi kommunikáció beszélőinek ugyanazon – ismeretelméleti, történetfilozófiai, teológiai stb. – előfeltevéseinek függvényében alakultak, amelyeket Kecskeméti Gábor is részletesen tárgyalt. Az egyes politikai beszédmódokban ezek nyomán kerülnek előtérbe (vagy szorulnak háttérbe) a jogi, a művészi (hatalomközpontú) vagy a morális elemek. A beszédmódok kialakulásában jelentős – sokszor döntő – szerepet játszottak az irodalmi (az esetek többségében antik irodalmi) minták és toposzok, mint az például Lipsiusról régóta köztudott volt, Hobbesről pedig Quentin Skinner nemrégiben megjelent nagylélegzetű monográfiája bizonyította. A kutatás feladata véleményem szerint az, hogy az egyes politikai nyelvek említett előzetes feltevéseit, valamint

irodalmi mintáit (értve ezen az argumentációt szervező retorikai rendszert is) leírja, lehetőleg induktív módszerrel, azaz magukból a politikai kommunikációt megőrző szövegekből és közvetlen kontextusukból kiindulva. A deskripció természetesen nem lehet öncélú: feladata a „beszélők” intencióinak és a „hallgatók” elvárási-értelmezési horizontjainak minél teljesebb feltárása.

4. Külön hangsúlyozandó módszertani alapelv, hogy a politika nyelveinek kutatása együtt kell hogy járjon annak a kommunikációs térnek a kutatásával, amelyben e nyelvek megszólalnak. Feltevésem szerint – eltérően az eddigi megközelítésektől – a „nyelvek” mellett a kommunikációs terek többes száma is indokolt. Képtelenség ugyanis a nyilvánosság, a publikus politikai kommunikáció egyetlen terét meghatározni, például társadalomtörténeti, intézménytörténeti alapon, amely – még ha különböző alakváltozatokban is – a kora újkori Európa egészét képes lefedni. Ilyen „tér” nem létezett, pontosabban annyiféle létezett belőle, ahányat a politikai kommunikáció befolyásos csoportjai elképzeltek. Ezt a szó legszorosabb értelmében értem. A „nyilvános tér” mindössze modell, amelyet egy-egy adott politikai beszédmód implikál, saját szólamának ideális akusztikai feltételeiről; időnként (nem mindig) a szövegek explicitté is teszik, milyen intézményes struktúrában érvényesíthetnék leghatékonyabban a bennük megfogalmazott intenciókat. Adott időmetszetben azonban egyidejűleg több „szólam” is kidolgozza a saját nyilvánosságmodelljét, meghatározza a maga történeti előképeit, kortárs mintáit. A kutatásnak az is feladata, hogy egy adott politikai nyelv függvényében megbízható leírást adjon e sokszor egymást átfedő, de mégis különböző szerkezetű nyilvánosságmodellekről.

5. Végül a közép-európai térség két meghatározó sajátosságára hívom fel a figyelmet.

a) Ezen a területen a kora újkorban – néhány periferikus vagy a korban hatást nem gyakorolt kivételtől eltekintve, mint pl. Juraj Križanić – hiányoztak a politikaelméleti szempontból kiemelkedő alkotások. Kis terjedelmű az a szöveganyag, amely a politika elméleti beszédmódjainak vizsgálatához elengedhetetlenül szükséges. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a gyakorlati politika fogalomhasználatának, beszélt nyelveinek szintjén is oly nagy lett volna az elmaradottság. Térségünk politikai eszmétörténetének kutatása nem csak tanácsossá teszi, hanem – más megoldás nem lévén – kötelezően írja elő a skinneri módszer ötvöztetését a fogalomtörténetivel.

b) Közép-Európának a történelmi Magyar Királyság reprezentálta régiója – éppen azon sajátosságának köszönhetően, hogy kora újkori intézményrendszere „hiányos”, a nyugati mintákat sokkal durvább szövedékkel követő volt, viszont a hazai egyetem hiánya, a nagyarányú és sokirányú nyugat-európai peregrináció a korban folyamatosan szinte az összes európai politikai nyelvnek egyidejű jelenlétét biztosította a térségben – mintegy kísérleti terepet, elméleti laboratóriumot jelent, ahol olyan nyilvánosságmodellek és politikai diskurzustípusok „torlódtak” egymásra, kerültek egymással közvetlen érintkezésbe, dialogikus viszonyba, amelyek érintkezését a nyugat-európai területek organikusabb fejlődése egyszerűen nem tette lehetővé. A meginduló forrásfeldolgozás, a monográfiák és konferenciák reménybeli sora tehát nemzetközi szinten komoly érdeklődésre számíthatna, mivel a tudományos érdeklődés centrumában elhelyezkedő diszkusziókhoz csatlakozna.

A térben, kultúrában távoli közvélemény(ek) vizsgálata nehezen kivitelezhető feladat. Az anakronizmus veszélyének elkerülésére olyan fogalmi hálót, kutatási hipotézist kell készíteni, amely segít megragadni a múltbeli közvélemény-jelenségeket. A fentebb mondottak értelmében a problémakör definiálásának első lépése egy szinkron modell megalakítása, majd annak vizsgálata, milyen kora újkori fogalmak feleltethetők meg a maiaknak, s azok milyen kapcsolatban állnak egymással. A meghatározás, amit javaslok, igyekszik alkalmazkodni a közvélemény köznapi fogalmának tág szemantikai mezejéhez. A kutatásokat mindeddig nagy mértékben hátráltatta a választott tárgy nehezen definiálható volta. Itt nem arra utalok, hogy a „közüvélemény” kifejezéssel nyelvünk egyszerre jelöli a közös és nyilvános okoskodásban kialakuló szűkebb vagy tágabb körű konszenzus tartalmi elemeit, valamint magát a közös és nyilvános okoskodás folyamatát, hanem egy másik homonímiára: közvéleményként értelmezzük ugyanis egyfelől a különböző aktuális kérdések kapcsán időről időre megfogalmazódó véleményegyüttest, másfelől a szociálpszichológiából ismert „attitűdöt” is, vagy más néven „uralkodó véleményt”. Ez utóbbi egy – neveltetésből, kulturális tradíciókból táplálkozó – tartós és általános, érzelmi és erkölcsi orientációt jelöl bizonyos intézmények, személyek, csoportok vagy célok és folyamatok tekintetében – de nem határozza meg szükségszerűen a konkrét kérdésekben elfoglalandó álláspontot.

Úgy vélem, ugyanarról a fogalomról és referenciájáról van itt szó, amelyet Gadamer *sensus communis*nak hívott, és hermeneutikai rendszerének kulcsfontosságú elemeként használta (mint a spekulatív, természettudományos tudományfogalom tradicionális, ám Shaftesbury és Vico óta feledésbe merült alternatíváját a „szellemtudományok”, azaz a társadalomtudományok módszertanában). A vizsgálódást még izgalmasabbá teszi, hogy Gadamer e jelenségnek éppenséggel politikai eredetet és tartalmat tulajdonított, mikor a klasszikus politikaeszményből és annak humanista értelmezéseiből vezette le eredetét, s a közjó iránti érzékként, a társadalmi érintkezés erényeinek együtteseként definiálta. Tehát a *sensus communis* szinkron politikai vetületében egyfajta tartós értékorientációra, a politikai értékek alakzatainak konvergálására kell gondolnunk. A társadalomtudományok „nyelvi fordulatából” két következtetés adódik erre az elképzelésre nézve. Az egyik: az értékek nem stabil alakzataikban mutatkoznak meg, hanem nyelvileg, a kommunikáció folyamatában ragadhatók csak meg; a politikai értékek különböző kombinált és származtatott formációi különböző politikai stílusokhoz, beszédmód-típusokhoz kötődnek. A másik: az értékalakzatok nem csak szinkron vetületükben bizonyulnak képlekenyeknek és nyelvileg meghatározottaknak, hanem a történeti változásokat tekintve is. A Gadamer által csak lazán körülírt, a „latin” Európára és a brit szellemiségre jellemző *sensus com-*

* Az alábbiakban több helyütt meríték saját monografikus feldolgozásom szövegéből (*Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999). Ezt nem az önidezés öröme, hanem a könyv kis példányszáma, valamint (és elsősorban) az indokolja, hogy ott megfogalmazott téziseimen módosítottam, a kizárólag a nyilvánosságmodellek tárgyalására koncentráló kifejtés helyett ezúttal a politikai kommunikáció kereteinek és nyelveinek viszonyát vizsgálom.

munis helyett tehát a *sensus communis*ok, a közvélemény helyett a közvéleményről (státuszáról, működéséről, hatóköréről, politikai és/vagy morális, episztemológiai jellemzőiről) szóló közvélemények történeti rétegződése kerül érdeklődésünk előterébe.

A szinkron definíció a következő. A nyilvánosság: a társadalmi kommunikáció tere (kiterjedésében változik, nem mindenki és mindig nyer bebecsátatást, pontosabban vannak, akik a külső körre szorulnak, sem információval, sem a döntésekben való tényleges részvétel lehetőségével nem rendelkeznek, mindössze virtuális módon „tagjai” a kommunikációnak). A közvélemény: az e térben/terekben zajló diskurzusok összessége, azaz nem álláspont, egyéni vélemények matematizálható eredménye, hanem folyamat (a nyilvános térben párhuzamosan élhet több, különböző súlyú, érvényességű „közvélemény” is egy-egy kérdésről, valamint élnek párhuzamos vélemények magáról a nyilvánosság szerkezetéről, működéséről, erkölcsi alapértékeiről; hogy mikor melyik diskurzus melyik szövege válik dominánssá, azt a diskurzust folytató csoportok hatalmi hierarchiája, illetve hatalmi aspirációi, valamint az általuk mozgósítani tudott retorikai stratégiák határozzák meg); a propaganda: a diskurzusokban megfogalmazódó vélemények egy adott irányba terelése (a propaganda párfogalma a hatalmi reprezentáció, amely nem annyira a közvetlen cselekvés előidézésére, hanem az alapértékek, az uralkodó vélemények rendszerének megerősítésére, folyamatos ellenőrzésére és jóváhagyására irányul).

Ezt a szinkron definíciót igyekeztem úgy kialakítani, hogy ha önmagában nem is alkalmas a történeti vizsgálatra (például nem mentes a metaforáktól, mint kommunikációs „tér”), azonban elég rugalmas legyen a korábbi fogalmakkal és metaforákkal való dialógusra, azok belső dinamikájának felderítésére. Fentebb módszertani alapelvként fejtettem ki, hogy a nyilvánosságmodellek a politikai beszédmódok függvényei: minden beszédmód implikál – vagy akár explicit is tehet – egy olyan kommunikációs teret, amelyben a saját szövege ideálisan érvényesülhet. A különböző modelleket alkotó fogalmak (*fama*, *gloria*, *honor*, *reputatio*; *opinio*, *iudicium*, *consensus*, *invidia*, *amicitia*; *populus*, *multitudo*, *virtus*, *virii illustres*) lehetnek azonosak, ám kontextustól függően mást és mást jelentenek. (A becsület – *honor* – vagy az okosság – *prudentia* – fogalmi nyilvánvalóan eltérő helyiértékkel rendelkeznek egy republikánus és egy abszolutisztikus diskurzustípusban.) Kérdés, hogy egy kerethipotézis kidolgozásához érdemes-e mindegyik kora újkori diskurzustípust részletesen megvizsgálni? Véleményem szerint nem. Egy politikai nyelv, az abszolutizmus beszédmódja, kitüntetett szerephez jut, legalábbis a nyilvánosság modelljeinek szempontjából. Ennek magyarázatához elengedhetetlen egy rövid kitérő. A diskurzustípusok indikátorfogalmai ezúttal a hírnév és a dicsőség (*fama*, *gloria*) lesznek.

Első közelítésben is nyilvánvaló, hogy a politikai diskurzusszint etikai fokán megfogalmazódott korai republikánus „jó kormányzat” ideál kulcsfogalmairól van szó. („Republikánus beszédmódon” természetesen az argumentációk szerkesztésének retorikai jellemzőit értem, ezért az nem feltétlenül és közvetlenül alkotmány- vagy államforma-függő: monarchiában is lehetséges a használata.) A felelős közéleti férfi, a jó polgár (vagy akár a fejedelem) a közjóért, a haza biztonságáért vagy gyarapításáért tevékenykedik; jól viselt hivatala (igazságos kormányzása) utánzásra és versengésre (*imitatio*,

aemulatio) serkentik polgártársait, jutalma ezen felül a *hír* és a *dicsőség*. E terminusok jóval túléltek a republikánus beszédmód fénykorát, a klasszikus humanizmust, és még a 18. század elején is kötelező elemei a nyilvános politikai diskurzusnak. Teljesen megváltozik azonban a kontextus, amelyben jelentésüket elnyerik. Az átmenet kulcsfontosságú pontját magam korábban Tasso „udvari” dialógusaiban igyekeztem megragadni (*Il Malpiglio ovvero della corte, Della nobiltà*), de más, a populárisabb regiszterhez tartozó források is jól szemléltethetnék. A történetírás vetületében Timothy Hampton kutatásai világítottak rá a jelenségre, az irodalom- és művelődéstörténeti vizsgálódások az „ellenrenewánsz” terminusát dolgozták ki a változás tendenciájának leírására, a művészettörténet az udvari ünnepek és a nyilvános bevonulások változó szimbolikájában regisztrálta ugyanezt. Bármely kérdésirányból közelítünk, döntő jelentőségűnek mutatkozik a *fama* és a *gloria* fogalmainak „lecsúsztatása” a politikai diskurzus *etikai* szintjéről annak művészi (azon belül pedig *technikai*) szintjére. A hatalom legszűkebb körében elhelyezkedők diskurzusa a titok, valamint annak leplezése és a reputáció építésének kérdései körül forog. A hír és a dicsőség magasztos humanista kategóriái az államrezon-elméletekben a tömegnyilvánosság manipulációjának *technikai* eszközeivé válnak. Maurizio Viroli alapvető monográfiája (*From Politics to Reason of the State*, 1992) meggyőzően, példák sokaságával bizonyította, hogy a 17. század közepére a *ragion di stato* beszédmódja Európa nagy részén nyomasztó fölényre tesz szert a köztársasági retorikával szemben. Ez azzal jár együtt, hogy az államrezon politikai diskurzustípusának fenti sajátossága visszahat a másik két alapvető beszédmódra, az ún. „politikai teológia” (s különösen az apokaliptikus prófécia) politikai nyelvére, valamint a republikánus nyelvre, mintegy megfertőzi azokat, kialakítva bennük a nyilvánosság kettős kezelésének retorikai eljárásait.

A konfesszionális viták politikai vetületének megjelenése már önmagában is válságjelenség – s a viták jelentős, irányító személyiségeinek érvelésében éppen azt volna érdemes feltárni, vajon a politika ágyazódik-e teológiai diskurzusba, vagy fordítva, a teológiai argumentáció csupán a politikai intenciók disszimulálását, leplezését szolgálja. Mindazonáltal úgy érzem, maguk a vitázó felek mentik fel a kutatót a fáradságos munka elvégzése alól, hiszen mindegyik fél magának tulajdonítja az első, és az ellenfélre ruházza a második opciót, méghozzá az esetek többségében teljesen explicit módon, jól szemléltetve a Giorgio Spini és Delio Cantimori kutatásai által a figyelem középpontjába helyezett imposztor-tétel pusztító erejét (ti. hogy Mózes, Jézus és Mohamed csupán hatalmi pozíciójuk fenntartására „találták fel” a vulgus irányítására alkalmas, *instrumentum regniként* fungáló vallási rendszereket). A *fama* és a *gloria* ebben a beszédmódban az Isten és az emberek előtt elnyert hírnév és dicsőség, de a vita résztvevőinek titkos diskurzusában „kezelésük”, manipulálásuk technikai kérdéseire terelődik a figyelem. Egyszerűbben fogalmazva: az a közös, nyilvánossá vált tudás, hogy a vallási argumentáció mögött politikai érdekek húzódnak, és a politikai vitákban használatos retorikai technikák, irodalmi műfajok szolgálnak számára kifejezőeszközzel, nem áll messze attól a belátástól, hogy maga a konfesszionális kérdések körül forgó egész diskurzus is csak része egy tágabb körű, hatalmi diskurzusnak. A *prófétikus attitűd* politikai kritikájában

visszatérő szöveg a radikális „demokratikus” elvek önpusztító jellege, valamint a zsarnokölésre buzdító „próféták” hatalmi érdekeltisége, hírnevük és dicsőségük politikai genezise. Az egész törekvés, mint J. H. Boecler, a 17. század első felének neves politikatudósa írja: „neque aliud tamen agit, quam ut sub specioso et in vulgus favorabili libertatis popularis nomine, veram ex arbitrio suo tyrannidem formet: cuius propositi documenta non longe sunt petenda”. (A célzás nyilvánvalóan az angliai eseményekre vonatkozik.)

A republikánus beszédmód változásainak jellemző példájaként a strassburgi Sturmiskola praxisát említem meg. Ez a méltán híres (a magyar és általában a közép-európai peregrinusok körében is népszerű) intézmény a 16. századi kezdetektől fogva az elitképzést tűzte ki céljául. Vezetőinek politikai ambíciója nyilvánvaló: az értelmiség és a hatalom közötti idealizált humanista diskurzusmodellt szerették volna honosítani német és közép-európai területen, s e törekvésük legbiztosabb eszköze a magas színvonalú retorikaoktatás volt. A cicerói retorika, mint arra Skinner oly hangsúlyosan felhívta a figyelmet, nem pusztán technika, hanem állampolgári hitvallás is, a politika és az erény elválaszthatatlanságának hirdetője; a ciceroniánus politikai diskurzustípusban ennek megfelelően fontos szerepet kap a földi és az égi hírnév között mediál *politikai* dicsőség. Így gondolta ezt a strassburgi iskola egyik, a politikai argumentumokra retorikai példatárral szolgáló népszerű kézikönyvének (*Politicarum quaestionum centum ac tredecim*, 1601) írója, Melchior Junius (1545–1604) is. A munka célja a retorika politikai használatának segítése, a politikusok ellátása a szakmájuk gyakorlásához szükséges szónoki technikákkal és exemplumokkal. A leendő közéleti szereplők oktatása során azonban – jóllehet a cicerói nyelvezet és gondolatmenet végig domináns szöveg, a klasszikus hírnév- és dicsőség-toposz központi jelentőségű marad – a nyilvánosság kezelése szempontjából döntő jelentőségű helyeken kétértelműség figyelhető meg. Csak egy példát említek, a fegyverfogás szabadságát traktáló fejezetből. Mikor Junius azt a kérdést vizsgálja, hogy vajon fellázadhatnak-e az alattvalók a zsarnoki módon kormányzó magisztrátus ellen, a pro-érvek köteleességszerű felsorolása után állást foglal az ellenállási joggal szemben: erősebbnek minősíti a cáfoló érveket. Az ókori történelemből vett példák után végül Bonfini elbeszélése adja a legmeggyőzőbb exemplumot. Bonfini a Mátyás ellen lázadó magyarokat figyelmeztető nádort idézi: „Bárkit is látsz a szent koronával a fején, még ha egy ökör volna is az, imádd és a szent királyként kezeld.” Furcsa jó tanács a *res publica* terminológiájában, Cicero követésének szándékával megfogalmazott műben! (Ami a koronás ökröket, illetve a magisztrátusokat illeti, a retorikán természetesen megengedi nekik a színlelés és a leplezés alkalmazását a politikai küzdelemben.) A retorikai gyakorlókönyv, amelyről első pillantásra még az is nehezen derül ki, hogy vajon szerzője a politikát akarja-e retorikai helyzetgyakorlattá tenni, vagy a retorikát szeretné-e régi fényében visszatuszkolni a politikába – végül az alattvalói (vagy „polgári”) engedelmesség kieszközlésének technikai segédleteként kerül a jövő politikusainak asztalára. A politika hagyományos nyelvezete ilyen módon még a protestáns és a köztársasági hagyományt ápoló területeken is a *ragion di stato* diskurzusának „felöltöztetésére”, legitimé tételére szolgál a hatalom birtokosainak kezében. Hasonló változáson megy át magának a „politi-

ka” terminusnak a jelentése is, amint arról Viroli, Nicolai Rubinstein és Michael Stolleis kutatásai bőségesen beszámolnak.

Végso elemzésben tehát joggal állítható, hogy az államrezo diskurzustípusa, az abszolutizmus beszédmódja mintegy inficiálta a többi politikai nyelvet, vírus módjára beírta magát programjukba; azok reflektálnak a kettős nyilvánosság modelljére, és „titkos” diskurzusukba beépítik a *fama–gloria* toposzok (és a szorosan kapcsolódó egyéb fogalmak) új, művészi-technikai szinten tartott jelentéseit. Ezzel bizonyítottnak látom, miért kell a *ragion di stato* beszédmódjának kiemelt figyelmet kapnia éppen a nyilvánosságmodellek klasszifikálása során. E diskurzustípus kutatásának eddigi eredményei egy három fázisú változást folyamatot rajzolnak ki a nyilvánosság modelljeiről.

Az újabb olasz irodalomtörténet-írás az irodalmi önreprezentáció történetében jelentős állomásként mutatta be Dante „ideologia amicale”-ját, a barátok és dicsérő hívek megszerzésének eljárásrendjét. Dante a *Convivio* című értekezésében fejti ki idevágó nézeteit, amelyek legfontosabb eleme az, hogy a személyes ismeretség csökkenti az írói dicsőséget, az irodalmi hírnév és dicsőség generálásában kulcsszerepet játszik a túlzó nagytást, a kultikus viszonyulás lehetőségeit megteremtő *távolság*, a „nagyságot” *mediáló szövegek* közbeiktatása a dicsőített és rajongói között. Kiegészíthetjük ezt Petrarca *Secretum*ának nagy jelentőségű lépésével: a Szent Ágoston és a költő között lejátszódó fiktív dialógus explicitté teszi a hírnév és a dicsőség kettős értelmezési kódexét, elkülöníti egymástól a hírnév manipulálásának földi technikáit (az *amicitia* és az *invidia* eszközöszerű kezelését) és a cicerói *Somnium Scipionis* koncepciójának krisztianizált interpretációját (a földi hír alacsonyabb rendűsége, megvetendő volta, az égi dicsőség keresése a jócselekedetek révén). Ez utóbbiban nincs szükség „irodalmi” mediációra, hiszen az Isten maga tanúskodik igaz életünkről. A kései humanizmus két kulcsban is átírta a petrarkista modellt, két szinten ragadta meg a *Secretum*ban manifestált humanista tradíciót. Baldassare Castiglione az udvari traktátusi irodalom (Amedeo Quondam kifejezésével) „metaszövegében”, az *Il Cortegiano*ban (1528) kidolgozta a hírnév-manipulálás, a társadalmi és politikai érvényesülés modern technikáját, amelyben a *fama* és *gloria* tradicionális toposzait kiszorítva a vélemény (*opinio*), az ítéletalkotás (*giudizio*) és a belőlük táplálkozó *reputáció* működnek indikátorfogalmakként. Rotterdami Erasmus az ifjú Károly hercegnek, a későbbi V. Károlynak dedikált fejedelmi tükrében (*Institutio principis Christiani*, 1515) megkísérelte a hagyományos keresztény erkölcsi alapelvek politikai alkalmazását teoretizálni, azonban ő sem tudott eltekinteni a hatalom reprezentálásának technikai jellegű fogásaitól, a Dante óta ismert távollét–közellét paradigmájának felhasználásától és a nép, az alattvalók jó ítéletre nevelésében bizakodó retorikai manipuláció szükségességétől. Mindkét kísérletben megfigyelhető a hatalom civilizálására, értelmiségi-humanista ellenőrzés alatt tartására irányuló szándék, mind Erasmus, mind Castiglione pedagógiai szerepet szán a hatalmi központban zajló kommunikációnak, amelyet a „nép” utánozhat és elsajátíthat; miközben azonban a szerzők igyekeznek a hírnév és dicsőség morális komponenseit megőrizni, lassan a norma – bár egyelőre leplezett-elutasított norma – rangjára emelkedik a reputáció körül forgó politikai diskurzus, amely egy új nyilvánosságmodell körvonalait rajzolja ki. Az is látható, hogy ez a politikai nyilvánosság-

modell irodalmi eredetű, hiszen nem tesz mást, mint a Petrarca által ajánlott irodalmi reputációszerzés technikáit emeli át a politika szintjére. Ezt a sajátos helyzetet rögzíti a 16. század közepén Paolo Giovio *Múzeum*-elképzelése, a híres és jeles férfiakról készült portrék és elogiumok kötetbe gyűjtése, illetve a nagyszabású „projekt” realizálása a püspök comói palotájában. A giovioi modell statikus nyilvánosságmodell: a Múzeumba humanista ellenőrzés mellett kerülhetnek be a szereplők, és a Múzsák oltalma alatt szimbolikusan is egymásra találhatnak a toll és a kard forgatói. Egymás mellé akasztják őket – igaz, egyelőre csak a falon, a Múzeumban.

A dinamikus nyilvánosságmodell ezzel szemben, Christian Jouhaud találó kifejezésével, a *Színház* analógiájára épül. (Maguk a kortársak is ezzel jellemzik.) A „politika színháza” a 17. század elején különös, kettős nyilvánosságmodellt feltételez. Már Giovanni Botero kánonteremtő értekezésében (*Della Ragion di Stato*, 1589) megjelenik a gondolat, a *ragion di stato*, a *precettistica*, a történeti biográfia irodalmának további termékeiben pedig alapvetővé válik: miközben a valódi, az érdemi kérdéseket érintő politikai kommunikáció rendkívül szűk (lényegében csak a fejedelmet és a tanácsadó udvari elitet magába foglaló) körben zajlik, az alattvalók engedelmisségének és szórakoztatásának fenntartása, valamint a döntéshozó körből kizárt udvari nemesség lojalitásának biztosítása viszont olyan reprezentációs eljárásokat követel meg, amelyek eszközszerűen kezelik, manipulálják a hírnevet és a dicsőséget. Egyfajta kvázi-nyilvánosság teremődik a valódi politikai nyilvánosság előterében, ahol a *fama* és a *gloria* egy látszólag bárki számára bejárható értékskála csúcán helyezkednek el, ugyanakkor azonban nézővé, közönséggé alakítják a többséget, kizárva azt a valódi részvételből. E virtuális nyilvánossággal szemben a különböző véleményáramlatok mentén egyaránt erősen jelenlévő kis számú, jól informált és művelt „közönség” tagjai (írók, potenciális írók és a közvetlen társadalmi és intellektuális környezetükben elhelyezkedők köre), patrónusaikkal, a hatalom birtokosaival együtt szűk körű „érvényes nyilvánosságot” hoznak létre; ennek a kommunikációs térnek a diskurzusai pedig az udvari traktátusirodalomban leírt sajátos technikák mentén szerveződnek: szimuláció, disszimuláció, a leplezés színlelése és a színlelés leplezése... A 17. század közepére kialakul egy tartós, a monarchikus és a köztársasági államforma mechanizmusait egyaránt „lefedő” modell, amely a hatalom legitimációs forrását a *reputációban* találja meg, s a közvélemény megalkotásának és mozgatásának szabályrendjét a teátrum metaforájának segítségével szervezi. A reputáció kulcsfontosságára már Machiavelli felhívta a figyelmet (a hatalomváltás terminus technicus a *Fejedelemben*: „voltare la riputazione”), de talán még hangsúlyosabban Guicciardininél jelenik meg, majd Botero külön értekezést szentel neki (a *Della Ragion di Stato* függelékeként rendszeresen közölt *Della riputazione*), a tacitista történetírók pedig folyamatosan használják és terjesztik. Amedeo Quondam nagy tanulmányban mutatta be, hogy még az ellenállás, az értelmiségi kívülállás tételezésének technikái is ugyanebből a beszédmódból építkeznek (Guevara, Accetto, Gracián udvarellenes, a színlelést és leplezést elítélő munkái a példák). John A. W. Gunn alapvető monográfiában vizsgálta a reputáció centrális jelentőségét a 17. századi francia abszolutizmus szövegeiben – én Pázmánytól idéznék a *Feleletből*: „jól tudjuk, hogy ez világi fejedelmek az elől járásba bizony senkinek

sem engednek, hanem gyakran készek országukat is elveszteni, hogysen az *Reputatiót*...”

Végül, a kora újkor lezárultának időszakában, kettős fenomén mutatkozik. Egyfelől a francia tacitisták erős elitizmusát kritizáló Agostino Mascardi (*Dell'arte historica*, 1636) visszatérést hirdet a liviusi stíluseszményhez (a közérthető, széles közönségrétegnek szánt írásmódhoz). Kész tényként fogadja el a „valóság” megismerhetetlenségéről szóló, a historiográfiában Patrizi által elterjesztett téziseket, s ezek figyelembevételével dolgozza ki saját *ars historica*-elméletét, amely szerint a múlt ugyan csak a róla szóló narrációkban adott, azonban e narrációk kritikai feldolgozása lehetővé teszi a históriára jellemző mimézisfogalom megalkotását az igaz valószerűség (*verisimile vero*) kategóriájában, szemben fikciós műfajok kitalált valószerűségével (*verisimile falso*). A kor divatos műfajának, a jelenkortörténet-írásnak művelői zszurnaliszta fürgeséggel vetik rá magukat az új elméletre, s attól kezdve lépten-nyomon Mascardira hivatkoznak, miközben igazságkereső hevülettől hajtva tárják a nyilvánosság elé egyik államtitkot a másik után, a pápák hatalomkergető örületét, az egyháziak és a hatalmasok feslett életét, s mindenhol szimulációt és leplezést szimatolnak. A folyamat láncreakciószerűen halad, ettől kezdve az „udvari” történetírók sem vonhatják ki magukat a leleplezések kényszere alól, sőt, megbízóik lassan felismerik a „mass mediában” rejlő lehetőségeket, és maguk árasztják el bértollnokaik révén reputációszerzésre szánt információkkal a hírpiacon. A végeredmény a 17. század második felében mutatkozik: az eruditus történetírás elfordul a jelenkortól és a félmúlt időszakától, a középkorra összpontosít, forráskritikai módszereket dolgoz ki, miközben a zszurnaliszta historiográfusok tevékenysége lassan átrajzolja a politikai nyilvánosság terepét. Az új típusú nyilvánosság emblematisz figurája az olasz származású, Svájcot, Angliát, Franciaországot megjárta, s élete végén Amszterdamban letelepedő médiamatador, Gregorio Leti, aki egyfajta „Aretinus redvivusként” már kizárólag új megbízója, öfelsége, az Olvasó kíváncsiságának kielégítésére szakosodik. Leti azonban nemcsak az itáliai és francia szkepszist, az abszolutista hatalmi beszédmód ismeretét hozza magával, de egyszersmind a Németalföldön formálódó polgári nyilvánosság előhírnöke, a holland demokrácia és alkotmányos berendezkedés elkötelezett híve és propagátora, Jean Le Clerc apósa és Pierre Bayle munkatársa, olykor vitapartnere, aki az újonnan felfedezett (vagy inkább a mesterségesen felduzzasztott hírpiacon által létrehozott) kíváncsi közönségre apellál. Ijesztő sebességgel és terjedelemben ontott műveinek ideális nyilvánosságmodellje az *Agóra*, amelyen belül egymaga testesíti meg a felvilágosult kritikai értelmiségi előképét.

Másfelől ez a század a politikatudomány formálódásának kora is. A német protestáns egyetemeken már a század első éveitől politikatanszékek alakulnak, Arnisaecus, Clapmarus, Althusius, Grüger, Velstein, Keckermann, Boecler, Conring és a többi ismert és ma már ismeretlen tudós professzori talárban lát hozzá a politika tudományos kritériumokhoz igazodó diskurzusának kidolgozásához. Se szeri, se száma az olyan kritikai megjegyzéseknek, mint Georgius Schönborneré („Non diffiteri possum, esse in medio immensam politicorum scriptorum messem, neminemque esse literatorum, etiam eorum, quos spaciis natura coercuit arctis, qui non aliquid in hoc genere sapere velle videatur” –

Politicorum libri septem, 1609), vagy Conring strassburgi barátjáié, a már idézett Boecle-ré („Systemata ingens cupido et certamen Politica scribendi systematice, saeculum invasit, et usque ad nauseam ac ineptias in hunc diem increvit” – *Dissertatio de scientia et studio politices*, 1674). Mégis folytatódik a túltermelés, amely hamarosan a tankönyvekben is érezteti hatását; példaként a századvég kompendiumát említem, Thomas Crenius szerkesztésében (*De eruditione comparanda in humanioribus, studio politico*, 1699), amely Lipsius, Bernegger, Camerarius, Alsted és mások írásai mellett Christoph Coler 1609-i episztoláját állítja a középpontba (*De studio politico ordinando*). Úgy tűnik, ez az egyik legnagyobb hatást gyakorló késő humanista szöveg a tárgyban; már ez a jelenség maga is jól szemlélteti a német politikatudomány lassú függetlenedését az itáliai modellektől. Talán Conringé a legnagyobb érdem, de mások is közreműködtek abban, hogy az olasz és francia államrezen-irodalom és udvari traktátusirodalom már a század hatvanas éveire szinte teljes egészében latin fordításban vált hozzáférhetővé. Eruditus kommentárok boncolták a reputáció megszerzésének módozatait, Machiavelli és Guicciardini elszórt megfigyeléseiből formálisan kidolgozott politikai technikák ajánlószövegei jöttek létre. A másik oldalról – s ez főleg az új strassburgi tudományosságnak, Bernegger és Boecler munkásságának köszönhető – Lipsius és Grotius recepciója gyakorolta a legerősebb hatást, amely Pufendorf, majd Thomasius munkásságában, a montaigne-i és charroni szkepszis természetjogi meghaladásában csúcsosodik a korszak végén. A tudományos diskurzus pedig természetesen szintén létrehozta a maga nyilvánosságmodelljét; Leibniz és az ugyancsak bécsi szolgálatban álló bolognai polihistor, Marsili hagytak hátra erről paradigmikus érvényű feljegyzéseket (mindenekelőtt a politika könyvtáráról kidolgozott tervceteik érdemelnének figyelmet, amelyek a kánon változását is szemléltetik). Nyilvános tér ebben a vízióban *per definitionem* nem létezik, csak az alattvalók boldogításra váró, amorf, de statisztikai-demográfiai módszerekkel leírható, racionális gazdaságirányítással jóllakatható, hatékony hadseregszervezéssel ütőképessé tehető tömege. A politikai kommunikáció két kitüntetett „tér” között valósul meg. A hatalom centrumát az uralkodó és legszűkebb tanácsadói köre tárgyalásainak színhelye, a „kabinet” jelképezi, felszerelve a világ szinoptikus áttekintését biztosító térképekkel és az elérhető információk összességét magukba sűrítő kézikönyvekkel; a beérkező információkat olajozottan működő államigazgatási szakapparátus készíti elő döntésre. A másik oldalon az elit tudósok „kabinetje” dolgozza ki hosszú távra a stratégiai fontosságú (gazdasági, politikai, diplomáciai) tervek és termeli a politikai kabinet felszereléséhez szükséges, időről időre cserélendő kézikönyveket. Ez a hiperabszolutista modell (nem véletlen, hogy az abszolutista államok egyik legelmaradottabbjában fogant meg!) a legtalálóbban talán a *Laboratórium* modelljeként írható le, ahol a korábban etikai ellenőrző funkciót is betöltő értelmiségi jól fizetett, nagy presztízsű *technokrata szakemberré* válik.

Az abszolutista beszédmóddal kapcsolatba hozható nyilvánosságmodellek három fázisa érzésem szerint talán összefüggésbe hozható a politikai nyilvánosságot meghatározó preskriptív metaszövegek, a retorikák paradigmaváltásával. Petrarca éppenséggel Cicero nagy újrafelfedezője, tőle indul a kora újkori ciceroniánus retorikakultusz; az ebből táplálkozó klasszikus humanista retorikaelméletek pedig áthatják mind Erasmus, mind pedig

Castiglione politikai ihletésű szövegeit is. A „színházmodell” nyilvánossága leírható volna a pedagógikus igényű, általános világmagyarázó elvek gyűjteményeként fellépő reneszánsz retorika 16. századi krízise felől, Agricola, Ramus és Patrizi rendszereiből, a tacitista stíluseszmény túltengésének magyarázataként. Az Agóra és a Laboratórium által jellemzett, egymást kiegészítő modellekkel pedig korrelál részben a *sensus communis*ra apelláló ciceroniánus retorikaeszmény visszavétele, részben pedig a tudományos diskurzus formalizált retorikái (mint a Bacon és Descartes nyomán induló ún. „új retorika”). Mindez persze csak feltételezés, kutatási hipotézis – az azonban bizonyos, hogy amíg képet nem alkottunk e folyamat európai menetéről, a magyarországi politikai nyilvánosság modelljei is hiányosan lesznek csak leírhatók, hiszen a kor alapvető jellemzője a viszonylagos intézményi elmaradottság és az erős nyugat-európai szellemi kötődés, a legfrissebb eredmények gyors recipiálásának kettőssége.

A források, amelyekből a magyarországi (illetve erdélyi és horvátországi) politikai nyilvánosság körvonalai felvázolhatók, amelyek alapján a politikai diskurzus toposzai, moduljai, azaz tipikus gondolatformái csoportosíthatók, igen tág körben (irodalom, historiográfia, teológia; színdarabok, nyilvános ünnepségekhez kapcsolódó szövegek stb.) szóródnak. E forráscsoportok nyilvánosságtörténeti szempontú elemzésének szerintem legcélszerűbb módszere a fogalom- illetve toposztörténeti elemzés. Magyar (magyarországi, erdélyi és horvátországi) vonatkozásban elvégzendő feladat a hírnév, a dicsőség, a tisztesség kategóriáiban mutatkozó jelentésváltozások követése, a kapcsolódó toposzok és metaforák (vélemény, újság, teátrum-képzet, a néppel, a „községgel” kapcsolatos metaforák) funkciójának vizsgálata, a használatukban tapasztalható esetleges átrendeződés regisztrálása, természetesen a területi és vallási megoszlás, a társadalmi rétegek véleményérvényesítő képességének figyelembevételével. Ehhez nagy anyag áttekintésére, néhol egyenesen anyagfeltáró alapkutatásokra lesz majd szükség. Munkahipotézisem kiindulópontja a hazai társadalmi szerkezet visszamaradottsága és a politikai kommunikációt, a nyilvánosság szerepét és működését illető megnyilatkozások sokszor meglepően magas színvonala között mutatkozó feszültség.

A fogalomhasználatot vizsgálva megállapítható, hogy a társadalmi (politikai és irodalmi) nyilvánosság leírásának kifejezései, metaforái a 17. század közepére, Zrínyi fellépéséig már magyar nyelven is összetett terminológiát alkotnak. Maga a „közvélemény” szóösszetétel mai jelentésében ugyan csak a 19. század elején bukkan fel, de az *opinio communis*, *opinio omnium* már a 16. században is rendelkezik magyar megfelelővel („közönséges ítélet”). A magyar nyelvű retorikai és homiletikai kézikönyvek a „zajgással”, „zajongással” adják vissza a klasszikus retorikák *rumor* terminusát. Kódexeink és szójegyzékeink az *infamiát* „pokol hírnevének”, a *vulgaris famát* „ez világi hírnevének”, az *opiniót* „vélekedésnek” fordítják. Szenci Molnár Albert szótára az *opinióra* szintén a „vélekedést” hozza; a *fama* nála „hír”, a *laus* „dicséret”, a *gloria* tolmácsolásában pedig megjelenik a klasszikus humanizmustól megörökölt kétértelműség („dúcözség” / „dicziret”), s Cicero nyomán ő is azonosítja a *gloriát* a *fama bonával* (mindkettőre megadja a 'hírnév' jelentést is). A 'hír, információ' jelentésű *famát* persze a 17. század eleji magyar nyelvhasználat is széles körben megkülönbözteti a *gloriával* átfedést mutató, magasztos

Famától, akárcsak ez utóbbit a *gloria coelestis*től, a mennyei dicsőségtől. A *laus hominum* klasszikus eljárásait szinte minden 17. századi magyarországi retorikai kézikönyv tárgyalta, többnyire latinul, és Iszokratész, Plinius, Cicero, Florus művei alapján a gyakorlati alkalmazást is elsajátíthatták az érdeklődők – de e munkák terminológiája részben magyarul is megjelenik, a prédikátorok és világi orátorok nagy előszeretettel alkalmazták őket. Hasonló a helyzet a hírnév tudatos, az erkölcsileg megérdemelt fokot meghaladó manipulálásának („kiterjesztésének”) technikáival: ezeket többek közt Cicero levelei is legitimálták, amelyeket a diákok a hazai iskolákban is tanultak, s a vonatkozó terminusok magyar megfelelői (dicséret, kedvezés, fölmagasztalás) már Balog György *Ad familiares*-fordítása előtt is közszájon kellett hogy forogjanak. Végül – elsősorban Justus Lipsius *Politica*jának Laskai-féle átültetése nyomán – magyar terminológiát kapott – részben – a *ragion di stato* nyelvezete is (a *simulatio* és a *dissimulatio* „színesként”, „tettetésként”, „palástolásként”) jelennek meg hamarosan a Lipsiust olvasó közönség körében).

Vegyünk kísérletképpen egy történeti keresztmetszetet a 16. század vége és a 17. század első fele között. Milyen nyilvánosságszerkezetbe ágyazódnak be ekkor a többágú tradíció (középkori lovagi reprezentáció, humanista dicsőítő irodalom, hitvita-irodalom) közvetítette értékek és retorikai technikák? Milyen közvéleményt, pontosabban hányféle és milyen módon rétegzett közvéleményt szólítottak (szólaltattak) meg a publicisztikus igénnyel fogalmazott munkák? Kik olvasták a publicisztikát? Mindenekelőtt persze azok, akik írták. Szamosközi, Baranyai Decsi, Magyarai, Pázmány, Alvinczi, Bocaius, Szalárdi, Bethlen János és a többiek, levéltárosi, prédikatori, iskolamesteri, kancellári és egyéb funkcióikon túl egyszersmind professzionális közvélemény-formálók is voltak, azaz nemcsak alakították, de alkották is a „köz”-véleményt – s talán éppen ebben a minőségükben nevezhetők az anakronizmus veszélye nélkül „értelmiségieknek”, „értelmiségi elitnek”, a kifejezés mai értelmében. Mellettük, nagy vonalakban, még két csoport tekinthető közvélemény-alkotó elemnek. A városok és részint a mezővárosok közönsége, az alsópapság, a szerzetesek, az iskolamesterek (*doctores* – tanító rend), az ún. „vitézlő rend”, és a köznemesség tájékozódó része alkotta az egyik, inkább virtuális publikumnak felfogható réteget, amely a legritkább esetben jelenített meg vagy képviselt konkrét kérdés kapcsán „érvényes” (a döntéshozó körök által figyelembe vett) közvéleményt, de a véleményformálók számára mégis hivatkozási alapot jelentett, a nyilvános történések e réteg színe előtt, hallgatólagos jóváhagyásával mentek végbe. A másik elem a kortársak által találóan „politicus rendnek” nevezett, igen heterogén csoport volt. Ez a főpapságból, az országgyűléseken részt vevő nemesekből és képviseleti joggal bíró választói körükből, a főrendekből, illetve a körülöttük szolgálatot teljesítő familiárisokból, valamint a szabad városok országgyűlési küldötteiből állt össze. „Nemes Magyarország”, „nemzetünk virága”, „inclya gens Hungarica” – a korabeli közköltészet, a röpirat-irodalom és a történeti munkákban olvasható prooemiumok jól körülhatárolják a politicus rendet, az „érvényes közvéleményt” formáló csoport kommunikációs terét.

Első pillantásra is szembetűnő: a magyarországi politikai nyilvánosság alaprajza a nyugat-európai mintától eltér. Miközben bizonyos vonatkozásokban (a szemlélődő kö-

zönség és az érvényes közvéleményt formáló csoport egyidejű jelenléte kapcsán) megfeleltethető annak, egy adott ponton, az Udvar-jelenség tekintetében, komoly anomáliák jelentkeznek. A reformáció áttörésével az addig főként az egyházi-klerikus regiszterben kidolgozott nemzeti nyelvű irodalmi tradíció kilépett a kolostorok falai közül, és nyelvi öntőformákat kínált az új vallási ideológia, illetve az elit körből leszálló kultúrjavak, a humanista közvélemény-formálási technikák számára. Mindez a 16. század második felében a társadalmi nyilvánosság tágulásához és a politikai kommunikációra alkalmas (vagy nemsokára alkalmassá váló) műfajok robbanásszerű gazdagodásához vezetett. Közben azonban eltűnt az a központi udvar, amely normát adhatott volna az új fegyverek használatára, koordinálni tudta volna a politikai nyilvánosság formálódását. A török szorításában sokszor lélegzethez is alig jutó főúri udvarok nem tölthették be azt a szerepet, amely más területeken nemcsak egy valós szociális tér formálásához, belső tagoláshoz vezetett, hanem egy szimbolikus irodalmi és ugyanakkor politikai játéktér, kommunikációs közeg létrehozásához is hozzájárult.

Könnyen juthatna bárki ebből arra a következtetésre, hogy ahol csökevényes formában van jelen az „Udvar színháza”, ahol szinte teljességgel hiányzik a „politika színháza”, ott értelemszerűen nem fogalmazódhatnak meg az azokat illető teoretikus igényű reflexiók sem. A helyzet azonban ennél bonyolultabb, az imént vázolt képlet sok ponton árnyalható, finomítható. Az értelmiségi és politikai elit körein belül, a visszamaradottság ellenére, mégis sok olyan, a nyilvánosság működ(tet)ésére, a hírnév manipulálására vonatkozó modern gondolatot találunk, amelyeket nehezen vezethetnénk le az archaikus társadalom- és nyilvánosságszerkezetből, mégis jelen vannak, s aktuális kérdések kapcsán képesek közvéleményt generálni. Itt is megjelenik, izmosodik az értelmiségi öntudat, az írók egyre erőteljesebben hangsúlyozzák saját közvetítőszerepük jelentőségét. (Ennek jellegzetes toposza például a Homérosz ismeretével felfegyverkező, az író segítségével hadakozó Nagy Sándor emlegetése.) A tradicionális irodalmi reprezentáción túllépő korszerű propagandának, a közvélemény tudatos befolyásolásának már korábban, a 16. század folyamán rendkívül sokrétű, hatékony gyakorlata alakult ki Magyarországon és Erdélyben. A század közepén pedig regisztrálható a *ragion di stato* politikai diskurzusának recepciója, az elméleti jelentőségű következtetések levonása. Zrínyi Miklós műveiben, a *Vitéz hadnagyban*, a *Mátyás-elmélkedésekben*, a levelekben és emlékiratokban ott visszhangzanak Malvezzi, Mascardi, Silhon, Siri gondolatai; szimulációra inti Batthyány Ádámot, s nem feledheti „Julius császárt”, aki még az alaptalan próféciaírnak is „hasznát vette volna”. Kortársai közül a nyugat-európai szellemi áramlatok ellentmondásainak megélésében, lelkiismereti vívódásában, nemzet, politika és vallás viszonyáról való töprengéseiben, a közvélemény jelentőségére és formálásának módjaira vonatkozó következtetések levonásában kétségkívül ő jutott a legmesszebbre. Biztos kézzel nyúlt a laikus *ragion di stato* legjelentősebb teoretikusaihoz, a francia típusú abszolutizmus példájához, s ezzel eljutott egy korszerű nyilvánosságmodell megalkotásának küszöbéig. Ám számolnunk kell azzal is, hogy – legalábbis a fennmaradt könyvjegyzékek tanúsága szerint – nem volt egyedül, sokírányú politikai tájékozódásában többen is követték.

A társadalmi modell és az irodalmi anyag tanúsága között tehát komoly feszültség mutatkozik. Hogyan léphetünk tovább az ellentmondás feloldásában? Nyilván a modelleket megfogalmazó vagy implikáló politikai diskurzustípusok vizsgálatával. Főntebb azt mondtam, hogy a klasszikus értelemben vett „Politika” közvélemény-fogalma Nyugat-Európában a 17. század első harmadára már csak irodalmias dekorumként létezik, valójában a diadalra jutó *ragion di stato* politika-felfogásának manipulatív célokra alkalmazott technikai eszköze lesz. Magyar viszonylatban így egyrészt az a kérdés, hogy kimutatható-e a politikai nyelv két nagy rendszerének hatása, megpróbálják-e a közszereplők az elmaradottabb hazai társadalomszerkezetet ezek kereteiben értelmezni és leírni, másrészt az, hogy reflektálnak-e, s ha igen, hol és hogyan a nyilvánosság státusát érintő európai diskurzusokra. Tetten érhető-e az európai politikai teóriákban Boteróval visszavonhatatlanul nyilvánossá váló gondolat (bármely hatalom végső legitimációs forrása a pusztá reputáció), s főként: a hazai politikai nyilvánosság aktorai, illetve a környezetükben mozgó értelmiségiek levonják-e az ebből adódó következtetéseket? Vajon itt is „inficiálódott” a republikánus és a „prófétikus” politikai nyelv? Vagy esetleg ebben a térségben a nyugat-európai forrásanyag elemzésével definiált politikai beszédmódok egy más típusú interakciója figyelhető meg? A nyilvánosság szerepével, a hírnév státusával kapcsolatos uralkodó véleményeknek milyen rétegződése mutatkozik? Így, a szociológiai alaprajz visszamaradottságát tényként kezelve, s figyelmünket a modellekre fókuszálva, feltehetőleg élesebb körvonalú képet kapunk.

A politika diskurzustípusai

A munkahipotézis felállítása során továbbra is a 16. század utolsó másfél évtizedét és a 17. század első felét átfogó intervallumra koncentrálok; ebből a keresztmetszetből szeretnék olyan modellhez jutni, amely azután alkalmas lesz egyéb, a vizsgált korszak más pontjairól alkotható modellekkel való szembesítésre. A politikai diskurzustípusok interferenciája, „egymásba beszélése” evidencia ebben a bő félszázadban is – a kérdés az, milyen mértékben befolyásolják egymást, illetve milyen szerkezetű kommunikációs teret rajzol ki ez a folyamat. A vizsgálat első lépése természetesen annak tesztelése volna, hogy a politikai beszédmódok Nyugat-Európában azonosított típusai megmutatkoznak-e a hazai anyagon is. Ez azonban kevés eredménnyel kecsegtető próbálkozás lenne. Egyrészt azért, mert a válasz nyilvánvalóan igen, hiszen a külföldi egyetemeken végzett magyar értelmiségi és politikai-egyházi elit természetszerűen hozta magával az olvasmányélményeket és a politikai praxis tapasztalatát, másrészt azért, mert a Magyarországon és Erdélyben született elméleti igényű művek száma csekély, színvonaluk néhány kivételtől eltekintve nem jár hobbes-i magasságokban. A kérdés felvetése termékenyebb lehet, ha a Koselleck-féle módszer nyomán járva, megpróbáljuk a nagyobb politikai nyelveket beszélőik csoportjaihoz kötni, majd a köztük jelentkező kommunikációs kísérletekből és azok zavaraiából kiindulva finomabb kategóriákhoz jutni.

A vizsgált területen és korszakban a politikai kommunikáció két nagy nyelvi rendszere közül a republikánust, azaz a politikának a cicerói értelemben vett morális nevelőszerepet is tulajdonítót a rendi nemesség beszélte; annak a közegnek volt ez koinéja, amely a pozsonyi diéták kommunikációját meghatározta. Kétkedem benne, hogy a tradícióra, az „ösi alkotmányra” hivatkozó nyelv ettől elkülöníthető lenne: főként azért, mert az Aranybulla emlegetése ebben a korban már önmagában is a köztársasági érvelésmódot támasztotta alá. Az állam, az ország megjelölésére a rendi közegben ekkor még – a *regnum* mellett – érdekes módon a *res publica* szolgált. Ennek nem az az oka, hogy a politizáló magyar nemesség ne olvasott volna Cicerót vagy római történetírókat, s ne tudta volna az elméleti különbséget monarchikus és republikánus alkotmányos berendezkedés között. Azonban a magyar rendi önmeghatározás elsődleges kontextusa a német birodalmi alkotmányjogi keret volt, rendi főméltóságaink „Bécsen túli” tapasztalatai közül kiemelkedtek a frankfurti, majd regensburgi német birodalmi gyűlések; az ezeken megfogalmazódott érvek, gondolatmenetek hatottak a pozsonyi országgyűlések vitastílusára is. (Az sem lebecsülendő tényező, hogy ugyanezek a főméltóságok gyakran már ifjúkorukban megfordultak a német egyetemi városokban, többnyire értelmiségi kísérekkel, praecetoraikkal együtt.) Ebben a német környezetben pedig a politikai diskurzus alapszólama volt a birodalom államformájáról folytatott vita. A protestáns területek arisztoteliánus jog- és politikatudománya már a korai reformációtól kezdve a monarchikus császári jogok ellenében igyekezett megalapozni a választófejedelmek jogait; az *imperiumot* a politika- és jogtudós professzorok arisztokratikus köztársaságként definiálták, amelyben az imperátor csupán *primus inter pares*, az 1356-i német aranybulla értelmében letehető tisztségéből, amennyiben a *magistratus inferiores* (azaz a választófejedelmek) irányában nem tesz eleget szerződésben vállalt kötelezettségeinek (pl. beavatkozik a választók alattvalóinak vallásszabadságába). Az V. Károly elleni fellépést, az ellenállás jogát Luther éppen ilyen alkotmányjogi érveléssel támasztotta alá; vele szemben azonban saját hívei – élükön Melanchthonnal – már ekkor természetjogi érvekre (a zsarnoki hatalom erkölcsi köteleltetésére, az alattvalók természetes és egyéni ellenállási jogára hitük védelmében) hivatkoztak. A két irányzat közötti különbség döntő jelentőségű lesz nemcsak a protestáns ellenállási jog variánsainak kidolgozásában (a reformáció radikális, svájci, angol, francia ága a melanchthoni argumentációt fejleszti tovább, míg a lutheránusok megmaradnak a közjogi érvelésnél), hanem a magyarországi politikai beszédmódok elválásában is: az ortodox kálvinista, majd később a puritánus szólam kibékíthetetlen ellentétbe kerül a császári (és mindenféle központi) hatalommal, míg a lutheránus időnként képes és kész egy közjogi érvelésre, amely a republikánus diskurzustípus nyelvi konvencióinak alkalmazásával a katolikus rendi ellenzék számára is keretet kínál sérelmei megfogalmazására. A kezdeti stádiumban a birodalmi viták csupán mintát jelentettek a magyar rendi politizálás számára, hiszen a Magyar Királyság önálló, az *imperiumhoz* csak perszonálunióval kapcsolódó politikai entitás volt, aranybullája pedig ősbibb volt a németnél is – ez az álláspont tűnik föl Révay Péter, a Sturm-iskolát járt tudós koronaőr államelméleti munkáiban (*De Sacra Corona*, *De Monarchia*). Ám mindez már elegendő

volt arra, hogy a Szent István-i királyság (*regnum*) mint *res publica* jelenjék meg a politikai köznyelvben, a birodalmi helyzet (köztársaság császárral az élen) analógiájára.

A rendek zömének politikai diskurzusa a krisztianizált cicerói (liviusi) *res publica*-ideál erkölcsi terminusaiban fogalmazódott meg (önfeláldozó hazaszeretet és harc a pogányság/eretnység ellen, családszeretet, hűség, becsület-tisztesség, az adott szó megtartásának kötelme, az idősök tisztelete stb.). Az uralkodóval/fejedelemmel folytatott politikai kommunikáció leggyakoribb keretmetaforája a „Család”. Az uralkodót fejedelmi tükrök és parainézisek készítik fel hivatására, az ősök példája és tapasztalt, „látott-hallott” tanácsadók segítik a konfliktusok elsimításában, a diéta *consensus*ának elnyerésében döntéseihez. Felelőssége a családfő felelőssége: kötelessége megvédelmezni a közösséget, gondoskodni bajba jutott alattvalóiról. Erényei (igazságosság, erő, kegyesség, okosság) gyakorlásáról az „ország” (ti. a rendi országgyűlés) előtt ad számot – ha ellentétbe kerül velük, s következképpen árt a *bonum publicum*nak, az ország először felterjeszti sérelmeit (*gravamina*), ha ez nem használ, ellenállást tanúsíthat, végső esetben választott magisztrátusai segítségével le is teheti a trónról. Az ellenállási jog megalapozásában láthatóan morális (azaz a tradícióban, az uralkodó vagy általános véleményekben adott) érvek keverednek a jogi argumentáció elemeivel. A kettősség oka pedig kézenfekvő: a rendi modell „vélemény-nyilvánossága” ideális esetben egybeesik a közjogi értelemben vett politikai nyilvánossággal, a morális terminológiában megfogalmazódó politikai véleményformálás egyszersmind közjogi disputa is. A „nobilitas”, s főként a „politia”, „politicus” és kapcsolódó fogalmak elemzése itt a tradicionális keresztény morál és a cicerói örökség terminológiájából építkező, az igazságosság, a közjó és a jó kormányzat értékein alapuló, behatárolt társadalmi kommunikációs térben zajló, nyílt (publikus) közlésformákban megvalósuló diskurzustípus, az ideális „rendi nyilvánosság” politikai kommunikációjának körvonalait rajzolja ki. E kommunikációtípus legeredetibb és legeredetibb kidolgozásai érdekes módon az erdélyi forrásokban adtak: Gyulay Pál *Tanácsi tüköre* (1585), Kovácsóczy Farkas *De administratione Transylvaniae* című európai összefüggésekben is rendkívüli jelentőségű dialógusa (1584) vagy a fejedelmi parainézisek – mind a cicerói-humanista értelemben felfogott Politika egyeztetési kísérletei a központosító hatalom új típusú diskurzusával.

Az abszolutista beszédmodot ezzel szemben az udvarhoz (pontosabban az udvarokhoz, az erdélyi fejedelmi udvarhoz és a bécsi királyi udvarhoz) szokás kötni. Az udvari diskurzusban a politika, Botero szellemében, nem az igazságos kormányzás tudománya, hanem az alattvalói engedelmség biztosításának manipulatív eszköze. A kommunikáció az uralkodó és bizalmas tanácsosai legszűkebb körében zajlik, centrális szervező eleme a titkosság (*secretum, segretezza*). Az uralkodó (s hozzá hasonlóan az államigazgatási-udvari hierarchia bármely fokán pozíciót betöltő „udvari ember”) legfőbb politikai erénye az okosság (*prudentia*), amely lehetővé teszi az ellenfél félrevezetését, az érdek érvényesítését, a vallás(ok) *instrumentum regniként* való felhasználását; kommunikációs technikája a színlelés és a leplezés. Mindezek a technikák – hasonlóan a rendi politika törekvéseivel – a *bonum publicum*ot szolgálják, csakhogy ebben a közegeben a közjó nem a cicerói értelemben vett politikai közösség „köz-java”, hanem az Állam, a *Status* vitális

érdeke, fennmaradásának záloga. Ennek érdekében a fejedelemnek olykor hitszegővé kell válnia, kegyetlennek, gyorsnak, ravasznak, az idővel jól gazdálkodónak kell lennie; a hagyományos uralkodói erények sora megfordul, a kegyesség és a hit a politikai propaganda fogásai lesznek. Az új uralkodói erények olykor pozitív előjelű kommentárban is részesültek: elég felidézni Báthory Zsigmond mesteri közvélemény-manipulációjának dicséretteli megörökítését Baranyai Decsi *Magyar históriájában*, vagy Bojti Veres Gáspár krónikáját, amelyből az eseményeket a háttérből irányító vagy befolyásoló Bethlen Gábor protestáns-machiavellista portréja tűnik elő. Emögött természetesen az igazság manipulálásának/manipulálhatóságának elfogadása (ha nem is szükségképpen teoretikus végiggondolása) húzódik. Amint Prágai András, I. Rákóczi György udvari prédikátora írja Guevara-fordításának (*Fejedelmeknek serkentő órája*, 1628) előszavában: „...csac az igaz-mondással ellenkező képpen ne hazudgyon ember, ha az igaz-mondástól különböz is az beszéd, nem mindenkor vétkes hazugság. Mert az igazat-is néha ki nem mondani szinten oly szép dolog, mint az igaz-mondás; és az kerülő beszéddel való tettetet mondás, mellyet tiszt avagy jó akarat szerént való hazugságnac mondhatni, ha az igaz-mondástól különböz is, csac véle ne ellenkezzéc, nem tartatic véteknec, melyre bizony nagy okosság kívántatic.”

Írásos nyoma viszonylag kevés van az ilyen technikai jellegű észrevételeknek (jóllehet feltételezhető, ha nem is bizonyítható a szóbeli előfordulás gyakorisága). Az Udvar „titkos diskurzusa” ritkán explicit: rekonstruálására éppen ezért az udvari nyilvánosságmodell *ellenében* megfogalmazódó kritika a legalkalmasabb forráscsoport. Én ezúttal egy eddig talán kevésbé kiaknázott terület, a prédikációirodalom jelentőségét hangsúlyoznám. A prédikátorok ritkán szereztek személyes tapasztalatokat az udvari kommunikáció terepén, de akit érdekelt a kérdés, az könyvekből, méghozzá vallásos tárgyú könyvekből is tájékozódhatott. A 17. század elején már fejlett bibliai filológiai módszerek álltak rendelkezésükre; Kecskeméti Alexis János ezek alkalmazásával elemzi Nebukadneccar „udvarának” színlelésre és leplezésre, csalásra, diffamálásra, ravaszságra, irigységre, tisztesség-kívánásra és okosságra épülő kommunikációs gyakorlatát. *Prédikációgyűjteménye* (Az *Daniel Propheta könyvenek az Szent Iras szerint való igaz magyarázattya*, 1621) szinte teljes egészében tartalmazza az udvari viselkedésformák és az ott érvényes beszédmódok magyar nyelvű terminológiáját – természetesen elítélően, de mégiscsak közvetíti azokat, sőt, aktualizáló, a jezsuitákat és Bécsset bíráló párhuzamaival bemutatja alkalmazásukat is a napi politikában. Medgyesi Pál mintha szintén tudni látszana az udvari stílus létéről a *Praxis pietatis* fordításának előszavában (igaz, létjogosultságát csak a maga helyén ismeri el; a Szentírás-értelmezésben vagy a filozófiában már szerinte sincs helye az udvari vagy prókatori „piperének”).

A két politikai beszédmód tehát tisztán elválik egymástól, legalábbis első pillantásra ez lehet az ember benyomása. Családi levelezési anyagból származik a példa – Teleki Mihálynak írja édesanyja, Teleki Jánosné: „Osztan olyan szokást vettél te elő, Teleki Mihály, hogy az egyik szódat a másikkal hamar arcul csapod, az mely soha tisztességedre nem esik; igazán látszik, hogy udvari hited vagon; hanem el hagyj a féle tökéletlenséget (...) mert apád olyan ember vala, hogy kárával is megállotta vala, mit egyszer megmon-

dott. De te bizony nem vagy olyan.” A korholó levél jól mutatja a két diskurzustípus, a hagyományos rendi-„republikánus” és a *ragion di stato* vezérelte udvari összecitkőzését (még számtalan hasonlót idézhetnék Szamosközitől Szalárdiig és tovább), s nemkülönben azt is, hogy a kortársak tudatosan tettek köztük különbséget. Némileg zavaró ugyanakkor, hogy az utóbbi diskurzustípus (a *ragion di statóé*) nem kötődik szorosan klasszikus színhelyéhez, a fejedelmi udvarhoz – ennél azonban súlyosabb anomáliákkal is találkozunk a kutató. Közülük sorolnék most fel néhányat.

Az egyik ilyen, nehezen értelmezhető jelenség szintén a „polgárias” (részben pedig a rendi) közegehez kötődik. Már Bán Imre, majd a Draskovich János Guevara-fordítását kommentáló Komlovszki Tibor is felvetette a nyugtalanító kérdést: mi lehet az oka annak, hogy a rendi és művelt polgári környezetből származó gondolkodók a századfordulón és az azt követő évtizedekben egyre fokozódó érdeklődést mutatnak az udvariság és az abszolutista államelmélet kézikönyvei iránt? Az udvarok „deáktalan népe” számára Sallustiust fordító marosvásárhelyi tanító, Baranyai Decsi János vajon a nemesség politikai akkulturációját tartotta szem előtt, vagy Báthory Zsigmond érdekeit szolgálta a Catilina-összeesküvés felszámolásának magyarításával Kovácsóczyék kivégzését igazolandó? A soproni Lackner Kristóf szinte egyszerre írja meg a rendi-polgári közösség részéről az uralkodónak címzett erkölcsi kötelmek kompendiumát (*Coronae Hungaricae emblematica descriptio*, Bécs, 1613) és az udvari ékesszólás mesterségében eligazító drámáját (*Cura regia*, Kassa, 1616); Rimay részt vesz a rendi főméltóságok politikaelméleti kérdéseket érintő tanácskozásain, Révay Péter, Szokoly Miklós, Darholcz Kristóf körében – s nem sokkal később, a Prágai András Guevara-fordításáról írott híres „lektori jelentésében”, ellátja az erdélyi fejedelmet az udvari stílus és életforma illendő szabályrendszerével. Talán arról van szó – bár ezt csak óvatos feltevésként kockáztatom meg –, hogy az elmaradottságnak vannak, lehetnek bizonyos előnyei is. Magyarországon nincs Castiglione-fordítás, van viszont Erasmus-hatás és magyar Grobián – mindkettő, ha áttételesen is, a polgári nyilvánosság formálódásának irányába mutat egy archaikusabb társadalmi szerkezeten belül. Nincs egy abszolutista udvar és az onnan sugárzó egy ideológia – van viszont több hatalmi központ, amelyek az abszolutista ideológiák különböző válfajait „versenyeztetik”, s a 17. század első felében „kikövetelik” a politikatudományi tárgyú irodalom magyar nyelven való megjelenését, illetve van rendi nyilvánosság, amely majd a 17. század második felére paradox módon éppen archaikusabb vonásai, az antik *res publica*-ideálhoz való ragaszkodása révén válik alkalmassá az itáliai *ragion di stato* ideológiák német területen kidolgozott modernizált polgári változatainak befogadására. A kérdésekre természetesen a további kutatásoknak kellene megadniuk a választ, amelyek igazolhatnák vagy éppen cáfolhatnák a megfogalmazott feltevések helytálló voltát.

A másik problematikus pont 17. század első felében jelentkező puritánus mozgalom politikai ideológiája. A puritán mozgalmat politikai vetületében a nemzetközi kutatás ma is a polgársághoz köti – ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a radikális reformátorok „fejlettebb” politikai eszméket hirdettek volna, mint ortodox ellenfeleik. Sőt! Magyarországon egyenesen félelmetes perspektívát jelentettek meg. Politikai nézeteikben nem találunk „nyitást” az ismeretelméleti szkepszis felé. A puritánok hivatkozási bázisa (s

egyben e hivatkozás morális igazolása) az egyszerű, tanulatlan, de értelmes emberek nézetei, „közvéleménye”, amelynek érvényességét természetesen az isteni gondoskodás garantálja. Ismeretelméletük tehát alapjában véve optimista, s ezzel párhuzamosan politikai gondolkodásuk is „pozitív”: a magisztrátus vagy a Fejedelem világi hatalmát Istentől származtatják, a szegény község engedelmisségét vagy engedetlenségét szerintük az állandó transzcendens kapcsolat szabályozza. A puritán gondolkodásban így elválaszthatatlanul összefonódik a polgári társaság együttélését keretbe foglaló isteni törvény és a világi törvény szabályrendje, politikájuk a *politia ecclesiasticának* talán még a katolikus vonalnál is nagyobb világi befolyást biztosít. Medgyesi Pál *Jajai* a konzervatív publicisztika csúcsteljesítményei, Apácai Csere János pedig *expressis verbis* is a kettős szerződésre épülő kálvini teokratikus állammodellt tartja követendőnek az *Encyclopaediában*. A puritánus ideológiának kevesebb köze van a Magyarországon a reformkorban jelentkező szekularizált polgári vagy polgáriasult nemesi ideológiákhoz, mint a Zrinyi-féle, a nemzeti abszolutizmus felé nyitó függetlenségi gondolatnak, vagy a Vitnyédy és társai által képviselt, nagy hagyományú rendi *res publica*-elképzelésnek.

A zavarba hozó példák még szaporíthatók visszább lépve az időben. Az alkotmányjogi problémákról folytatott német birodalmi diszkusszió kontextusában nyer jelentést Alvinczi Péter gesztusa, aki két röpiratában (*Magyarország panaszja, Defensio querelarum Hungaricarum*) nemcsak Bethlen 1618-i magyarországi bevonulását próbálja a magyar rendek közjogi sérelmeivel indokolni, az „ eget és földet elegyítő” jezsuiták politikai befolyását kárhozotatva, hanem érvelése élesen elválik a fejedelem publicistáinak kálvinista-teokratikus argumentációjától is, akik kizárólag a vallási sérelmekkel és a zsarnokság elleni fellépést lehetővé tevő természetjogi érvekkel igazolták a katonai beavatkozást, azaz tovább gazdagították a Bethlen körül már korábban kibontakozó protestáns mitizációt. Alvinczi, Bethlen oldalán, a *res publica* nyelvét és értékeit szegzi szembe a szintén Bethlen mellett kardoskodó prédikátor-írók és értekezők (Redmeczki T. János, Milotai Nyilas István, Pataki Füstös János) prófétikus-abszolutista beszédmódjával. Nem minden alap nélkül írta Pázmány még 1620-ban, a *Rövid feleletben* a vallási vitairatok létrejöttének fő okáról: „Azért csak egyéb practikákkal az calvinista predikátorok pártolkodásra és fejedelmek ellen támadásra ne izgatnák az urakat, az hit dolgairúlvaló írásokkal nem gondolnánk.” A dolog szépséghibája csak annyi, hogy Pázmány mindezt elmondhatta volna saját egyházának politikai „felforgató tevékenységéről”, vagy akár a maga személyéről is. Alvinczi maga például a Bethlen akciója körüli publicisztikai háború újabb állomásán, Pázmány leleplező röpiratára beszédes című írással válaszolt: *Machiavellizatio, qua unitorum animos dissociare nitentibus respondetur* (1621) – azaz a 17. század elején már mind a katolikus, mind a protestáns klérus nyilvánossá tette az addig titkolt érvet: a vallási érvek *instrumentum regniként* használhatók a politikai kommunikációban. Ráadásul a gondolat mind a katolikus-abszolutista, mind a protestáns-republikánus beszédmódban megjelent.

Magyarázatra szorul az is, hogy a vesztfáliai béke megkötése után a királyság új utakat kereső főúri politikusai a Révay–Alvinczi-féle alkotmányjogi szemlélet politikájához térnek vissza, s itt szintén nem számít a vallási hovatartozás: a katolizált Nádasdy Ferenc,

a *Mausoleum* későbbi szponzora gondoskodik a lutheránus Révay munkáinak új kiadásáról. Mintha a vallási megosztásnál lényegesebbnek, legalábbis azzal egyenlő súlyúnak bizonyulna a hívő (az egyháznak politikai szerepet biztosító, a politikát üdvtörténeti „kulcsban” értelmező) politika és a laikus (a politika autonóm jellegét hangsúlyozó) politizálás ellentéte. Ráadásul az sem állítható biztonsággal, hogy az egyik (mondjuk az előbbi) típus feltétlenül az abszolutista, a másik (mondjuk az utóbbi) kizárólag a „republikánus” beszédmódhoz kötődne! Az államrezon diskurzustípusát egyaránt használják a laikus politika (Zrínyi) és a teokratikus államfelfogás (Pataki Füsüs) hívei, de a *res publica* beszédmódjának használói között is találunk mind autonóm politikaideált valló (Kovácsóczy, Vitnyédy), mind prófétikus hevületű (Apácai, Medgyesi) gondolkodókat. Hogyan lehet itt rendet tenni, rendszert teremteni?

A válaszáért a politikai beszédmódok kurrens elméleteihez kell fordulnunk. Mint láttuk, az eredmények egyszerű átvétele nem oldja meg a speciálisan közép-európai problémákat, még magyar és erdélyi viszonylatra szűkítve sem. A kommunikációs zavarok típusainak meghatározása azonban a nyugat-európai modellek módosításához is kulcsot ad. A kutatások egyik (nagyreszt brit, az olasz/amerikai terepen Maurizio Viroli által képviselt) irányzata a Politika (republikanizmus) és az Államrezon (abszolutizmus) beszédmódjai között mutatkozó ellentétekre koncentrál, s ezen a skálán próbálja elhelyezni az etikai (Lipsius), vallási (Kálvin, Knox) és természetjogi (Grotius, Pufendorf) alapozású „nyelveket”. A másik, inkább csak az olasz s részben a német szakirodalomban megfogalmazódott álláspont a politika vallásos értelmezését (Ribadeneyra, Bellarmino) állítja szembe a politika tudományos diskurzusaival (Botero, Grotius, Hobbes, Conring), előbbit egyenesen a „politikai teológia” címkével jelölve (bár ugyanilyen joggal használhatnák a „teologikus politika” megnevezést). Ezt a Gianfranco Borrelli által kifejtett álláspontot a magam részéről tovább finomítanám, méghozzá Sergio Bertelli rendszerezése alapján, aki jóllehet a korszak historiográfiájának áttekintésére vállalkozott, mégis természetszerűen érint politikaelméleti kérdéseket (ez elkerülhetetlen a kora újkor politikai kommunikációjának egyik legfontosabb műfaja, a történetírás kapcsán). Bertelli a laikus historiográfiát az autonóm politika-felfogáshoz köti, s meggyőzően kifejtett elmélete szerint ez a trend Guicciardinitől Gregorio Letin át Pierre Bayle-ig és a korai felvilágosodásig „vörös fonalként” húzódik végig a történetírás és a politikai gondolkodás történetén; szemben vele pedig nem egyszerűen az „ellenreformáció”, hanem Trident és Genf, a protestáns teokratikus államfelfogás és üdvtörténeti ihletésű történetírás, illetve a katolikus propaganda historiográfiája és *politia ecclesiastica*ja egyszerre állnak. Úgy vélem, az általam választott történeti „keresztmetszet” politikai beszédmódjainak rendszerezésére az lesz a legcélszerűbb eljárás, ha egymásra fordítom a nemzetközi kutatás két trendjének lineáris skáláit, és az így elképzelt koordinátarendszert vetítem rá a kor politikai diskurzustípusainak finom hálójára. A vízszintes tengely bal oldalán a *politia ecclesiastica*, jobb oldalán az autonóm politika felé mutatna a nyíl – a függőleges tengely alsó része a *res publica*-modell, felső része az abszolutista berendezkedés irányába indulna. Ilyen módon szemlélve a kérdéses korszak ideológusait, politikusait, mindegyik elhelyezhető a koordinátarendszerben, egyes személyes életutak, életművek mozgásuk-

ban követhetők, pályáívek írhatók le viszonylag nagy pontossággal. A modell igazi előnyét azonban két tekintetben látom kihasználhatónak.

Egyrészt a rendszerszerű, szinoptikus nézőpont segítségével most már maguk a politikai beszédmódok is nagyobb terminológiai pontossággal, mélyebb struktúráikban tanulmányozhatók. Lehetővé válik a fentebb leírt kommunikációs modell alkalmazása abban az értelemben, hogy a társadalmi kommunikáció politikai diskurzusszintjén belül elkülöníthetők az egyes alárendelt szintek; a forrásbázis megalkotása, *ad hoc* kánonok kidolgozása után, a fogalomtörténeti vizsgálódás és a politikára vonatkozó retorikai metaszcövegek elemzése elérhetővé teszi az egyes politikai nyelvhasználati módok, nyelvi konvenciócsoportok strukturált leírását a politika jogi, művészi, tudományos, etikai és vallásos fokain. Másrészt bizonyos ellentmondások látszólagosnak bizonyulnak, mások létre viszont az eddigi sejtéseket megerősítő fény derül. Mellőzve most a névsorolvasást és az egyébként izgalmas mozaik-kirakást, csak egyetlen momentumra hívom fel a figyelmet: úgy vélem, a politikai nézetek ilyenfajta csoportosítása kellőképpen magyarázza (de legalább meggyőzően szemlélteti) Justus Lipsius (illetve a Lipsius-recepció) centrális jelentőségét a hazai politikaelméleti „palettán”. Korábról is sok idevágó megjegyzést idézhetnék a szakirodalomból, mindennél többet mond azonban, ha bárki megpróbálja elhelyezni a republikánus és abszolutista politika-felfogások új (az arisztotelészi rendszer helyett a sztoikus etikára alapozott) szintézisét megalkotó, vallási szempontból elfogulatlan németalföldi filozófust a koordináta-rendszerben: nemigen lesz más választása, a két tengely metszéspontjában talál majd helyet számára. Ami persze mindössze annyit jelent, hogy a modell szintjén központi szerepet tölt be Lipsius; egy szigorúan történeti szempontú vizsgálat lehet, hogy azt igazolná, hogy az arisztotelészi alapú politika-felfogás protestáns és jezsuita értelmezései voltak akkor túlsúlyban és a neosztoikus ideák csupán az elitre gyakoroltak komoly hatást.

Mindazonáltal ez a rendszer megmagyarázhatóvá, leírhatóvá tesz olyan összetett jelenségeket, mint például a 17. század politikai nyelvében és gesztusrendjében mutatkozó kommunikációs zavarok. Nem véletlen, hogy ezek a királyságban még súlyosabbnak bizonyultak, mint Erdélyben (habár ott sem ismeretlenek, elég ha visszaemlékszünk a Teleki Mihálynak címzett anyai „dorgálásra”). Az országon kívüli, nyelvileg és politikai praxisában is elkülönülő királyi udvar komoly karrierlehetőséget kínált a magyar főrendi politikusok számára, ugyanakkor sokszor feloldhatatlan ellentmondásokba sodorta őket: a nádor, az országbíró, a kancellár és a többiek egyszerre voltak tagjai az udvari nyilvánosságnak és a rendek által formált *corpus politicum*nak vagy „respublicának”. A 16. században még többnyire be tudták tölteni a helyzetükből kényszerítően következő mediátorszerepet, a harmincéves háború folyamán és főleg a befejeződését kísérő általános csalódás – s nem utolsósorban udvarbeli térvesztésük – nyomán azonban nem is egyszer komoly személyiségválságba kerültek. A legkirívóbb példa Nádasdy Ferencé, aki a század közepén Zrínyi mellett talán a legtöbbet tette a rendi típusú „országpropagandáért”, a Magyar Királyság európai imázsának javításáért, kortársai egy része mégis karrierizmussal, túlzott személyes ambíciókkal, kritikátlan udvarhűséggel vádolta. A század legfontosabb publicisztikai iratai, a *Siralmas könyörgő levél* vagy az *Oktatás elmél-*

kedésre ki is mondják e vádakat, súlyos kritikával illetve az „udvarló” urakat. Ám a leg-
hatásosabban éppen a „fővádolt” Nádasdy Ferenc tudta ezt megtenni: hírhedt *Oráció*-
jában hátborzongató pontossággal veti szemére társainak azt, amivel az „ország” több-
nyire őt magát szorongatta: „Nem mentem semmire az második státust is, az nagyurakat
(...) Része az tisztekre való vágyódás miatt minden más jóra függeszthető elméjeket
megtompíttják, s vonyakosznak az tiszteken, midőn nem lesz majd ország, kiben azt vi-
seljék. Részenek éjjeli-nappali elméje izgága szerzésben fárad, udvarnál való hazudozás-
ban, mások ellen való vádalkodásban, azzal magának való becsület keresésében utolsó
értéke fogyasztásával, s gyermekinek koldulásra való juttatással. (...) Vannak ezek mel-
lett, kik józan elmével töltik az haza javából erszényeket, alattomban való praktikákkal
ártanak édes nemzeteknek (...) tartván az idegen nemzet közt titkos barátokat, inkább
királyunknál bírnak országunk dolgaival, s imádtatják magokat az statusoknak nagyjával
és kicsinyével egyaránt.”

Úgy érzem, a bizonyításhoz kevés, a szemléltetéshez azonban elegendő lesz ez a példa
a modell alkalmazhatóságára nézve. Azt már a reményeim szerint meginduló újabb ku-
tatásoknak kellene tisztázniuk, hogy a jelzett történeti keresztmetszet tanulságai alapján
kidolgozott rendszer alkalmazható-e, és ha igen, milyen mértékben, milyen módosítások-
kal, a 15. századra vagy a 18. század elejére, mikor változnak döntő mértékben a jelzett
koordináták. A verifikálás legkézenfekvőbb eljárása a politikai diskurzustípusok retoriká-
jának, nyelvi konvencióinak, konstitutív fogalmainak (*politica, status, libertas/li-
bertates, regnum, res publica* és ezek magyar megfelelőinek) történeti-szemantikai vizs-
gálata, a Skinner által művelt politikai beszédmódkutatás és a Koselleck-féle fogalom-
történet ötvözése lehet. Azt hiszem azonban, az erről szóló további elméleti igényű vi-
táknak mindenképpen együtt kellene járniuk a magyar politikai eszmetörténet kora újkori
forrásainak koncepciózus és filológiai alapos, jól kommentált kiadásával.

*Irodalom**

- Torquato ACCETTO, *Della dissimulazione onesta*, a cura di Salvatore Silvano NIGRO,
Torino, 1997; *A tisztes színlelésről*, ford. VÍGH Éva, Szeged, JATEPress, 1997.
*A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i lát képe: John Dunn, John G. A. Po-
cock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai*, szerk. HORKAY HÖRCHER Fe-
renc, Pécs, 1997.
ALVINCZI Péter, *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációi-
ból, leveleiből*, kiad. HELTAI János, Bp., 1989, 204.
APÁCZAI CSERE János, *Magyar Encyclopaedia*, s. a. r. SZIGETI József, Bukarest, 1977.
Alberto ASOR ROSA, *La fondazione del laico = Letteratura italiana*, V, *Le questioni*, dir.
Alberto ASOR ROSA, Torino, 1986, 66–72.

* Csak a szövegben hivatkozott vagy a mondottak kontextusának megértéséhez elengedhetetlenül fontos
műveket sorolom fel.

- BÁN Imre, *Apáczai Csere János*, Bp., 1958.
- BARANYAI DECSI János *Magyar története*, kiad., előszó KULCSÁR Péter, Bp., 1982.
- Franco BARCIA, *Un politico dell'età barocca: Gregorio Leti*, Milano, 1983.
- Hans BARON, *Calvinist Republicanism and Its Historical Roots*, Church History, 8(1939), 30–42.
- BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, Bp., 1998.
- Eraldo BELLINI, Agostino Mascardi, fra 'Ars poetica' e 'Ars historica', Studi Secenteschi, 32(1991), 65–136.
- BENCE György, *Márkus és a kulcsszavak = Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai*, szerk. HÁY János, Bp., 1993, 81–97.
- BENDA Kálmán, *Habsburg politika és rendi ellenállás*, Történelmi Szemle, 1970, 404–427.
- BENE Sándor, *A hír és a közvélemény koncepciójának formálódása Zrínyi Miklós műveiben: A világszínháztól a politika színházáig*, ItK, 1996, 369–394.
- Lee BENSON, *An Approach to the Scientific Study of Past Public Opinion*, Public Opinion Quarterly, 31(1967–1968), 522–567.
- Sergio BERTELLI, *Ribelli, libertini e ortodossi nella storiografia barocca*, Firenze, 1973.
- Beszélő politika: A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*, szerk. SZABÓ Márton, Bp., 2000.
- Bethlen Gábor emlékezete, szerk., bev. MAKKAI László, Bp., 1980 (Bojti Veres hivatkozott szövegével).
- BITSKEY István, *Királyi reprezentáció és udvari kultúra a Zsigmond-kori Budán = Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára*, Debrecen, 1999, 57–67.
- BITSKEY István, *Virtus és religio: Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről*, Miskolc, 1999.
- Johannes H. BOECLERUS, *Dissertatio de scientia et studio politices*, 1674.
- BÓNIS György, *Révay Péter*, Bp., 1981.
- Gianfranco BORRELLI, *Ragion di stato e Leviatano: Conservazione e scambio alle origini della modernità politica*, Bologna, 1993.
- Giovanni BOTERO, *Della riputazione del Principe* = Uő., *Relationi universali e La ragione di Stato*, Venetia, 1640, 217–229.
- Botero e la 'Ragion di Stato': Atti del convegno in memoria di Luigi Firpo*, a cura di Artemio Enzo BALDINI, Firenze, 1992.
- Riccardo CAPORALI, *Heroes gentium: Sapienza e politica in Vico*, Bologna, 1992.
- Arnoldus CLAPMARIUS, *De arcanis rerum publicarum libri sex*, Brenac, 1605.
- Christophorus COLERUS, *De studio politico ordinando epistola ad generosum iuvenem Stanislaum Zelenium Vitellium de Zelanka* = Cornelius TACITUS, *De moribus et populis Germaniae libellus*, Hanoviae, 1602, 88–118.
- Hermann CONRING, *De civili prudentia liber unus, quo prudentiae politicae, cum universalis philosophiae, tum singularis pragmaticae, omnis propaedia acromatice traditur*, Helmeftadii, 1662.

- Hermann Conring (1606–1681): *Beiträge zu Leben und Werk*, Hrsg. Michael STOLLEIS, Berlin, 1983.
- CSAPODI Zoltán, *A Thököly-felkelés visszhangja a Német-Római Birodalom területén*, Aetas, 1995/1–2, 140–170.
- DRASKOVICH János, PRÁGAI András, *Fejedelmeknek serkentő oráia, az az Marcus Aurelius csaszarnac eleteröl (...) három könyvec*, Bártfa, 1628.
- Horst DREITZEL, *Protestantischer Aristotelismus und absoluter Staat: Die 'Politica' des Henning Arnisaeus (ca. 1575–1636)*, Wiesbaden, 1975.
- ECKHARDT Sándor, *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strasszburghan*, Bp., 1944.
- ERDŐSI Péter: *A fejedelmi politikát támogató külföldi csoportok és a reprezentáció színterei Báthory Zsigmond udvarában*, kandidátusi disszertáció kézírata, Bp., 1997.
- James M. ESTES, *Melanchton's Confrontation with the „Erasmian” via media in Politics: The De officio principum of 1539 = Dona Melanchtoniana: Festgabe für Heinz Scheible zum 70. Geburtstag*, Hrsg. Johanna LOEHR, Stuttgart–Bad Cannstatt, 2001, 83–101.
- G. ETÉNYI Nóra, *A 17. századi közvéleményformálás és propaganda Érsekújvár 1663-i ostromának tükrében*, Aetas, 1995/1–2, 95–139.
- G. ETÉNYI Nóra, *Az 1663–64-es magyarországi török elleni háború a birodalmi nyilvánosság előtt*, kandidátusi disszertáció kézírata, Bp., 1997.
- FODOR Pál, *Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája: A török a 15–16. századi magyar közvéleményben*, Történelmi Szemle, 1997/1, 21–49.
- Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, Bp., 1984.
- Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Hrsg. Otto BRUNNER, Werner CONZE, Reinhart KOSELLECK, I–VIII, Stuttgart, 1972–1997.
- Andreas GESTRICH, *Absolutismus und Öffentlichkeit: Politische Kommunikation in Deutschland zu Beginn des 18. Jahrhunderts*, Göttingen, 1994.
- Raffaella GHERARDI, *Potere e costituzione a Vienna fra Sei e Settecento: Il „buon ordine” di Luigi Ferdinando Marsili*, Bologna, 1980.
- Paolo GIOVIO, *Gli elogi di vite brevemente scritte d'huomini illustri di guerra, antichi et moderni*, tradotte per Lodovico DOMENICHI, Fiorenza, 1554.
- Johannes GRÜGER, *Collegium politicum (...) in illustri Academia Giessena institutum et habitum*, Giessae, 1609.
- John Alexander Wilson GUNN, *Queen of the World: Opinion in the Public Life of France from the Renaissance to the Revolution*, Oxford, 1995.
- David G. HALSTED, *Poetry and Politics in the Silesian Baroque: Neo-stoicism in the Works of Christophorus Colerus and his Circle*, Wiesbaden, 1996.
- HARGITTAY Emil, *Balásfi Tamás és Pázmány Péter politikai nézetei*, It, 1980, 134–147.
- HARGITTAY Emil, *A politikai elmélet Pázmány Péter tevékenységének hátterében = Pázmány Péter emlékezete: Halálának 350. évfordulóján*, szerk. LUKÁCS László, SZABÓ Ferenc, Róma, 1987, 405–448.

- HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., 2001.
- HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., 1994.
- Esther HILDEBRANDT, *The Magdeburg Bekenntnis as a Possible Link Between German and English Resistance Theories in the Sixteenth Century*, *Archiv für Reformationsgeschichte*, 71(1980), 227–253.
- HUORANSZKI Ferenc, *Nyelvfilozófia és eszmetörténetírás*, *Magyar Filozófiai Szemle*, 1992, 960–980.
- Il potere delle immagini: La metafora politica in prospettiva storica – Die Macht der Verstellungen: Die politische Metapher in historischen Perspektive*, a cura di Walter EUCHNER, Francesca RIGOTTI, Pierangelo SCHIERA, Bologna–Berlin, 1993.
- IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, 1995.
- IMRE Mihály, *Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig = Retorikák a reformáció korából*, szerk., bev., utószó IMRE Mihály, Debrecen, 2000, 399–452.
- JANKOVICS József, *Udvarellenes tendenciák a 17. századi magyar költészetben = Uő., Ex occidente... A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*, Bp., 1999, 23–37.
- Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, kiad. KLANICZAY Tibor, Bp., 1982 (Gyulay, Kovacsóczy hivatkozott szövegeinek fordításaival).
- Christian JOUHAUD, *Power and Literature: the Terms of the Exchange (1624–1642) = The Administration of Aesthetics, Censorship, Political Criticism, and the Public Sphere*, ed. Richard BURT, Minnesota, 1994, 34–82.
- Christian JOUHAUD, *Les libelles en France dans le premier XVIIe siècle: lecteurs, auteurs, commanditaires, historiens*, XVIIe siècle, 49(1997).
- Victoria KAHN, *Machiavellian Rhetoric from the Counter-Reformation to Milton*, Princeton, 1994.
- KARÁCSONY András, *Fogalomtörténet-írás = Uő., Bevezetés a tudásszociológiába*, Bp., 1995, 104–111.
- Bartholomaeus KECKERMANNUS, *Disputationes politicae speciales et extraordinariae quatuor (...) habitae in Gymnasio Dantiscano ad methodum accuratam, quae ostensa est in politicis*, Hanoviae, 1610.
- KECSKEMÉTI ALEXIS János *Prédikációs könyve (Dániel próféta könyvének magyarázata)*, kiad. SZUROMI Lajos, GOMBÁNY LÁBOS Olga, Bp., 1974.
- KECSKEMÉTI GÁBOR, *A történeti kommunikációelmélet lehetőségei*, ItK, 1995, 561–576.
- KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., 1998.
- Ralph KEEN, *Divine and Human Authority in Reformation Thought: German Theologians on Political Order 1520–1555*, Nieuwkoop, 1997.
- KLANICZAY Tibor, *A magyar későreneszánsz problémái (Stoicizmus és manierizmus) = Uő., Reneszánsz és barokk: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Szeged, 1997², 241–269.

- KLANICZAY Tibor, *A nagy személyiségek humanista kultusza a XVI. században; Nacionalizmus a barokk korban; Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában* = Uő., *Pallas magyar ivadéka*, Bp., 1985, 41–58, 138–150, 153–211.
- KLANICZAY Tibor, *A manierizmus politikai filozófiája: Paruta és Lipsius; Az arisztokrácia és Justus Lipsius politikai gondolkodása; Hungaria és Pannonia a reneszánsz korban* = Uő., *Stílus, nemzet és civilizáció*, Bp., 2001, 224–235, 236–249, 70–92.
- KOMLOVSZKI Tibor kísérőtanulmánya = DRASKOVICH János, *Horologii Principum*, azaz *az fejedelmek oraianak második keonyve*, Bp., 1989, 10–11 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 23).
- Reinhart KOSELLECK, *Ábrázolás, esemény, struktúra = Történetelméleti és módszertani tanulmányok*, szerk. GLATZ Ferenc, Bp., 1977, 173–183.
- Reinhart KOSELLECK, *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*, ford., utószó SZABÓ Márton, Bp., 1997.
- KÖPECZI Béla, *A magyar politikai irodalom kezdeteihez: Kovacsóczy Farkas dialógusáról; A karteizianizmus politikája Magyarországon és Erdélyben a XVII. században és a XVIII. század elején* = Uő., *Függetlenség és haladás: Politikai gondolkodás a régi magyar függetlenségi harcok századaiban*, Bp., 1977, 13–30.
- Esther-Beate KÖRBER, *Öffentlichkeiten der frühen Neuzeit: Teilnehmen, Formen, Institutionen im Herzogtum Preussen von 1525 bis 1618*, Berlin–New York, 1998.
- LASKAI János *Válogatott művei: Magyar Justus Lipsius*, kiad. TARNÓC Márton, Bp., 1970.
- Gottfried Wilhelm LEIBNIZ, *Entwurf einer Bibliotheca Universalis Selecta* (levél Theodor A. H. von Strattmannnak, 1690, benne a könyvtár „politika” szakja) = Uő., *Sämtliche Schriften und Briefe, I, Allgemeine politischer und historischer Briefwechsel, V, 1687–1690*, Berlin, 1954, 428–462.
- LUKÁCS Zs. Tibor, *A korabeli propaganda és II. Rákóczi György megítélése*, Aetas, 1995/1–2, 68–94.
- LUKÁCS Zs. Tibor, *Propaganda és közvélemény kutathatósága a történettudományban*, Aetas, 1995/1–2, 171–178.
- Magyar gondolkodók 17. század*, kiad. TARNÓC Márton, Bp., 1979 (Pataki Füsüs, Nádasdy, Ráday, Zrínyi, I. Rákóczi György, Vetési, Bethlen Miklós hivatkozott szövegeivel).
- Hans MAIER, *Politische Wissenschaft in Deutschland: Aufsätze zur Lehrtradition und Bildungspraxis*, München, 1969.
- MAKKAI László, *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen*, Bp., 1952.
- Agostino MASCARDI, *Dell'arte historica*, Roma, 1636.
- MEDGYESI Pál, *Dialogus politico-ecclesiasticus*, Bártfa, 1650 (RMNy 2309).
- Achatz von MÜLLER, *Gloria bona fama bonorum: Studien zur sittlichen Bedeutung des Ruhmes in der frühchristlichen und mittelalterlichen Welt*, Husum, 1977.
- Narratívák 4. A történelem poétikája*, szerk., előszó THOMKA Beáta, Bp., 2000.
- National Consciousness, History, and Political Culture in Early-modern Europe*, ed. Orest RANUM, Baltimore–London, 1975.

- Gerhard OESTREICH, *Neostoicism and the Early Modern State*, ed. Brigitta OESTREICH and H. G. KOENIGSBERGER, Cambridge, 1982.
- Francesco PATRITIO, *Della historia diece dialoghi*, Venetia, 1560.
- PÁZMÁNY Péter, *Felelet Magyar István sárvári prédikátornak az ország romlása okairól írt könyvére (1603)*, s. a. r. HARGITTAY Emil, Bp., 2000.
- PÉTER Katalin, *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei*, Bp., 1973.
- PÉTER Katalin, *Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Bp., 1995.
- Georgius POCH, *Disputatio politica de rebuspublicis in genere*, Helmestadii, 1639.
- Policey im Europa der frühen Neuzeit*, Hrsg. Michael STOLLEIS, Frankfurt am Main, 1996.
- Political Discourse in Early Modern Britain*, ed. Nicholas PHILLIPSON, Quentin SKINNER, Cambridge–Glasgow, 1993.
- Politikai antropológia*, szerk. ZENTAI Violetta, Bp., 1997.
- Presse und Geschichte: Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung*, I, Hrsg. Elger BLÜHM, München, 1972; II, Hrsg. Elger BLÜHM, Hartwig GEBHARDT, München, 1987.
- Amedeo QUONDAM, *La „forma del vivere”: Schede per l'analisi del discorso cortigiano = La Corte e il „Cortigiano”, II, Un modello europeo*, a cura di Adriano PROSPERI, Roma, 1980.
- RIMAY János levelei (Justus Lipsiushoz, I. Rákóczi Györgyhöz.) = Uő. *Írásai*, kiad. ÁCS Pál, Bp., 1992, 205–210, 224–236.
- Nicolai RUBINSTEIN, *The History of the Word politicus in Early-modern Europe = The Languages of Political Theory in Early-modern Europe*, ed. Anthony PAGDEN, Cambridge, 1987, 41–56.
- Cynthia G. SCHOENBERGER, *Luther and the Justifiability of Resistance to Legitimate Authority*, *Journal of the History of Ideas*, 40(1979), 3–20.
- Georgius SCHÖNBORNER, *Politlicorum libri septem*, Lipsiae, 1609.
- SEBŐK Marcell, *Sebastian Ambrosius késmárki humanista: Egy 16. századi életút szakaszainak rekonstrukciója*, PhD értekezés kézírata, 1999.
- Quentin SKINNER, *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*, Cambridge, 1996.
- Hans SPEIER, *Historical Development of Public Opinion*, *The American Journal of Sociology*, 55(1950), 376–388.
- Giorgio SPINI, *Ricerca dei libertini: La teoria dell'impostura delle religioni nel Seicento italiano*, Firenze, 1983².
- Michael STOLLEIS, *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland*, I, *Reichspublizistik und Policywissenschaft 1600–1800*, München, 1988.
- Michael STOLLEIS, *Staat und Staatsräson in der frühen Neuzeit*, Frankfurt, 1990.
- TAKÁTS József, *Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején (A keret)*, ItK, 1998, 668–686.
- TARNAI Andor, *A toposzkutatás kérdéseire*, *Literatura*, 1975/1, 66–73.

- TARNAI Andor, *A consultatio Magyarországon: A politikai nevelés irodalmi formáinak és stílusának történetéhez*, ItK, 1986, 637–656.
- TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*, Bp., 1978.
- Christian THOMASII, *Institutionum iurisprudentiae divinae libri tres in quibus fundamenta iuris naturalis secundum hypotheses illustris Pufendorffii perspicue demonstrantur*, Halae Magdeburgicae, 1730.
- Eduardo TORTAROLO, „*Opinion publique*” tra antico regime e rivoluzione francese: Contributo a un vocabolario storico della politica settecentesca, *Rivista Storica Italiana*, 1990, 5–23.
- Richard TUCK, *Philosophy and Government 1572–1651*, Cambridge, 1993.
- VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., 1983.
- Carlo VAROTTI, *Gloria e ambizione politica nel Rinascimento: da Petrarca a Machiavelli*, Milano, 1978.
- VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*, Bp., 1985.
- Henricus VELSTENIUS, *Centuria I. quaestionum politicarum*, Wittenberg, 1610.
- Maurizio VIROLI, *From Politics to Reason of State: The Acquisition and Transformation of the Language of Politics 1250–1600*, Cambridge, 1992. (Átdolgozott olasz kiadás: *Dalla politica alla ragion di stato: La scienza del governo tra XIII e XVII secolo*, Roma, 1994.)
- Karl VOCELKA, *Die politische Propaganda Kaiser Rudolfs II (1576–1612)*, Wien, 1981.
- Karl VOCELKA, *Das Türkenbild des Christlichen Abendlandes in der frühe Neuzeit = Österreich und die Osmanen – Prinz Eugen und seine Zeit*, Hrsg. Erich ZÖLLNER, Karl GUTTKAS, Wien, 1988, 20–31.
- Raymund WILHELM, *Italianische Flugschriften des Cinquecento (1500–1550): Gattungsgeschichte und Sprachgeschichte*, Tübingen, 1996.
- WITTMANN Tibor, *A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. század eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz: Justus Lipsius*, *Filológiai Közlöny*, 1957, 53–66.
- Blair WORDEN, *Classical Republicanism and the Puritan Revolution = History and Imagination: Essays in Honour of H. R. Trevor-Roper*, ed. Hugh LLOYD-JONES, Valerie PEARL, Blair WORDEN, London, 1981, 182–200.
- ZEMPLÉNYI Ferenc, *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, Bp., 1998.
- ZLINSZKY János, *Legal Studies and Works of János Baranyai Decsi*, *Acta Ethnographica Hungarica*, 45(2000)/3–4, 327–336.

Sándor Bene

L'APPLICATION DU MODELE DE LA THEORIE DE LA COMMUNICATION HISTORIQUE DANS L'HISTOIRE DES IDEES POLITIQUE EN HONGRIE – LE MODELE DES 16e ET 17e SIECLES

L'étude propose un nouveau programme de recherche avec comme objectif la découverte des variantes des langages politiques (utilisés en Hongrie aux 16e et 17e siècles) ; la découverte des traditions du discours sur la politique (niveau théorique) et des discours politiques (pratique). Le critère méthodologique principal de la recherche est de pouvoir interpréter les sources de la pratique et de la théorie politiques dans un seul cadre. Y servent de points de repère deux courants déterminants de l'histoire occidentale des idées politiques, l'école britannique formée autour de Quentin Skinner étudiant le langage de la politique comme le contexte des actes de parole et celle de Koselleck, école allemande, centrée sur l'histoire des notions politiques et qui collabore avec le courant de l'esthétique de réception. L'étude peut s'appuyer aussi sur les résultats des recherches hongroises, avant tout sur la méthodologie de la « théorie de la communication historique » conçue par Gábor Kecskeméti.

Les trois phases des modèles de publicité des 16e et 17e siècles peuvent être liées éventuellement au changement de paradigmes des rhétoriques ayant un effet déterminant sur la publicité politique. Le modèle Musée conçu par Giovio est influencé par le culte de la rhétorique cicéronienne, ainsi que par les théories de la rhétorique classiques-humanistes. La publicité du modèle Théâtre peut être décrite en prenant comme point de départ la crise du 16e siècle de la rhétorique de la renaissance (les systèmes d'Agricola, Ramus et Patrizi, les exagérations de l'idéal stylistique tacitien mettaient en question la rhétorique qui se prétendait incorporer la collection des idées générales ayant comme ambition d'expliquer le monde, formulées à un niveau pédagogique). Les modèles d'Agora et de Laboratoire qui se complètent sont en corrélation avec la reprise de l'idéal rhétorique cicéronien faisant appel au *sensus communis*, d'autre part avec les rhétoriques formelles du discours scientifique (comme la « nouvelle rhétorique » suivant les pas de Bacon et de Descartes).

Quant à la Hongrie, le point de départ de l'hypothèse est la tension entre l'état arriéré du système social, et le niveau étonnamment élevé des commentaires relatifs au rôle et au fonctionnement de la publicité. La plupart des discours politiques des ordres furent formulés aux termes de l'idéal républicain cicéronien christianisé. Le discours de l'absolutisme est traditionnellement lié à la cour (précisément, aux cours : à la cour princière de Transylvanie et à celle de Vienne). Dans le discours de la cour, la politique, d'après Botero ne sert pas le gouvernement équitable, mais est un moyen manipulateur pour assurer la loyauté des souverains.

NYOLC ÉRV AZ ELSŐDLEGES KONTEXTUS MELLETT

Az Irodalomtörténeti Közlemények 2000/1–2-es száma hosszabb bírálatot közölt Szilasi Lászlótól Kecskeméti Gábor *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet* című könyvéről. Az alábbi alkalmi írásban e bírálat egyetlen mondatához szeretnék hozzászólni. E mondat így szól: „Egyébként pedig a »kik mikor mit tekintettek kicsodának?« kérdésre egyáltalán nem bizonyos, hogy a saját (adekvát) korszakból kiinduló válasz az egyetlen és legtörténetibb.”

Nem Szilasi álláspontját vagy érvelését kívánom vitatni, ezért nem is idézem hosszabban a gondolatmenetét. Imént idézett mondatát kérdéssé átalakítva arra szeretnék válaszolni, milyen érveket lehet felhozni azon álláspont mellett, mely szerint a történeti érdeklődésnek elsősorban a vizsgált szövegek elkészítésének kontextusáról kell valamit mondania. E kontextust nevezem jobb híján elsőlegesnek. Bizonyára ellenérveket is lehet találni ezen elsőlegesség ellen, én azonban ezekkel most nem foglalkozom, mint ahogy más, rivális álláspontok bemutatásával sem. Ugyanígy nem foglalkozom általában a kontextusba állítás irodalomértelmezői eljárásaival sem.

Azt állítom, hogy az irodalomtörténész, amikor egy szöveg vagy szövegcsoport elsőleges kontextusával foglalkozik, nem egyszerűen ráhagyatkozik a „keletkezés mítoszára”, arra az előfeltevésre, hogy a szövegek megértésének legjobb útja keletkezésük körülményeinek megismerése, beleértve ebbe elsősorban a szerző lélek-, élet- és pályarajzát, a nemzeti történelem eseményeit, nemzedékének törekvéseit vagy osztály-hovatartozását. Ez a magyarázatfajta, még ha ma úgy látjuk is (pontosabban a profi olvasók jó része már régebb óta így látja), hogy túl redukcionista válaszokkal szolgál, hosszú ideig volt működőképes az irodalomtörténet-írásban, s ma is működik a nem profi olvasók gyakorlatában. Bármilyen érdekes kérdés is ez, a továbbiakban ezzel sem kívánok foglalkozni.

Az alábbi érvek többsége nem irodalomelméletekből, hanem különféle társtudományokból származik (szociológia, a politikai eszmétörténet metodológiája, tudományfilozófia, szociállingvisztika, kognitív pszichológia stb.), a nyelv használatát vagy a kulturális alkotások megértésének lehetőségeit tárgyaló általános gondolatmenetekből. E gondolatmenetek némelyike egymást kiegészítőnek tűnik, mások egymást kizárónak. Hosszú, időnként több könyvnyi, bonyolult gondolatmeneteket fogok leegyszerűsítve összefoglalni egy-egy bekezdésbe vagy kiragadni olyan részeit, amelyek számomra ezen érvelés során fontosak. A fent elsorolt társtudományok egyikének sem vagyok szakértője, csak érdeklődő olvasója, aki ugyanakkor ezen olvasásait irodalomtörténeti munkája részének tekinti: azok közé a történészek közé tartozom, akik túl sokat töprengenek

szakmájuk módszertani dilemmáin. Azon, ahogyan kiválasztom és kommentálom az alábbi érveket, bizonyára nyomot hagy, hogy jórészt (bár nem kizárólag) 19. századi magyar irodalommal és politikai szövegekkel foglalkozom. Könnyen lehet, hogy 16. vagy 20. századi szövegek kutatójaként másféle érveket választanék vagy éppen másféleképpen érvelnék velük.

(A kiindulópont) Edward Said *A szöveg, a világ, a kritikus* című tanulmányában, amikor elutasította Paul Ricoeur teóriáját az irodalmi szövegek „elvilágtalanodásáról” és önállóságáról, egyben azt is sugallta, hogy a Ricoeuréhez hasonló felfogáshoz az interpretáció határtalanságának vételeme társul, míg az ő álláspontjához az értelmezés korlátozottságának belátása. Tömören úgy foglalnám össze vitájukat (némileg eltérve a magyar fordítás szóhasználatától), hogy míg Ricoeur amellett érvelt, hogy az előbeszéddel szemben az irodalmi szövegek világra utalása és utaltsága felfüggesztődik vagy megszakad szövegszerűségük miatt („a szöveg valahogy a »levegőben van« a világon kívül vagy nélkül” – írta), s „elvilágtalanodásukat” csak a mindenkori olvasás oldja föl, addig Said úgy vélte, hogy a szöveg világra utalása, körülményekhez kötöttsége, esetleges eseményjellege „mind egyé válnak a szöveggel, és eltörölhetetlen részét képezik jelentéshordozó és -termelő képességének”. Azért kezdem e vita felidézésével az írásomat, mert a következő érvfelsorolásnak (ha nem is mindegyik érvnek) ugyanaz az előfeltevése, mint Said álláspontjának: az irodalmi szövegeket nem választja el szakadék a világtól, a másféle szövegektől vagy a beszéléstől; akárcsak Said, én is folytonosnak, egymásba érőnek látom e területeket.

(A hatalom) Az irodalmi szövegek nem monologikus alkotások, általában konfliktuózus viszonyban állnak más (megelőző) művekkel vagy cselekvésekkel, s e viszonyok beépülnek a szövegekbe. Said egyenesen úgy fogalmazott, hogy „minden szöveg lényegében más szövegeket mozdít el, túr ki a helyéről”, s e mozgás nem az intertextuális univerzumban következik be, hanem a világban. Némi nietzscheiánus hevülettel minden szöveget etnocentrizmusból és a hatalom akarásából eredeztet, arra figyelmezteti az irodalomértelmezőket, hogy a szövegekben bonyolult módon keveredik össze történelem és forma, s az olvasás nem két egyenlő fél demokratikus találkozása: a szövegben a beszélő és a befogadó kapcsolata inkább emlékeztet gyarmatosító és gyarmatosított viszonyára. Akár túl erősnek érezzük Said tételeit, akár elfogadhatónak tartjuk őket, ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy az irodalmi szövegek hogyan szervezik meg a valóságot, hogyan igyekeznek ellenőrizni vagy éppen kibővíteni egy közösség fogalmi vagy érzelmi repertoárját, ha tehát, röviden szólva, a szövegekben működő hatalomra vagyunk kíváncsiak, akkor éppen a világukban kell őket szemügyre vennünk, abban az elsődleges kontextusban, amelyre utalnak, amelynek körülményeit magukkal hordozzák, amelyben eseményjellegűen működtek.

(A viták) A cambridge-i esztétörténészek – így Quentin Skinner is – módszertani eszmefuttatásaikban annak idején azt emelték ki, hogy a szövegeket úgy érthetjük meg,

ha tudjuk, miféle vitához szóltak hozzá, akár kifejtetten, akár nehezen észrevehetően tették ezt. Minden szöveget, amelyet a kulturális alkotás körébe soroltak vagy sorolunk ma, egykori vitaszituációk résztvevőinek tarthatunk. Ahogyan Collingwood sokat idézett, önéletrajzából származó passzusában hiábavalónak nevezte egy kijelentés megértését, ha nem tudjuk, milyen kérdésre válaszolt, ugyanígy nem érthetjük meg a szövegeket sem vitaszituációjuk, vagyis azon szövegkontextus rekonstrukciója nélkül, amely körbevette őket készítésük idején. Mivel a „rekonstrukció” olyan kifejezés, amelyet a bölcsészkarokon jó ideje csak nagy óvatossággal lehet kiejteni, kénytelen vagyok megjegyezni, hogy úgy vélem, semmiféle történeti kérdésre nem lehet rekonstruktív eljárások nélkül válaszolni, s ez éppúgy érvényes a „milyen volt tegnap a második gólod?” kérdés, mint a „mi magyarázza Arany János változtatásait a *Szigeti veszedelem* szövegén?” kérdés esetében. Felesleges és nem életszerű az a közhely, hogy „illúzió azt gondolni, hogy lehetséges a múlt rekonstruálása”. Ezt valamennyien tudjuk, mégis szakadatlanul rekonstruálunk.

Skinner – *Jelentés és megértés az eszmetörténetben* című, nagyszerű módszertani tanulmányában, amelynek első, kritikai fele ma is lelkesedéssel tölt el, míg második felét, melyben a jelentést a szándék rekonstrukciójához köti, némi szkepszissel nézem – élesen elutasította azokat az értelmezéseket, amelyekben egy adott szöveg vagy esemény leírása egy későbbi kor fogalmaival történik. Mivel a szövegek vagy cselekedetek jelentésében alapvetőnek gondolta a kérdést, hogy az „mit jelenthetett a tett végrehajtója számára”, ezért el kellett vetnie minden leírást, amely nem lehetett elgondolható a cselekvő számára. A ’történeti’-nek olyan értelmezésével találkozhatunk itt, amely eltér a nálunk bevett, a német idealizmus befolyása alatt kialakult fogalomtól. Skinner javaslata – mely számomra jóval fontosabb a *Jelentés és megértés*-tanulmányban, mint a jelentésnek a szándékhoz kötése – azokat a leírásokat tekinti történetinek, amelyek igazodnak a szereplők egyidejű lehetséges önleírásaihoz, ahhoz a nyelvi kontextushoz, amelyben a szereplők egykor éltek. E javaslat közel áll a kulturális antropológiát megalapozó kíváncsisághoz is: erről máshol, *Antropológia és irodalomtörténet-írás* című tanulmányomban már részletesebben írtam. Mostani írásomban a történetinek ehhez az értelmezéséhez igazodom mindvégig. Vannak, akik szerint a történeti tudást épp az különbözteti meg előnyösen a vizsgált szereplők tudásától, hogy ő ismeri a szereplők tetteinek következményeit, mások szerint viszont – közéjük tartozom én is – a „jövőknek” a tudása inkább korlátozza a történész megértési lehetőségeit, bár igaz, öntudatát alaposan megnöveli. Lehetséges, hogy ha meg akarunk érteni egy cselekedetet, el kell vágnunk a jövőjétől, s hasonló a helyzet a szövegek megértése esetében is. Talán Skinner ezért is hangsúlyozta egy-egy tett vagy szöveg jelentésének, illetve jelentőségének elválasztását. A jövő tudásáról való történeti lemondás szükséges ahhoz, hogy perspektívánkat hozzáigazítsuk az egykori szereplők perspektívájához.

(A mező) Pierre Bourdieu kis összefoglalásában, az *Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához* címűben elveti az externalista és internalista megközelítésmódok saursure-iánus elválasztását az irodalom- és társadalomtudományokban, azt hangsúlyozva, hogy a professzionális irodalomértelmezők internalista megközelítésmódja átemeli az

alkotásokat készítésük-használatuk társadalmi teréből az önálló szövegek esztétikai terébe, míg a – főként marxista – externalisták osztályszempontú magyarázata rövidre zárja és leegyszerűsíti az irodalmi művek értelmezését. Bourdieu úgy próbálja összeolvasztani a megközelítésmódokat, hogy homológiát feltételez a művek szerkezete és az irodalmi mező konfliktuózus viszonyai között. A mező fogalma, például művészi alkotások esetében, lehetőségteret is jelent, a művel való cselekvés módjainak, formálási módoknak, témáknak stb. lehetőségterét, amelyet minden szereplő habitusának és a mezőn elfoglalt pozíciójának szűrőjén át érzékel. Az alkotásokat a nem választott lehetőségek éppúgy jellemzik, mint a választottak – megértésükhöz ismernünk kell tehát a lehetőségek és a pozíciók azon mezejét, amely kitermelte a mű létrejöttének megérthető feltételeit.

Bourdieu rendszerében minden társadalmi mező hasonló általános törvények szerint működik: *La Distinction* című művének egyik alapállítása az, hogy minden cselekvés, legyen az művészi alkotás, sportolás vagy szőnyegvásárlás, csak ugyanazon terület más cselekedeteihez való viszonyában értelmezhető. Egy középiskolai tanár szőnyegvásárlásának megkülönböztető jegyeibe diakritikusan beépülnek a felső vagy az alsóbb osztályok tagjainak szőnyegvásárlási szokásai, s ugyanez történik szövegek készítése vagy felhasználása közben is. Egy-egy szőnyegvásárlás vagy szöveggészítés megértése tehát azon mező aktuális viszonyainak megértését előfeltételezi, amelyben végbementek – elsődleges kontextusuk a mező pozíció- és lehetőségtere. Mint a funkcionalista vagy rendszerelméletek általában, Bourdieu-é sem igyekszik perspektíváját hozzáigazítani a szereplők perspektíváihoz, leírásaiban kevéssé veszi figyelembe önleírásaikat, s a cselekvéseket vagy szövegeket inkább tekinti a mezők termékének, mint az ágensnek sajátos teljesítményének. Ugyanakkor az elsődleges kontextus vizsgálata nélkül nem látja magyarázhatónak sem a cselekvéseket, sem a szövegeket.

(A konvenciók) Azok, akik a konvencionalistának nevezhető álláspont hívei az irodalomtudományban, úgy vélik, hogy az irodalmi szövegeket bizonyos szabályszerűségek szerint készítik és használják. Nem csupán írott szabályok ezek, hanem gyakran nehezen megragadható íratlanok is. A szöveget olyan játéknak is tekinthetjük, amelynek meg kell tanulni a szabályait ahhoz, hogy részt vehessünk benne. Ahhoz, hogy valaki, aki még sohasem látott futballmeccset, megértse ezt a játékot, nem elég elolvasnia a szabálykönyvet vagy megnéznie egyetlen vagy akár több mérkőzés felvételét, hanem ismernie kell például a játékvezetői szerepről forgalomban lévő vélekedéseket vagy azt a hagyományt is, amely a kapusnak és a mezőnyjátékosoknak egymáshoz való viszonyát szabályozza. Hasonló a helyzet az irodalmi szövegekkel is: helyes megértésükhöz meg kell tanulni a szabályait, s nemcsak – mondjuk – a retorikát, hanem annak aktuális társas használatát s az e használatot befolyásoló vélekedéseket is. E szabályszerűségeket, melyek szöveggészítőket és egyidejű felhasználókat egyaránt áthatnak, nevezik konvencióknak: a műveknek e konvenciók az elsődleges kontextusai.

Mint egy korábbi írásomban már beszéltem róla, két évtizede volt a hazai irodalomtudománynak is egy konvencionalista pillanata az akkori Szövegmagyarázó Műhely egyes tagjainak gyakorlatában, amelyet aztán elfedtek a rákövetkező tudományos fejlemények.

Horváth Iván Balassi-könyvének záró, elméleti fejezete – hogy akárcsak Kecskeméti Gábor és Szilasi László, én is visszanyúljak e munkához – példázhatja azt a prezentista keretbe foglalt konvencionizmust, amelyből számomra megjelenése idején a prezentizmus, a jelenből történő olvasás hangsúlyozása volt a fontos, ma pedig a konvencionizmus. Most úgy látom, mindenféle prezentizmustól meg kellene szabadulni ahhoz, hogy láthatóvá váljanak a régi szövegek konvenciói. Továbbá az irodalmi készítményt befolyásoló-működtető konvenciók egybeérnek az egykori társadalmi gyakorlat más részeit szabályozó konvenciókkal: Carl Friedrich von Savignyt idézve azt mondanám, hogy ezek az élet egészének nem elkülönült részei, hanem csak aspektusai, melyeket a mi szemléletünk (tudományágunk perspektívája) utólag különít el egymástól.

(Az interpretatív jelleg) Közel harminc évvel ezelőtt Clifford Geertz klasszikus, a bali kakasviadalról írott *Mély játék* című tanulmányában úgy értelmezte e helyi szokást, mint amelynek szerepe saját kultúrájában analóg a mi kultúránkban a *Macbeth* szerepével. Azzal, hogy művészeti formaként láttatta a kakasviadalt, az antropológus tevékenységét is átértelmezte, méghozzá az irodalmi szövegek értelmezőjének analógiájára. Most, harminc évvel később, könnyen lehet, hogy az irodalom azon tanulmányozóinak, akik – Geertzhöz hasonlóan – „a közös erővel fenntartott tapasztalatmintáknak a kontextusán belül igyekeznek elhelyezni a művészetet”, a *Mély játék* eljárásának fordítottját kell végrehajtaniuk, s a vizsgált irodalmi szövegekre úgy kell tekinteniük, mint közösségi szokásokra. Mivel az azóta eltelt időben újabb és újabb változatokat dolgozott ki az irodalomelmélet „a jelentés szférájának autonómmá tételére” (ahogy Bruno Latour fogalmazott), a Geertzéhez hasonló, nem irodalomtudományi tanulmányokból kell visszanyernie az irodalom olyan fogalmát, amely az „esztétikai hatást” „egy-egy sajátos életminta szövetébe belefűzve” értelmezi. (Az idézetek Geertz *A művészet mint kulturális rendszer* című tanulmányából származnak.)

Amellett, hogy arra tett javaslatot, hogy az antropológus a kultúrát értelmezendő szövegnek tekintse, a *Mély játék* több tudományára kiterjedő hatásának másik tényezője az a gondolat volt, hogy a kultúra (kitüntetett) cselekvései interpretatív-öninterpretatív jellegűek: értelmezik azt a kultúrát, amelyben létrejöttek. Így tehát az antropológus, amikor egy közösség életét vizsgálja, valójában interpretációkról készít interpretációt. Hasonló módon az irodalmi szövegeket vagy a velük való cselekvéseket is tekinthetjük azon kultúrák értelmezéseinek, amelyben elkészítették vagy használják őket. Geertzianus szemmel nézve az interpretatív jelleg ezen cselekvések (szövegek) legsajátabb teljesítménye. A szövegeket mint interpretációkat nem érthetjük meg anélkül, hogy ne ismernénk alaposan azt a kultúrát, amelyet interpretálnak. Az elsődleges kontextus ez esetben tehát az a kultúra, amelyet a vizsgált szöveg vagy a vele való cselekvés értelmez(ett).

(A társas jelentés) Bezeczky Gábor vetette fel kiváló, *Fish kontra Jakobson* című tanulmányában, hogy minden irodalomtudományi szemlélet előfeltételez valamilyen nyelvészetet, s viszont: minden nyelvészet megelőlegez valamilyen irodalomtudományt. Létezik olyan nyelvészeti paradigma, még ha ennek tudtommal Bezeczkyn kívül nem is

szenteltek túl sok figyelmet eddig a hazai irodalomelmélészek, amely alternatívája annak a saussure-iánus paradigmának, amely a bölcsészkarokon ma forgalomban lévő irodalomelméletek többségének explicit vagy implicit nyelvészete. Szociállinguisztikának vagy magyarul társasnyelvészetnek nevezik ezt az alternatív paradigmát, amelybe sokféle nyelvészeti kutatási irányzat tartozik, például a beszélés néprajza is, amely módszertanával fontos történettudományi kezdeményezések ihletőjévé vált, így a Peter Burke-féle „social history of language” kutatási iránynak is. Ami mostani érvelésem szempontjából fontos a társasnyelvészet elméletéből, az a társas jelentésről alkotott elképzelés. Sándor Klára megfogalmazását idézem *Szociállinguisztikai alapismeretek* című, összefoglaló tanulmányából: „Minden egyes nyelvi formának, legyen az szó, kifejezés vagy alaktani elem, szintaktikai szabály vagy hangzásbeli tulajdonság, van társas jelentése is: a nyelv-közösség számára az adott nyelvi forma megmutatja azt is, hogy az a beszélő, aki a szóban forgó nyelvi formával él, milyen csoporthoz tartozik...” A társas jelentés identitás-jelző és -létrehozó tehát, „felépíteni” igyekszik a beszélőt, „megépíteni” viszonyát a hallgatójával/olvasójával, s „továbbépíteni” azt a nyelvközösséget, amelyben működik. A társas jelentés nem járulékos, hanem konstitutív eleme a beszélésnek, ha tehát eltekintünk egy szöveg közösségi beágyazottságától, csak elvethetjük a jelentését.

Valamennyiünk hétköznapi tapasztalata, hogy az emberek másként és másként beszélnek a templomban, a kocsmában vagy az ágyban, s másként teszik ugyanezt az eltérő társadalmi rétegbe, eltérő nemekhez, eltérő vallási közösséghez stb. tartozók. Ha fennmarad egy kultúrából egy szöveg, amelyről azt feltételezzük, hogy a templomban hangozhatott el vagy annak számára készült, ahhoz, hogy megértsük a társas jelentését, tudnunk kell(ene), hogyan beszélhetett ugyanezen szereplő a kocsmában és az ágyban, milyen beszédhelyzeteket tett lehetővé és zárt ki a templom, e beszédhelyzetek milyen beszédpozíciókat tettek lehetővé, milyen diskurzusok voltak használatban stb. A társas jelentés ismeretének igénye az elsődleges kontextus vizsgálatát írja elő. Akár azt gondoljuk, hogy az irodalmi műfajok megfelelő beszélésműfajok utánzásai-átalakításai, akár nem, megértésükhöz nemcsak az intertextuális univerzum meghatározott részének ismeretére van szükség, hanem annak a beszélt nyelvi univerzumnak az ismeretére is, amelyből szövegünk kiemelkedett. Ha elfogadjuk, hogy helyesen mondani-érteni egy mondatot azt jelenti, hogy helyesen – az adott kultúra számára elfogadhatóan – cselekszünk egy adott társas helyzetben, abból az is következik, hogy ugyanezen mondat kései, történeti megértése ezen társas cselekvés rekonstrukcióját igényli, bármit gondoljunk is e törekvésünk sikeréről.

(A taxonómiák) Thomas Kuhn 1987-es Sherman-előadásában azt a példát kommentálva, hogy az ókori görögök számára „A Nap egy bolygó” állítás egészen mást jelentett, mint a mi számunkra, úgy fogalmazott: „a két mondat [mármint a görög szájából, illetve a mi szánkából elhangzó mondat] azonos, a két kijelentés nem”, amit átfogalmazhatunk így is: a görög mondatát értjük, a kijelentését azonban nem. Ha azt akarjuk megérteni, hogy mit jelenthetett számára e kijelentés, nem egyszerűen azt kell tudnunk, mi volt a „bolygó” fogalom jelentésköre, ugyanis e fogalom jelentésével csak akkor lehetünk tiszt-

tában, ha ismerjük azt a lexikont, taxonómiát, amelynek része volt. Az egyes fogalmak jelentését a világ leírására-megkonstruálására használt taxonómiában elfoglalt helyük határozza meg. Az eltérő kultúrák eltérő taxonómiái másként osztályozzák/építik fel a világot: az eltérő lexikonok használata azt jelenti, hogy használóik eltérő világokban élnek. Kuhn e kései előadásaiiban is kitartott sokat vitatott (és sokak számára revelatív) összemérhetetlenségi tézise mellett, amely *A tudományos forradalmak szerkezete* című könyve óta végigkísérte pályáját. A történeti megértésnek a kései Kuhn-nál körvonalazódó elképzeléséből az következik, hogy egy-egy szöveg megértése csak elsődleges kontextusuk megértése révén lehetséges, mely ez esetben a használt lexikon/taxonómia megértését jelenti. A történésznek (akár tudomány-, akár irodalomtörténész) vizsgált szövege minden mondatánál fel kell tennie magában a kérdést, vajon a kijelentést is érti-e vagy csak a mondatot. A miénktől eltérő taxonómia megértését Kuhn a nyelvtanuláshoz hasonlította: ahogyan egy tanfolyamon jól-rosszul elsajátítunk egy idegen nyelvet (használati szabályainak egy részével együtt, más része nélkül), ugyanígy tanulhatjuk meg az idegen lexikont. Analógiája lehetségesnek, ám korlátozottnak mutatja a történész megértési csélyeit.

(A forgatókönyvek) Egy pszichológiai hipotézis szerint – melyet a gépi szövegmegértéssel kísérletezve alkottak meg, ám karrierjét az emlékezetkutatásban futotta be – fogalmaink, legalábbis egy részük, implicit forgatókönyveket tartalmaznak, állandóan ismétlődő cselekvéssorokra vonatkozó társas tudást sűrítenek magukba. Schank és Abelson sokat idézett munkájának egyik példájánál maradva, az étterem fogalma magában foglal egy cselekvéssort, szereplőkkel, a cselekvések oksági láncával, beszédhelyzetekkel stb. együtt, amely egy adott közösség felnőtt tagjainak többsége számára magától értetődő. Más szerzők, pl. James A. Russell, e teóriát az érzelmekkel kapcsolatos fogalmakra is kiterjesztették: „A boldogság, félelem vagy féltékenység kifejezések jelentésének ismerete nem más, mint az adott érzelem forgatókönyvének ismerete. E hipotézis szerint minden szónak a jelentése, vagyis amit a fogalom kifejez: forgatókönyv.” Fogalmakat érteni tehát azt jelenti: forgatókönyveket ismerni, s e forgatókönyvek az adott kultúrában ténylegesen lejátszódó cselekvéssorok, s a hozzájuk kapcsolódó vélekedések, elvárások, előfeltevések sűrítőményei. Az étterem fogalma például ötven évvel ezelőtt némileg másfajta forgatókönyvet tartalmazott, mint ma, s minden bizonnyal a boldogság fogalma is másfajta. Aki régebbi vagy más kultúrából származó szöveg fogalmait akarja érteni, annak tehát a szöveg elsődleges kontextusát alkotó világban rendszeresen lejátszódó cselekvéssorokat s a hozzájuk kapcsolódó vélekedéseket stb. is ismernie kell.

(Befejezésül) Összefoglalva úgy vélem, hogy az irodalmi szövegek hatalomakarása, vitaszituációhoz tartozása, mezőhöz kötöttsége, konvenciózussága, interpretatív jellege, beszélésének társas jelentései, fogalmainak lexikonba illeszkedése és forgatókönyvszerű mivolta, bár különböző módon, rámutat az elsődleges kontextus (amely mindegyik esetben némileg mást jelent) tanulmányozásának értelmére az irodalomtörténeti gyakorlatban. Sokat idézik mostanában Stephen Greenblatt *A társadalmi energia áramlása* című

tanulmányának első bekezdését mint az irodalomtörténeti érdeklődés allegóriáját: „Kezdetben arra vágytam, hogy a holtakkal beszéljek.” Bármilyen egyszerűen fejezi is ki Greenblatt a történész törekvésének paradoxonát és izgalmát, az én irodalomtörténeti tapasztalataimat vagy vágyaimat nem maradéktalanul írja körül. Talán nem is az a probléma, hogy nem halljuk a holt szerzők hangját, s csak a mi hangunkon tudnak megszólalni, sokkal inkább az a mélyseges csönd vagy azok a halk és véletlenszerű zajok, amelyek a holtak hangját kísérik. A holtak hangja mégiscsak elér hozzánk, de a hangoknak az az univerzuma, amely valaha körbeölelte e magányos hangokat, már nem vagy csak alig. Lionel Trilling kitűnő, *Az erkölcsök, a morál és a regény* című előadásának kifejezését használva, „az implikációk megörökíthetetlen zsongása” hiányzik a művek körül. Amikor az irodalomtörténész igyekszik fölépíteni az elsődleges kontextust a szövegek köré, arra tesz kísérletet, hogy újra hallhatóvá tegye az „implikációk döngicsélését”, legalább egy keveset belőlük, a sokféle szándék, hit, tevékenység és érzelmek zaját, amely valaha a szöveget körbevett és érthetővé tette.

Hivatkozások

- Edward SAID *A szöveg, a világ, a kritikus* című tanulmánya a *Testes könyv* I. kötetében jelent meg: szerk. KISS Attila Atilla, KOVÁCS Sándor s.k., ODORICS Ferenc, Szeged, Ictus és JATE Irodalomelméleti Csoport, 1996, 307–331, ford. NOVÁK György.
- Quentin SKINNER *Jelentés és megértés az esztétikában* című tanulmányát lásd az *A koramodern politikai esztétika cambridge-i lát képe* című tanulmánygyűjteményben: szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, Pécs, Tanulmány Kiadó, 1997, 7–53, ford. JÓNÁS Csaba.
- COLLINGWOOD *An Autobiography* című könyvéből a hivatkozott passzus HORKAY HÖRCHER Ferenc fordításában, az imént hivatkozott kötet általa írott utószavában található: *uo.*, 297.
- Antropológia és irodalomtörténet-írás* című tanulmányomat a Budapesti Könyvszemle közölte: 1999/1, 38–47.
- BOURDIEU *Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához* című összefoglalását lásd a WESSELY Anna szerkesztette *A kultúra szociológiája* című kötetben: Bp., Osiris–Lát-hatatlan Kollégium, 1998 (Szemeszter), 174–185.
- A *La Distinction* angol kiadása járt a kezemben: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Cambridge, Harvard University Press, 1984.
- HORVÁTH Iván Balassi-könyve: *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982.
- Horváth Ivánra hivatkozás KECSKEMÉTI Gábor könyvének zárófejezetében: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998, 242.
- Carl Friedrich von SAVIGNY, *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, Dritte Auflage, Heidelberg, 1840, 8.

- GEERTZ tanulmányai, a *Mély játék és A művészet mint kulturális rendszer* megtalálhatók a NIEDERMÜLLER Péter által összeállított magyar Geertz-kötetben: *Az értelmezés hatalma*, Bp., Századvég, 1994, 126–169, illetve 241.
- A Bruno LATOUR-idézet származási helye: *Sohasem voltunk modernek: Szimmetrikus antropológiai tanulmány*, ford. GECSER Ottó, Bp., Osiris, 1999 (Horror Metaphysicae), 111.
- BEZECZKY Gábor *Fish kontra Jakobson* című cikke a *Literatúrában* jelent meg: 1996/3, 361–373. Hivatkozott mondata a 361. oldalon olvasható.
- A Peter BURKE-hivatkozás: *Introduction = The Social History of Language*, ed. Peter BURKE, Roy PORTER, Cambridge, Cambridge University Press, 1987, 1–20, különösen: 3.
- SÁNDOR Klára *Szociálilingvisztikai alapismeretek* című tanulmánya az általa szerkesztett *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás* című kötetben jelent meg: JGYF Kiadó, 2001, 21.
- Thomas KUHN Sherman-előadásairól másodkézből értesültem, a Replika Kuhn-összeállításának két tanulmányából: FEHÉR Márta, *A paradigmától a lexikonig... Thomas S. Kuhn harmincöt év után*; LAKI János, *Az úrhajósok, az etnográfus meg a történész: A „könyv utáni” Kuhn*, Replika, 27(1997), 29–36, 37–49.
- R. C. SCHANK és R. P. ABELSON könyve, amely a forgatókönyv fogalmát bevetté tette a pszichológiában: *Scripts, Plans, Goals, and Understanding*, Hillsdale NJ, Lawrence Erlbaum Associates, 1977.
- Az érzelmek pszichológiáját tárgyaló szakmunka, melyet idéztem, James A. RUSSEL cikke (*Kultúra, forgatókönyvek és az érzelem megértése gyermekeknél*), a KÖNYV Anikó szerkesztette *Az emlékezés ökológiai megközelítése* című tanulmánygyűjteményből: Bp., Tankönyvkiadó, 1992, 427.
- GREENBLATT *A társadalmi energia áramlása* című műve a *Testes könyv I.*-ben található: i. m., 355, ford. BOCSOR Péter.
- Lionel TRILLING-et egyetlen magyar nyelvű kötetéből idéztem: *Művészet és neurózis*, Bp., Európa, 1979 (Modern Könyvtár), 22, ford. ÁROKSZÁLLÁSY Zoltán.

József Takáts

HUIT ARGUMENTS A L'APPUI DU CONTEXTE PRIMAIRE

L'étude donne huit réponses possibles à la question quels sont les arguments qui justifient l'opinion selon laquelle l'intérêt historique doit porter sur le contexte de la création du texte étudié, c'est-à-dire sur le contexte primaire. La plupart des arguments ne font pas partie de théories littéraires, mais viennent d'autres disciplines : la sociologie, la méthodologie de l'histoire des idéologies, la philosophie des sciences, la linguistique sociale, la psychologie cognitive etc., ainsi que des réflexions sur les différentes possibilités de la compréhension des créations culturelles. L'ambition du pouvoir des textes littéraires, le fait qu'ils appartiennent à des situations de querelle, qu'ils soient liés à des champs, leur caractère traditionnel et interprétatif, leurs significations collectives, l'insertion de leurs notions dans une encyclopédie et leur caractère scénarique ; tout cela, quoique d'une manière différente, démontre l'importance de l'étude du contexte primaire (ce qui signifie autre chose dans chaque cas).

A „BEFAGYOTT EMLÉKEZET” ÉS A „VILÁGFOLYÁS” (Vajda János: *A kárhozat helyén*)

A tizenkilencedik század végének magyar líráját a korszakváltozások pozitívista historizmusának evolúciós retorikája előzményként, átmenetként kanonizálta az irodalmi modernizációról szóló diskurzusban. Vajda János költészete például így lett „híd” Petőfi Sándor és Ady Endre között. E metafora természetesen szakadékot feltételez (képez), a romantika elszigetelésében érdekelt, s a tizenkilencedik század második felét két irány divergenciájaként jellemzi. Megállapítja egyrészt a régebbi (még az ún. „népnemzetiséghez” is kötött) periódus lezárulását vagy kifáradását, másrészt pedig az „irodalmi ellenzék” fellépését, az újabb formarend első jeleinek tétova körvonalazódását. E periodizációban az új poétika „beteljesedését” elsősorban Ady Endre szimbolizmusa képviselné – a tizenkilencedik század utolsó harmadának lassan módosuló lírájából eszerint a hozzá vezető „kezdemények” kiolvasására nyílna mód. Mondani se kell, a Vajda-líra „hidaltatásának” éppen a szimbolista nyelvezet kialakulását, azon belül egyoldalúan az Ady-lírárt célzó ívelése tovább nehezíti a hazai modernizálódás folyamatának korszerű értelmezését. Hiszen sok szempontból kérdéses, hogy éppen az „eszmék” és „élmények” sugalmazásaként-megjelenítéseként felfogott (bárha – akár Ady esetében – másként is értelmezhető) szimbolista poétika képezi-e a romantikától elkülönülőnek tartható nyelvezet markáns vonásait. A „népies-nemzeti” törekvésnek mint önálló, egykor uralkodó irányzatnak, sőt mint korszaknak a fantomképe pedig – másik oldalról – teljesen elfedi a romantika folytatódásának-transzferálódásának nyomait. E kettős torzításban tehát a modernség és a romantika történeti kötődésének lényege vált beláthatatlanná.¹

¹ SÖTÉR István pl. a népiesség funkcióváltásaként írja le a Vajda-líra modernizálódásának folyamatát, miáltal a romantika és a modernitás kapcsolatának tágabb poétikai összefüggésrendje halványul el (*Nemzet és haladás*, Bp., 1962, 242–261). Pedig e kapcsolat exponálására – a népiesség nyelvezetét a romantikának alárendelő felfogásra – már rögvest az életmű lezárulása után akadt példa, elég csak IGNOTUS híres mondatára utalnunk, miszerint Vajda volt „Magyarországon az utolsó romantikus és az első modern” (*Vajda János*, A Hét, 1897, 4. sz.). Ezt figyelembe véve gondolja immár újra a Vajda-költészet világgépének alakulástörténetét – a romantika-felfogásnak Wellek névével jelezhető keretein belül – S. VARGA Pál könyve, *A gondviselés hittől a vitalizmusig*, Debrecen, 1994, 151–184. E tekintetben fontos mozzanata a hatástörténetnek VARKONYI Nándor véleménye, miszerint Vajda modernsége nem romantikus „világalkotást” jelent, hanem „számkivettséget a teremtés nagy közösségéből”, elszakadást minden „metafizikai kapcsolattól”. Jellemző azonban, hogy e módosulást mint a „lírai realizmus” térhódítását interpretálja (*Az újabb magyar irodalom 1880–1940*, Bp., 1942, 143). A szimbolizmuson túlvezető mozzanatokra is utal – az egyoldalú szimbolizmus-hoz-kötést árnyalja – érdekes módon KOMLÓS Aladár, akinek felvetése – az Ady-líra recepciótörténetében bekövetkező későbbi fejleményekhez hasonlóan – az expresszionizmus jegyeit (előlegzéseit) is érvényesülni látja Vajdánál (*Vajda János*, 1954). BÓKA László pedig nem Ady, hanem Kosztolányi lírájában látja folytatódni Vajda *Hosszú éjjel* című versének hangnemét (*Vajda János*, Bp., 1941, 154). Egy ellenpéldát is hozunk:

Mindezek miatt a Vajda-szövegek recepciójának akkor lehet esélye aktuális jelentések meghallására, ha átértékeli a „történeti olvasatát” eddig meghatározó korszakfelfogásokat, s ha mindenekelőtt nem a szimbolista stílus dominanciájában vélelmezi azt a modern horizontot, melyhez e lírát afféle örök „előfutárként” csatolhatja. A recepció akadályainak itteni lebontása az interpretációba vonható szövegkörnyezet radikális módosulásával jár együtt. A befogadás megújuló jelentésképzésének kontextualizáló aspektusa – mely nem okvetlenül mutat mindig nagy fordulatot a hatástörténeti modulációban – ezúttal látványosan mozdul ki helyéből. Ez az áthelyeződés – a modernség utáni tapasztalatoktól befolyásoltan – a Babits- és a Kosztolányi-féle versnyelv felé is kiszabadítja Vajda költészetét annak korábban rögzített célirányából. (Nem kizárva természetesen az Ady-lírárt sem, főleg annak e téren némileg hasonló vonásokat mutató „hatástörténeti metalepszisét”² akceptálva.) Sőt, nyilván új szövegtartományokat érint meg a húszas-harmincas évek későmodern lírájából is, az onnan való visszaértéssel napjainkig közvetíthetvén a Vajda-művekkel párbeszédbe állítható történeti horizontokat. Európai összehasonlításban a nálunk e téren legtöbbször emlegetett francia költészetnek szintén azon tendenciája domborítható ki, melyben a szimbolista önkifejezést (egy szubjektum látomásainak „sejtetését”) inkább a többszörös jelentés, a többféle konnotálhatóság nyelvi dimenziója váltja fel. Így a szimbolista poétikának pl. mind a Rimbaud-féle szünesztetikai-generatív jelképzése, mind pedig a Mallarmé-féle esztétizmusa e tendenciának alárendelt formákként foghatók fel. Annál inkább, mivel recepciójuk szintén ekképp férhet hozzá a huszadik század későbbi fejleményeivel összefüggésben interpretálható jelentésekhez. Ezért sem mond sokat, ha a nyelvezetének „szimbolizmusát” tekintve alacsonyabb színvonalú, csak néhány felvillanás erejéig kiemelkedő Vajda-lírában kizárólag egy felnövesztett én-alakzat kirajzolódását keressük. Ehelyett annak a modernségnek a hangjára lehetünk figyelmesek, mely pl. az újabb versbeszéd kialakulásában paradigmatisztikus jelentőségűnek tekintett Baudelaire-költészet egyes darabjaival „összeolvasva” szólal meg számunkra. Így a magyar irodalomban – ezúttal is – feltűnni látszik egy olyan (nem-egységesítő, nem-faktualizáló) korszakolás (kanonizálás) lehetősége, mely a tizenkilencedik század második felét a modernizálódás folyamata szerint is jellemezheti. E lehetőség persze csak akkor használható ki, ha a romantika és a modernitás közötti folytonosságot erősebbnek látjuk a szétválaszthatóságnál. (Az áttűnés, a „funkcióváltás” koncepciója egyébként odáig vezethet, hogy az utóbbi két évszázad egy romantikus kiindulás „átmeneteiként” válik értelmezhetővé. Elsősorban a nemzetközi romantikakutatásban találhatók hasonló nézetek, nálunk egyelőre erőteljesebben érvényesül a romantika említett jellegű elszigetelése, avagy Jauss-féle újabb elhatárolása.)

Megjegyzendő röviden, hogy az itt szorgalmazott dinamikus (nem egyöntetű tömbökben, nem zárt jelentésű egész-konstrukciókban gondolkodó) korszakolás sem tradíció

RUBINYI Mózes merő tematikus hasonlóság alapján határozza meg többek között Petőfi és Vajda kapcsolatát, olyannyira, hogy pl. Az *üstökösben* Petőfi *Karácsonykor* című versének hatását látja, pusztán azért, mert mindkettőben ott az adott égitest motívuma (Vajda János, Bp., 1922).

² KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az Én utópiája és létesülése: Ady Endre, avagy egy hatástörténeti metalepszis nyomában* = K. Sz. E., *A megértés alakzatai*, Debrecen, 1998, 46–68.

nélküli. Éppen az önmagát megerősödve érző hazai modernségnek, az induló Nyugat költőinek hagyományszemléletére utalhatunk elsőként: Babitsnak és Kosztolányinak az Arany-líráról és megnyilvánulásaira. Ady Endre volt az, aki az általa kevésbé méltányolt Arany János helyett inkább Vajdát – mint „kopottas őst” – tekintette „elődjének”, sokáig befolyásolva a „nagy rokon” stílusának innen nézve eleve lefokozott megítélését, „preszimbolista” besorolását. Babits és Kosztolányi felfogását erősíti meg a modernség záróperiódusában Németh G. Béla nagyhatású tanulmányai, korszakfordulathoz minősítvén az Arany-líra 1850-es évekbeli bontakozását. „Arany János *lírája* azonban nem lezárás. Vagy ha az, épp annyira folytatás, átformálás és kezdeményezés is. [...] Sok elődjétől tanult, de egyiket sem követte. Ő meg viszont szinte minden utódára hatott; azokra is, akik szembefordultak örökségével, s távol akarták tudni magukat tőle.” S ha az Arany-lírával valami új kezdődik, ami azonban nem nevezhető szimbolizmusnak (miként Baudelaire-nél sem, ahogy az idézett tanulmány szintén hangsúlyozza), akkor természetesen tartható, hogy a romantika „után” a szimbolizmust kereső szemlélet epochális retorikája zavarba jön a századközép hovatartozását illetően. „Korszak, amelynek nincs neve” – jellemezte a helyzetet Németh G. Béla, sorjázva az alkalmatlannak bizonyult (a romantika, a realizmus, a szimbolizmus elegyítésével-viszonyításával próbálkozó) névadási kísérleteket,³ hatástörténeti előfeltételeiben megerősítve a lehetőségét a modernség fentebbi kiindulású interpretációjának.

³ NÉMETH G. Béla, *A kiábrándultság hanghordozása: A romantikát lezáró lírai fordulat néhány vonása* = N. G. B., *Létharc és nemzetiség*, Bp., 1976, 87, 90–91. A századközéptől bontakozó modernitás koncepciójának látens hagyománya olyan szempontból is feltárható a hatástörténetben, amely Vajda líráját nem a szokásos módon Reviczky Gyula és Komjáthy Jenő költészetével, hanem Arany Jánoséval hozza összefüggésbe. Lásd BÓKA, i. m., 15; BARTA János, *Gina költője* = B. J., *Költők és írók*, Bp., 1966, 135. Igaz, ennek az ellenkezője is korán megfogalmazódik. SCHÖPFLIN Aladár pi. 1912-ben Arany János „népiességével” állítja szembe a Vajda-lírárt, holott Arany már akkor felhagyott a népies dalszerűséggel az 1850-es években, amikor Vajda még kötődött e műfajhoz (*Vajda János* = Sch. A., *Válogatott tanulmányok*, Bp., 1967, 41–48). Kevésbé ismert, hogy Vajda igen nagyra tartotta Arany János líráját, s még ha a Vörösmarttyé és a Petőfié mögé helyezte is, kezdeményező jelentőségűnek ítélte. Nagyra becsülésében osztotta, sőt – az életmű lírai része javára – meg is fordította az „irodalmi Deák-pártnak” az „epikus Aranyt” kiemelő értékelését. De a későbbiekben az Arany–Vajda rokoníthatóság szempontjai visszaszorultak, hogy helyükbe az Arany–Petőfi rokonítás poétikailag indokolatlan, félrevezető súlykolása kerüljön. Ezzel párhuzamosan erősödött tovább – miként Komlós Aladár említett monográfiájában és egyéb tanulmányaiban – Vajdának azon (poétikájára is kiterjesztett) „irodalmi ellenzéki” besorolása, mely az 1827-ben született, a század negyvenes éveitől publikáló költőt szinte Komjáthy Jenő és Reviczky Gyula „kortársaként” veszi számításba. Folytatva a KOLLER István által megnyitott (*Vajda, Reviczky, Komjáthy*, Beszterce, 1910) és RIEDL Frigyes által folytatott (*Vajda, Reviczky, Komjáthy*, Bp., 1932) tradíciót. A „preszimbolista” jellegű minősítést persze Komlós Aladárnál azon – akkor ideológiailag szükséges – mentegetés motiválhatta, mely Ady „jakobinizmusához” volt kénytelen kötni (és így valamelyest elfogadtatni) a szimbolizmus ún. „szubjektív idealista” irányzatát (vö. SZAJBÉLY Mihály, *Kép és arnyék: Vajda János és az utókor* = Sz. M., *Álmok álmodói*, Bp., 1997, 47–66; SZILI József, *Vajda János, az esszenciális szerelem költője* = Sz. J., *„Légy, ha birsch, te 'világköltő'”*, Bp., 1998, 134–135). Tulajdonképpen ezt a beállítást vitatja újabban BORI Imre is, amikor a magyar modernségről szóló könyvében *Kezdetek* fejezetcím alatt tárgyalja Arany János és Vajda költészetét, noha a modernség alakulását szintén a szimbolizmusba futtatja (*A magyar irodalom modern irányai*, I, Újvidék, 1985). Persze nem a Gyulai-kör egy része és a riválisok közötti kritikai csatározásokról kell elfeledkezni, hanem az Arany- és a Vajda-líra bizonyos paradigmatiszus összetartozását

A kárhozat helyén (1872) című vers a Vajda-lírának a hetvenes évekre bekövetkező fordulatát jelző alkotásként tartható számon, még ha ilyen kiemelése nem is általános a szakirodalomban.⁴ Ezúttal érdemes felfigyelnünk a szerzőnek saját művészetét illető – mulatságosan öndicsérő – jellemzésére is, mely e cezúrát nyelvfelfogásának változásával jellemzi, azaz poétikáját a magyar nyelv lehetőségeiből vezeti le. Önmagát harmadik személyben említve Vajda aláhúzza, hogy míg korábban nem sokat törődött a formával, addig 1872-től keletkezett verseiben „a forma elérte azt a tökélyt, melyet a magyar nyelv természete megenged.” Nem állt azonban egyedül e véleménnyel. Székfoglalóján, a Kisfaludy Társaságban még *Egy b...i* [bécsi] *házban* címmel (Vadnay Károly által) felolvasott költeményét Asbóth János „shakespeare-i erejűnek” nevezte.⁵

A címre találás önmagában lényegtelen folyamata ezúttal külön felhívja a figyelmet a birtokos jelzős szerkezet poétikai érdekességére. A megszólalás térhelyének megnevezése ugyanis a végső változatban egy bibliai szöveghellyel történik. S az idézés felülírja a toposz (Curtius) bibliai referencialitását: a szöveghely jelentését egy adott térhelycnn ismerteti magára, mintegy „megtalálva” annak utaltját. Ez az „önkéntes” jelölőművelet nemcsak azzal a következménnyel jár, hogy az egykori esemény új „helyen” határozódik meg, hanem azzal is, hogy a kárhozatnak egy *szöveg*hez kötött jelentése annak újratételezett *terébe* fordul. A szöveghely „helyszöveggé” válva tériesíti bennefoglalt értelmét. A toposz kilép korábbi textushoz-rendelt státuszából (a *Genézis*ben betöltött funkciójából), s az „eredeti” szövegen kívüli, azaz immár nem-topikusán meghatározható környezetté „materializálódik”. A toposzban adott referenciáitól megfosztott jelegyüttes tárgyasul: a szöveghely „konkrét” világgá lesz. S a felütés deiktikus karakterét már az első sor nyomatékosítja: „Ez a terem, amelyben történt.” A megszólalás helyét nem a két térpont (a paradicsom és a házterem) és nem a két esemény (bűnbeesés, illetve megcsalattatás) között elgondolható analógia jellemzi, hanem a toposznak deixisbe fordulása. A váltást a versbéli terem-teremtés főnevek összehangzása is nyomatékosítja,⁶ vokalizáció és a szemantika összjátékában.

E fordulattal tehát a jelölés újratételező aktusa a birtokolni vélt jelegyüttest hirtelen tárgyi környezetté kristályosítja. A vers lírai énjét épp ez az ütközés teremti: a szembe-sülés locust idéző retorikájának „valódi” locusszá, „ez”-zé dermedésével. E mozzanatban a nyelv iránti, sokat emlegetett modern „bizalmatlanság”, a szavak éntől elszakadó „önállósága” (Hofmannsthal) lesz interpretálható a jelek „vésetszerű” függetlenségének (Paul de Man) azon posztmodern reflexiója felől is, mely érzékelésük fenomenalitásának

volna szükséges még inkább kidomborítani a magyar modernség kialakulásának interpretálásához. Jelenleg e művelet látszik aktualizáló erejűnek, a recepció uralkodó iránya ellenében.

⁴ Ekként emeli ki a költeményt SZÉLES Klára, *Vajda János*, Bp., 1982, 118–122.

⁵ Lásd VAJDA János *Összes művei*, szerk. BARTA János, II, *Kiseb-b költemények 1861–1897*, kiad. BOROS Dezső, Bp., 1969, 177, 242. A vers szövegét nem e kritikai kiadásból, hanem a KOZOCSA Sándor által helyes-írási-lag korszerűsített közlés alapján idézem (VAJDA János *Összes versei*, Bp., 1967).

⁶ E hangzaskapcsolatra Kovács Gábor hívta fel a figyelmet.

(a nyomok vonatkozhatóságának) hasonló „bizonytalanságát” egyébként romantikus szövegeken mutatja ki. (E fogalmazás láthatóan történeti horizontokat feltételez a dekonstrukció vadászterületén, s ezzel magára vonhatja a hermeneutikát e téren illető kritikákat, a „Guter Wille zur Macht” derridai vádját. A dolgozat az interpretáció gyakorlatában kísérli meg igazolni eljárását, nem részletezve az így adódó ellentmondások feloldhatóságának „módszertanát”).

E történeti horizontok értelmezésének különbségtevő és közelítő műveleteiben általánosan is lényeges szerepet játszhat a toposzok hasonló metamorfózisának figyelemmel kísérése. Hozzájárulván a romantikától eredeztethető belátáshoz, miszerint a beszélőnek a nyelvi áttevődésekből-tükrözésekből kiolvasható önfenntartó mozgása sem folyamatosan végteleníthető, nem zökkenőmentesen egyirányú képesség. A nyelv nem „nyugtatja meg” szubjektumát még az immanens ismétlődésekkel élvezhető fennmaradásáról sem. Az állandó áthelyezésekkel konstituálódó én (olvasata) egy bizonyos pillanatban az áthelyezés „anyagának” kiszolgáltatottjaként, a nyelv „démoni” visszanézésének (Hofmannsthal) kítaszítottjaként döbben magára. Ha a hang figura, akkor e fordulatban az én elveszíti a hangját. Vajda versében ez a pillanat a deiktikus toposz paradox, feszült, ellentmondásos, aporetikus fogalmával jellemezhető. Nem csak arról van szó, hogy az én deixise beszédhelyzetként fogható fel, melynek a befogadó a saját hangját „kölcsonzi”, hanem arról is, hogy a mondás eleve utánmondásként (a környezet beszédének ismétlésében) ismerteti fel magát.

A *Genesis* ilyen aktualizálása ugyanakkor kétségkívül a toposz egy „spirituálisnak” tartott értelmét allegorizálja. Csakhogy az így idéző szubjektum programja (metaretorikusan olvasható elevenisége) „lefagy” abban az alakításban, mely a kinyerhető értelem (viszonyító) temporalitását az én lokalitásaként szünteti meg. Nem a „kárhozat” jelöli ki a helyét, hanem a hely, ahol ez bekövetkezik, minősül kárhozatosnak.

Felvethető ellenben, hogy e pillanat ezért voltaképpen annak a szimbolizációnak a pillanata, mely térszerűen egyetemesíti a temporálisan részlegesítő allegóriával szemben. Sőt, ha a „kárhozat helye” a toposzban rejlő értelmet akarná feltárni, akkor a jelentés „jelenlétének” metafizikája még inkább egy „szimbolista” esztétikájú képalkotáshoz utalna az eljárást. Valójában az allegória itt a szimbólum térszerkezetét dekonstruálja azzal, hogy benne a megjelenítés „helyére” magának a jelölőnek az anyagszerű megjelenése – és nem egy általa sugalmazott mögöttes értelemé – kerül. Éppen a jelek konkrét tériesülése (és „nyom”-funkciója) vet gátat a háttérjelentés egyetemesítésének.

Az autonóm hang elvesztése

A „kárhozat helyének” deixise következtében tehát a lírai én saját nyelvét elvesztve, azaz a „hely” hatalmával szembesülve (attól elnémítva) szituálódik. (A hazai romantikakutatás végre komolyan vehetné a háttérjelentés hiányának és a „nyelvfeledésnek” egyébként sokat hangoztatott hölderlini összefüggését. Éppúgy, mint ahogy a modernség és a posztmodernség kutatásában is reflektáltabb lehetne e tapasztalat két évszázados

történetisége.) A „hely”, a térhez kötött nyelv emlékezik tehát, s a vers beszélője ezt a nyelvet visszhangozza, látomását innen eredezteti. (A „terem” hangját hallja, és nem a „teremtését” prófétálja.) Nem előzetesen létesült vízióját közli, hanem a jelkörnyezet beszédét hallgatva lesz képes látni valamit.

Ez a terem, amelyben történt.
Mondják, beszélük a falak.
Látom forogni a vad örvényt,
Mely elmerített fényalak!

Aligha lehet túlértékelni annak fontosságát, hogy a látomás maga is egyfajta *ismétlés*-ként, a deixissel materializált jelölők „mondására” reagáló imaginításként tűnik fel („mondják” – „látom”). A képzelőerő ekkor tehát nem „teremt” a szó félreértetten romantikus értelmében – ahogy melleleg sohasem teremtett.⁷ Nyilvánvaló, hogy itt sem egy eredendő „lelki tartalom” kivetítéseként kerül elénk a vízió, hanem a „falak beszédének”, a nyelv emlékeinek-automatizmusainak felülkerekedése következtében. A lírai én tehát egyedül azt mondhatja ki, amit a „helyé” deiktálódott nyelv számára közöl, s azt juttatja szóhoz, amit tőle hall (amit a „helyszövegben” olvas). *Látomásának születése és saját hangjának elvesztése* egymást feltételezik: az imagináció nem más, mint az autonóm nyelv elnémulásának következménye. Az én így a környezetté vált „írást” – látomássá mediálható – beszédként fogja fel. Saját („énközpontú”) nyelvének az elfelejtése tehát – a nyelv iránti bizalmatlanság paradigmáján belül – ezúttal annyit tesz, mint a deixis és a topika közötti különbségnek, általánosabban fogalmazva: az írás és a beszéd közötti különbségnek az időleges negligálása. Ez a „nyomolvasón” negligáló kiindulás a romantika óta *kreativitásnak* értődik, s pl. a romantikus tájköltészet poézisének egyik alapja lehet. (Feltehető, hogy a romantikus allegória – avagy a romantikus szimbólum allegorikus olvasatának lehetősége – többek között éppen az írás és a beszéd egy „szimbolikus” jellegű megkülönböztetésének tagadásából, legalábbis a kettő kapcsolatának újrakondicionálásából születik.) Írásnak és beszédnek a szubjektum számára rémültes egybeesését, a „tárgyi” jelek látomást diktáló hatalmának éntudattá programozottságát nevezi Vajda verse „befagyott emlékezetnek”. Az „írassá” (térkörnyezetté) vált nyelv beszéde azt az ént üzi ki a nyelv metaretorikai használatának paradicsomából, aki a bünbeesés gnosztikus képletének megfelelően „látja” a fényt az örvényben elmerülni, s ennek következményeit szenvedni.

⁷ Bár a szubjektív önkifejezés teorémáján belül, de olyan nézetek is megfogalmazódtak Vajda látomásosságáról, melyek a víziót mégis a szubjektumon felülkerekedőnek érzékelik. SCHÖPFLIN Aladár még *elmarasztalja* Vajda líráját azért, mert alanya „nem bír a gondolattal, nem uralkodik fölötte” (i. m., 152). KOMLÓS Aladár viszont a látomás önállóságát mint specialitást értékeli, mely „kényszeríti” látóját a megrajzolására. Észrevétele szerint Vajda „akár a szimbolisták, a hangokat is látja”, vagyis reflektál a látomásnak a beszédből és a nyelvi hangzásból levezethetőségére (i. m., 382, 388). E viszony újabb elméletéhez lásd Walter J. ONG, „Látom, amit mondasz” – az értelem értékanalógiái, ford. SCHREINER Orsolya = *Szóbeliség és írásbeliség*, kiad. NYÍRI Kristóf, SZÉCSI Gábor, Bp., 1998, 167–188.

Mindebből következik, hogy a szimbolikus „fényalak” eltűnését az allegorikus múlt-idézés szövege az én „léttörténeti” fordulópontjaként interpretálja. De olyan fordulópontként, mely lezárja egy iterábilis jövő távlatát, s egy tükörkép-iterációt eredményez, miáltal a világ kezdí „visszafelé” megismételni önmagát.

A teremtésnek delelőjén
Itt született a pillanat,
Amely után visszafelé mén
A lét, s hasonlót már nem ad.

Az „itt” felidézett pillanat, mivel a tükör (a fordulópont) maga, a tükröződések játékából kiszorított, az önfenntartó ismétlés további lehetőségétől megfosztott én tapasztalata.⁸ Nyelvvesztését ezért a hasonlító jellegű metaforizálás elvesztéseként fogja fel (a „lét hasonlót már nem ad”). Pontosabban egy jövőhorizont nélkül feltáruuló „lét” tagadja meg számára annak a pillanatnak a hasonlíthatóságát, melynek foglyaként egzisztál, s melyet határpontként jelöl: a „lét” visszafordul, ha megéri, hozzá képest oda-vissza irányban mozog. Az utánmondó lírai én tehát ezúttal annyiban lehet „látó”, úgy lehet „látomása”, amennyiben egy lényegcentrikus, teleologikus szemlélet helyébe a léttörténet másfajta interpretációja, chiazmussal eszménytelenített alakzata kerül. A fényalak „elkárhozása” az eredendő bűn dogmatikai logikája szerint öröklődik, azaz közvetítődik immár a helyszöveg nyelvében, majd a beszélő látomásában, „befagyott emlékezetében”. A bűnbeesés pillanata (a fény odaadja magát az örvénynek) a teremtés demiurgoszi ellenpólusát hozza létre. A léttörténeti fordulat a vereség jele: egy legyőzhetetlen akadályé, egy jövőtlen ellen-történelemé, vagyis az individuum csődjét, kudarcát hiperbolizálja. S ha a látomás a „bűnbeesésnek” mint a történelmet kifordító pillanatnak a látása, akkor a képzelőerő nem a világ szimbolikus újrendezésének, nem az egyetemes összefüggések fantáziadús kibontásának az előmozdítója, ellenkezőleg: a kezdetet és a véget bármikor felcserélni kész káosz ekvivalense. Sőt, e képzelőerő – említettük – egy másik beszéd diktátumaként dekonstruálja víziójának prófétai beszédhelyzetét.

Az örökkévalóság napja
Mintha megállott volna itt:
E percet élem szakadatlan;
Agyamban ez a jelenet
Kering szünetlen, változatlan,
Mint befagyott emlékezet.

A világtörténet e szemlélete továbbá a heliotrópikus metaforával jelölődik: mintha a „teremtésnek delelőjén” állna meg az „örökkévalóság napja”. A Napút-trópusról mint a

⁸ SZILI József a trubadúrlíra „szerelmi eszkatológiájának” kereteit veszi észre ott, ahol „az érzéki átélés valóságos vagy képzelt életrajzi helyzetei és fantáziaképei evilági helyszíneit és eseményeit a vallásos-koszmikus-metafizikus élményvilág jelenlétével hitelesítik” (*i. m.*, 154).

metaforikus mozgásnak Arisztotelészről eredeztetett (hasonlításal megvilágító) prototípusáról, azaz a meta-forikus és a meta-fizikai állítólágos összefüggéséről szóló vitát most nem részletezve⁹ annyi megállapítható, hogy e strófában mindenestre a feltűnés és az elrejtőzés (az érzéki és a szellemi) „metafizikai” ritmusának megszakadására esik hangsúly. Ha a Nap körforgása mindig is a metafora mozgási pályája volt (Derrida), akkor a metafizikait „megvilágító” és „megjelenítő” fényforrás megállásával e ritmus megakadása is jelölődik, pontosabban magának a metaforikus mozgásnak a megdermedése „megy végbe”. (Ezért legfeljebb a metafizikait megtagadó metaforizálás öntükröző alakzatáról lehetne beszélni, hiszen a metaforika „sorsa” is metaforikus aktussal beszélhető el, s e mise-en-abîme-szerű logikát megengedi a strófában megnevezett pillanat végtelen „keringése”). S ahogy korábban a terem, úgy most – a látomásban – a kozmosz válik a „helyettesítő” logika számára kiaknázhatatlan, az időből kizuhant „helyé”. (Az a mód, ahogy a toposzra hivatkozó szubjektum kiüzetett a deixis terébe – miként az eredendő bűn –, mátrixként nyomja rá kódját a látomás generálódására.) A léttörténeti fordulat pillanatának hasonlíthatatlansága tehát megerősítést nyer: elvész a metaforicitás olyan értelmezőereje, amely egy abszolútum, egy mélyebb „idea” feltárását célozza. Az eltűnés-felfénylés ritmus helyett a chiazmus megfordítást mondja és írja be az „agyba” a jelkörnyezet. A látomásnak – az agyban keringő jelenetnek – a reflektálása ugyan később újraképez egy individuális bensőséget, megteremtve a feltételt (látszólag autonóm) hangja újabb szintű visszanyeréséhez. De itt még megkerülhetetlennek ismerszik fel a beszéd és az én olyan összjátéka, mely az utóbbit semmiképpen sem lendítheti túl az előbbi struktúráján. Ezért megengedhető e soroknak – a mondottakat megerősítő – történeti újraolvasása Szabó Lőrinc *Börtönök* című verse felől is: „Agyamban, bent mint egy teremben, / száll a szó, s visszajön megint; / és másképp, mint sorsom szerint, / még pusztulnom is lehetetlen”.¹⁰

Az alanytól birtokolt hang elvesztése mind a romantika (!), mind a modernség formadata szerint gyakran a *megszemélyesítés* alakzatát involválja – a térvilág Vajda versében eddig egy látomást „írt elő”, a harmadik strófában „megelevenül”, a negyedikben pedig maga szólal meg. Ha nem az alany ad hangot a környezetnek, hogy kettejük „eredendő összefüggésére” világítson, hanem kényszerű elnémulása juttatja szóhoz – eleve-níti meg – a szoba berendezési tárgyait, akkor az összefüggés nem véletlen. S itt hozható szóba Baudelaire-nek az utóbbi évtizedekben e vonatkozásban az érdeklődés homlokterébe került verse, mely *A Romlás virágaiban* a második a *Spleen* címet viselők közül (*J'ai plus de souvenirs...*). Elsősorban a beszélő identifikációs kísérleteire gondolhatunk, melyek egy szobabelső tárgyaival, sőt, a hely egészével való összehasonlítások révén vallanak kudarcot, az „ezeréves emlékek” terében. A fiókos szekrény, a versek, a románcok és a levelek, a nyugtákba csavart hajfürtök sem őriznek annyi titkot, mint a beszélő

⁹ Az álláspontokat összefoglalja és a sajátját kifejti Paul RICOEUR, *Metafora és filozófia-diszkurzus*, ford. GYIMESI Tímea, Szekszárd, é. n., 65–96. (JENEY Éva újabb fordításában: *Metafora és filozófiai megnyilatkozás* = P. R., *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, kiad. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., 1999, 163–254.)

¹⁰ Vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A kettévált modernség nyomában* = K. Sz. E., *Beszédmód és horizont*, Bp., 1996, 51.

„szomorú agya”. Ezért nevezi önmagát „temetőnek”, majd „budoárnak”. Ez az én „megrémül, hogy nem tud felejteni, és mégsem tudja magát felismerni az emlékekben. [...] Oly rémület ez, amely mindig újult erővel hat, valahányszor az én menekülésszerű mozgással vaktában idéz fel emlék- vagy képzelt helyeket, mintha egyre átsűrűbb ürességben kellene támaszt találnia, és mégis mindenütt, ahol megállapodik, legyen az egy íróasztal, piramis, sír, temető vagy budoár, a holt idő tárgyait találja csak – emblémait a feltartóztatathatatlanság eldologiasodásnak [...], aminek végül az autonóm szubjektum is áldozatául esik.”¹¹ E „világfélelem” (Jauss) a magyar modernségből később sem hiányzik természetesen, pl. Kosztolányi Dezső költészetében sem nélkülözi a megelevenítés hasonló előfordulását: „Éjjel / a zongora mint barna medve, / fogat vicsorgat fenekedve, / mint krokodil lapul a díván, / párdúc a karszék, enni kíván” stb.¹²

A bűtor szolamát Vajda verse idézőjelben közli, a versszakot mintegy a romantikus prófécia stílusimitációjaként olvastatva. Az eddig a háttérből sugalmazó környezet most teljes egészében magához ragadja a kezdeményezést, s az autonóm szubjektivitásnak azt a nyelvét artikulálja közvetlenül, melyet a lírai én nélkülözni kényszerült. Az előző strófákban bontakozó modern poézis itt – éppen erőteljesen szimbolizáló képalkotása révén – szinte átromantizálja magát,¹³ szimbolista nyelvezete mintegy „elismeri” romantikus eredetét. Pontosabban a romantika általa *félrehallott* hangján, a látomásos kinyilatkoztatás dikciója szerint szólal meg. Úgy, ahogy a deixis önmagát mint toposzt egyáltalán olvasni képes. S az e félrehallást (félreolvasást) közvetítő hang immár valóban a létertelmező apokalipszisnek¹⁴ a képzelőerővel „egységesítő” látomását nyújtja. Többek között a „gyalázatban” égő nap és a „szemérmetlen” csillagok lesznek a vizionárius bizonyítékai annak a szentenciának, hogy „Üres a végetlen mindenség, / Ki van rabolva a világ!” S mivel a költeménynek e szakaszában a romantikusra épülő szimbolista stílus egy univerzális „létvíziót” nyilvánít ki, innen általánosítva megkockáztatható, hogy *a szimbolizmus poétikája a romantika sajátos félreolvasásából* (a látomásnak egy alanyhoz mint forrásához kötött egyetemesítéséből) is eredeztethető. Láttuk: a „befagyott emlékezet” jelene még a retorizálás megszakadásának egy szubjektumba programozása – a szubjektum-alaknak ekként való létesülése – lehetett. De a negyedik strófa idézőjelben közölt kozmikus látomása – a „bűtor” diegetikus szolamaként! – messze túllép a deixis terén, s azt a romantikusnak *vél*t prófétai beszédet artikulálja, melynek beszélője nem

¹¹ Hans Robert JAUSS, *A költői szöveg az olvasás horizontváltásában*, ford. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán = H. R. J., *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, kiad. K.-Sz. Z., Bp., 1996, 347.

¹² A Számadásban olvasható *Otthon* című verset Molnár Gábor Tamás szemináriumi dolgozata vonta be először e témakörbe.

¹³ A versszaknak Kőlcseyhez és Vörösmartyhoz köthető, ám zárósortaiban újszerű hiperbolizációját emeli ki SZÉLES, i. m., 127. S. VARGA Pál már – Németh G. Bélához hasonlóan – Baudelaire-ével veti össze Vajda látomásosságát, s bár a magyar lírikusnál a „romantikus szubjektivizmus” jeleit nyomatékosabban látja érvényesülni, megállapítja, hogy bizonyos „objektivistá szigor [...] végül magát a költőt is elidegenítette saját látomásaitól” (i. m., 159). Egyébként a Baudelaire költészetével való összevetést szorgalmazza KOMLÓS Aladár *Vajda János és Baudelaire* című tanulmányában (FK, 1969, 207–210).

¹⁴ A romantikus látomás poétikájáról lásd SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A kozmikus tragédia romantikus látomása: Az Előszó helye Vörösmarty költészetében* = Sz.-M. M., *Világkép és stílus*, Bp., 1980, 182–220.

önmaga nyelvi feltételezettségében él, hanem „üzenetének” vagy sejtetésének passzív-affirmatív befogadását várja el hallgatójától. A „hely” apokaliptikus próféciaja megkísérli megtagadni a romantikus nyelv performálhatóságának pragmatikáját és a sugalmazások konstatív erejére támaszkodik.¹⁵ E kísérlete persze nem sikerülhet, hiszen az idézőjeles veresszak – befogadásának lehetősége szerint – nemcsak a romantikus dikció utánzásaként, de még inkább a romantikát mérő prófécianak tartó „elvakult” olvasat utánzásaként is értelmezhető. S hogy a lét igazságát (vagy hazugságát) a bútor „logosza” nyilatkoztatja ki, az már az irónia indexének tekinthető.

A látomás „eredetének”, magának a tárgyi világnak a „hamisan” romantizáló (a hamisítással poétizáló) megszólalása ugyanakkor újratapasztaltatja az énnel a *saját* beszéde és az írás különbségét. A bútor mondatainak látványosan szimbolikus képkalkotása, határozott fenomenalitása ugyanis – függetlenül szentenciáinak világnézeti megítélésétől – a jelentéseknek a „helyükre” kívülről érkező, transzcendens létét tételezik. S ez az ígéhirdető pátosz ezért egyben elveszti a „befagyott emlékezet” hordozója fölötti uralmát: nem számára diktál a továbbiakban, hanem a világegyetemet akarja – képtelen módon – meghatározni. E meghatározás jellegzetes vcelejárója a „végtelen” romantikus képzele,¹⁶ mely itt jelzőként vonatkozik a „mindenségre” („üres a végtelen mindenség”). A végtelen fogalma pedig rendkívüli mértékben aktivizál egy olyan performációt, mely e szó jelentését éppen az ittlét végességének tapasztalatából vezeti le. Ez az olvasat a végtelent nem a lét, hanem a létmegértés végtelenjévé figurálja,¹⁷ s még a kozmosztól is elvitatja e tulajdonságot azzal, hogy elgondolásának képzelőereje a végtelenre-utalást a személyes (véges) indulat jelévé teszi. A végtelent átfogó ítélőerőnek a képtelensége nem más, mint az egész világ deiktálásának képtelensége. S e „romantikus” képtelenség megnyilvánulása az autonóm hang visszanyeréséhez vezet. Pontosabban a bútorok hangjának utánmondója akkor talál rá egy másik nyelvezetre, melyet immár a sajátjának érezhet, amikor a szimbólumok a romantikus nyelvet is „befagyasztják”. Ez az újabb szólam persze csak korlátozottan autonóm, hiszen a dialógusé. A látomás forrásának közvetlen megszólalása egy dialógust ösztönözve kondicionál újra egy szubjektumot, mely reflektálni képes

¹⁵ E sorok stílusimitációja mintha Welles sokat idézett mondatait igazolná a természet, a képzelőerő és a szimbólum közötti összefüggésről, s ezzel – mint egy utánpótlás félreolvasás manifesztációja – az irodalomtudós koncepciójának korlátait is megtapasztaltatja napjaink olvasójával. (Vö. René WELLES, *The Concept of Romanticism* = R. W., *Concept of Criticism*, New Haven, 1963, 197.)

¹⁶ Apró filológiai érdekesség, hogy Vajda műveinek 1881-es kiadásában (*Összes költemények*) a végtelen alakot a *végtelen* váltotta fel.

¹⁷ „Az ember mint véges lény rendelkezik bizonyos végtelenséggel az ontológiai szférában. De az ember magának a létezőnek a teremtését tekintve sosem végtelen és abszolút, csak a létező megértésének értelmében bír végtelenséggel. Amennyiben azonban, mint Kant mondja, a lét ontológiai megértése csak a létező belső tapasztalata révén lehetséges, és így az ontológiai végtelensége lényegszerűen az ontikus tapasztalathoz van kötve, úgyhogy éppen megfordítva, azt kell mondanunk: éppen a képzelőerőben előretörő végtelenség a legerősebb érv a végesség mellett. Hiszen az ontológia a végesség indexe. Istennek nincs ontológiája.” (A davosi vita Martin Heidegger és Ernst Cassirer között, ford. MENYES Csaba = Martin HEIDEGGER, *Kant és a metafizika problémája*, ford. ÁBRAHÁM Zoltán, Bp., 2000, 336.)

„elődjének” addigi programjára. Ez a reflexió és újrakondicionálás – mondani se kell – a megszólítás és az önmegszólítás alakzata révén megy végbe.

Egy hang visszanyerése – megszólítás és önmegszólítás

A lírai én viszonylag autonóm – a „hely” sugalmazó beszédétől függetlenedő – hangja először az ötödik versszakban csendül fel, a környezet megszólításával. A próféciára adott válasz dialogikus helyzetét írásjel is nyomatékosítja: hangja nem monológként, hanem párbeszédben élő szólamként születik, ezért inkább egy új függésbe lépésnek fogható fel. S a válaszoló hangban az aposztrophé e romantikus (álromantikus) „másikra” lesz képes reagálni. Megállapítható, hogy a modernség új énképzetében, személytelenségében, sőt dialogicitásában is sokáig benne rejlik egy fantomizált romantikus hang másika mint a nyelv iránti bizalmatlanság éjszakáján a halott „bizalom” kísértete. Sőt, a modernség második hulláma sem általában a romantikával áll majd szemben, hanem annak e kísértetével, vagyis egyfajta – számára megkerülhetetlen – századvégi olvasatával, első-sorban a szimbolista poézisben szubjektivista „kinyilatkoztatásokként” visszhangzó (vagy akként elutasított) félrehallásokkal. A későmodernség éles romantikakritikája így akár a romantika folytatható újrafelfedezése felé tett szimbolizmusellenes lépésnek is tekinthető. Szembenállása a romantika szimbolista olvasatával küzd meg. E receptív folyamat a hagyományba ágyazottságnak, a nyelv történetiségének olyan reflektálását tette lehetővé, amely a posztmodernitásban nyíltan hivatkozhat horizontjának romantikához-kötöttségére. (Sőt, ez az újrafelismerés valamelyest már a harmincas évektől megfigyelhető.)

A környezet megszólításával az én a látomásra is reagálva kilép a jelkörnyezet meghatározásából, s egy új szólam szintjére ugrik. Vagyis az individualitás kérdésességére egy újabb individualitás-alakzatba olvadás lesz a válasz. Az aposztrophé – bár implikálja az autonómia kérdésességét – a két pozíció közötti váltást segíti elő. A beszélő így „szabadul ki” a deixis fogságából, s a „kárhozat helyét” immár toposzként fogja fel, miáltal a „terem” nem az első, hanem már csak a „második paradicsom” státuszát birtokolja, újraképezvén a hasonlíthatóság nyelvét.

– Ah, úgy van, úgy, itten vészett el
A második paradicsom.
Szép Éva, téged csábított el
Ott egy kígyó, itt egy majom.

Nyilvánvaló a felütés ellentétezése, a „kárhozat helyének” bibliai visszaszövegesítése, visszarendezése az „eredeti” keretek közé. Az első strófa egyetlen helyre utalását, a deiktikus azonosítást („Ez a terem, amelyben történt”) ekkor már két különböző deixisnek a két teret szétválasztó – és a kettőt összehasonlítható – szerepeltetése váltja fel („ott” –

„itt”). Az aposztrophé mellett tehát a hasonlítás visszanyert képessége ad hangot a beszélőnek. A metaforikus azonban éppen a metafizikaival szembesülve képződik újjá.

Röviden általánosítva megjegyezhető, hogy a szubjektum énközpontú metafizikájának megrendülése – dialogikus viszonyba utalása – jórészt a romantikus nyelv „prófétizmusára” adott válaszként következik be. Hogy később a modern én a saját hagyományfüggőségét is gyakran csak egy szubjektivista-prófétai olvasásfigura („felnagyított” én-alak) megidézése nyomán, annak megtagadása révén lesz képes artikulálni, azt éppen azok az alanyi hiperbolizációk-központosítások tanúsítják („én voltam úr”, avagy „csak én bírok versemnek hőse lenni” stb.), melyekkel szembesülve maga a nyelvtől-függés tapasztalhatóvá válik. A *föltámadás szomorúsága* vagy a *Csak posta voltál...* énalakzatai éppúgy ezzel a számukra immár hipotetikus „múlttal” szembesülve formálódnak, mint ahogy az onnan való leválást a *Kalckreuth-requiem* vagy később a *Marcus Aurelius* némely sora esztétikai programként „meghirdeti”.¹⁸ A szubjektum osztottságának tapasztalása a modernségben egy „romantizált” alak megbontásával ismerheti fel énje másikának idegenségét.¹⁹

A romantikus beszédre adott válasz Vajda költeményében immár a groteszk képekben bővelkedő ironia jegyében csendül fel. A helyszínek és az időpontok dualitásának a terem „második paradicsommá” minősítésével beindult újraképződése tovább folytatódik, s a „lét” képeinek fordított iterációját is eltünteti a történelmi folyamat helyreállítása (az ellenfél „Waterloot nyert e helyt”). Waterloo említése már nem a történelmi narratíva toposzát deiktálja „e helyt”, mint a paradicsomban bekövetkező elkarhozás felidézése az első versszakban. A város neve, Wellington egykori győzelmének metonímiájává figurálva, eleve történelmi indexként funkcionál. A profétai pátoszt pedig a bibliai motívumnak a groteszk hangvétellel keveredő „interpenetráns” (Jauss) stílusa váltja fel, mely idegen nyelvi elemek (angol káromkodás, francia divatszó) beáradásának is kiszolgáltatja magát: „God dam! vörös frakkot viselt, / Chic-kel kötött nyakára csokrot”.

Eközben a szöveg olvashatósága (a hang hallhatása) két szintre bomlik. Eddig csak a „befagyott emlékezetű” én hallotta (adta tovább) a tárgyak emlékeit, azok megszólalásával viszont a vers befogadója is közvetlen „hallgatótárssá” válik. Ennek következtében létrejön egy „affirmatív” és egy „kritikai-reflexív” viszonyulás a felhangzott proféciához. Az afirmációt („úgy van, úgy”) a környezetét megszólító én, a profécia-kritikát a költemény befogadója képviselheti. A megszólító én e „kritikai” olvasat számára – bármennyire is a pátoszt tagadó groteszk stílust út meg – a profécia elfogadjaként, követőjeként tűnik fel. Ironikus távolságtartása ezen ellentmondás miatt maga is eleve kijátszható, azaz

¹⁸ „Ő, költők ősi átka, / akik jajongnak, hol beszélni kéne, [...] A sirlalmak nyelvén beszélnek, mint a beteg ember, / elmagyarázni hol fáj, ahelyett hogy szavakká változnának át keményen...” (RILKE, *Wolf von Kalckreuth gróf emlékére*, ford. JÉKELY Zoltán.) „Nem kellene nekik se, kik titkon az éggel / rádióval beszélnek, a jósok, a boncok, / a ferde vajások, ki cifra regéknek / gőzébe botorkál, cűrhe-silányok, / kik csalva, csalatva egy jelle lehullnak, / s úgy fintorog arcuk, / mint a bolondé.” (KOSZTOLÁNYI Dezső, *Marcus Aurelius*.)

¹⁹ E folyamat összetettségének vizsgálata előtérbe került az Ady-líra kutatásában, lásd pl. BEDNANICS Gábor, „Nem vagyok, aki vagyok”: A szubjektum megképződése és az önazonosság Ady költészetében, *Széplíratudományi Ajándék*, 1998/1, 49–60; H. NAGY Péter, *Az Ady-líra értelmezhetőségének ezredvégi horizontjai*, *Iskolakultúra*, 1998/3, 3–7; KULCSÁR SZABÓ Ernő, 2. jegyzetben i. m.

„önkéntelenül” – ám annál feltűnőbben – újabb ironizáló hozzáállást kínál fel az olvasó számára. A szöveg így ezen a ponton ajánl olyan aktivitást befogadójának, amely nemcsak szétválasztani és összevetni képes a felcsendülő hangot és eredetét, hanem amely az autonómián túl az „eredet” legitimáló jelentőségét is kétségbe vonja.

S a megszólítást az utolsó versszakban önmegszólítás követi, mely itt persze nem jár együtt a szubjektum megosztásával, jelen idejű megkettőződésével.²⁰ A bűtor „prófétai” beszédének megszólításán keresztül talál utat az újraképzett, hangját megtalált én a látomás eredetét halló korábbi énjéhez mint lénye másikához. Ezt a „másikat” ezért természetesen megint csak romantikus figuraként (azaz romantikussá figuráltként) szólítja meg, mint önmaga „szívbeli” érzelmeinek hordozóját: „Úgy kell neked, szívem! mit fellengsz? / Ez itten a világfolyás.” Vagyis az első sornak – az említett módon való, a teremre utaló – mutató névmása ekkor már az időfolyamatra utaló „ez”-zé válik. A hely deixisét az időé váltja fel. Előbbi esetben az én a „befagyott emlékezet” kiszolgáltatottja volt, most temporalitásának függvénye lett. A beszédhelyzetnek a tükörszerű iteráció által való meghatározását és az allegorikus mozgás „lefagyásának” pátoszáát a „világfolyás” ironikus időisége lendíti tovább, túllépve a rögzült beszédhelyzeten mint a „lét-történet” időiségének akadályán. A „befagyott emlékezet” önreflexiójának *strukturálása* helyébe tehát a „világfolyás” *temporalitására* hivatkozó önmeghatározás került. Éppen az a sajátlag romantikusnak tekinthető szubjektumtapasztalat, melynek birtokában a tizennyolcadik század végén a líra egyenrangúvá vált a többi műnimmel. Az én feloldódása azonban – szintén romantikus formatudattal – nem a „másik” felé, hanem önmagáért történik, azért, aki – Schiller szavaival – „magát szereti a tükörképben, a jelöllet a jelben.”²¹ Ugyanakkor az „önmagára visszavonatkotzott szubjektumként” megragadható alakzat megfordítja a magára eszmélés romantikus irányát: a „reális létből” az „ideálisba, érzésbe, szívbe” (Hegel) érkezés helyett a „fellengző szív” állapotából a „realitásra” döbbenő alanyként ébred önmagára. Ebből is kitűnik, hogy a vers én-figurájának modernizálódó kontúrja egy romantikus „háttérből” próbál kirajzolódni, megalkotásának innovatív ereje e hagyomány konvertálásából származik. Így kerül az én időiségét határoló „pillanat” eszkhatólogiájának helyére az individuumon túlszorduló történetiség tudata – mely tudat azonban látszólag távolról sem érzi fenyegetettség stabilitását. Sőt, e fenyegetettség („világfélelem”) érzete, láttuk, akkor jelent meg, amikor a térbeli struktúra lehetetlenné tette a tükrébe tekintőnek – mint „jelöltnék” – a nárcizmusát a jelek beszédének uralma miatt. Ez azzal magyarázható, hogy a strukturalitás–temporalitás-váltás újrajátszása (a romantikus beszéd születésének imitálása a negyedik szakasztól) immár olyan „bizonytalanító” előzmény révén következik be, mely magát az előzetes struktu-

²⁰ NÉMETH G. Béla, akinek az Arany-líra korszaknyitó jelentőségéről vallott véleményét fentebb idéztük, az önmegszólítás alakzata kapcsán szintén kezdetről beszél lezárás helyett: „nincs az Arany utáni költészetnek, vagy helyesebben: az Arannyal kezdődő költészetnek egyetlen jelentékenyebb alakja, akinél ne kerülne ismételtelen elő ez a verstípus.” A tanulságos helyesbítés különösképp kiemeli a korszakretorika kezdetaikotó chiazmusát (Az önmegszólító verstípusról = N. G. B., *Mű és személyiség*, Bp., 1970, 621).

²¹ Vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Költészet és dialógus: A lírai művek befogadásának kérdéséhez* = K. Sz. E., *A megértés alakzatai*, Debrecen, 1998, 32.

ráltságot is nyelvi elidegenedettséggént (a nyelv materiális hatalmaként) érti. S a nyelvbe „fagyó” én tapasztalatát, fenyegetettségét ezért csak látszólag érvényteleníti a „realitásként” felfogott „világfolyás” önelégült reflektálása, mivel annak történetisége mégsem a centrált ego személyesen birtokolt sorsa lesz. A fölényes hangnem észre sem veszi (noha önkéntelenül elárulja), hogy ismét egy – bár újraképzett – *nyelvi* „struktúra” horizontjának kiszolgáltatottja-bennefoglaltja lett. Önállóságának látszata éppen a realitásra hivatkozó kioktatás vaksága révén lepleződik le, kiszolgáltatván alanyát a vendégszöveg módosított citálásával újraéledő fenyegetésnek, miszerint a példaadó Jupiter „ökörré” változott.

A bibliai intertextus *újralitteralizált másságát* tehát a görög–latin mitológia szöveghelyének (újra „toposzának”) hasonló idézése váltja fel: Európa elrablásának epizódja, szintén groteszk módon „dolgozva meg” forrását.

Úgy kell neked, szivem! mit fellengsz?
Ez itten a világfolyás.
A fellegekben amig jársz-kelsz,
A virágot letépi más.
Mért nem tanultál Jupitertől?
Elég fényes példát adott:
Ismerve Európát, cselből
Előbb ökörré változott.

A „fellengző szív” megszólításában mindenekelőtt a szenvtelen fölényre törő hangneme figyelhet fel az olvasó. A retorikusok többsége szerint az aposztrophé szenvedélytől áthatott figura, amely metonimikusan jelöli a szenvedélyt, mely kiváltotta. Az erős indulatok persze lehetnek magához a megszólítás aktusához (és nem az invokáció tárgyához) fűződő heves érzelmek is.²² Vajda versének önmegszólítása viszont éppen a pátoztól óvja „fellegekben” járó énjét, s indulatot legfeljebb a mitológiai példálózás stílusával árul el. Ez az eljárás is megerősíti a benyomást, hogy a megszólítás itt voltaképpen felszólítás, azaz a megszólító fölényét implikálja. Az ekkor beszélő hang eltávolítja magát a „te” alakjától, és önálló „arculat” elnyerésére tör. Az önmegszólítás egyébként esetekben a másikkal közölt kijelentések visszavonatkozathatók az énre, vagyis a dialogicitás „pólusai” egymás tükrékként működnek. Itt azonban a „te” megváltoztatására történik kísérlet, s az önmagával való párbeszéd nem mutatja osztottnak a szubjektumot, hanem csak annak egyes időbeli stádiumait láttatja különbözőknek.²³ Az én és a te felcserélhetetlensége természetesen a mondott individualitás-képzet erősítését jelenti: a bútor szólamának afirmációja azt a romantikusnak felfogott prédikációt folytatja, mely kioktatja hallgatóját a „világ folyása” felől. Ugyanakkor az önmegszólítás e formája – egy korábbi én felszólítása és a felszólításnak az említett „kritikai” (ironizáló) kezelhetősége

²² Lásd Jonathan CULLER, *Aposztrophé*, ford. SZÉLES Csongor, Helikon 2000, 373–374.

²³ Vö. NÉMETH G. Béla, i. m.; KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A „te” lírai alakzatának kérdéséhez* = K.-Sz. Z., *Az olvasás lehetőségei*, Bp., 1997, 41–51.

– lehetőséget nyújt a befogadónak, hogy alaposan átrendezze addigi benyomásait, s hogy egészen másként „olvassa újra” a költeményt. E lehetőséget különösképp elősegíti az említett megoldás: az ötödik stófa megszólítás-alakzatának és a hatodik – az utolsó – szakasz önmegszólító dikciójának a szembesítése.

Ha a helyeslő megszólítás (ötödik szakasz) a romantikusnak vélelmezett én-világ párhuzam kiteljesedése, akkor elmondható, hogy „az aposztrophé vagy az ént osztja fel, hogy megtöltse a világot, benépesítve az univerzumot az én részeivel, mint ahogy Baudelaire megszólítja saját fájdalmát, emlékezetét, lelkét vagy saját élő anyagát [...], vagy pedig belsővé teszi azt, amit külsőként lehetett volna elgondolnunk...”²⁴ Ebben az esetben az aposztrophé éppen hogy az olvasótól való elfordulással alapozza meg a beszélő én helyzetét – csatlakoztatván az alakzatot Hugo Friedrich azon téziséhez, miszerint a modern líra egyik jellemző vonása, hogy nem értelmezhető a befogadó közvetlen megszólításaként. A Vajda-vers aposztrophéjának romantizáló attitűdje – annak minden ironikus és groteszk hangvétele mellett – kétségtelenül a beszélőt kívánja centrumba állítani mint a világ dolgainak vonatkozási pontját. A beszélő e pozícióból szólítja meg és fel érzelmes énjét, tehát az aposztrophikus „felosztódás” vagy „belsővé tevés” intenciójával szemben inkább eltávolítja magától. Az önmegszólítás itt ezért egyrészt lemond a vers monologikus karakteréről, hiszen elismeri, korábban nem ez az újabb centrum beszélt. Másrészt a monológot két, időben különböző, egymástól „idegen” szólam dialógusává alakítja, az előző megszólalás teljes felülírása (megváltoztatási igénye) jegyében. Vagyis a megszólítás-önmegszólítás egymásutánjában a lírai én előbb valóban elfordul az olvasótól és kiterjeszti önmagát egy „világegész” felé, de éppen ezért, későbbi önmegszólításával megérintett énjét kizárja ebből az egyetemességből, s azt sem engedi, hogy a „másik” megossa bensőségét. Az önmegszólító dikció így voltaképpen ellentmondásossá válik, saját maga tagadását is jelentheti. Ennek észlelése összefügg a szövegre tett reagálások (olvasatok) említett két szintre bomlásával, miszerint az afirmációval és következményeivel szemben a befogadó egy távolságtartóbb, „reflexívebb” hozzáállást alakíthat ki. (A receptivitásnak ez a lehetősége természetesen szintén történetileg nyeri el azon formáját, amely a Hugo Friedrich által is jellemzett modernitás megszólaltatásában kezd érdekeltté válni.) E receptív közreműködés első, legegyszerűbb művelete lehet azon értelmezés, amelyben a jelkörnyezet kiváltotta apokaliptikus hangot magának a jelkörnyezetnek az apokaliptikus hangja sem teljesíti ki, hanem inkább relativizálja – ahogy a megszólítás általánosító karakterét is ironizálja az intertextusok kezelése, az önmegszólítást pedig saját önfelszámolása.

Ez a folyamat tehát csakis az olvasatnak azon aktivitásából látható be, melynek távolról sem „fagy le” az emlékezete rémületében, amiért másként hallotta meg a szöveg hangját, mint ahogy az aposztrophizáló beszélő előírja. A felszólító a saját csapdájába esik, amikor önmegszólítását nem tudja magára visszavonatkoztatható megszólítássá tenni, fölényétől mentesíteni. Nem is lehet képes erre, hiszen épp ezt az affirmatív intenciót ássa alá a saját „feloldódó” emlékezete is, az általa megnyitott ironikus távlat foly-

²⁴ CULLER, *i. m.*, 381.

tatását provokálva. A paradox módon elkülönített énhez szóló – ezért önfelszámoló – önmegszólítás destrukciójának legfeltűnőbb jele pedig a mitológiai intertextus említett módosulása. Ez az a pont, ahol maga az aposztrophét kiváltó „szenvedély” markánsan jelölődik, hiszen a vetélytárs iránti harag egy denunciáló gesztust gyakorol: Jupiter álcáját bika helyett ökörnek nevezi. Amennyiben a hódító éppen arra válik képtelenné, amiért a hódításra vállalkozott, akkor ez rossz „cselnek” fog bizonyulni, és ezért az ökörré válás önmegszólító (felszólító) utasítása is enyhén szólva a „meinen” és a „sagen” szétesészásában megragadható, kínos tanácsnak minősíthető. Mindezt persze már nem is „sejti” a romantikus-szimbolista „sejtetést” afirmáló lírai én, de ettől függetlenül nagyon jól „sejti” maga az olvasó. Újra tapasztalván, hogy a szimbolizmus akkor tekinthető a modern irodalom részének, ha „sugalmazásai” – szubjektív forrásúnak tartott üzenetek helyett – olvasásalakzattá válnak. A műalkotás „homályát” nem a szubjektum teremti, hanem a jelhalózatnak az a konkretizálódása, a jelentésnek az a többszöröződése, amely a befogadás válaszában lendül mozgásba. Ennek belátása Vajda versében egyszerre ismerteti fel költeményének modernségét és annak romantikus hagyományát.

György Eisemann

JÁNOS VAJDA : *SUR LES LIEUX DE LA PERDITION*

Le poème intitulé *Sur les lieux de la perdition* (1872) de János Vajda joue un rôle important dans le changement de l'approche linguistique de l'œuvre du poète aussi bien que dans la naissance de la modernité lyrique. Ses nouveautés poétiques peuvent être mises en relief en ne pas soulignant l'expression de soi – typique au romantisme – mais la problématique de l'identité du moi, faisant partie des traits paradigmatiques de la modernité depuis Baudelaire. La création du moi au sein du poème et sa « racontabilité » seront subordonnées au langage à la suite du fait que le poète consacre le topique biblique connu du péché originel d'abord deixis matériel (l'environnement) de la parole, puis origine de la parole. Perdre la voix autonome amènera à la prise de parole directe de l'environnement de symboles ce qui permet que la parole soit adressée à ce dernier (une autre voix, romantisée). A travers cette apostrophe la propre voix sera recréée. Cette voix autonome regagnée invoque le moi préalable, or, la manière grotesque comme elle s'adresse à lui-même peut être considérée non seulement comme de l'ironie à vis-à-vis des paroles préalables, mais aussi livre-t-elle son propre sujet à une réception éventuellement ironique.

SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA–VIRÁGH LÁSZLÓ

MEGZENÉSÍTETT MAGYAR SZITKOZÓDÁS ÉS A POZSONYI BOLHÁK
EGY LASSUS-MOTETTÁBAN

Orlando di Lasso egyik profán-motettájának avagy chansonjának szövege, amely előbb 1570-ben, majd utóbb 1576-ban, Adrian le Roy és Robert Ballard kiadásában, Párizsban jelent meg, érdekes magyar vonatkozású szavakat tartalmaz.¹ Ám erre Magyarországon csupán a kórusmű előadói és hallgatói figyelhettek fel eddig, hiszen publikus véleményt csak a Lassus összkiadás német filológusai tettek közzé.² Nekik viszont komoly fejtörést okozott az, ami a magyar fül számára azonnal értelmezhetőnek bizonyul. Íme a vers:

*Bestia curvafia pulices, proch, Posonienses
Progenies pungunt. Bestia curvafia!
Persimiles peditum passum proterva pediclis
Praefocanda pigra. Bestia curvafia!
Perlustrat pectus, poplites, pellesque politas
Propugnat passim. Bestia curvafia!
Pellantur pulices pelagus perdatque pediclos
Profundum pastos. Bestia curvafia!*

(Magyarul: *Bestia kurvafia* bolhák, e pozsonyi fajzatok, ejnye, de csípnek! *Bestia kurvafia!* Igen hasonlatos apró lábaival a gyalogosok léptéhez, pimasz, megfojtandó tunya *bestia kurvafia!* Bejárja kebelemet, térdhajlataimat, és kényes bőrömet keresztül-kasul támadja a *bestia kurvafia!* Üzessenek e bolhák és veszejtse el a mély tenger meglegeltett csápjaikat! *Bestia kurvafia!*)

¹ *Les Mélanges d'Orlande de Lassus, contenantz plusieurs chansons tant en vers latins qu'en ryme francoyse a III, V, VI, VIII, X parties: reveus per luy, et augmentez*, Paris, Adrian Le Roy et Robert Ballard, 1570. – 2. editio: Paris, 1576. [Példány: British Library, K5A 3 (1). A tenor és a contra szólam hasonmásának megszerzéséért Gömöri Györgyöt illeti köszönet.] – *The Grove Dictionary of Music and Musicians*, edited by Stanley SADIE, X, London, Macmillan, 1980, 492–493, 495.

² Orlando di LASSO, *Sämtliche Werke*, Neue Reihe, Band I, *Lateinischen Motetten, französische Chansons und italienische Madrigale aus wiederaufgefundenen Drucken, 1559–1588*, Hrsg. Wolfgang BOETTCHER, Kassel–Basel, 1956, XII, XXI, XXXII, 67–70.

A szöveg metrikus voltát az eddigi közreadók nem vették figyelembe, pedig a hozzá párosuló Lassus-dallam ritmusa pontosan követi – a hexameterben és pentameterben írt sorokban – a spondeusokat és a daktilusokat. A szólamok együtthangzása nem polifonikus, hanem homofon jellegű, s így a korban propagált humanista metrikus dallamokra jellemző harmonizálás paródiájának tekinthető. Mi a verset az epigrammák szokásos tördelése szerint közöljük. A szerző bizonynyal ismerte Martialis nevezetes, refrénes epigrammáját (IX. könyv, 97), amelynek első négy sora a következő:

*Rumpitur invidia quidam, carissime Iuli,
Quod me Roma legit, rumpitur invidia.
Rumpitur invidia quod turba semper in omni
Monstramur digito, rumpitur invidia...*

Lassus chansonjában, a martialisi „rumpitur invidia”-hoz (azaz: megpukkad az irigységtől) hasonlóan, refrénszerűen tér újra meg újra vissza az egyik leggyakoribb régi magyar szitok, a bestia (bestye) kurvafia. A másik magyar vonatkozás pedig ugyancsak rögtön szembeötlik: Pozsony latinos nevének többes számú melléknévi alakja, a Posonienses. De éppily feltűnő, hogy a vers minden egyes szava, a refrén kivételével, *p* betűvel kezdődik. Ezt a különös, az alliterációra épülő versszerző hóbortot egy flamand bencés szerzetes, egy bizonyos Hucbaldus de St. Amand kezdte el a 9. század végén,³ amikor Kopasz Károly nyugati-frank király kedvéért 136 hexameterben, csupa *c* betűvel kezdődő szóval írta meg a kopaszság dicséretét (*Ecloga de calvis*):⁴

*Carmina convitii cerritus, carpere calvos
Conatus, cecinit; celebrentur carmine calvi
Conspicuo clari; carmen cognoscite cuncti.
Carmina, clarisonae, calvis cantate, Camenae!...*

Hetedfélszáz esztendővel később, ugyancsak a Németalföldön, ismét divatba jöttek az efféle játékos szerzemények. Egy maastrichti dominikánus szerzetes, Johann Leo Struyven,⁵ humanista néven Placentius, 1530-ban latin nyelvű hőskölteményt írt *Pugna porcorum per P. Porcium poetam* címmel, amelyben csupa *p* betűvel kezdődő szavakkal a malacok összeröffenését énekelte meg.⁶ Első sorai álljanak itt ízelítőül:

*Plaudite porcelli, porcorum pigra propago
Progreditur, plures porci pinguedine pleni*

³ F. J. E. RABY, *A History of Secular Latin Poetry in the Middle Ages*, I, Oxford, 1957, 249–250.

⁴ *Acrostichia. Nempe, Calvorum laus, Lusur venatorius, Porcorum pugna, Flandriae laus, Sybillina acrostichia, et alia quendam carmina. Nunc primum edita*, Basileae, in nova platea, apud Jacobum Parcum, 1552, 8°.

⁵ Christian Gottlieb JÖCHER, *Allgemeinen Gelehrten-Lexikon*, III, Leipzig, 1751, 1614. hasáb (Jean Leo Plaisant); J. IJSEWIJN, *The Real Name of Johannes Placentius*, *Humanistica Lovaniensia*, 25(1976), 283–284.

⁶ [Johannes Leo PLACENTIUS,] *Pugna porcorum, per P. Porcium poetam*, [Basel?], 1557, 8°, [8] ff.

Pugnantes pergunt, pecudum pars prodigiosa
Perturbat pede petrosas plerumque plateas...

Szellemes munkája sok kiadást ért meg. Egy holland neolatin költő, a luxemburgi születésű Nicolas Mamer, humanista néven Nicolaus Mameranus (1500–1567) pedig *Lusus venatorius* vagy másként *De venatione carmen heroicum* címmel, az 1540-es években a vadászat dicséretét zengte el csupa *c* betűvel kezdődő szavakkal.⁷ Első sorai a következők:

Cur capiam certas circum cava cornua curas
Cum canibus cervos capio, camurosque camelos,
Curtatas cauda capreas, calvasque capellas
Claudi, consilio curas cognoscere certo...

Ezen munkája egy 1550-ben, majd 1552-ben Bázelen kiadott antológiában látott napvilágot, mégpedig az előbbieken említett Hucbaldus és Placentius szerzeményei társaságában.⁸ Mameranus nagyrészt a Habsburgok udvarában töltötte el életét, s az uralkodó család krónikása volt. A poeta laureatus címet is elnyerte. Ez a Mameranus különben tudott egyet s mást a magyar nyelvről, mert amikor V. Károly 1546-ban a schmalkaldeni szövetség ellen hadjáratot indított, katalógust állított össze a császár és Ferdinánd seregeiről, s abban a magyarokról szólván a következőket írta: „De levis armaturae equitum Hungarorum tribuno generali: Nyare Ferens, hoc est Franciscus Nyare, nam Hungari praeponuit cognomina ipsis nominibus propriis” (azaz: A könnyű fegyverzetű magyar lovasok ezredvezető generálisáról: Nyári Ferenc, vagyis Franciscus Nyári, ugyanis a magyarok elébe helyezik családnevüket a keresztnevüknek).⁹

A Kölnből származó neolatin világi író, Christianus Pierius,¹⁰ az eddig említettektől eltérően nem csupán egy, hanem több alliterációra épülő költeményt is szerzett, s ezek

⁷ Nicolaus DIDIER, *Nicolaus Mameranus. Ein Luxemburger Humanist des XVI. Jahrhunderts am Hofe der Habsburger: Sein Leben und seine Werke*, Freiburg im Breisgau, Herder, 1915; Georg ELLINGER, *Geschichte der neulateinischen Literatur Deutschlands im sechzehnten Jahrhundert*, I–III, Berlin–Leipzig, 1929–1933 (Neudruck: 1969), Mameranusról: III/1, 22–27.

⁸ *Dictiones quae ab C et P incipiunt, carmina ita redditae ut, ex C fit Lusus venatorius Mamerani Lucemburgensis. Calvorum laus Hugbaldi Galli ad Imperatorem Carolum Calvum. Et ex P: Porcorum pugna Placentii, et quaedam alia variorum auctorum. Nunc primum aedita*, Basileae, in nova platca, apud Jacobum Parcum, anno MDL, 8°, 16 p.

⁹ *Catalogus omnium generalium, tribunorum, ducum primorumque totius exercitus Caroli V. imperatoris augusti et Ferdinandi regis Romanorum super rebelleis et inobedienteis Germaniae quosquam principes ac civitates conscripti Anno 1546*. Authore Nicolao MAMERANO Lucemburgensi, Coloniae, 1550, 71.

¹⁰ Christian Gottlieb JÖCHER, *Allgemeinen Gelehrten-Lexikon*, III, Leipzig, 1751, 1558. hasáb; Christoph ADELUNG, Heinrich Wilhelm ROTENMUND, *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinen Gelehrten-Lexikon...*, VI, Bremen, 1819 (Reprint: Hildesheim, 1961), 159. hasáb.

közt a *Paupertas poetarum, praestigiis pertinaciaque Plutonis pugna parata* címűt, amely Tübingenben jelent meg, 1566-ban.¹¹ Ez így kezdődik:

Plutonis picei pugnam, piceaeque paludis
Perfidiamque paro, pestiferasque poemate parvo
Pingere praestigias, Phoebique pericla parentis,
Pauperiemque poetarum, profugaeque phalangis...

Pierius a Habsburg-császárok dicséretéről szóló, *Poema thaumasticon, sive paradoxicon* (Frankfurt, 1583) című könyvében V. Károlyról csupa *c*-vel, Ferdinándról csupa *f*-fel, Miksáról csupa *m*-mel, Rudolfról pedig csupa *r*-rel írt alliteráló versezetet.¹² Krisztus szenvedéseit is ily módon öntötte versbe *Christus crucifixus, carmen cothurnatum ... concinnatore Christiano Pierio Colonensi* (Francofurti, 1576) címmel.¹³

A tautogrammás verselés egy darabig még észak-Rajna-vidéki holland–német specialitás maradt. A felekezeti ellentéteket tette komikussá a fríz Maarten Hamckema, humanista névén Martinus Hamconius (1550–1621),¹⁴ aki *Certamen Catholicorum cum Calvinistis continuo caractere C conscriptum* címmel adott ki könyvet 1607-ben.¹⁵ A 17. század végén már Dániában is akadt, aki így verselt, ugyanis a flensburgi születésű, tehát német Henrik Harder (1642–1683)¹⁶ ott írta *Canum cum cattis certamen carmine compositum currente calamo C. Catulli Caninii* címmel, a kutya–macska vetélkedésről szóló eposzát, szintén csupa *c* betűvel:¹⁷

Cattorum canimus certamina clara canumque,
Calliope, concede chelyn; clariaeque Camoenae

¹¹ Christianus PIERIUS, *Paupertas poetarum, praestigiis pertinaciaque Plutonis pugna parata*, Tübingae, apud viduam Ulrici Morhardi, 1566, 4°.

¹² Christianus PIERIUS, *Poemata thaumasticon, sive paradoxicon ... imperatorum Caroli Quinti, Ferdinandi, Maximiliani Secundi et Rodulphi encomia. Paupertas poetarum*, Francofurti, apud haeredem Christiani Egenolphi, 1583, 8° (OSZK: Ant. 6443); Christianus PIERIUS, *Maximilianus minor, Maximiliano multipotenti mancipati, modulatore Christiano Pierio*, Tübingae, 1566, 4°; Tübingae, 1570, 4°.

¹³ Christianus PIERIUS, *Christus crucifixus, carmen cothurnatum, catastrophicumque, crudeles Christi, cunctorum credentium conservatoris, cruciatu coedemque cruentam contumeliosamque continens. Concinnatore Christiano Pierio Colonensi*, Francofurti, apud haeredem Christiani Egenolphi, 1576, 8°.

¹⁴ Joannes Franciscus FOPPENS, *Bibliotheca Belgica*, Bruxellis, 1739, 855; Christian Gottlieb JÖCHER, *Allgemeinen Gelehrten-Lexikon*, II, Leipzig, 1750, 1338–1339. hasáb.

¹⁵ Martinus HAMCONIUS, *Certamen Catholicorum cum Calvinistis; continuo caractere C conscriptum; concordiaeque coelitus concessae, Christiana congratulatio. Adiecta sunt anagrammata, chronologicae acrostichides, et quaedam alia de rebus variis*, Monasterii Westphaliae, Lambertus Rassfeldt, 1607, 4°; *ua.*, Lovianii, typis P. Dormalii, 1612, 4°.

¹⁶ Christian Gottlieb JÖCHER, *Allgemeinen Gelehrten-Lexikon*, II, Leipzig, 1750, 1358. hasáb.

¹⁷ WALTER János, *Gaudeamus, I, Betűkuriózumok, szójátékok, tréfás feladatok*, 2. kiadás, Bp., 1925, 16; Gabriel PEIGNOT, *Amusements philologiques, ou variétés en tous genres*, troisième édition, revue, corrigée, et augmentée, par G[abriel] P[aignot] Philomneste, A[ncien] B[ibliothécaire], Dijon, Victor Lagier, 1842.

Condite cum cytharis celso condigna cothurno
Carmina: certantes canibus committite catts,...

Magyarországon, az itt élő németek körében a 17. század közepén akadt egy Johannes Wolphius nevű koszorús költő és szónok, aki több latin nyelvű alliteráló szöveget is írt, mindig csupa *p* betűvel kezdődő szavakkal. Egyik ilyen művében Pannóniát, Pozsonyt és pártfogóját, Pálffy Pál palatinust (nádort) dicsőíti *p* betűs szavakkal. Ennek címe ez: *Hungaria, alias Pannonia perorata panegyricae, proponens palatinum, praesidia, politias, populorumque Hungaricum, praecipue Posoniensem, ita artificiose, ut omnes dictiones totius orationis, ab una tantum litera P incipiant ... a Joanne Wolphio P[oeta] L[aurea] C[oronato]*.¹⁸ A szöveg prózában íródott, de néhány disztichon is akad benne, mint például ez a Pozsony magyar és latin nevével játszadozó:

Perpetuum Poson perduret, perque severet
Prospera proveniant plurima Posonio.

Lassus bolhás-motettájában a bolha latin neve, a *pulex* adja a *p* betűs alliterációk okát. Talán éppen azért a *pulex* a vers témája, hogy a *p* betűs kezdetű Pozsonyhoz igazítva lehessen megírni az alliterációkat. Ennek fordítottja kevésbé valószínű, vagyis hogy a *pulex* miatt került volna a Pozsony városára utaló *Posonienses* a versbe. Annyi azonban kétségtelen, hogy a szövegíró ismerte Placentius és társai alliteráló szerzeményeit, *Martialis* epigrammáját és a magyar szitokszót, sőt a bolha-téma sem volt ismeretlen számára az irodalomban.

Az antikvitásban tréfásan jelenik meg a bolha-téma, miként a *Görög antológia* egyik, Lukianosznak tulajdonított epigrammájában, amelyet Horváth István Károly fordításában idézünk:

Ἔσβεσε τὸν λύχνον μῶρος, ψυλλῶν ὑπὸ πολλῶν
δακνόμενος, λέξας: Οὐκέτι με βλέπετε.

Csípte a bolha-sereg – s a bolond elfújta a mécsest,
Mondván: „Nem láttok csípni tovább pimaszok!”¹⁹

A témában azonban kettősség alakult ki, ugyanis nemcsak tréfás vagy erotikus szövegek jöttek létre, hanem gorombák vagy trágárok is. Tudós írásmű is született a bolháról. Lukianosz egyik műve, *A légy dicsérete* nyomán különféle rovarokról és állatokról írtak

¹⁸ Joannes WOLPHIUS, *Hungaria, alias Pannonia perorata panegyricae, proponens palatinum, praesidia, politias, populorumque Hungaricum, praecipue Posoniensem, ita artificiose, ut omnes dictiones totius orationis, ab una tantum litera P incipiant...* a Joanne WOLPHIO P[oeta] L[aurea] C[oronato], Viennae, 1652 (RMK III, 6316).

¹⁹ LUCIANI Samosatensis *Opera*, ex recognitione Caroli IACOBITZ, III, Lipsiae, 1904, 466; LUKIANOSZ *Összes művei*, Bp., 1974, II, 708.

értekezést a humanisták. Egy Magyarországon is hosszabb ideig tartózkodó, olasz humanista, Celio Calcagnini (1479–1541)²⁰ *Encomium pulicis*, azaz *A bolha dicsérete* című munkáját, amelyet Budán, 1519. június 1-jén fejezett be, Szalkay László (1575–1626) váci püspöknek ajánlotta.²¹

Ovidius műveinek függelékébe az idők során több ál-ovidiusi költemény is keveredett, köztük az ismeretlen Ofilius Sergianus által írt *De pulice* (*A bolháról*) című, pajzán elégia is.²² Ez az elégia nagy szerepet játszott abban, hogy századokon keresztül az erotikus irodalom egyik állandó témája lett a bolha. Az ovidiusi metamorfózisok ihletésére a vers szereplője bolhává szeretne változni, mert irigyli, hogy a bolha a lány testének intim részeit is bejárhatja. Kezdeté és néhány további sora így hangzik:

Parve pulex, et amara lues, inimica puellis,
Carmine quo fungar in tua facta ferox?

.....
Perque sinus erras; tibi pervia caetera membra;
Is quocumque placet; nil tibi, saeve, latet.
Ah! piget, et dicam, quum strata puella recumbit,
Tu femur avellis, cruraque aperta subis.
Ausus es interdum per membra libidinis ire,
Et turbare locis gaudia nata suis.

(Kicsiny bolha, és csípős csapás, ártalma a lányoknak, milyen énekkel feleljek tetteidre, te szilaj? ... Keblén át bolyongsz, hozzáférhetők számodra a többi tagok, bárhol, ahol tetszik, számodra semmi nincs, te kegyetlen, elrejtve. Ah, szégyen, de kimondom, amikor a lány a takarón hever, te combját elhagyod, széttárt lába közé alámész. Néha arra mérszedsz, hogy a vágy testrészein át menj, és örömöket bolydíts annak helyén.)

Janus Pannonius epigrammái közt is akad olyan, amelyben a bolha szerepet kap. Az *Ad Luciam*, azaz a *Lúciához* címet viselő epigramma a következő:²³

Laesisti stultae morsu me, Lucia, linguae,
Nunc ego me pulicem scilicet esse velim,

²⁰ József HUSZTI, *Celio Calcagnini in Ungheria*, Corvina, 1922, III, 57–71; 1923, VI, 60–69.

²¹ Caelius CALCAGNINUS, *Encomium pulicis* (1519) = *Argumentum ludicorum et amoenitatum scriptores varii. Bilibaldus Pircheimerus, Celio Calcagnini...*, Lugduni Batavorum, 1623. – Hasonló encomium: Daniel HEINSIUS, *Laus pediculi. Lof van de luis*, editie, vertaling, inleiding René VEENMAN, Florivallis, Voorthuizen, 2000.

²² OFILIUS SERGIANUS, *Elegia de pulice* = *Poetae Latini Minores ex recensione WERNSDORFIANA*, notis veteribus ac novis illustravit Nicolaus Eligius LEMAIRE, Volumen septimum et ultimum (Bibliotheca classica Latina sive collectio auctorum classicorum Latinorum cum notis et indicibus), Parisiis, 1826, 176–178, 275–278.

²³ Jankovits László hívta fel a figyelmet arra, hogy Janus Pannonius ezen epigrammájában, a kiadásokban szereplő *culicem* helyett, a *pulicem* a helyes olvasat. Tehát nem szúnyogról, hanem bolháról van benne szó.

Ut possem contra te laedere; nunc ego maestus
Quam iaceo, fieret tam tibi amara quies.

Csípett ostoba nyelved, rágván, Lúcia, engem,
Bolha szeretnék most lenni csupán amiatt,
Hogy csípheesselek én viszonzván; most ami kínban
Én feküszöm, légyen nyugtod is oly keserű.

Az erotikus bolha-irodalomnak egyik szép példája a Balassinak is mintául szolgáló neolatin nápolyi költő, Hieronymus Angerianus (1470–1535) *Erotopaegnion*jában (Firenze, 1512) a *De pulice*, azaz *A bolháról* szóló elégia:²⁴

Pulchra pulex tenerae penetrat dum membra puellae;
Clamque subit niveum dente premente femur,
Comprimatur digitis, et nigro clauditur orco.
Sed dedit hoc illi distichon alma Venus:
Mortuus hic iaceo, sed non hic mortuus; ardens
Dum premor albenti pollice, vivo pulex.

Míglen a zsenge leány szép tagjain átfut a bolha,
S csípve alattomban hószínü combra leér,
Ujjak nyomják szét, és zárul a síri homályba.
Ám ily párverset szánt neki drága Venus:
Itt feküszöm, mint holt, bár itt meg nem halok, égvén
Élek e bolha, amíg elnyom a sápatag ujj.

Ofilius Sergianus bolha-elégiája nyomán született az az ismeretlen szerző által olaszul írt canzonetta is, amelyet Lassus ifjabb kortársa, Claudio Monteverdi (1567–1643) zenésített meg 1584-ben:²⁵

Godi pur del bel sen felice pulce
Per dove ad hor ad hor ne vai saltando
E dolcemente sempre pizzicando.

Godi dell'amorose alme mammelle
Ove t'annidi e lieto poi saltando
Piu dolce fine ancor ne vai cercando.

²⁴ Hieronymus ANGERIANUS, *Erotopaegnion* = *Poetae tres elegantissimi, emendati et aucti: Michael Marullus, Hieronymus Angerianus, Joannes Secundus*, Paris, 1582; Adalbert SCHROETER, *Beiträge zur Geschichte der neulateinischen Poesie Deutschlands und Hollands*, Berlin, 1909 (Palaestra, 77), 306.

²⁵ Claudio MONTEVERDI, *Tutte le opere*, ed. G. Fr. MALIPIERIO, Asolo, 1926–1942, vol. X, no. 19.

Hor godi di quel ben di ch'io son privo
 E torna un'altra volta a lei saltando
 Ch'a gioia tal non men god'io pensando.

Ma quando dimmi Amor fia mai ch'anch'io
 A sì bel petto intorno stia scherzando
 Ahi non so come mai v'arrivi o quando.

(Magyarul: Örvendj csak a szép kebelnek, boldog bolha, ahová újra meg újra ugrándozva mégy, édesdeden mindig csiklandozván. Örvendj a szerelmetes, édes csecsbimbóknak, ahová fészkelsz, s utána, boldogan ugrálva, még édesebb célt keresni mégy. Most örvendj a jónak, melytől én meg vagyok fosztva, és térj vissza hozzá, újra ugrálva, mert ily örömmek nem kevésbé örülök, rá gondolva. De mikor, mondd, Ámor, lesz valaha, hogy én is ily szép kebel körül játszadozzam; jaj, nem tudom, hogy érem el vagy mikor.)

Christopher Marlowe (1564–1593) angol drámaíró 1588-ban szerzett *Doktor Faustus*-ában is megjelenik a bolha-téma. Az I. felvonás 4. színeiben:²⁶

„WAGNER: Megtanítalak átváltozni akármivé: kutyává, macskává, egérré, patkánnyá, vagy bármi mássá.

BOLOND: Micsoda! Keresztény létemre kutyává, macskává, egérré vagy patkánnyá? Soha, uram! Ha már átváltoztat engem, hadd éljek kedves kis ugrándozó bolha képében, hogy itt lehessenek, ott lehessenek, mindenhol lehessenek. Bebújok a szép lányok bugyogójába, ott csiklandozom őket. Esküszöm, hogy köztük töltöm az életemet!”

Az angol irodalomban azonban John Donne (1572–1631) *The Flea*, azaz *A bolha* című verse a legismertebb. Ennek első strófája angolul²⁷ és Vas István magyar fordításában a következő:²⁸

Marke but this flea, and marke in this,
 How little that which thou deny'st me is;
 It suck'd me first, and now sucks thee,
 And in this flea, our two bloods mingled bee;
 Thou know'st that this cannot be said
 A sinne, nor shame, nor losse of maidenhead,
 Yet this enjoys before it wooe,
 And pampers'd swells with one blood made of two,
 And this, alas, is more then wee would doe.

²⁶ Christopher MARLOWE, *Doctor Faustus tragikus históriája* = *Szentségtörők és mártírok: Drámák* Kálnoky László fordításában, Bp., 1988. 30.

²⁷ *The Complete Poetry of John DONNE*, with an introduction, notes and variants by John T. SHAWCROSS, New York–London, 1968, 127–128.

²⁸ John DONNE, *Égi és földi szerelem: Válogatott versek*, Bp., 1967, 42–43.

Nézd ezt a bolhát s benne azt,
 Mily semmisség, mit tőlem megtagadsz.
 Engem, majd téged csíp megint,
 S közös vérünk e bolhában kering,
 S nem mondhatod, hogy becstelen,
 Nem bűn ez még, s lányágod veszte sem.
 Meg sem kért és már kéjeleg,
 Dagad, mert kettőnkől egy vért szedett,
 Ennyire nem is volnánk képesek.

Donne bolhás verse egy németalföldi kortársának, a neolatin költő Caspar Barlaeusnak (1582–1647) *Pulex duorum amantium sanguine saturatus* című elégiájával rokonítható.²⁹ A francia Villart de Grécourt (1684–1743) *L'origine des puces et le pucelage conquis* című írása a 18. század végén volt népszerű olvasmány. Goethe *Faust*jában, Auerbach lipcsei pincéjében Mephistopheles énekel a bolháról. Első sorai a következők (Jékely Zoltán fordításával).³⁰

Es war einmal ein König,
 Der hatt einen großen Floh,
 Den liebt' er gar nicht wenig
 Als wie seinem eignen Sohn.
 Da rief er seiner Schneider,
 Der Schneider kam heran:
 „Da, miß dem Junker Kleider
 Und miß ihm Hosen an!”

Hej egyszer egy királynak
 Egy nagy-nagy bolhája volt,
 Fogadta őt fiának,
 S mindent rátékozott.
 Szabójának kiáltott,
 S a jó szabó futott,
 Az úrfinak kabátot
 És pantallót szabott.

Ezt előbb Beethoven (op. 75, no. 3), később Muszorgszkij zenésítette meg.

A magyar irodalomban először a 16. században jelenik meg a bolha-motívum. A Pataki Névtelen *Euryalus és Lucretia* című, 1577-ben keletkezett széphistóriájában a vágyakozó szerelmesek leveleket küldenek egymásnak. Lucretia levelére Euryalus így válaszol (II, 36):³¹

Vajha ideiglen fecskévé lehetnék, azmint te magad írod,
 Jóllehet bolhává örömesben lennék, ne tennéd be ablakod; ...

A széphistória Aeneas Silvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa *Historia de Euryalo et Lucretia se amantibus* című erotikus novellája alapján íródott. A magyar szerző ponto-

²⁹ Kezdősora: „Pulex parve, meo toties inimice cubili.” Casparis BARLAEI Antverpiani *Poematum Pars II, Elegiarum et miscellaneorum carminum*, Amstelodami, 1646; Francofurti et Lipsiae, 1689, 119–120.

³⁰ Johann Wolfgang GOETHE, *Faust: Eine Tragödie, Erste Teil*, Leipzig, Verlag Philipp Reclam jun., 1974, 72; GOETHE, *Faust*, Bp., 1974, 76.

³¹ *Régi Magyar Költők Tára*, IX, Bp., 1990, 417.

san fordította az eredeti latin szöveget: „O, utinam possem fieri hirundo, sed libentius transformari in pulicem vellem, ne mihi fenestram clauderes.”³²

A 17. században is epikus műben bukkannak fel a bolhák. Gyöngyösi István 1664-ben írt *Márssal társalkodó Murányi Vénusában* így ír a „bolháknak természetéről” (III, 333–335):³³

Bolhák asszonyoknak szokott ellenségek,
Kis fogacskájoknak van oly hegyességek,
Mely miatt testeknek fakad viszketségek,
Éjtszaka sem lehet kívánt csendességek.

Azminthogy leginkább éjjel is sértenek,
Édes álomból is gyakran felköltenek,
Egy oldalról másra sokszor térítenek,
Nyárban, mint hidegben, inkább kegyetlenek.

Szabad vizsgálói testen minden résznek,
Titkos helyeken is szabad ugrást tésznek,
Ha itt megrivasztják, hamar másutt lésznek,
Valahol akarják, szabadon vért vésznek.

Gyöngyösi ezt egy mosolyt keltő eset felvezetéseként beszéli el. Történt ugyanis, hogy egy öregasszony bolhákkal teli ruháit félretévén, meztelenül aludt, s mikor Murány várát elfoglalták, ijedtében, megfélemedkezvén magáról, majd fertály óráig pucéran rohángált össze-vissza.

A későbbiekben pajzán bolha-vers Petőfi Sándornál bukkan fel. A szabadságharcos honvéd, Krasznay Péter (1830–1916) írta visszaemlékezéseiben, hogy 1847 májusában Szatmáron, az Olcsváry Pál földbirtokos házában rendezett vasárnapi bálakon mint diák ismerkedett meg Petőfi Sándorral: „Petőfi azonban nem igen szeretett táncolni, és bámulatunkra inni sem, igen komolyan viselkedett, de fürge, eleven táncunkat szívesen elnézte, de maga alig vegyült bele, ami részt vett is benne, az is inkább sétálás volt, mint tánc. Hozzánk azért tanulókhoz elég szívességet mutatott, sőt egy pár kiadhatlan, frivol tartalmú verseket elő is adott, melyekből néhányat sikerült is leírni és megtanulni; de azok sokkal szabadabb és illetlenebb kifejezéseket tartalmaznak, mintsem ideírhatók lennének, úgymint: *A gránátos*, *A bolha* sat.” Jó lenne tudni, hogy Petőfi ezen elveszett bolhaverse milyen eredetre nyúlik vissza.³⁴

³² Aeneae Sylvi PICCOLOMINI *De duobus amantibus historia*, ed. Iosephus DÉVAY, Bp., 1903.

³³ GYÖNGYÖSI István, *Márssal társalkodó Murányi Vénus*, kiad., jegyz. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Balassi Kiadó, 1998 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 8), 128–129.

³⁴ „Naplójegyzetei Krasznay Péter kemecsei lakosnak...” *Visszaemlékezések 1830–1861*, kiad. FORRAI Ibolya, ÁRVA Judit, bcv. BENDA Gyula, Bp., 1998 (Fontes Musei Ethnographiae, 4. A Néprajzi Múzeum Forráskiadványai. Negyvennyolcas idők, I.)

Lassus „bolhadalának” van egy átalakított változata is, amely a zeneszerző 516 egyházi motettáját tartalmazó, a *Magnum opus musicum Orlandi de Lasso* című kiadványban, 1604-ben, Münchenben jelent meg (Nr. 314).³⁵ Ezt a gyűjteményt Lassus fiai, Ferdinand és Rudolf rendezték sajtó alá. A modern zenetudomány nem tartja igazán autentikusnak ezt a gyűjteményt, mert a Lassus-fiúk olyan motettákat is beiktattak a kötetbe, amelyek eredetileg profán tartalmúak voltak, de ők vallásos jellegűre átírt vagy új szöveggel látták el azokat.³⁶ Nos, ebben az 1604-es kiadványban, a bolhás-motetta kottájával párosítva, a következő verszet olvasható:³⁷

*Bestia stultus homo! Vitium, pro, adprobat atque
Coelicolas spernit. Bestia stultus homo!
Persimilis rudibus brutis, virtutis amorem
Odit, virus amat. Bestia stultus homo!
Perlustrat mundi tenebras claramque polorum
Contemnit lucem. Bestia stultus homo!
Pellatur procul hinc barathro pereatque profundo
Inferni civis! Bestia stultus homo!*

(Magyarul: *Bestia balga egyén! A bűnt, jaj, helyesli és a mennybélieket megveti. Bestia balga egyén! A durva furkókhoz igen hasonló, az erkölcs iránti szeretetet gyűlöli, a mérget szereti. Bestia balga egyén! Bejárja a világ sötétségét és az égboltok ragyogó fényét megveti. Bestia balga egyén! Taszítasson messze innen az alvilágba és enyészsen el a tengerfenéken a pokol lakosa: Bestia balga egyén!*)

Nyilvánvaló, hogy ez a változat átköltés, hiszen a bolhás szöveg refrénjéből megtartott latin eredetű *bestia* szó csak a magyar nyelvben része a szitkoknak. A kontrafaktum készítője a *kurvafiát* az enyhébb *stultus homóra* változtatja, s a szöveg egészét vallásos jellegűre alakítja át. De a legfeltűnőbb az, hogy hiányzik belőle a *p* kezdőbetűs alliteráció, csupán a páratlan sorok élén maradtak meg a korábbi versezetből származó kulcsszavak.

A Lassus-összkiadás 1956-os, új sorozatában a bolhás-motettáról a sajtó alá rendező Wolfgang Boetticher jegyzete a következőket mondja:³⁸ A szöveg erősen romlott. A *Posoniensis* szó nem a *Posoniumból* származik, hanem a francia „mérgezett” szóból (*empoisonné, poisonné*). A *curvafia* szó pedig szövegromlásból fakad. Szerinte az alliteráló szöveg a diákköltészet körébe tartozik, s valószínűleg egy diákréfa. Úgy véli, hogy ez is olyan makaróni bolhadal, mint az egykorú „Angla floosque canam, qui waffunt

³⁵ *Magnum opus musicum Orlandi de Lasso ... complectens omnes cantiones, quas motetas vulgo vocant, tam antea editas, quam hactenus non dum publicatas II ... XII vocum a Ferdinando ... et Rudolpho ... autoris filii summo studio collectum et impensis eorundem typis mandatum...*, Monachii [= München], 1604.

³⁶ HOMOLYA István, *Palestrina. Lassus*, Bp., 1969 (Kis Zenei Könyvtár, 43), 172.

³⁷ Orlando di LASSO, *Sämtliche Werke*, Hrsg. Franz Xaver HABERL, Adolf SANDBERGER, Verlag Breitkopf & Härtel, 1894–1926, XI, 444.

³⁸ A 2. jegyzetben i. m.

pulvere swarto” kezdősorú, Michael Morinus által írt *Floia*.³⁹ (Jóllehet Lassusnál vendégszövegről van szó, nem makarónizásról!)⁴⁰ Másik példaként pedig Johann Fischart (1550–1590 k.) *Floh Hatz, Weiber-Tratz, der Wunder unwichtige und spottwichtige Rechthandel der Flöhe mit den Weibern...* (Strassburg, 1577) című írását hozza fel.⁴¹ A dal németre fordított szövegében a bestia curvafia das krumme Getier (görbe vadállat) lett, a Posonienses progenies pedig: das giftige Volk (mérges nép)! E fordításból látható, hogy Boetticher, bár jegyzetében nem szól róla, a curvafia szót a francia curve (görbe) szó torzulásának véli. A közreadó valószínűleg azért ragaszkodott görcsösen a talányos szavak franciás megfejtéséhez, mert a bolhás-chanson annak idején Párizsban jelent meg.

Boetticher 1958-ban megjelent Lassus-monográfiájában a zeneszerző műveinek összekiadására és az új sorozat I. kötetére utalva elmondja, hogy ezek nem vették figyelembe a bolhás-motettának azt az augsburgi kolostorból származó kéziratát, amely neki csak újabban jutott a tudomására.⁴² E kézirat azonban, miként azt Lampert Vera kimutatta, nem Lassus motettáját tartalmazza, csupán a latin verscset szövegében egyeznek meg egymással.⁴³ Az ismeretlen szerző háromszólamú feldolgozásának alt és basszus szólama felett korabeli kézírással ez áll: *Manubiae M[agistri] Augustini Nesper, Concionatoris Castrensis ex Ungaria latae*. (Magyarul: August Nesper mester, tábori prédikátornak Magyarországról hozott zsákmánya.) Boetticher a kéziratot nem látta, s így nem vette észre, hogy az nem Lassus szerzeményét tartalmazza. Az általa csupán leírásból ismert latin címirat concionator szavát pedig, tévesen, Volksaufwieglernek, azaz bujtogatónak (!) fordította, s talán emiatt nem járt utána August Nesper kilétének, pedig, amint látni fogjuk, érdemes lett volna. Nesperrel Lampert Vera sem foglalkozott.

August Nesper a 16. század második felében tevékenykedő katolikus egyházi személyiség volt. Fürstenbergben született, Freiburgban járt egyetemre, s ugyanott nyert magiszteri fokozatot. Költészetet tanított, prédikált Bázalban, Hagenauban és Dillingenben. Bajor hercegi káplán lett Münchenben, Landsbergben prédikátor, 1564-ben pedig városi elsőpap Ingolstadtban. Ott teológiai doktori fokozatot szerzett és 1567-ben a Bodeni-tó mel-

³⁹ [Michael MORINUS], *Floia cortum versicale de Flois, swartibus illis deiriculis, quae Minchos fere omnes, Mannos, Weibras, Jungfras et. behüppere et spitzibus suis snaffis steckere et bitere solent*. Authore Gripphaldo KNICKKNACKIO ex Flolandia, h. n., 1593.

⁴⁰ TOLNAI Vilmos, *Makaróni nyelv és irodalom*, MNy, 1930, 241–242, 337–346.

⁴¹ *Floh-Litteratur (de pulicibus) des In- und Auslandes, vom XVI. Jahrhundert bis zur Neuzeit. Zum ersten Male bibliographisch dargestellt* von Hugo HAYN und Alfred N. GOTENDORF, Verfasser der »Bibliotheca Germanorum erotica« in III. Auflage, [Berlin], 1913 (BEK, Gc. 12025).

⁴² Wolfgang BOETTICHER, *Orlando di Lasso und seine Zeit, 1532–1594. Repertoire. Untersuchungen zur Musik der Spätrenaissance*, I, Kassel–Basel, 1958, 831, 865; *Handschriftkataloge der Staats- und Stadtbibliothek Augsburg*, I, *Die Musikhandschriften* beschriebener von Clytus GOTTWALD, Wiesbaden, O. Harrassowitz, 1974, 179.

⁴³ LAMPERT Vera, *Bolhák Orlando di Lasso műveiben: Egy európai toposz magyar vonatkozásai*, Zenetudományi Dolgozatok, 2000, 7–13; Vera LAMPERT, *Lasso's Fleas: A Hungarian Connection for a European Topos*, *Studia Musicologica*, 41(2000), 57–75.

letti Hagenau papja lett. Egyik törökellenes prédikációját 1572-ben, a lepantói győztes csata örömére, Münchenben adta ki.⁴⁴

August Naser mint hercegi káplán Münchenben mindenképpen kapcsolatba került Lassusszal. A németalföldi Mons-ban, 1532-ben született jeles zeneszerző Gonzaga Ferdinándnak, V. Károly hadvezérének segítségével került Itáliába, s a Lateránban lett karmester 1541–1549 között. 1555-ben Antwerpenben telepedett le. Innen hívta meg 1556-ban V. Albrecht bajor uralkodó herceg Münchenbe, ahol 1560-tól már mint udvari karmester szolgált. Albrecht fiával, IV. Vilmos herceggel meghitt baráti kapcsolatba került, aki öccsével, Ferdinánd herceggel együtt mindenben támogatta a mester munkáját. Lassus, bár sokat utazgatott, mégis Münchenben maradt, egészen 1594-ben bekövetkezett haláláig.

Összegezve az elmondottakat, annyit tudunk, hogy a bolhás epigramma egy 1570 előtti magyarországi hadjárat idején már készen volt, szerzője valószínűleg járt Pozsonyban, s volt gyakorlata az alliterációs költészetben. Nos, 1570 előtt utoljára 1566-ban, azaz a szigeti veszedelemkor volt táborozással is járó nagy hadfelvonulás. Ekkor Miksa német–római császár és magyar király személyes vezényletével 25000 lovasból és 80000 gyalogosból álló sereg táborozott a Győr melletti Abda határában augusztus 15-től november elejéig, s tétlenül várta meg Gyula és Szigetvár elestét. Istvánffy Miklós történeti művében részletesen leírta, hogy milyen sokszínű nemzetközi sereglet volt együtt ebben a hatalmas táborban.⁴⁵ A magyarok mellett németek, olaszok, franciák, lengyelek jöttek, sokan önkéntesként; hercegek és rangos főnemesek vonultak fel magánhadseregükkel. Ott volt közöttük Wittelsbach Vilmos bajor herceg testvére, Ferdinánd is, aki ötszáz vértess lovast hozott magával. Erről a táborozásról több korabeli, fametszettel is illusztrált német újságlap is beszámolt.⁴⁶ Ott volt Ungnád Lajos marsall kíséretében a kolozsvári származású humanista tudós, Jordán Tamás (1539–1585) is mint tábori orvos, aki a seregben kitört járványok leírásával az epidemiológia tudományának egyik megalapozója lett.⁴⁷ Arról, hogy a táborban papok is szép számban voltak, Heltai Gáspár írt 1570-ben kiadott *Hálójának* utószavában: „...gyűltenek volt ennyi papok, barátok mindenfelől Maximilianus császár táborában, mikoron az vén török császár vátatja és vészi vala Szigetet és Gyulát. Mert akkoron egyynyhány ezren voltanak barátok és papok a táborban,

⁴⁴ Christoph ADELUNG, Heinrich Wilhelm ROTENMUND, *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinen Gelehrten-Lexikon...*, V, Bremen, 1816 (Reprint: Hildesheim, 1961), 505. hasáb.

⁴⁵ ISTVÁNFY Miklós, *A magyarok történetéből*, ford. JUHÁSZ László, Bp., 1962, 377.

⁴⁶ Károly KERTBENY, *Ungarn betreffende deutsche Erstlings-Drucke 1545–1600*, Bp., 1880. – Például: *Auszug Neuer Zeitungen auss der Römischen Kayserlichen Maystat Feldleger in Hungern zwo meyl Rab von dem XXX. Augusti: 1566* (fametszet), Getruuckt zu Augspurg durch Hans Zimmermann; *Zeitungen und Bericht welcher gestalt die Röm. Kay. May. Mit der Furstlichen durchleuchtigkeit Ertzhertzog Ferdinanden zu Osterreich etc. Und andern Fursten, Herrn, Obersten und irem Kriegsvolck den Zwölffen Augusti aus Wien wider den Türckischen Feind angezogen und was sich biss auf den 21. Augusti zugetragen 1566*. Gedruckt zu Nürnberg durch Valtin Geyssler.

⁴⁷ GÁL István, *Sir Philip Sidney levele Kolozsvári Jordán Tamáshoz*, Korunk, 1971, 1240–1242; *A táguló világ magyarországi hírmondói: XV–XVII. század, vál., bev., jegyz. WACZULIK Margit*, Bp., 1984, 128–138.

és minden napon kereszttel jártanak az Ora pro nobissal, és sok ezer misét mondottanak mind az földön, mind az hajókban a Dunában...⁴⁸

Úgy gondoljuk, hogy Nesper mint Ferdinánd bajor herceg tábori papja, 1566-ban a Győr melletti táborban töltött el három hónapot, és ekkor jutott hozzá a bolhás epigrammához vagy annak háromszólamú feldolgozásához. A táborozók a hosszú téltlenség idején Pozsony városába is eljártak. Ez idő tájt nagy figyelmet keltett egy jeles pozsonyi orvos, Georg Purkircher, aki egy 1566. április 11-én látott égi jelenséget úgy magyarázott, hogy az Szulejmán halálának előjele. (Erről a jóslatról a történetíró Petrus Bizzarus számolt be *Pannonicum bellum* című könyve II. részében.)

A bolhás-epigramma valószínűleg 1563 szeptemberében, Miksa pozsonyi koronázása idején vált ismertté, szerzője pedig az ottani irodalmi társasággal is kapcsolatba hozható. E társaság egyik meghatározó személyisége volt a padovai egyetemről kikerült Georg Purkircher, aki 1563 óta tevékenykedett Pozsonyban.⁴⁹ A későbbiekben Radéczy István katolikus püspök által vezetett irodalmi körnek további ismert tagjai Zsámboky János, Istvánffy Miklós és a Flandriából érkezett filológus, Nicasius Ellebodus Casletanus (1535–1577) voltak.⁵⁰ Ez a jeles társaság egy idő után Radéczy István pozsonyi kertjében, egy Apollónak szentelt hársfa lombja alatt találkozgatott.⁵¹ Mindannyian írtak verseket, de ezekből csak kevés maradt fenn. A padovai egyetemet megjáró személyek között erős volt az összetartás. 1563-ban Purkircher kedvéért padovai tanára és volt diák-társai *Lusus poetici ad Georgium Purkircherum* címmel könyvecskét adtak ki.⁵²

E tudós sodalitasnak külföldön is híre terjedt, s híres emberek kerestek kapcsolatot egyes tagjaival. 1563 szeptemberében Miksa magyar királlyá váló koronázására utazott Pozsonyba az angol John Dee (1527–1608).⁵³ A korban varázsló hírében állt matematikus és hermetikus filozófus itt, Pozsonyban fejezte be *Monas Hieroglyphica* című könyvét, amely Miksa császárnak szóló ajánlással, 1564 elején jelent meg Antwerpenben.⁵⁴ Az 1564. január 29-én kelt előszóban, illetve a könyv végén erre így utal: „in Hungarici vestri Regni Posonio”; „Hunc ergo meum Monadis Hieroglyphicae foetum (conceptione quidem Londinensem, nativitate vero Antwerpiensem) Vestrae Serenissimae Maiestati

⁴⁸ Háló: Válogatás HELTAI Gáspár műveiből, kiad. KÖSZEGHY Péter, Bp., 1979 (Magyar Tallózó), 286–287.

⁴⁹ Georgius PURKIRCHER, *Opera quae supersunt omnia*, ed. Miloslaus OKAL, Bp., 1988.

⁵⁰ KLANICZAY Tibor, *Nicasius Ellebodus és Poétikája* = K. T., *A múlt nagy korszakai*, Bp., 1973. 174–191.

⁵¹ *Hortus Musarum: Egy irodalmi társaság emlékei*, összegyűjtötte és bemutatja RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, Bp., 1984.

⁵² *Lusus poetici ad Georgium Purkircherum Pisoniensem, Lauream in arte medica, donatum Patavii, apud Gratiolum Perchacinum. Die XXI. Decemb. Anno MDLXIII.* [Michael Sophianos, Paulus Kerzius, Nicasius Ellebodus, Elias Corvinus versei.] RMK III, 514. A sárospataki unikumpéldány Nizsnij Novgorodban van.

⁵³ SZÖNYI György Endre, *Titkos tudományok és babonák: A XV–XVII. század művelődéstörténetének kérdéseire*, Bp., 1978.

⁵⁴ JOHN DEE, *Monas Hieroglyphica Ioannis Dee, Londinensis, ad Maximilianum, Dei gratia Romanorum, Bohemiae et Hungariae regem sapientissimum, Antuerpiae, Guillemus Silvius typographus regius, 1564.*

humillime offero...” John Dee huzamos ideig való pozsonyi tartózkodása során bizonyára találkozott Purkircherrel.

1568-ban Zsámboky János a pomerániai Joachim Edelinget Purkircherrel együtt kalauzolta Pozsony városában és várában, amint erről Edeling verses művében beszámol:⁵⁵

Quo paulo post traiecto, sublimia nostris
Moenia Pisonis curribus inde patent.
Cum Purcirchero medico, Sambucus in urbe
Deprensos patria nos peramanter adit:
Quo ductore gradus altae conscendimus arcis:
Cernimus et pulchrum quicquid in arce fuit.

A későbbiekben főként Batthyány Boldizsár (1543–1590) barátai jártak Pozsonyban: a bécsi Elias Corvinus (1537–1602), a holland Hugo Blotius (1533–1608), a belga Charles de L’Écluse, humanista nevén Carolus Clusius (1526–1609) és 1573-ban az angol Sir Philip Sidney (1554–1586).

A bolhás-vers szerzőjét tehát egyaránt kereshetjük a pozsonyi kör tagjai, ismerőseik, illetve az őket meglátogató külföldiek között. Az utóbbiak közül leginkább a flandriaiak és a Rajna-vidéki németek jöhetnek szóba, hiszen, mint azt az előbbiekben bemutattuk, a legismertebb alliteráló, tautogrammás verseket kizárólag ők írták. Ennek alapján Nicasius Ellebodiusra is gyanakodhatnánk, hiszen ő a flandriai Casselban született. 1549-től 1554-ig a leuveni egyetemen tanult, ott, ahol a Collegium Porci neve miatt Placentius megírta a *Pugna porcorum*-ot. Ellebodius 1558-ban, a Németalföldön járatos Oláh Miklós hívására érkezett Magyarországra. Itt először a nagyszombati iskolában tanított, s 1560-tól kapott esztergomi kanonoki javadalmából mehetett el Padovába tanulni, 1561 és 1571 között. Ebben az időben azonban Ellebodiuson kívül még két flandriai érkezett Pozsonyba, Oláh Miklós meghívására: Guilhelmus Sulenius és Arnoldus Gerardus, akik korábban a római Collegium Hungaricumban tanultak. A nagyszombati jezsuita kollégium rektora, a szabados életéről hírhedt Johannes Seidel (1532–1574) ugyancsak Oláh Miklós érseknek köszönhetően került Pozsonyba, mégpedig országgyűlési szónoknak.⁵⁶

Bécsi, majd padovai diák volt 1547-ig az erdélyi szász Armbrust Kristóf is, aki 1555-től Pozsonyban mint kamarai főszámvevő dolgozott. Ő volt az, aki 1550-ben, az augsburgi birodalmi gyűlés idején *A gonosz asszonyemberek erkölcséről* címmel asszonycsúfolót szerzett és nyomtatásban is kiadatta. Őróla is elképzelhető, hogy megírhatta a bolhás-epigrammát. A német mellett latinul és magyarul egyaránt tudott, Pozsonyban élt, irodalmi ismeretekkel rendelkezett, s láthatólag a populáris dolgok is vonzották. A többiek talán – így Ellebodius is – idegenkedtek volna attól, hogy magyar szitokszót szőjenek epigrammájukba. Minthogy az erotikus bolha-versek metaforikus értelműek, ezért a

⁵⁵ Joachimi EDELINGI Pomerani *Iter Pannonicum* [1568] = Nicolaus REUSNER, *Hodoeporicon sive itinerum fere orbis Lib. VII*, Basileae, 1580 (APPONYI Sándor, *Hungarica*, I. Bp., 1900, 477. szám, 321–323).

⁵⁶ BITSKEY István, *A római Collegium Germanicum–Hungaricum és a magyar ellenreformáció kezdetei*, ItK, 87(1983), 131–132.

drasztikus bolha-vers esetében is gondolhatunk arra, hogy a pozsonyi fajok valójában az ismeretlen szerző pozsonyi ellenségeire utalnak. Ezek pedig az ott élő magyarok közül valók lehettek, nekik szólhat a *bestia kurvafia* szitokszó.

Summa summarum, úgy véljük, hogy a bolhás-epigrammát esetleg az egyik Pozsonyban élő flandriai vagy talán Armbrust Kristóf írhatta. Az epigramma leginkább 1563 szeptemberében, Pozsonyban, a Miksa koronázása idején rendezett szórakoztató alkalmon válhatott ismertté. Ez a szöveg az 1566-os győri táborozás idején már háromszólamú feldolgozásban került August Nesor kezébe. Jobb híján ez lett számára a hadizsákmány, amelyet Münchenbe visszatérve magával vitt. Az érdekes verszet Lassus figyelmét is felkeltette, s az 1567–1569 közötti években motettát készített belőle, amely aztán az 1570-ben, Párizsban kiadott kóruskönyvben chansonként látott napvilágot. Lassustól nem volt idegen a nyelvek egymással való elegyítése, hiszen Vilmos herceghez jómagá is úgy írta leveleit, hogy bennük folyton keverte a latin, az olasz, a francia és a német nyelvet.⁵⁷

Újabbban érkezett a híradás arról, hogy a német filológia továbbra is a téves úton halad. Kiss Farkas Gábor az Irodalomismeret 1999-es évfolyamának hasábjain személyes élmények alapján számolt be arról, hogy a készülő új kiadás sajtó alá rendezője milyen megfigyeléseket talált ki a *bestia kurvafia*-ra.⁵⁸ A három verzióból az első már Boettichernél megvolt, ám az új kiadó a francia *curve* (görbe) szót immár a normandiai -ffy *suffixum*mal toldaná meg az értelmezés kedvéért. Ő azonban felvet egy új megoldást is: a *curvafia* a Hérodotosznál előforduló *kyrbasia*, azaz hegyes perzsa süveg, hiszen szerinte a szó közepi hosszú *s* betűt könnyen összetéveszthették az *f* betűvel. A magyar szitokszóval való azonosítás szóba sem került, pedig Lukin László évtizedekkel ezelőtti levelet írt ez ügyben a Lassus-kiadás szerkesztőinek.

Össze kell tehát szednünk bizonyítékainkat, hogy az új kiadás szerkesztőjét meggyőzzük arról, hogy a versben szereplő „*Bestia kurvafia*” kifejezés egy jól adatolható magyar szitkozódó formula (*aliquem bestiam et meretricis filium nominare; jemanden bestie und hurensohn nennen*).⁵⁹ Ugyancsak bizonyítanunk kell, hogy a Posonienses Pozsony városára utal, s így nem véletlenek a *p* betűs alliterációk sem.

E szitok egyik legkorábban feljegyzett változatát a *Dubnici krónika* őrizte meg, amelybe belefoglalták egy ismeretlen, 14. századi minorita szerző beszámolóját Lajos király hadjáratairól.⁶⁰ Eszerint Lackfi Pál az 1355. esztendőben a Szent Lőrinc ünnepét követő napon Zürich közelében megütközött a svábföldi németekkel. A négyszáz magyar íjász a csatában ezt kiáltva: Szent királyok, segítsetek! – nagy győzelmet aratott. A menekülő németek így könyörögtek: „O, lieber Herr, foh mich, nicht töt' mich!” (Azaz: Óh, kedves uram, ejtsél foglyul, ne ölj meg engem!) A magyarok azonban vészes kardot villogtatva fejük fölött, elcsapták kezüket és fejüket, mondván: „Vesztég kurvanöfia szájos német, ivtátok vérenköt, ma isszuk ti vértetek!”

⁵⁷ Howard M[ayer] BROWN, *A reneszánsz zenéje*, ford. KARASSZON Dezső, Bp., 1980, 340.

⁵⁸ KISS Farkas Gábor, *Bestye bolhák*, Irodalomismeret, 1999/3–4, 167–168.

⁵⁹ Paolo AGOSTINI, *Adalékok a kurva szó etimológiájához*, Magyar Nyelv, 87(1991), 206–211.

⁶⁰ *Chronicon Dubnicense*, rec. et praef. M. FLORIANUS, *Historiae Hungaricae Fontes Domestici*, Volumen III, Quinque-Ecclesiae, 1884, 167.

A magyarok régen a külföldiek előtt is híresek voltak káromkodási szókincsükről. 1425-ben, Zsigmond király idejében, Oswald von Wolkenstein (1377–1445), az utolsó német Minnesänger is megfordult Pozsonyban, s több verset szánt itteni élményeinek. Az egyikben a bolhákat mint hétlábú gyermekeket említi. A „Sich manger freut” kezdetűben pedig egy balul végződött légyottját mondja el.⁶¹ Egy vénasszony egy felajánlkozó nő üzenetét hozza, Oswald feleségével összevész, s azon ürüggyel, hogy a Szent Lőrinc templomba indul, szobára megy. Ám amikor a vetett ágyba a nő mellé feküdne, négy magyar botokkal támad rá, e szitokkal köszöntve: Fíkd ebanyádat! (Viegga baniadat). Ugyanebben az időben Rotenburgi János nyelvmestere is hasonló szidalmakat jegyzett fel: Fékom húgodat – Fékd ebanyádat (Phecum hugodat – Pheg eb anyadot).⁶² Oswald bánja, hogy hitt a vénasszonynak, akit éppúgy a tengerbe kívánna vetni, mint a Lassus-chanson szerzője a bolhákat. Az 1525 júliusában tartott, botrányokkal terhes hatvani országgyűlésnek fennmaradt egy német nyelvű leírása, amelynek jegyzője érdekesnek tartotta, hogy az ott hallott magyar szidalmakból is idézzon: „Tysehath Feleschige parasna Lengel por Kurwa fy patykarusch; das ist so will auff deutsch als Sechczehn hueren und Pollakysch payrisch huerenkindt und appotekern.” (Azaz: Tizenhat feleségű, parázna lengyel pór kurvafi patikárius.)⁶³

Ez a szitok azután a 16–17. században olyan gyakran előfordul a különböző írott forrásokban, hogy csak ízelítőt adunk belőlük. Az ismeretlen szerzőjű s a 16. században nyomtatásban is megjelent, Balassi Menyhárt árultatásáról szóló komédiában a következőképpen: „Bestye áruló kurvafi gondoljon vélek” (I. rész végén), „Nagy dolog az, bestye kurvafiáé” (VII. rész elején), „De az bestye kurvafi” (VII. rész végén).⁶⁴ Balassi Bálint 1583. szeptember 12-én írt, nevezetes feleletében pedig így szól: „Erre azt felelem, hogy hazudtak tisztességemben praktikáló ároló kurvájok és beste kurvafiajok!” Vagy egy 1586-os levelében: „...nemhogy valami pór fitta fentő rossz bestye kurvafi, de még...” Ecsedi Báthory István 1592-ben írja: „...az bestye áruló kurvafia Forgách [Zsigmond].” Homonnai Drugeth Bálint írja 1607-ben: „az tisztességemben praktikáló bestye híres kurvafiának mondta.”⁶⁵ Egy török zászlósága 1589-ben írott becsmérítő levelében már rutinosan használja a magyar szitkot: „...bestye kurvafia, azért utánom ilyen levelet írtál?”⁶⁶

Fellapozva a német alapossággal készült *Orbis Latinus* című kötetet, amely Európa városainak ókori és középkori latin elnevezéseit tartalmazza,⁶⁷ egyedül a magyarországi

⁶¹ ZEMPLÉNYI Ferenc, *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998, 110.

⁶² *Ó-magyar olvasókönyv*, összeáll. JAKUBOVICH Emil, PAIS Dezső, Pécs, 1929, 283–284.

⁶³ Johann Christian ENGEL, *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*. II. Theil. Halle, 1798, 44.

⁶⁴ *Magyar drámaírók 16–18. század*, kiad. NAGY Péter, Bp., 1981, 99, 113, 116.

⁶⁵ SZABÓ Géza, *Balassi Bálint nyelvváltsága*, ItK, 1989, 562–565.

⁶⁶ *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény*, II, A 16. század magyar nyelvű világi irodalma, szerk. és sajtó alá rend. JANKOVICS József, KŐSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Balassi Kiadó, 2000, 1052.

⁶⁷ GRAESSE–BENEDICT–PLECHL, *Orbis Latinus: Lexikon lateinischer geographischer Namen des Mittelalters und der Neuzeit*, III, Braunschweig, 1972, 196.

Pozsony az, amelynek Posonium elnevezéséből a Posoniensis képezhető a valamihez való tartozást kifejező, -ensis melléknévképzővel. Pozsony magyar, latin és német Pressburg neve számtalan történeti forrásban, térképen, metszeten, röplapon szerepel, hiszen 1541 után évszázadokig Magyarország fővárosa, országgyűlések és királykoronázások színhelye volt.

Összegezve az elmondottakat, úgy gondoljuk, hogy a bolhás-epigramma első változatában kétségtelenül egy magyar szitkozódás és Pozsony városának latin neve rejtőzik, így a tudományos szempontok azt követelik, hogy Lassus művei új kritikai kiadásának jegyzeteiben ez az azonosítás helyet kapjon. Javasoljuk azt is, hogy a versnek a hexameter és a pentameter versmértékben váltakozó sorait az epigrammák tördelése szerint közöljük.

Orlando di Lasso bolhás-motettája tehát adalék a magyar káromkodástörténethez, a szójátékok 16. századi divatjához, a pozsonyi humanista kör poétai tevékenységéhez és a bolhák rovtartani tanulmányozásához.

Végül Lassus magyarországi recepciójának egy szép emlékével zárjuk mondandónkat. A szlovák nemzetiségű, de hungarus-tudatú Hranicai Mátyás (1569–1618 után), aki a sziléziai Brieg kollégiumában tanult, majd Nyitra és Turóc vármegyében volt lutheránus lelkész, egy Eber-féle *Calendarium historicum*ot használt följegyzéseivel. Egyik június 13-hoz írt feljegyzése Lassus haláláról emlékezik meg, tévesen 1593-ra datálva (1594 helyett), s 73 évet megértnek mondva (63 helyett), ám szép méltató szavakkal:⁶⁸

„Anno 1593. Excessit e vivis Orlandus de Lasso, musicus et componista (ut vocant) praestantissimus, cujus similem an orbis terrarum, intra mille, et amplius, annos, habuerit valde dubito. Tales enim concentus musicos depromsit, qui non modo animos hominum mirifice delectarent, sed etiam corpora, aliquo modo, moverent, et afficerent, et miro artificio concentum, ad sententiam textus, accomodavit, ut omnibus artem intelligentibus, esset admirationi. Cujus compositiones qui contemnit, eum ego ad Scythas barbarissimos relegandum censeo. Attigit Orlandus aetatis annum 7gesimum tertium. Mortuus est Monacii 13. die Junii.” (Magyarul: Az 1593-as esztendőben: Kilépett az élők sorából Orlando di Lasso, a jeles muzsikusz és komponista [amint nevezték], akihez hasonlót a földkerekség, ezer és azon felüli esztendőn belül, hogy hordott volna-e, nagyon kétkeltem. Ugyanis olyan zenei összhangzatokat hozott létre, amelyek nem csupán az emberek lelkét gyönyörködtethetik csodálatosan, de a testüket is, jókora mértékben, megindíthatják és eltölthetik, és csodás mesterséggel az összhangzást a szöveg értelméhez rendelte hozzá, hogy minden művészetet értőnek csodálatára lehet. Aki az ő szerzeményeit megveti, azt én a barbár szkiták közé üzetésre valónak gondolom. Orlando hetvenhárom esztendőt ért meg. Münchenben halt meg június 13-án.)

⁶⁸ SZELESTEI N. László, *Hranicai Mátyás (1569–1618 után) bejegyzései egy Eber-féle Calendarium historicumban = Lymbus: Művelődéstörténeti tár*, IV, Szeged, 1992, 10.

EDDIG ISMERETLEN KAPCSOLATOK A CSOKONAI CSALÁDBAN

„...mily tapogatózó eljárás folyik még mindig korának legjelesebb költője Csokonai Vitéz Mihály eredetének, honnanvaló származásának és családja történetének felderítése körül, valóban nem szabad csodálkoznunk, hogy az élet és jellemrajz 1000 koronás pályadíjjal kecsegtetett verseny – meddő maradt...”¹ Bármilyen hihetetlen, de az 1906-ban íródott gondolatok mögötti szomorú valóság nem sokat változott. Kétségtelen tény, hogy Csokonai költészetét, életét, „jellemét” kiválóan ismerjük, családjával kapcsolatban is egyre kevesebb a feltáratlan anyakönyvi adatok száma; genealógiai hibák és téves következtetések azonban Szilágyi Ferenc összefoglaló munkájában² ugyanúgy megtalálhatók, mint Kilián Istvánnak a családra vonatkozó tanulmányában.³

Ami alább következik, egy genealógiai munka kapcsán került napvilágra, s ha már így történt, őszinte örömmel tölt el, hogy a tárgyban eddig még nem ismert adatokat tehetek közzé.

A szadai tanító

A *Szada lakosságának genealógiája* című kézirat készítése közben találok először Csokonai József rektor nevével. Engem is, mint másokat, egy ilyen név esetében legelőször is az érdekelt, milyen rokon kapcsolat van nagy költőnk és a szadai református tanító között.

A kérdésre adandó válasz tekintetében sehol, semmilyen eligazítást nem találtam.⁴ Egyedül Szilágyi Ferenc említett munkája tájékoztatott a szadai tanító és a költő rokonságáról, s ezt a kapcsolatot alátámasztandó a szerző közölte Csokonai József Emich Gusztáv részére írott lemondó nyilatkozatát (lásd a következő lapon).⁵ A költő József nevű öccsének ugyancsak József nevű fia – aki Szilágyi szerint a szadai tanító – 1802. február 12-én született.

¹ SZABÓ Zsigmond, *A Csokonai-család története*, Csokonai Lapok, 1906, 131.

² SZILÁGYI Ferenc, *Csokonai Vitéz Mihály összes költeménye*, Bp., 1975, I, 295.

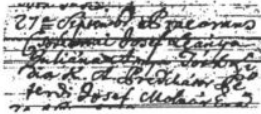
³ KILIÁN István, *Adatok a Csokonai család történetéhez*, Déri Múzeum Évkönyve, 1976, 406.

⁴ ZOLTAI Lajos, *Adatok a Csokonai család életéhez*, ItK, 1905; KARDOS Albert, *Csokonai atyja*, Magyar Helikon, 1927; VARGHA Balázs, *Csokonai emlékek*, Bp., MTA ITI, 1960.

⁵ OSZK, Athenaeum Irattár, Irattár 3.

elején kezdte, több helyen folytathatta, ahonnan azután felnőtt gyermekeivel 1827-ben Szadára került.

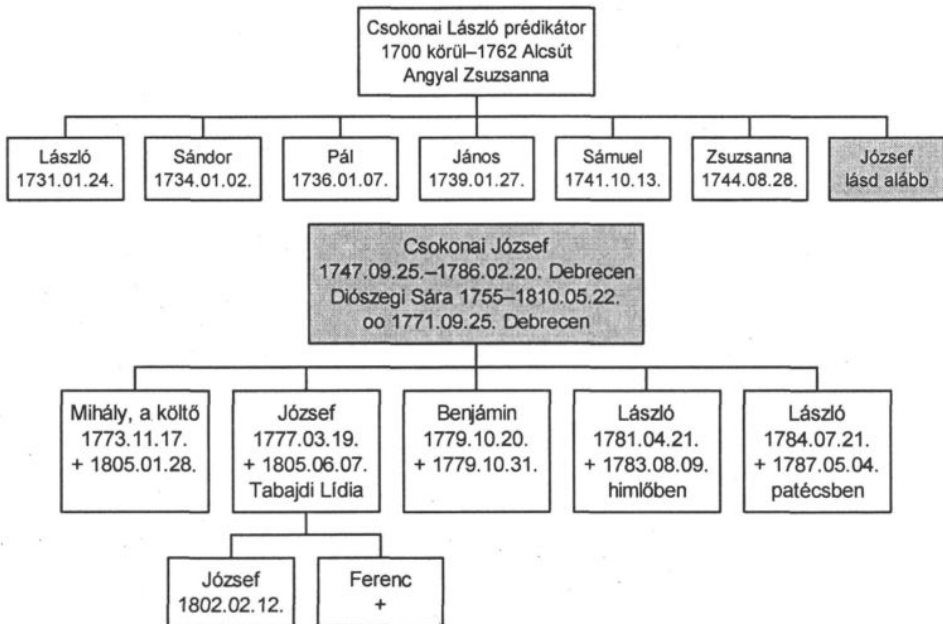
Egy másik témára kutatva, a mogyoródi református lakosság vizsgálata közben találtam a következőt:⁷

Helyesen láttuk. Pályafutását mint praerans (előkönyörgő) kezdte Mogyoródon, itt született 1837-ben elhunyt leánya, Julianna. Innen a szomszédos Fótra került, ahol a többi gyermeke született,⁸ majd rövid hévízgyörki tartózkodás után, 1827-ben Szadára, ahol még 70 évesen is tanított.

Most már igencsak érdekes az az alapkérdés, milyen rokoni kapcsolat van Csokonai Vitéz Mihály és a szadai tanító között, milyen alapon írta utóbbi a nevezetes lemondó nyilatkozatot.

Az átláthatóság kedvéért nézzük meg a költő családfáját:

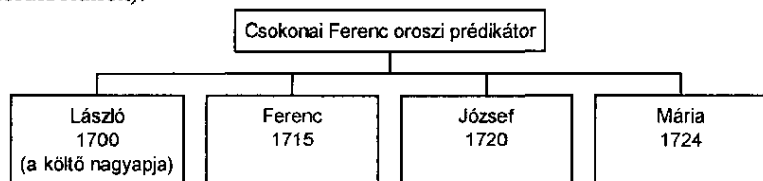
⁷ Mogyoródi református keresztelési anyakönyv, 1808. év. „27^a September Praeorans Csokonai Josef Leány Juliá'na. Anyja Tóth Lídia. K. A. Predikátor Peterdi Josef Molnár Éva.”

⁸ Lásd az egyesített családfát.

Azt hiszem, világosan látszik, ha a szadai tanító László, a költő nagyapja ágán rokon, akkor csak a költő apjának valamelyik fiútestvérétől származhat. De ez nem biztos, hiszen ezekről a fiúkról nem tudunk, ám Lászlónak voltak testvérei, akikről többet tudunk!

Az előző generációról ismeretes, hogy legkorábról, az 1700-as évek elejéről két Csokonai Ferenc prédikátort is ismerünk. Az egyikük 1711 előtt felső-szakállasi lelkész, 1711. május 12-től 1713-ig a Pozsony megyei Réte református lelkésze, 1720–1726-ig keszi pap, 1723–1733 között Apácaszakállason találjuk. 1738-ban jelen volt egy szakállasi pap temetésén. 1712. március 12-én Sámuel nevű fia született Rétén.⁹

A másik Ferenc, mondhatjuk úgy, hogy a mi Ferencünk – hiszen ő a költő dédapja – orosz lelkész volt. Az imént idézett munka is említi őt mint a barsi egyházmegyében található Kis-Szecse tanácsbíráját, 1712-ben. Több gyermekéről tudunk¹⁰ (a születési dátumok körülbelüliek):

Ha tehát nem a költő nagyapja ágán valósult meg a rokonság, akkor annak valamelyik testvére, Ferenc vagy József is lehetett a szadai tanító őse. De hol keressük a leszármazottakat? Néhányuk talán a lelkészi és a tanítói pálya hagyományát folytatta, és Debrecenben is tanult, akkor pedig valami eligazításfélét találhatunk a kollégium könyveiben.

Három Csokonai József tanult Debrecenben.¹¹ 1743. április 23-án kezdte tanulmányait az első. Róla egyelőre csak annyit tudunk, hogy később, 1750–1752 között Cegléden volt tanító.¹² 1776-ban iratkozott be a II. osztályba a naszályi születésű, akkor már nő, második Csokonai József. 1778. március 30-án kezdte tanulmányait a harmadik József, aki Hajdúszováton született. Kilétét, szüleit, rokonságát nem sikerült meghatározni, mert a szováti anyakönyv első, 1735–1783-ig terjedő kötete elveszett, a későbbiekben pedig a szováti anyakönyvekben a Csokonai név nem fordul elő.

Naszály új helyszín, mégpedig az „öreg” Csokonaiak csallóközi tevékenységi területének szomszédságában. Mit mondanak a település anyakönyvei?

Id. Csokonai József – a fenti naszályi születésű ifj. József, debreceni diák apja – 1754–1771 között volt lelkész Naszályon. Az életéről és tevékenységéről megemlékező rövid írás¹³ homályba burkolja személyét, és nem követi pontosan az anyakönyvben feljegyzett eseményeket. Furcsa ember lehetett, annyi bizonyos; hiányosak ugyanis az anyakönyvi feljegyzések, évekig egy sort sem anyakönyvezett, nem tudni, hogyan vezette

⁹ ASZTALOS Miklós, *A Pozsony megyei Réte református egyházának feljegyzései és keresztielés könyve 1701–1717*, Pécs, 1924.

¹⁰ A ceglédi református lelkészi hivatalban őrzött feljegyzésekből; Lizik Zoltán szíves közlése.

¹¹ A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárának szíves közlése.

¹² Lizik Zoltán szíves közlése.

¹³ TIMÁR Ágnes, *Szülfalum egyháztörténete*, Naszály, 1993.

a reá bízott lelkeket. 1771-ben különös nyavalyájára hivatkozva nem folytatta tovább a tevékenységét, de a faluban maradt. Valószínűleg súlyos feledékenységgel járó, idegrendszeri problémái lehettek. 1781-ben feleségével együtt még keresztszülők voltak, 1783 februárjában azonban az asszony már mint özv. Csokonai Józsefné egyedül keresztanya. Csokonai József halála tehát 1782-re tehető. Apja állapotának rosszabbodása hazahozta a már tanítóskodó ifj. Józsefet feleségével, Matolcsi Máriával együtt. Nem tudjuk, hogy életben találta-e még apját, mire a naszályi tanítói állását sikerült elintéznie, de azt igen, hogy 1783. március 11-én Naszályon megszületett a legifjabb Csokonai József, a későbbi szadai tanító.

Az 1770-es években Debrecenben tanuló két Csokonai József közül az egyik Sárrettudvariba került tanítónak. Az 1780-ban tanítani kezdő József csakis a naszályi születésű lehetett. A szováti csak 1778-ban kezdte a tanulást, neki az 1780-as kinevezés még korai lett volna. Ha tehát a naszályi Csokonai Józsefről van szó, akkor ő megövegyült (emlékezzünk rá, hogy nősen iratkozott be a II. évfolyamra), mert 1780. január 26-án Sárrettudvariban feleségül vette Matolcsi Máriát. Röviddel ezután Gáborjánba helyezték, ahonnan hirtelen eltűnt, s a Tiszántúli Egyházkerületben többé nem is került elő. Nem is bukkanthattunk rá, hiszen feleségével együtt visszatért Naszályba. Apja egyre romló egészségi állapota is hazahívhatta, vagy egyszerűen csak otthon akarta folytatni a tanítóskodást. Talán az előbbi elképzelés közelebb áll a valósághoz, mert 1784-től már sógora, Egresi János a naszályi tanító. Ifj. Csokonai József jobbnak látta talán, ha özvegy édesanyja Erzsébet lánya gondoskodása alatt marad.

Ami idősebb Csokonai József naszályi lelkész személyét illeti, ő nem volt más, mint a költő nagyapjának, Lászlónak 1720 körül született öccse. Ő az, aki 1743-tól Debrecenben tanult – nem véletlen, hogy fiát is Debrecenbe küldte tanulmányai befejezésére –, 1750–1752-ig Cegléden tanítóskodott, majd naszályi lelkész lett.

Vajon megkereste-e Debrecenben az 1776-ban ott tanuló ifj. naszályi Csokonai József első unokatestvérét, Csokonai József chirurgust? Minden bizonnyal; és az ő gyermekeik, egyrészt a majdani szadai tanító, másrészt Csokonai Vitéz Mihály költő pedig másod-unokatestvérek voltak. A rokonsági fok pontos megállapítása, valamint a lemondó nyilatkozat két igen fontos következtetésre ad módot:

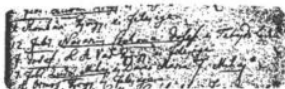
1. 1843-ban (a nyilatkozat kelte) – most már ismerve és tudva, hogy a nyilatkozó nem László családjából való – László családjának utolsó leszármazottja, az 1802-ben született József már nem élt.

2. Debrecenben, a Péterfia u. 957.-ben lakó, éppen 75 esztendőes Csokonai Vitéz Ferenc sem László vagy József, de még a mi legidősebb Ferencünk ágán sem lehet rokon, hiszen akkor neki is nyilatkoznia kellett volna.

Az unokaöcs

A szakirodalomban egyszer sem találkoztam azzal a ténnyel, hogy a költő öccse, József Bagaméren jegyző (nótárius) volt. Lehet, hogy később, még hátralévő három élet-

évében ispán lett, de fia születésekor, mint azt az alábbi anyakönyvi részlet is bizonyítja,¹⁴ 1802-ben jegyző volt.

Mit tudunk valójában a legfiatalabb Józsefről?

1. Az a feltételezés, miszerint ő a szadai tanító – mint láttuk –, megdőlt.

2. A másik elképzelés szerint – mert valós bizonyíték nincs rá – ő volt az a színész, sűgő Csokonai Vitéz József, akiről hátrahagyott néhány munkáján kívül semmit sem tudunk. Kilián István is ezt fogadta el,¹⁵ azonban leszármazottjának tekinti a Debrecenben, 1875-ben született Csokonai Vitéz Mihályt; s mivel ez a feltevés téves (a későbbiekben még visszatérünk rá), eleve kétségeink vannak az elképzelést illetően.

3. A Dunamelléki Református Egyházkerület schematizmusa szerint¹⁶ 1844-ben Alsó-Vasadon van egy Csokonai József nevű tanító. 1849-ben Mogyoródra, majd Veresegyházra kerül, ahol 1858-ban nyugalomba vonul, de 1867-ig Veresegyházon él. Személyével valami nem volt rendben. Ha már 1844-től tanított, akkor miért lett 1854-ben újra „segéd iskolai tanító” Veresegyházon, majd mogyoródi rektor és 1858-ban nyugalmazott tanító? Ez csak mellékes kérdés, személyével nem ezért foglalkozunk. A Ceglédről kapott jegyzetek¹⁷ szerint ez a Csokonai József (felesége Papp Erzsébet) volt a szadai tanító és természetesen az 1802-ben született unokaöcs. A bagaméri József és a szadai tanító összekapcsolása még kísért; a szadai tanító említése viszont figyelmet érdemel, hiszen valójában annak 1817-ben Fóton született fiáról van szó.

4. A debreceni református anyakönyvekben gondosan alá vannak húzva a Csokonai családdal kapcsolatos bejegyzések. Egyet kivéve. Talán átsiklott felette a kutató tekintet? Halálozás 1841. augusztus 6-án: de 9 órakor elhunyt a Péterfia u. 452.-ben Csokonai József 40 esztendőös korában, mellvízkórban. Nagyon elgondolkodtató adat és időpont. Életkora alapján éppen ő lehetne a költő unokaöccse, s ha így van, akkor László ága kihalt, és József ágán a család legidősebb élő tagja a szadai tanító.

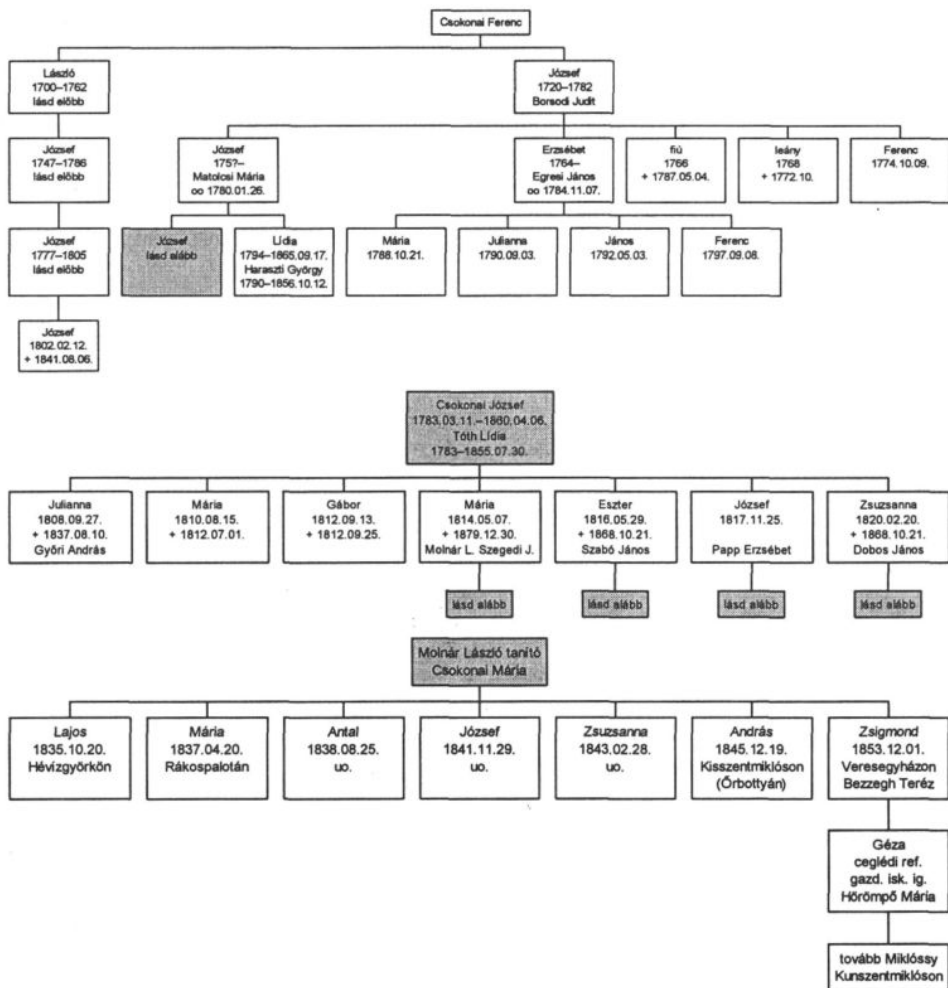
Tekintsük át László és József egyesített, László ágán kivonatos családfavázlatát:

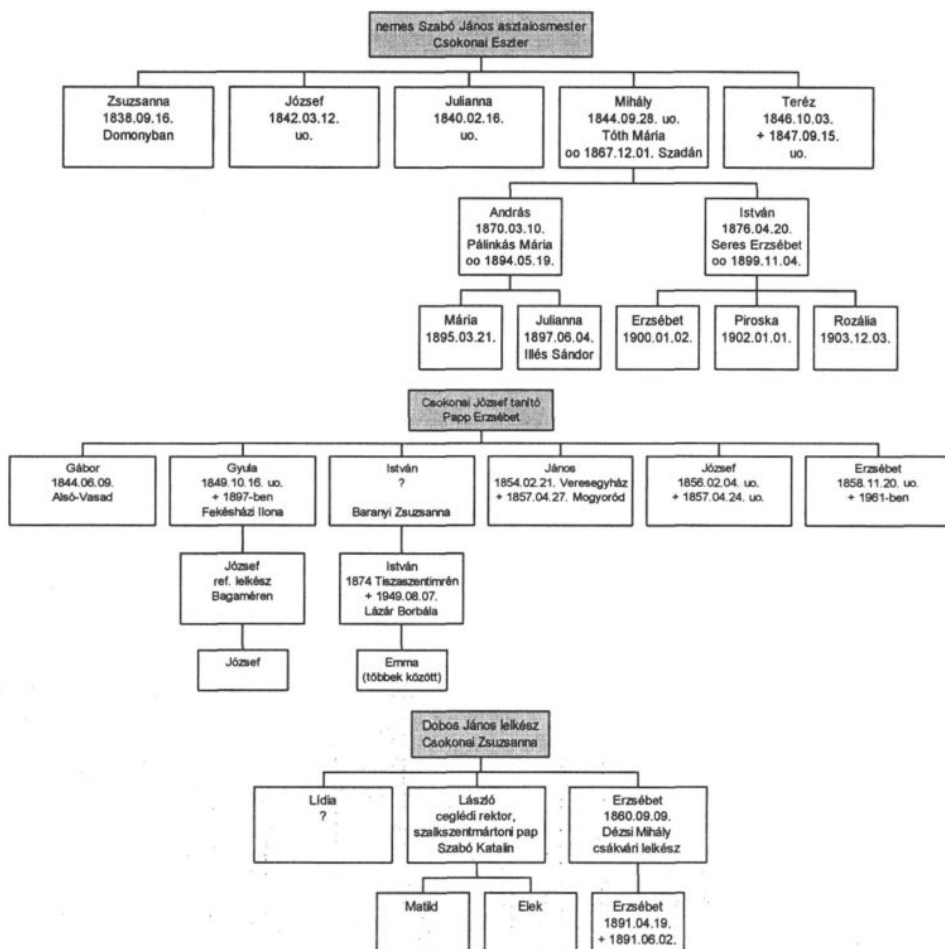
¹⁴ A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárának szíves közlése. „12. Febr. Notarius Csokonai Josef és Tabajdi Lidia f. Josef. K. A. Vas György és felesége.”

¹⁵ KILIÁN, i. m.

¹⁶ A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárának szíves közlése.

¹⁷ A ceglédi ref. lelkészi hivatalban lévő feljegyzésből Lizik Zoltán szíves közlése.

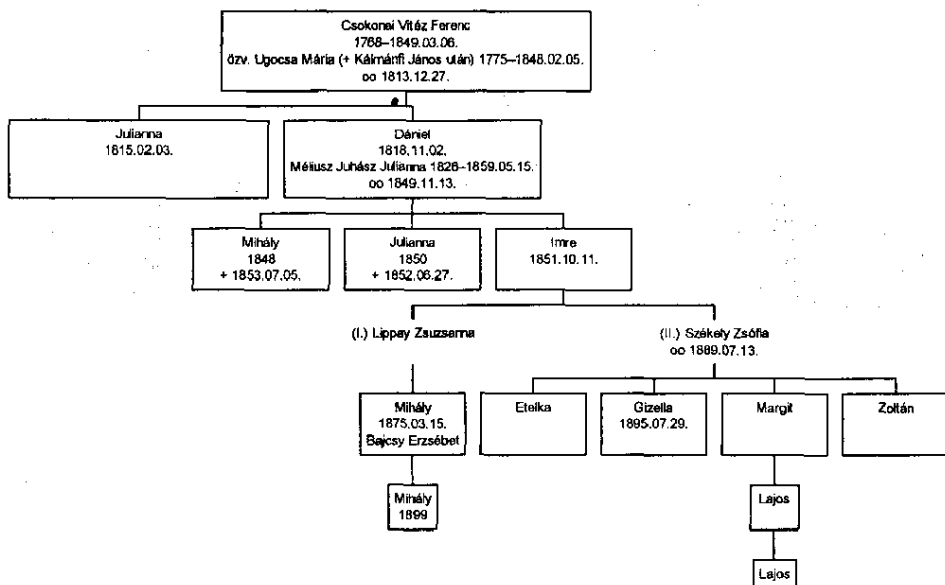
Csokonai Vitéz Ferenc

Minden igyekezetem ellenére sem sikerült kiderítenem, hogy 1768-ban (halálozásakor megadott kora alapján visszaszámolt dátum) Csokonai Ferenc hol és kinek a gyermekeként látta meg a napvilágot. Szinnyei¹⁸ annyival intézi el a kérdést az 1875-ben született Mihály szócikkében, hogy „A költő Csokonai Vitéz Mihály atyai nagybátyjának Ferencnek leszámazottja.” A baj csak az, hogy a költő apjának Ferenc nevű testvére nem volt, arról nem is beszélve, hogy a nagyapa 1762-ben elhunyt. Ennek a ténynek az ismeretében gondolhatta úgy Kilián István, hogy az 1875-ben született Mihály őse közelebbi család-

¹⁸ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*.

tag lehetett, talán éppen az „unokaöcs”, akit más „szabad” József hiányában a színészsúgóval azonosított. Pedig tévedett, az említett Mihály valóban Ferenc leszármazottja.

Ha tehát Ferenc a Csokonai család közelebbi rokona, akkor csakis az 1715 körül született Ferenc leszármazottja lehet. Erre egyelőre semmi bizonyíték sincs, s meg kell elégedni Ferenc alábbi családfájával:

Életkorából adódóan valószínűleg már özvegyen kötött házasságot Ugocsa Máriával. (45 éves volt.) Az anyakönyv szerint 1813-ban a Mester utcai iskolában tanító, de tudjuk, hogy korábban Hajdúhadházon volt rektor, majd Tiszaugaron jegyző. Lehetséges, hogy az 1715 körül született Ferenc unokája? Mindenesetre az egyesített családfába László és József leszármazottai közé szinte bekívánczik (a hiányzó egy generáció ellenére is) a fenti táblázat. Ám ha Ferenc rokon lett volna, akkor ugyanolyan másod-unokatestvére lett volna a költőnek, mint a szadai tanító.

Kérdés, hogyan találta meg Emich az általunk felvázolt rokoni kapcsolatot a szadai rektorral? És miért nem találta meg Ferencel, ha volt? Gyanítom, hogy nem ilyen alapon jutott el Csokonai Józsefhez.

A Szadával szomszédos Vereasegyház, de maga Szada is, akárcsak Fót, fontos szerepet játszott a reformkorban a pesti magyar értelmiség életében.¹⁹ Eleinte Karacs Ferenc rézmetsző vereasegyházi szőlőjében vitatták meg az irodalmi élet eseményeit Fáy András, Döbrentei Gábor, Szemere Pál és mások. Később Fáy is vásárolt egy szőlőt, és nála is megfordultak a kor nagyjai, közöttük Kölcsey Ferenc is. Fáy társasága 1832-ben Fótra tette át székhelyét, ahol Fáy Vörösmarty Mihály szomszédságában vásárolt szőlőskertet.

¹⁹ HORVÁTH Lajos, *Vereasegyház: Írók, szőlők, zsellérek*, Vereasegyház, 1977.

E korántsem teljes felsorolással csak e vidék pezsgő irodalmi életét szeretném érzékeltetni. Eközben Fóton, majd Szadán élt Csokonai József tanító is. Karacsék, Fáyék és irodalmár barátaik hírből vagy személyesen is ismerhették.

Karacs Ferenc Mária nevű leányának férje, Körneyi Lajos református lelkész volt (többek között Alcsúton), testvére, Körneyi István²⁰ pedig szadai lelkész 1812–1853-ig, éppen Csokonai egész szadai működése alatt. (Maga Fáy András is Szadán kötött házasságot!) Körneyi István szadai lelkész lányát Dobos István veresegyházi református tiszteletes vette nőül, annak a Dobos Jánosnak a testvére, aki második feleségét, Csokonai Zsuzsannát Szadáról viszi majd Ceglédre. Ez utóbbi esemény már az „Emich utáni” időkből való, de ennek ellenére gondolom, így is érthető, amit mondani szeretnék: nevezetesen az, hogy a magyar irodalmi értékek kiadását és gondozását felvállaló Emich az akkori literatúra fent említett képviselőitől értesülhetett arról, hogy Csokonai Vitéz Mihály rokona – és éppen József – Szadán tanító.

Találkoztak-e, beszélgettek-e a rokonsági fokról, tudtak-e az 1841-ben Debrecenben elhunyt Józsefről, Emich nyomozott-e egyáltalán Debrecenben, s ha igen, találkozott-e Csokonai Ferencel? Megannyi kérdés, amelyre nem ismerjük a választ. Az akkori viszonyok között Emich talán a legegyszerűbb megoldást választotta: a 60 esztendőes szadai tanítóval megíratta a lemondó nyilatkozatot, s ezzel a maga részéről tisztázottnak tekintette készülő kiadványterveinek jogi alapját. Ez utóbbi feltételezés azért fontos, mert Csokonai József nyilatkozata nem zárja ki Ferenc rokonságát a családdal! Ám erre csak akkor tudunk válaszolni, ha Ferenc felmenőit sikerül megtalálni.

Kérdőjelek bőven akadnak még, de két dolog kétségtelen bizonyítást nyert:

1. a szadai tanító nem Csokonai Vitéz Mihály öccsének 1802-ben született fia;
2. az 1875-ben született Csokonai Vitéz Mihály Csokonai Vitéz Ferenc leszármazottja.

Közben pedig felszínre került a szadai tanító népes családja és leszármazottai, a nasszályi családrész, és egy 1841-es debreceni haláleset, mely talán a valódi unokaöcs elmúlását jegyezte fel.

²⁰ Karacs Zsigmond szíves közlése.

EGY TÖRVÉNYTELEN ÍRÓ

Tévedések Laczkó Géza életrajzában

A szomori és somodori Pázmándy család történetének kutatója előbb-utóbb szükségképpen eljut Laczkó Gézához, a Nyugat első nemzedéke nagy műveltségű „tudós írójához”, hiszen ő is ennek a történelmi nevet viselő családnak a vér szerinti leszármazottja, de mivel törvénytelen gyermek volt, nem viselhette apja nevét, s nem részesülhetett az örökségből sem. Ifjúkorában lázadozott is emiatt, és mindent elkövetett, hogy visszaverkedje magát a történelembe, amelyből érzése szerint kidobták. Végül azonban le kellett számolnia a dzsentricsaládhoz fűződő illúziókkal.

Önéletrajzi regényeit át- meg átszövik a törvénytelen gyermek sorsából fakadó érzések és gondolatok. Országossá nő s a nemzeti lét meghatározójává válik ez az életérzés. „Mintha Magyarország is törvénytelen gyerek volna, Ausztriának nevezik, pedig a neve: Magyarország!” – írja egy helyen a *Királyhágó* című regényében. Amikor a törvénytelen ország törvénytelen fiaként Genfben járt, s kereste azt a helyet, ahol Erzsébet királynét meggyilkolták, keserűen kellett tapasztalnia, hogy a magyar királynéra nem emlékeznek, csak az osztrák császárnéra. Érthető, hogy hazafelé jövet a magyar határhoz érve, magyar szót hallva a magyarságtudatról így elmélkedik: „A magyar határ... a népek idegen csobogású roppant tengerében egy kis szigetet ölel körül... egy kis sziget, árva, sovány, szegény »törvénytelen« országocska a »jó családból származó« gazdag, sok rokonú kövér nagy országok között... és nem lehet másképp, ezt a sorsot vállalni kell... franciának, németnek lenni szerencsés állapot, magyarnak lenni: tett, elszántság és csak-azért-is vállalás!!!”

Ez a nemzettudat idegen hatalom árnyékában, veszélyeztetett történelmi körülmények között tiltakozásul jogos nemzeti büszkeséggé válhat. Amikor arról volt szó, hogy az érettségi után bekerülhet az Eötvös Kollégiumba, ha megtanul németül vagy franciául, Laczkó Géza (a regényben Lányi Dénes) természetesen a franciát választotta, s a német nyelv tanulása ellen önérzetesen tiltakozott mondván: „Sokkal több benne a Szillánghy-vér, semhogy a német műveltség csatlósává lehessen. A detronizáló nagyapa unokája mint a der-die-das öre, nevetséges.”

A *Királyhágó* című regényében többször emlegeti a 48-as hősöket, s köztük nagyapját. Büszkén mondta, hogy „nagyapja elnökölt azon a nevezetes országgyűlési ülésen a debreceni Nagytemplomban, amikor kimondták a legendás 48-as idők hősei a Habsburg-ház detronizálását.” S a gyanútlan olvasók, még az irodalomtörténészek is elfogadják igaznak, amit olvasnak, pedig tudni kellene, s az író tudta is, hogy nem igaz, illetve nem felel meg a történelmi valóságnak, hogy Pázmándy Dénes, az 1848-as országgyűlés elnöke elnökölt volna az országgyűlésen Debrecenben, amikor kimondták a Habsburgok

trónfosztását. A *Noémi fia* című regényben bár ellentmondásos s elmarasztaló ítéletében igazságtalan, de lényegében pontos és hiteles helyzet- és jellemrajzot találunk a 48-as nagypáról. Az író apja (a regényben Szillánghy Dénes), miután Pesten megismerkedett a kolozsvári színésznővel, Laczkó Arankával (a regényben Lányi Arabella), s egyszer a Lánchíd felé sétálva megálltak a Széchenyi-szobornál, így szólt: „Ez volt az ember! Kár, hogy olyan hülye figurákkal rakták körül... Más ember volt ez, mint azok a negyvennyolcas szájtátogatók, köztük az apám.” Ezután Arabella őszinte érdeklődésére így folytatta: „Ő volt az elnöki emelvényen azon a nemzeti nagy micsodás napon. Először volt vad magyar, aztán békülő magyar, aztán majdnem akasztott magyar... Megijedt, békülni akart, s nem ment el Debrecenbe... azt mondhatni, hogy két akasztófa között állott az öreg.” Azt lehetett tudni, hogy Pázmándy Dénes nem ment el Debrecenbe, hiszen a magyar történetírók, noha százötven éven át méltatlanul mellőzték, ezt a tényt mindig hangsúlyozták vele kapcsolatban, s hazaárulónak is nevezték, ami ugyancsak nem igaz. Nem volt hős, de hazaáruló sem. Becsületes hazafiként szolgálta nemzetét.

Nyilvánvalóan az önéletrajzi regényekből kerülhetett az irodalomtörténeti tanulmányokba és az *Új magyar irodalmi lexikon*ba az a tévedés, hogy Laczkó Géza apja „az 1849-es debreceni detronizáló országgyűlés híres elnökének fia”. De vajon mi lehetett az író szándéka a tények megváltoztatásával? Véletlennek nem tekinthetjük, hiszen éppen a részletek pontos, filológiai feltárása, tanulmányozása jellemzi Laczkó alkotói módszerét. Csak arra gondolhatunk, hogy a 48-as nagypapa történelmi szerepének kiemelésével, alakjának hőssé magasztalásával jobban tudja érzékelteni a múlt és a jelen közötti kontrasztot, apja nemzedékének, a századvégi dzsentri életének céltalanságát, erkölcstelenségét. A nagypapa hősi alakjával szemben „apja a nyolcvanas évek közismert arszlánja (gavallér), a jeles gazda, Komárom megyei nagybirtokos, doctor juris, a Nemzeti Casino tagja.” Amikor Szillánghy Dénes öngyilkos lett, a törvénytelen fiú így összegezte véleményét: „A bácsi sem élni, sem halni nem tudott rendes emberek módjára. Élete sok gyávasága után a halála is gyáva volt.”

Van még egy tévedés Laczkó Géza életrajzában. Míg a régebbi lexikonok és irodalomtörténeti könyvek az író életrajzával kapcsolatban csak az önfeláldozó édesanyát, Laczkó Aranka színésznőt említik, s az apáról szemérmesen hallgatnak, az önéletrajzi regények későbbi kiadásában (*Noémi fia*, 1957; *Királyhágó*, 1971) utószóként megjelent tanulmányokban s a már említett *Új magyar irodalmi lexikon*ban a szerzők az apát is megemlítik, de sajnos tévesen, mert nem „Pázmándy Dénes földbirtokos, országgyűlési képviselő” volt az író apja, hanem Pázmándy Géza, a Kömlőd melletti Parnak-pusztai birtokosa, aki a közéletből kiábrándulva a gazdálkodás mellett a szórakozásban, tivornyákban, szerelmekben kereste élete célját. Mulatni járt Pestre, Bécsbe s amerre a kedve vitte, de miután sok pénzt elherdált, a helybeli cselédlányoknál keresett vigasztalódást, könnyű szórakozást. A *Noémi fia* című regényben így vallott magáról Arabellának: „Voltam én szolgabíró Dunántúl, szép kis megyei bimbó. Ah, fene! Untam. Nagy kép, nagy szavak, nagy szamarak!... Semmihez nem volt kedvem... Miért? Elhanyagolták a nevelésemet. Én voltam az utolsó gyerek... A birtokot is mind Béla kapta, meg András. András már el is kártyázta szerencsésen. Én kaptam a legkisebb részt, egy kis ezertizen-

hét holdas tagot... egy kastéllyal a faluban.” Apja azt is kikötötte végrendeletében, hogy a kastélyt adja el, mert a kis birtokon nagy fényűzés egy olyan kastély. (A kömlödi épület ma egy nevelőintézetnek ad helyet.)

Laczkó Géza szándékosan nem akarhatta megtéveszteni, csapdába csalni az életrajzát kutató irodalomtörténészeket, azok mégis az írói módszer kelepccéjébe kerültek. A neveket ugyanis megváltoztatta az író a regényben. Még a család- és nemesi előnevet is. Így lett a szomori és somodori Pázmándy családból az önéletrajzi regényekben gyermeli és sándori Szillánghy család. A keresztnévek megváltoztatása tovább nehezíti a tájékozódást, a családtagok azonosítását regénybeli alteregójukkal. Aprólékos családtörténeti kutatás nélkül nem is lehet kibogozni az összekuszálódott szájakat. Ha a családfát nem ismernénk, alig lehetne megállapítani, hogy a regénybeli Szillánghy Dénes nem azonos Pázmándy Dénessel. A keresztnévek azonossága megtévesztő. A regényekben az író neve is Dénes. Apa és fia keresztnévének az azonossága viszont megegyezik a regényekben és a valóságban. Pázmándy Géza volt a családban az utolsó gyermek, aki a legkisebb birtokot, Parnak-pusztát örökölte. A nála hat évvel idősebb Dénes, aki 1848-ban született, valóban ismert politikus lett, a kiegyezés után függetlenségi párti képviselő. A regényben Béla kapta ezt a szerepet. A családban a legidősebb fiút nevezték Bélának, de csak azt tudjuk róla, hogy 1845-ben született, s 1901-ben meghalt. Talán megkockáztatnánk a feltevést, hogy ő lehetett a regénybeli András, aki Tatán élt, s elkocsμάzta a birtokát. Egyébként András név nem szerepel a család leszármazását ábrázoló kimutatásban. Mulatók ősről azonban tudnak a ma élő leszármazottak is. Hallottam egy anekdotát, amely szerint az egyik kömlödi uraság egy alkalommal féktelen mulatozás közben a muzsikás cigányt felmászatta a fára, hogy ott muzsikáljon, s közben a cselédeknek megparancsolta, hogy vágják ki a fát.

A leánytestvérekre csak egyetlen szó utal a *Noémi fia* című regényben, de róluk nem tudunk meg semmit az önéletrajzi trilógiából, pedig az ő életük is regénybe illik. A legidősebb leány, Vilma gróf Lónyay Ödönhöz ment férjhez, s az ő fiuk, Elemér, Rudolf trónörökös özvegyét, Stefánia hercegnőt, II. Lipót belga király lányát vette feleségül. A másik lány, Szeréna báró Földváry Sándor felesége lett, s az ő lányuk, Sarolta unokatestvérével, Lónyay Gáborral lépett házasságra. Előkelő nagynénjeivel és unokatestvéreivel Laczkó Géza valószínű nem is találkozott.

A neveket minden bizonnyal az élő leszármazottakra való tekintettel változtatta meg az író. A családtagok és a helybeliek, akik olvasták az önéletrajzi regényeket, így is felismerték a szereplőket. S hogy ismerték a regényeket, arról személyesen is meggyőződhettem. Egy tanárnő ismerősöm házasság révén került a Pázmándy családba. Megkérdeztem tőle, hogy mit tud a család múltjáról, az ősről. Azzal hárította el a válaszadást, hogy „Laczkó Géza már mindent megírt”.

Nemcsak a személyneveket változtatta meg az író, hanem a családi birtokot is átkeresztelte Parnakról Gugh-pusztára. Ugyanakkor a tájat szemléletesen, hangulatos és pontosan bemutató leírásokban a településeket valódi nevükön nevezte meg Bánhidától Környén, Dadon keresztül Kömlődig és Tatáig. A kömlödi határ egyik magaslatán állva ezt látta: „Balra liciumos sövényeitől borzasan Dad apró házai, előtte Szák és Szend

tornyai, jobbra valahol a messzeségben Kocs, mögötte a puszta, s a puszta mögött valahol Kömlőd. Mily roppant nagy ez a kis világ, amelyet ez az öt falu zár itt körbe! Az övé és mégsem az övé. Ezt is elvették tőle.”

Egy epizódban a tatabányai konzum is szerepet kap. Bánhidai vasutas sógora, féltestvérének a férje hívta el oda inni. „Valami leírhatatlanul rideg étkezöben” a helyi társadalom jellegzetes alakjai jelennek meg: a bányaigazgató, „bányatelepi félurak”, bányatisztek, vasutasok. S amikor egy átmulatott éjszaka után Laczkó a tatabányai vasútállomáson vonatra várt, így összegezte magában utolsó látogatásának tapasztalatait: „A magyar vidéki élet és saját lelke legalját látta ez alatt a két nap alatt.” A végrendeletnek akart utánajárni, hiszen az apja megígérte, hogy gondoskodni fog róla, ám most mégis arról kellett meggyőződnie, hogy kisémmizték. Nehezen tudott belenyugodni abba, hogy Szillánghy Dénes „a parasztsarjaknak tudott apja lenni, neki, a tudomány és irodalom komoly reménységének nem.” Tudni kell, hogy Szillánghy Dénes (Pázmándy Géza) rangon aluli házasságot kötött. A parádéskocsis lányát vette feleségül. Az író féltestvérei is törvénytelen gyermekek voltak mindaddig, amíg a „bácsi” súlyos beteg nem lett, s a kórházban rá nem beszéltek, hogy rendezze életét. Ekkor vette feleségül a „cselédlányt”, s az ő gyermekei lettek apjuk nevének és birtokának örökösei. A színésznő fia semmit se örökölt.

Az életrajzi tévedések okát kutatva messzire jutottunk, de talán nem volt felesleges és tanulság nélküli ez a kissé részletesebb, magyarázattal is szolgáló helyreigazítás. Rövid jegyzetben is helyesbíthettük volna a tévedéseket, de a filológiai munka az élet és az irodalom újabb rejtett részleteit villantotta fel, s ezek a részletek teljesebbé, árnyaltabbá tették az íróról eddig kialakult képet. A kolozsvári társadalmi környezet, az Eötvös Kolégium és Párizs meghatározó szerepét Laczkó Géza munkásságának minden méltatója hangsúlyozta, de mint látjuk, emellett a dunántúli dzsentricsalád életébe, múltjába nyúló gyökerek is éltették, s a Parnak-pusztán töltött nyári vakációk is formálták jellemét és szemléletét.

JÁSZBERÉNYI JÓZSEF

KONTEXTUSOK

KÖLCSEY FERENC MAGNETISTA TEMATIKÁJÚ MŰVEIHEZ*

A kontextusok

Kölcsey sokrétű filozófiai életművének különleges szegmentuma az a kéziratcsoport, két jegyzet és két tanulmány, amelyet az 1823-as év folyamán készített a magnetizmus témájában. E szövegek értelmezése akkor látszik igazán termékenynek, ha néhány kontextust megkonstruálunk a jegyzetek és a tanulmányok köré. Ezekből még inkább olyan kérdéseket vehetünk fel, amelyekre bőséges válaszokat adhatnak a Kölcsey-szövegek. A kontextusok megteremtésére maguk a textusok ösztönöztek, hiszen az azokban olvasott gondolatok többször idegennek bizonyultak számomra az olvasások során, s ezért keresésre buzdítottak.

Az első ilyen lehetséges kontextus mindenképpen a magnetizmus történeti hagyományának erősen vázlatos megkonstruálásából születik meg. A vázlatosság nemcsak a tanulmány arányainak megtartása végett látszik indokoltnak, hanem azért is, mert Kölcsey írásaiban véleményem szerint nem elsősorban a magnetizmus tartalmát (pl. orvosi praxisát, annak eredményességét vagy a mesmeri fluidum létezését), hanem a magnetisták *hagyománykezelését*, túlzottan analógiás gondolkodását vitatta – így a praxissal csak érintőlegesen törődött. A kontextus megteremtésénél ezért e gesztusra is figyelni kell, a magnetista hagyománykezelésre is ki kell térni s a történeti konstrukciót szűkebbre kell szabni.

E történet felvázolása mellett, másodikként fontosnak látszik annak a kontextusnak a megalkotása, hogy Magyarországon mikor jelentek meg és hogyan voltak jelen a magnetista gyógy módok. Ez azért is fontos, mert nyilvánvalóan ezeken keresztül is jutottak el Kölcseyhez a magnetizmusról szóló ismeretek.

Harmadikként arról a forrásról szólok bővebben, amelyet Kölcsey jegyzeteiben és tanulmányaiban – jelölten – nagy figyelemmel tüntetett ki: Ferdinand Kluge *Versuch einer Darstellung des animalischen Magnetismus als Heilmittel* (Bécs, 1815) című könyvéről.

* A tanulmány a *Kölcsey Ferenc minden munkái* című, az OTKA támogatásával készülő kritikai kiadás munkálatai során íródott (OTKA szám: T 018294). A dolgozat itt olvasható változatának megszületéséhez filológiai és stilisztikai tanácsaival jelentősen hozzájárult Szabó G. Zoltán, akit ezért külön köszönet illet. Nagy segítséget jelentett Makovnik Péter közreműködése is a német szövegek fordításánál, amit szintúgy köszönök.

E kontextus nélkül a tanulmányban taglalandó Kölcssey-jegyzetek egészen biztosan kevésbé termékenyen értelmezhetők.¹

Végül – a Kölcssey-levezésre támaszkodva – a négy magnetista tematikájú munka keletkezésének néhány lehetséges narratíváját írom le. Ebben csak röviden térek ki a jegyzetek és a tanulmányok gondolatmeneteire, mert munkám fő célja a termékeny olvasási lehetőségek kontextusainak megkonstruálása.

1. kontextus: A magnetizmus születéséről, alapvető tanításairól és elterjedéséről szóló konstrukció

A magnetizmus megteremtője a svájci származású Franz Anton Mesmer volt, aki 1734 májusában született Iznang bei Radolfzell községben, a Bodeni-tó mellett. Kora ifjúságát itt töltötte, alpesi természeti környezetben, amelynek gyógyító, nyugtató és inspiráló erejére későbbi munkáiban gyakran utalt. A kis Mesmer az életrajzok szerint került az iskolát és inkább a természet titkait tanulmányozta. Így szülei (apja a konstanzi érsek fővadásza volt) 1748-ban a konstanzi kolostorba, teológusnak adták, mert „komlyabb tudományokra” nem tartották érdemesnek. Itt egy ízben tanúja volt egy érvágásnak, s észrevette, hogy közeledése illetve távolodása befolyásolja a beteg karjából előtörő vérsugár erősségét. Ennek hatására kezdett el orvostudománnyal is foglalkozni, ám a kolostori évek alatt egy nagyobb szerelem is lekötötte, a filozófia tudománya. Huszonöt évesen ment el a bécsi egyetem filozófiai fakultására, s már a filozófia doktora volt, amikor 1766-ban elnyerte az orvostudományi diplomát is.²

Mesmer orvosi disszertációja, a *De influxu planetarum in corpus humanum* (Az égitestek emberi testre gyakorolt befolyásáról) nagy vitákat keltett a bécsi orvoskollégák között. Leginkább azzal, hogy feltételezte: bizonyos kölcsönhatás érzékelhető egyrészt az égitestek, másrészt a Föld és annak lélekkel rendelkező lakói között. Ennek a kölcsönhatásnak a közvetítője a *mindenütt jelenlévő mágneses fluidum*, amely szabályozza a szervetlen és a szerves testek minden tulajdonságát. A fluidum különféle arányokban (harmonikus belső eloszlásban) van meg a létezőkben, s ezért a létezők között sym-

¹ Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a kéziratokhoz a vonatkozó Bayle-jegyzetek, s ezáltal a bayle-i szkeptikus világszemlélet értelmezése is kontextusként kínálkozik. Erről munkám részletesen nem szól, ugyanis a kritikai kiadás filozófiai műveinek gondozójaként külön tanulmányt készítek a Bayle-lexikon és Kölcssey kapcsolatáról. Most csak nagyon röviden utalnék arra, hogy véleményem szerint Kölcssey számára nemcsak alapos történeti tárként szolgált a bayle-i munka a mesmerizmus kritikájához, hanem a bayle-i „hiperszkepszis” mindenféle metafizikus-mágikus teóriával, „furorral” szemben is segíthette a higgadt és alapos kritika megszületését (a bayle-i szkepszisről lásd Émile FAGUET, *A XVIII. század: Irodalmi tanulmányok*, Bp., MTA, 1898, 34–64).

² Ezt a történetet lásd VÖLGYESI Ferenc, *Mesmer és a gyógydelejezés* (Bp., Novák, 1933, 6–28), illetve az általa hivatkozott Justinus KERNER *Franz Anton Mesmer aus Schwaben* (Frankfurt am Main, 1856) című könyvében (14 skk.). Az életrajz e részéhez felhasználtam FÖNAGY Iván *A mágia és a titkos tudományok története* (Bp., Tinódi, 1989, 55), illetve Jürgen BARKHOFF *Magnetische Fiktionen: Literarisierung des Mesmerismus in der Romantik* (Stuttgart–Weimar, Metzler, 1995) című könyveinek vonatkozó részeit is.

pathiás és antipathiás reakciók figyelhetők meg. Az orvosnak gyógyításakor fluidumot kell átadnia betegének, hogy a beteg fluidumot megerősítse, megbomlott arányát a szervezetben visszaállítsa.³

Mesmer e dolgozatában még nem alakította ki az orvosi praxis módjait, csak utalt arra, hogy erre is szükség lesz. A gyógyítási technika kialakításában nagy segítségére volt a magyar Hell Miksa (akivel 1774-ben találkozott). Hell a Felvidéken tömegesen gyógyította a főként reumás betegségeket egy mágnesvasból készített varázspálca segítségével, s ez arra ébresztette rá Mesmert, hogy a betegnek a fluidumot a mágnesből lehet legkönnyebben átadni a gyógyítás során. Még ebben az évben, Bécsben egy intézetet hozott létre, ahol mágneses tárgyakkal gyógyított, ám a praxis során rájött arra, hogy az élő fluidum belőle megy át a tárgyra, s ez hat a betegre. Ezt a gondolatát ki is próbálta: nem alkalmazott közvetítő tárgyakat, hanem közvetlen érintéssel s az azt követő, fejtől lefelé irányuló, test mentén végzett kézmozdulatokkal, úgynevezett „húzásokkal” gyógyította betegeit, úgy, hogy a ritmikus mozgástól azok álomszerű állapotba estek. A várt eredmények sokkal erősebben és tartósabban előidéződtek. Ebből rájött arra, hogy az élő szervezetben létezik egy olyan, erős fluidum, amely a gyógyításhoz fontosabb, mint a többi létező (a „tárgyak”) fluiduma, ezt – talán nem is igazán szerencsésen – állati fluidumnak nevezte el, az élő szervezetre utalván. Így gyógy módját ettől fogva állati (tierische) magnetizmusként emlegette.⁴

1775-ben elfogadta a rohowi kastély urának meghívását, s néhány hónapot ott töltött. Ekkor már rengeteg variációját dolgozta ki gyógyításának, képes volt például arra, hogy betegeire falon keresztül, akarata erejével hasson. Az itteni sikereken felbuzdulva visszament Bécsbe, ahol sikeres gyógyításai egyre inkább ismertté tették a nevét. 1777-ben megkereste őt Mária Terézia is, hogy egyik kedvenc udvarhölgyét, a születése avagy mások szerint három és fél éves kora óta vak Therese Paradist – aki betegsége ellenére kiválóan megtanult zongorázni – gyógyítsa ki betegségéből. Mesmernek ez sikerült is, de eljárása óriási sajtóvitát váltott ki szakmai és laikus körökben egyaránt, varázslónak, kuruzslónak, csalónak bélyegezték, míg az ellentábor rajongott az ifjú doktorért. Mesmerhez rengeteg beteg érkezett, ám ez a népszerűség néhány hónap múlva megcsappant, amikor a leány újra elveszítette szeme világát. Vannak olyan életrajzok, amelyek ezzel magyarázzák Mesmer 1778-as Párizsba költözését, mások szerint viszont elege lett a felesleges vitákból, és a felvilágosodottabb Párizs elismerésében reménykedett.⁵

³ Ezt lásd VÖLGYESI, i. m., 7; FÓNAGY, i. m., 55; ill. KLUGE, 23–25. § – ezt később, a harmadik kontextus tárgyalásakor is idézem.

⁴ FÓNAGY, i. m.; KLUGE, 26–27. §. A Hell és Mesmer közötti kisebb vitáról lásd PINZGER Ferenc, *Hell Miksa emlékezete*, Bp., 1920, 144; említi TARIJÁNYI Eszter, „És ne vígy minket a kísértetbe” (*Fejezetek a magyarországi szellemi mozgalmak irodalmából*), kandidátusi értekezés kézírata, Bp., 1998, 24, 37. j. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Dávidházi Péternek és Gyapay Lászlónak, hogy ezt a munkát a rendelkezésemre bocsátották. – A mesmerista „húzások” részletes leírása az idézett könyvek mellett a később többször emlegetendő LENHOSSEK-tanulmányban, illetve TORDAI Vilmos *Gyógyítás éleldelejséggel* (Bp., 1914) című könyvében is megtalálható.

⁵ Az előbbire példa lehet FÓNAGY Iván könyve, az utóbbira VÖLGYESI Ferencé. A bécsi gyógyításról lásd C. L. HOFFMANN, *Magnetist*, Frankfurt am Main, 1787, 8 skk.; BARKHOFF, i. m., 13.

1778-tól Párizsban kezdett gyógyítani, s megismerkedett Charles d'Eslonnal, aki már korábban sokat hallott a mesmeri tanokról, s ezért segédként jelentkezett hozzá. Vele együtt dolgozta ki első jelentős művét, a *Mémoire*-t, amely 1779-ben jelent meg Párizsban. Ez a mű Mesmer 27 tantételét tartalmazza, immáron az animális magnetizmus jegyében. Itt fogalmazta meg először azt, hogy a „vonások” (amelyek nem mások, mint simítások a beteg testrészen vagy afölött), illetve a „húzások” révén előidézett magnetikus álmom első fázisát, az öntudatlan álmot (amit kríziseknek nevezett el) tartja a gyógyulás legfontosabb fázisának, ugyanis itt adható át leginkább a páciensnek a fluidum.

Mesmer párizsi sikereit látva a Francia Akadémia egy bizottságot jelölt ki Mesmer tannainak ellenőrzésére. A bizottság rendkívül rossz véleménnyel volt a gyógyomódról, hiszen annak során egyes fázisokban görcsös, ijesztő vonaglász állt be a betegeken, s az eredményeket sem tartották eléggé meggyőzőnek. Mesmer nem akarván megvárni az újabb vitákat, 1779-ben Spa fürdővárosába költözött, s ott folytatta kúráit. A tömegigény miatt ekkor alkotta meg delejes dézsáját (baquet magnétique). E kádban üvegcserepek, fémreszelékek stb. közül fémrudak, ún. conductorok álltak ki, amelyeket Mesmer húzásaival előre magnetizált. A betegek misztikus, félhomályos termekben letelepedtek a kád körül, és szélharmonikák duruzsolása közben megfogták a kád conductorait, valamint egymás kezét. Így körben láncot képeztek: ez a lánc helyettesítette Mesmer simogatásait. A betegek így jutottak a konvulzív, görcsös állapotba, a krízisekbe.

A spai kúrák közül nagy vihart kavart egy 1784-es gyógyítása. A párizsi múzeumok királyi cenzorát és elnökét Mesmer meggyógyította, s ezért ő terjedelmes hálaíratot adott ki Párizsban, ahol a mesmerista gyógyomódokat egekig dicsérte. Azonban nemsokára meghalt vesebetegségben. Halála felkeltette a Mesmer-ellenesek csoportját, akik cikkek tucatjait írták a „kuruzslóról”. Mesmer válaszaiban többször kijelentette, hogy ő csak lassítani tudta a bajt, új vesét egy magnetista sem csinálhatott volna. Ekkor XVI. Lajos kijelölt egy újabb bizottságot az állati delejességnek és gyógyhatásainak felülvizsgálatára. Ennek immár akadémikus és orvosi társaságbéli tagjai is voltak (pl. Lavoisier, Benjamin Franklin vagy Guillotine). Az életrajzok megoszlának abban a kérdésben, hogy Mesmer elutasította a vizsgálatot, avagy a bizottság szándékos rosszindulattal egy tanítványát látogatta-e meg, abban azonban egyetértenek, hogy D'Eslon kórházába mentek vizsgáldni. A bizottság ismét lesújtó véleményt (amelynek címe *Rapport des commissaires de la Société Royale de Médecine nomées par le Roy pour faire l'examen du magnétisme animal* volt) adott ki, hangsúlyozván például azt, hogy a betegek gyakran csak attól magnetikus állapotba kerültek, ha a mester azt mondta, hogy egy tárgyat magnetizált, s ahhoz páciensei hozzáérhettek. Sőt az is előfordult, hogy a betegnek azt hazudták a vizsgáldók, hogy egy tárgy magnetizálva van, s a páciens már ettől krízisekbe esett. Ennek okán a szakvélemény szerzői kiemelték, hogy az állati magnetizmus nagy valószínűséggel csak a képzelőerő, az utánzási ösztön és az érzéki csalódások szüleménye, s ezért rendkívül veszedelmesnek látták az orvostudományra nézve.⁶

⁶ Lásd erről bővebben VÖLGYESI, *i. m.*, 15–16; KLUGE, 50–53. §.

Mesmer és tanítványai ekkor tiltakozó iratokat adtak ki, de ezek nem vezettek semmilyen eredményre. Ez talán azért is fájhatott különösen Mesmernek, mert gyógymódja ekkor már egész Franciaországban elterjedt, tanítványai több tucat magnetista kórházat hoztak létre. Ezek ellen az Orvosi Társaság még 1784-ben tiltakozó levelet adott ki, s felszólította az ott dolgozó orvosokat, hogy ha nem hagyják abba a mesmerista gyógyá-
szatot, visszavonják diplomájukat. Ennek hatására a legtöbb tanítvány lemondott e mód-
szerről, néhányan viszont továbbra is művelték, illegálisan. A hivatalos elhallgatás, majd
agresszió hatására Mesmer vidékre költözött, s több évig nem is folytatott gyógyító praxist.

Közvetlen tanítványai közül – a munkák szerint – a 18. század végén négyen voltak, akik jelentősen továbbalakították Mesmer tanait, teljesen új arculatot adván nekik. Puységur, Maxim és Ostertag párizsi kórházukban rájöttek arra, hogy a fluidum-teória nélkül, egyszerűen orvosi akarattal, szavakkal hipnotikus állapotba hozhatják a beteget. Ezzel a technikával ötven évvel megelőzték az angol James Braidet, aki az 1840-es években dolgozta ki a fixációs hipnózis elméletét. Mesmernek ez a módszer nem tetszett, ugyanis ő ezt spiritizmus felé hajlónak látta, s kitartott fluidum-elmélete mellett.⁷

Szintén nem tetszett neki az ifjabb Puységur magnetista gyakorlata. Ő azt vallotta, hogy a gyógyítási folyamat nem elsősorban a krízisekben, hanem egy nagyon különös, álomszerű, de mégis cselekvőképes állapotban, ahogyan ő nevezte, a mesterséges somnambulizmusban következik be. 1786-ban, Londonban jelentette meg erről munkáját (*Mémoire pour servir à l'histoire et à l'établissement du magnétisme animal*). Ebben kiemeli, hogy az alvajáráshoz hasonlító öntudatlan állapot mindenkin elérhető, s a beteget el kell juttatni a somnambulizmusba, ahol maga mondja el saját gyógymódját.⁸

Jelentős tanítvány volt még Chevalier de Barbarin, aki Ostende városában szabadkő-
műves páholyt hozott létre, amelynek tagjaival főként imával és akaraterősítő gyakorla-
tokkal gyógyított, s csak mellékesen használt segédeszközt, például magnetizált vizet. Természetesen ez is ütközött Mesmer fluidum-teóriájával.⁹

A francia forradalom jakobinus terrorja idején Mesmer előbb Bécsbe, majd Svájcba, egy kis faluba menekült. 1798-ban visszaköltözött Párizsba, s elkezdte a magnetista gyógyításokat, de sikerei már sokkal kisebbek voltak tanítványaiénál. Így 1801-ben el-
hagyta Franciaországot és visszaköltözött svájci házába, ahol egy évtizeden át teljesen elfeledve élt és gyógyította a parasztembereket.

Mesmer tanai az évtized végén ismertek lettek egyes porosz orvosok között, ugyanis 1787-ben az ifjabb Puységur eljárásait személyesen mutatta be a Párizsba látogató Lavaternek, aki 1807 körül neves porosz orvosoknak, Bilkernek, Obersnek és Wienholt-
nak adta tovább a tanokat. E három orvos Brémában tevékenykedett, s ettől fogva mag-
netista gyógyításokat is végzett. Általuk ismerte meg e praxist a karlsruhei Böckmann, a
heilbronni Gmelin és a berlini Hufeland is. Ők a század elejétől több könyvükben hang-
súlyozták, hogy a mesmerizmus csak bizonyos betegségeknél és komplex orvosi gyógyí-
tási tervbe illesztve lehet eredményes, de a mesmeri felfedezések értékét vitathatatlanak

⁷ A fixációs hipnózisról lásd VÖLGYESI, i. m., 19.

⁸ Uo., 20–21.

⁹ Uo., 23.

tartották nemcsak a betegségek gyógyítása terén, hanem véleményük szerint új ideákat nyert belőle a patológia és a fiziológia is.

A porosz orvosok sokáig úgy tudták, hogy Mesmer halott, s így tudta a porosz király is, aki megkedvelte a magnetista gyógy módokat. 1812-ben azonban Hufelandhoz ismerősein keresztül eljutott az a hír, hogy a fentebb már említett Lavater levelezik Mesmerrel. Ezt az orvos elmondta a királynak, aki azonnal megbízta Hardenberg kancellárt egy orvosi bizottság kijelölésével, amelynek azt a feladatot adta, hogy válasszanak ki egy szakértő kollégát, s az keresse fel Mesmert, lejegyzendő tanításait. A szakmai bizottság Wolfartot jelölte ki, aki meglátogatta Mesmert, s jegyzeteket készített az idős orvos tanairól.¹⁰

Mesmer a porosz orvossal való megismerkedése után finomította tanításait, maga is közeledett a komplexebb gyógyítási teóriákhoz. Ennek jegyében adta ki *Mesmerismus* című könyvét 1812-ben, amit ekkorra már kedves tanítványa, Wolfart magyarázó jegyzetei egészítettek ki.¹¹ E könyv volt Mesmer utolsó műve, ugyanis ettől kezdve öregkori betegségek kezdték gyötörni, s 1815-ben meg is halt.¹²

Teóriái és praxisai a tízes évek közepétől végképp elfoglalták helyüket az orvosi gyakorlatban, különösen a berlini egyetemen, ahol a magnetista Kölcsey-jegyzetek legerősebb ihletője, Karl Ferdinand Kluge is ezekkel a módszerekkel dolgozott. A tanítványok nemcsak orvosként voltak jelentősek, hanem össze is foglaltak egy történeti horizontot, amit a korábbi magnetista és misztikus művek (Potter, Nitsch, Schubert, Wolf, Cramer, Sprengel, Böckmann, Lichtenberg stb.) addig csak darabjaiban jelenítettek meg, azaz megteremtették az állati magnetizmus előtörténetét. E tekintetben a legrészletesebbnek Kluge Kölcsey által is jegyzetelt munkája látszik, amelynek szerzője – a kutató szerencséjére – gondosan összefoglalta és megjelölte forrásait, azokat a műveket, amelyek már több-kevesebb utalást tettek a magnetizmus eredetére vonatkozóan.

E horizont egyes elemeinek összefoglaló közlése (mint fentebb jeleztem) azért fontos, mert ennek nyomán dolgozott Kölcsey, az itt előkerülő állításokat próbálta cáfolni pontról pontra. Kluge az animális magnetizmusról szóló könyvének első részében, a 13. és a 22. § között beszél a magnetizmus múltjáról. Az első kontextus tárgyalásának zárásaként e részt (a jegyzetutalások kivételével) teljes fordításban idézem, ugyanis összefoglalja a Kölcsey által gondosan cáfolt állításokat. Az itt idézett részek összehasonlíthatók Kölcsey ismert és közölt tanulmányai, illetve a jelen dolgozat utolsó fejezetében részletesen emlegetendő két, eddig még csak kéziratban ismert jegyzete szövegeivel, s a figyelmes olvasó számára minden bizonnyal egyértelmű lesz, hogy ennek nyomán dolgozott Kölcsey (egy részletesebb összehasonlításra a kéziratok ismertetésénél is kitérek):

„13. §. Ha a történelem létrafokain alászállunk a homályba vesző ókor ékírásaiig, és az ősidők maradványait napvilágra hozzuk éji sötétjükből, olyan jelenségekkel találkozunk, melyek nemcsak egész Egyiptomot, Görögországot és Líbiát ejtették ámulatba, hanem minden következő kor figyelmét is magukra vonják. Olyanok ezek, mint örök

¹⁰ Ezekről lásd VÖLGYESI, *uo.*, 26–27; KLUGE, 55. §.

¹¹ Anton MESMER, *Mesmerismus*, Hrsg. K. C. WOLFART, Berlin, 1812.

¹² Halálának körülményeiről lásd VÖLGYESI, *i. m.*, 27.

igazságok, egy-egy delphoi Apollón, dódonai Zeusz Epirusból, a líbiai Zeusz Ammón, a boiótiai Trophóniosz, avagy több Szibülla nép által megszentelt jóslatai, kinyilatkoztatásai [...]. És bár az ősidők története csak egyes és ezen túlmenően hiányos fragmentumokat hagyott ránk, ezek mégis teljesen elegendőek ahhoz, hogy a mai tanításokkal összehasonlítva ezeket, meggyőződjünk, hogy ama, a delphoi domb előtt hármastalapzaton ülő, az alatta felemelkedő mefisztói ködtől átszellemült, a gyomor révén érkező sugallatok közlése által bölcsességgel megtelt Püthia [...] állapota nem volt más, mint egy tökélyre fejlesztett magnetikus állapot pusztá következménye, mely állapotot a gyógyítással kizárólagosan megbízott papok kezdetben pusztá véletlenként, mint betegségek kísérelésének (például hisztérikus affekciók kíséretében) fedezték fel, s csak következményként, a beteg által figyelmeztetve ismerték meg azt az eszközt, melynek révén ezen állapotot mesterségesen is elő tudták állítani, egy ezt célzó életmód, imponáló rendezvények, különleges füstölők, sajátos érintkezések és bizonyos gyógyszeranyagok alkalmazásával kiegészülve [...].

14. § Az ezáltal létrehozott eksztázisok nem mindig voltak azonosak. Egyes idősokban igen enyhék, máskor azonban hevesebbé váltak, mikor is a papnő habzó szájjal körbefutott a körben, kibontván haját, belekarmolván önmaga bőrébe, és minden mozdulata értelemhiányt és örültséget fejezett ki. Hogy ezen állapot nem csupán egyfajta ferdítés, ámtítás és szemfényvesztés volt, hanem tényleges és működő, a lehető legnagyobb magasságba felelőszózott, szenzoriális izgalom, az kiderül a Plutarkhosz [...] által felhozott példákából, mikor is egy alkalommal az egyik papnő a harag oly magas fokára jutott el, hogy nemcsak a jelenlévő idegenek – kik az orákulumot kérdezni jöttek –, hanem az ilyen pillanatokhoz már hozzászózott papok is rémülten futásnak eredtek, és a szájalomra méltó teremtetést magára hagyták, aki aztán e szörnyű tusában rövidesen alulmaradt, és a természet eme túlhajszolt megkísértését végül is halálával kellett levezekelnie.

15. § Teljesen természetes, hogy a papok az ilyen fontosságú felfedezéseket nem engedték tovaterjedni a nagyvilágba, hanem misztériumokban elrejtve tartották azokat, nem elsősorban azért, hogy ezek rendeltetésszerű alkalmazásával betegségeket gyógyítsanak, hanem sokkal inkább azért, hogy az erőteljesen kifejlesztett divinációs képesség révén jövőbeli, illetve rejtett dolgokat előre meg tudjanak határozni, ezáltal a nép lelkiületére is hatást gyakorolva és azt a maguk fennhatósága alá vonva. A titkoknak tehát szükségszerűen feledésbe kellett merülniük az orákulumokkal együtt, és mindaz, amit a görög papok mesterségbeli tapasztalatáról a népmondák révén örököltünk, messze nem elegendő.

Az egyiptomiaktól is csak ilyen tökéletlen töredékeket ismerünk, melyek abból állnak, hogy a betegeket Memphiszbe viszik, Szerapisz templomába, ahol a papok általi érintés révén egyfajta álomba kerülnek, és ennek révén betegségeikből meggyógyítatnak [...]. Hogy azonban eme érintésnek nagyjából meg kell egyeznie az újabb időkben magnetizálás néven ismertté vált jelenséggel, az a fentiekből kiderülni látszik, mivel e nemzet még fellelt hieroglifái között két olyan módon ülő alakra bukkantak, ahogy az a mai magnetizálásnál szokásos [...].

16. § Noha a régi papság leáldozásával a magnetizálás művészete is veszendőbe ment, a véletlen mégis úgy akarta, hogy a középkorban ismét felfedezték az emberek animális érintés útján történő elaltatásának és ezáltal a betegségek gyógyításának módját.

K. E. Schelling sejtése szerint [...] a rómaiaknak ismerniük kellett azt a metódust, amellyel valakit a masszírozás útján elaltathatnak. Így példának okáért Plautus *Amphitruo*-jában ezt mondhatja Mercuriusnak: »Quid si ego illum tractim tangam ut dormiat?« [Mi lenne, ha megsimogatnám, hadd aludjék?]¹³

Nehéz azonban elképzelni, hogy tudatában lettek volna annak, miféle különleges hatásokat hoz elő ezen alvás annak számára, akit abba helyeznek, különben lenne valahol említés erről az általuk hátrahagyott művekben. Hogy mentesek voltak egy ilyen jellegű alvás következményeitől, abban természetesen az is közrejátszhatott, hogy a *tractim tangerét* általában a rabszolgák körében végezték, kiknek tompasága ezt nem tette lehetővé, még ha a somnambulizmus jelenségei és a specifikus rapporté [magnetikus érintkezés] be is álltak. Ezenkívül a manipuláció különös módszere, és talán az a körülmény is, hogy e módszer a fürdés után alkalmaztatott, közrejátszott abban, hogy a rómaiak semmi feltűnőt nem találtak benne.

Ázsiában pedig, a rafinált luxus hazájában, úgy tűnik, a magnetizmus, mintegy specifikumként, a luxus járuléka volt. Azé tehát, ahová egynémely rövidlátó természettudós mifelénk is beskatulyázza azt. Mindazonáltal betegségek gyógyítására is alkalmazták. Így például a kínaiak, francia misszionáriusok 1768-ból származó jelentése szerint valószínűleg már sok évszázad óta kézrátétellel gyógyítottak.

17. § E vonatkozásban Európában is használták már a magnetizmust korábban is. Például az úgynevezett fehér kelevényt és különösen a golyvát próbálták ezáltal gyógyítani, úgy, hogy azt egy meghalt kezével hozták érintkezésbe [...]. 1060 óta tulajdonítják azt a képességet az európai királyoknak, hogy kezük érintése által golyvákat tudnak gyógyítani [...]. Anglia királyáról, (Hitvalló) Eduárdról az a monda járja, hogy ő ezt a képességet, szentsége miatt egészen magas szinten birtokolta, emiatt e betegséget Angliában *öróla King's evil*-nek, vagyis királyi kórnek nevezik. Kortársa, I. Fülöp, Franciaország királya, valószínűleg szintén birtokolta egy ideig ezt a képességet, a következőkben azonban – ahogy mondják, szentségtörés miatt – elvesztette. Az utána következő francia királyok között később is öröklődött az a szokás, hogy kelevényes betegeket érintéssel gyógyítanak. Az újabb királyoknál pedig, legalábbis az avatás során, átadatik az érintés módja, és a kimondandó ősi formula is (*Le Roi te touche, Dieu te guérisse*) [...]. Ezen ceremóniára vonatkoznak Epernon hercegének szavai, aki – mikor meghallotta, hogy XIII. Lajos Richelieu-t tábornoknak nevezte ki a spanyolok ellen, s így oly szörnyű nagy hatalmat adott át neki – így kiáltott fel: »Micsoda? Lajos tehát nem tartott meg magának semmi egyebet, mint a kelevények gyógyításának képességét?« A német fejedelmek közül Haspurg grófjainak szintén tulajdonítják ezt a képességet [...].

¹³ Itt a *megsimogatnám* szó a *megütném* szó ironikus értelmében szerepel – a kontextusból egyértelmű. Lásd PLAUTUS, *Amphitruo* = P. *Vígjátékai*, ford. DEVECSERI Gábor, Bp., Magyar Helikon, 1977, I, 23.

18. § Ezen fejedelmi fők által végbevitt kúrálásokon kívül több mint másfél évszázada léptek fel: egy bizonyos Levret nevezetű kertész Londonban [...]; egy ír nemes, Greatrakes nevű [...]; és végül a hírhedt Dr. Streper [...]; ők kezeikkel való simítás révén szintűgy betegségeket gyógyítottak. Eltekintve attól, hogy akkoriban ez a jelenség figyelmet keltett, mégsem fáradozott senki azon, hogy fizikai úton tovább kutassa a kérdést, mert vagy csalásnak tartották, vagy egyedül ezen ember számára kölcsönzött természetes adottságnak.

19. § Éppily kevésbé vizsgálták a hipochonderek és a hisztériások esetén gyakran akaratlanul fellépő divinációs képességet, inkább varázslóknak és boszorkányoknak kiáltották ki e szegény teremteseket, és örült tombolással feláldozták őket a tűzhalálnak [...].

Nem figyeltek fel továbbá az oly gyakori úgynevezett sympathetikus kúrára, mely legnagyobb valószínűség szerint egy akkor virágzó, ámde az idők folyamán elhomályosult magnetikus tudomány maradványának tekinthető [...]. Természetesen ezek közül a népmondák révén a mi időkig áthagyományozott kúrák közül a legtöbb túl kalandosan fogalmaz, és gyakorta az eretnokség és a babonaság leplébe burkolózik, mindenesetre annyi kiderül belőlük, hogy csaknem mindegyikük egy *actio in distans*on nyugszik, melynek kétségbevonat lehetősége az újabb idők magnetizmusa révén igazoltá és megvalósítottá lett, csakúgy a sympathetikus kúrával bizonyos kapcsolatban álló amulettek hathatóságát is kimutatták, és evvel ezek együgyűségként kinevetett szokását újabban ismét bevezették.

20. § Bár a legutóbbi időkben több író lépett fel [...], akik a makrokozmoszt átfogó magnetikus erőt a mikrokozmoszra is átruházzák, és eme általános magnetizmusból a testek egymásra hatását és függőségét általában, és különösen az élő organizmusok jelenségeit kísérelték meg megmagyarázni, mégsem méltatták ezeket a – természetesen szemfényvesztéssel is terhes – ötleteket arra, hogy felkarolják, és használatlanul hagyják ezeket az idők áradatában elmerülni.

21. § Az animális magnetizmus régiebb története, akár a középkori, kevés megnyugtatót szolgáltat a kutató számára, és csak az újabb idők történetében érzi elégedettnek magát, mert a mi korszakunknak volt fenntartva, hogy a régiek magnetizmusát újból felleljék, azt többféle emberi sorson keresztülvezetve vizsgálják, majd minden lényegtelenről megtisztítva a gyógyászatba felvegyék.”¹⁴

2. kontextus: Konstrukció a mesmerizmus magyarországi jelenlétéről a 19. században

Mesmer tanait a nyugati aktuális divatokat alaposabban ismerő magyar emberek feltehetően már egészen korán ismerték. Reiner Bertalan *Magyar kultur-képek* című, 1891-ben megjelent könyvében (74) ezzel kapcsolatban arról írt, hogy még a század elején Komáromi György (Komáromi Csipkés György unokája) volt az első magyar, aki nép-

¹⁴ KLUGE, i. m., 26–37.

szerűsítette a mesmerizmus tanait, méghozzá a bécsi Allgemeine Literatur-Zeitungban. Reiner szerint ez a Komáromi személyes kapcsolatban állt Mesmerrel.¹⁵

A magnetizmus bizonyíthatóbb ismeretére mutat egy feltehetően 1804-es Kazinczy-vers, amely ma már a Kazinczy-versek 1998-ban megjelent összkiadásában is olvasható; a címe *Orvos-Doctor Szent-Györgyi Józsefhez, Debreczenben*.¹⁶ E versből a tanulmány által felvetett szempontból az látszik fontosnak, hogy a 19. századból – jelenlegi ismereteim szerint – első példája annak, hogy magyar földön is megfogalmazódik a kritika Mesmer tanait illetően.

Az időrendet tartva következő adatként elmondható, hogy Tarjányi Eszter kéziratos kandidátusi dolgozata szerint¹⁷ Magyarországon a tízes évek második felében, elsősorban a nők körében vált népszerűvé a tanítás – azonban arra ő sem említ adatot, hogy hová jártak magukat gyógyíttatni, avagy voltak-e magyar mesmerista mesterek.¹⁸ Így egyelőre adatok híján csak azt mondhatom, hogy a mesmerizmus a 19. század első évtizedének Magyarországon ismert volt, egyelőre azonban nem tudni arról, hogy a tízes évek köze-

¹⁵ Itt említtem meg, hogy a dolgozat egyik nyilvános megbeszélésekor Mezei Márta a mesmerizmus magyarországi vonatkozásaihoz egy rendkívül fontos adatot említett – ezúton is köszönöm. GVADÁNYI József *Egy falusi nótárius budai utazása* című, 1790-ben, Pozsonyban megjelent könyvének *Toldalékában* (a pontos cím: *A' Peleskei nótáriusnak Hideg lelésétől való szőn napjain Verseibe foglalt Elmélkedése*) a humoros hosszúvers végén, a könyv 154. oldalán két érdekes versszak szerepel:

Doktor gyógyított Spanyol Chinával
Nem állított helyre még is sok porával,
De jól lettem élven Magyar Kúrával.
Szőlőmnek tizenöt esztendő borával.

Nincsen a' Magyarak jobb Málváziája,
Nincs jobb balzsamomja, jobb magnézsiája,
Mintha tele pintze az ő patikája,
Mássé legyen Pérú szaszapapillája.

A rövidség kedvéért most eltekintek attól, hogy a szöveg bizonyosan több ismeretlen szavának lehetséges magyarázataiba fogjak (annál inkább, mert ezt MEZEI Márta a Gvadányi és Fazekas műveit közlő könyvben – Bp., 1995 [A Magyar Költészet Kincsestára, 32], 252 – már megtette), s csak arról szólok, hogy a *magnézsia* kifejezés vonatkozhat a magnetizmusra. Amennyiben ezt elfogadjuk (bár a szóról az általam forgatott nyelvtörténeti szótárak egyike sem tud), akkor azt mondhatjuk: már a századforduló előtt van egy adatunk arról, hogy a magnetizmus néhány ember számára ismert lehetett. Arra pedig szintén bizonyosság lehet a szöveg, hogy a mesmerista tanok nem mindenkinél váltottak ki osztatlan elismerést.

Hogy Gvadányi honnan ismerte a magnetizmust, ahhoz egy magyarázati lehetőség lehet az, hogy ugyanebben a versben, az első kiadás 152. oldalán megjelenik a *Hell* név említése is. Ha ezt Hell Miksára vonatkozó adatként említjük, akkor elfogadhatjuk azt is, hogy esetleg tőle vagy róla olvasva ismerte meg a mesmeri tanokat.

¹⁶ A vers közlése, elemzése szerepel *Közlött* címmel 1995-ben megírt TDK-dolgozatomban. Részletesebb vizsgálatát *Kazinczy Ferenc és Horváth Ádám kapcsolatai a szabadkőművességgel* című tanulmányomban találhatja meg az olvasó (Studia Litteraria, 1998, 186–207). A vers részletes filológiai adatait és változatait lásd KAZINCZY Ferenc *Összes költeményei*, kiad. GERGYE László, Bp., Balassi, 1998, 429.

¹⁷ TARJÁNYI, i. m., 26.

¹⁸ Ezzel kapcsolatban hivatkozik a D'ARTAGNAN néven író VAY Sarolta *Régi magyar társasélet* című könyvére.

péig voltak-e magnetista gyógymóddal dolgozó orvosok vagy gyógyhelyek Magyarországon.

A tízes évek végéről erre vonatkozóan már vannak adatok, így egyelőre azt mondhatom, hogy a mesmerista gyógymód orvosi gyakorlatként ekkor jelent meg nálunk. Az erre vonatkozó, első biztosabb adatot szintén Tarjányi Eszter említi:¹⁹ szerinte id. Bene Ferenc volt az első, aki itthon alkalmazta a gyógyítást, amelyet Mesmer korábban említett kedves tanítványánál, Wolfartnál tanult 1817-ben. Módszerét Pesten gyorsan átvették többen is: 1818-ban már három delejező hely létezett a szakirodalom szerint.²⁰

A mesmerista gyógymódok ekkor már vidéken is ismertek voltak; Gecse Dávid marosvásárhelyi orvos is alkalmazta ezeket: a Tudományos Gyűjteményben 1821-ben és 1822-ben megjelentetett kétrészes cikke²¹ szerint már 1817-től magnetista módon is gyógyított embereket. Ugyanő említi meg, hogy ismert olyan székely hadiorvost, aki ebben az időszakban szintén dolgozott magnetista eljárással.²²

A módszerek alkalmazása egyidejű a magyar nyelvű reflexiók megjelenésével. A magnetizmusról szóló első magyar nyelvű tanulmány jelenlegi ismereteim szerint Lenhossék Mihályé volt, amely a Tudományos Gyűjtemény X. kötetében, 1817-ben, *Az állati magnetizmus rövid rajzolatja* címmel jelent meg. Ez a tanulmány feltehetően forrása volt Kölcsynek is, így részletesebben térek ki rá.

A tanulmány írója ebben az időben a Pesti Magyar Királyi Universitas fiziológia- és anatómiaprofesszora volt. Lenhossék már 1816-ban kiadott egy latin nyelvű könyvet *Physiologia medicinalis* címmel Trattnernél, amelyben affirmatívan kitért a magnetizmusra.²³ Magyar nyelvű tanulmánya egy 1817-ben megjelent német orvosi folyóiratbeli tanulmányának fordítása. A fordítás közlését a következő okból tartotta indokoltnak: „a’ mennyire tudom, senki anyai nyelven rólla nem emlékezett; azért is azoknál, kik csak honnyi nyelven olvasnak, vagy egészen esmeretlen, vagy legalább nem egészen esmeretes ez a’ tsudállatos tűnemény.” Ezután röviden kitér a magnetizmus előtörténetére. E részt pontosan idézném, mert Kölcsy valószínűleg ismerte és talán támaszkodhatott rá a *Levelek a mesmerizmusról* írásakor:

„Régi csudállatos nyomait találni az állati Magnetismusnak azoknál a’ betegeknél, kiket az Egyiptombélieknél, Görögöknél, ’s Romaiaknál tisztelt Istenek’ Templomiban, gyógyulás végett bőrre fektetvén, bizonyos mesterségek által a’ Papok mágnesi exstasisba hoztak. Ámbár ezeknek titkaik hozzánk nem jutottak, mindazáltal a’ régi Írókból kivilágosodik, hogy a’ Templomba vitt betegek, regékkel, a’ meggyógyúltaktól Isteneknek ajándékozott anathémák nézésével, versekkel, füstölésekkel, ’s más bűbájokkal,

¹⁹ TARJÁNYI, *uo.*, 28.

²⁰ *Az állati magnetizmusnak (Mesmerismus) néhány nevezetesebb jelenetei*, Hasznos Mulatságok, 1818, I, 4–8; CSORBA József az 1856. szeptemberi Pesti Naplóban megjelent cikkei.

²¹ 1821, XI, 1–44; 1822, VI, 57–78. GECSE Dániel, *Az állati Mágnességnek négy históriája*.

²² A marosvásárhelyi gyógyításokat említi D. G. is, *Az állati Mágnesség Mérő Serpenyűje* című recenziójában, amely 1820-ban jelent meg a Tudományos Gyűjteményben (IV, 96–115). Maga a szöveg Kováts Mihály később említendő fordításáról és a fordított szöveg megcáfolásáról írott recenzió.

²³ Erről Dr. CSORBA készített elismerő recenziót (Tudományos Gyűjtemény, 1817, II, 129–147).

és végre különbféle illetgetésekkel ingereltettek fel, 's akkor mint Virgilius mondja: sub nocte silenti somniis petitis, multa simulacra miris modis volitantia viderunt, variasque audierunt voces, Deorum fruentes colloquio, atque imis Acheronta adfari Avernis consverunt. Hogy pedig efféle mesterségek által állati magnetismus tüneményei gerjedtek fel, azon éppen nem kételkedhetünk [...]:²⁴ mert némelyek nyavalyáikban megkönnyebültek, mások a' magnesáom alatt magoknak, 's másoknak orvosságokat rendeltek, vagy orakulumoktól mondatott szavakat hallottak.

Beszéllik a' Chinaiakról, hogy sok nyavalyákat századok óta kézrátétel által gyógyítanak, és a' Frantzia, Angoly Királyok', 's más Fejedelmek' híres hatalmokat, melly szerint a' golyvákat csupa illetés által oszlatták el, a' Magnetismus foganatjai közé számlálják. Azután a' XVII. Százban Levret egy Londoni kertész, Greatrake Irlandus katona, W. Maxwell, [...] és D. Streper kézilletéssel törölték el a' betegségeket; szokásban voltak akkor sokféle sympathica curák, mellyeket sokan a' magnes erőnek tulajdonítanak [...].²⁵ A' mágnesi jelenségekre tartozik az is, a' mit Helmont, ama nagy Természetbúvára jegyzett meg, hogy a' sisakfü (napellus) gyökerét megkóstolván, de le nem nyelvén, minden érzéke a' főből a' szívgödörre vonúlt, ott érzett, értett, képzelt, és nyilván vette észre, hogy a' gyomorfőnél (cardia) még élesebben folytak a' lélek' munkásságai. Ugyan ő mondja továbbá, hogy értelme a' látások által, és az álom phantasiájí által többre ment, mint az okoskodásokkal, akkor főképp, mikor a' tanulásba ugyan csak bele fáradván, és sokátska rosszúl táplálódván, a' gondolkozás' közben elszenderedett [...].²⁶ Továbbá a' Magnetismus régibb históriáját nézik a' Lunatikus [...], hypochondriás, hysteriás, 's egyéb érzőin szennyvedéseknek alálok vettetett emberek körül való észrevételek, kikben az állati magnetismus önként annyira nevededett, hogy előérzésekkel birván, az akkori babonás időkorhoz képpest, mint magusok, bűbajosok, ördöngösök, és boszorkányok az emberi tévelygéseknek örökös gyalázatjára megégettettek.

Minthogy pedig a' régi Papoknak titkaik az újabb időkre el nem jutottak, sem az előhordott jegyzések illendően nem nyomoztattak, tehát az 1773-dik Esztendeig a' Magnetismus' jelenségeinek vi'ssgálása fel sem vétetett. Akkor a' híres Mesmer Fridrik Antal [...] különbféle Íróktól, és kivált Max. Hell Astronomustól késztetve, mágnesített vassal a' nyavalyás tagokat bizonyos arányba húzogatta, és sok mágnesi erővel betöltött betegeket helyre állított."

E történetmondás eleinte (jelölten) Kluge Kölcsey által is idézett könyvének főszövegét követi, ám a Helmont-példa Klugénál már csak lábjegyzetben (a bécsi kiadás 27–28. oldalán) szerepel. Ez azért lehet fontos a számunkra, mert Kölcsey imént említett műve elején Klugét szabadon idézve tárgyalja a Lenhosséknál először előkerülő helyeket és neveket, majd néhány oldallal később előhozza a Helmont-lábjegyzetet a következőképpen: „Kluge bizonyos példát hoz fel [...], miként Helmont a' Napellus gyökerét csupán megkóstolván, úgy érezte, mintha gondolkozó ereje fejéből egyszerre mellébe 's gyomrába szállott volna le. Világosan, 's tartósan érezte, hogy a' gyomorszáj' környékében

²⁴ Lenhossék itt idézi Klugét, de a berlini kiadást, amely 1811-ben jelent meg (8. §. 19).

²⁵ Lenhossék itt újra idézi Klugét: *uo.*, §. 17–20.

²⁶ Lenhossék itt VAN HELMONT egy munkájára utal: *Ortus Medicinae*, Amstelod., 1652, 4, 22, 222.

gondolkodik, még pedig sokkal mélyebben 's elevenebben mint egyébkor, 's ezen fel-
emelkedett gondolkodó tehetség szokatlan kedves érzésekkel kötetett egybe."²⁷

E párhuzamból arra az óvatos következtetésre lehet jutni, hogy Kölcsey ismerhette a Lenhossék-tanulmányt is, hiszen kevésbé látszik valószínűnek (bár nem kizárható), hogy Klugéből ugyanazokat a szerzőket emelje ki úgy, hogy a rengeteg lábjegyzetből is pontosan az legyen neki fontos, ami Lenhosséknak is.

A Lenhossék-tanulmány ezután ismerteti a Kluge-könyv Mesmerre vonatkozó részét, röviden kitér a magnetista irányzatokra, majd részletezi a magnetikus lépcsőfokokat és az eredményeket. Kölcsey munkájához hasonlóan szintén nem ítéli el kategorikusan a magnetista módszert, sőt ő hangsúlyozza annak korlátozottságát és vegyítendőségét más orvosi módszerekkel, illetve a részletes leírások, elemzések szükségességét.

Az időrendben tovább haladva megemlítené, hogy 1818-ban megjelent a magnetizmust kritizáló első magyar nyelvű könyv, Kováts Mihály tollából, *Az állati mágnesesség Mérő Serpenyője* címmel. E munka felháborodott tiltakozás a mesmeri módszerek ellen, szerzőjét sokkal inkább az indulat, mint az argumentációs vágy vezeti. Így e munka azon szövegek közé sorolható, amelyek nem látszanak különösebben termékenynek a kérdéskör tárgyalásakor.

A mesmerizmus magyarországi megjelenését vizsgálva a húszas évektől a harmincas évek elejéig kevés adatot találtam a magnetista praxisról. Nem találtam írást arról, hol gyógyítottak, s arról sem, milyen gyakorisággal alkalmazták e módszereket. Az biztos, hogy tudós körökben továbbra is fontos kérdés volt, hiszen a Tudományos Gyűjtemény több cikket is szentelt e témának.

Ekkor jelent meg a már jegyzetben emlegetett D. G.-recenzió, Gecse Dávid szintén korábban már szóba hozott tanulmánya és Kölcsey polemikus írása is, *Az állati Magnetismus' nyomairól a' régiségben* címmel, a Tudományos Gyűjtemény 1828. évi I. kötetében az 5–19. lapon, Cselkői álnéven. Ez az írás az egyetlen az általam ismert magyar nyelvűek közül, amely elsősorban a magnetista hagyománykezelést kritizálta. A tartalom, a módszer helyett a mesmerizmus történeti konstrukciójának kritikája a további hatástörténetben nem jelentkezett – ennek lehetséges okairól az elvárási horizontok részletes megkonstruálása után lehetne meggyőzően beszélni, egy másik tanulmány ke-
retei között.²⁸

Gecse tanulmányában négy, általa és kollégája-tanítványa által végzett kezelést írt le, amelyek közül csak az első járt teljes gyógyulással. Mégis fontosnak tartotta az elmondást, hiszen ezzel is fel akarta hívni kollégái figyelmét a gyógymódra, melyet ő is csak a komplex gyógyító program egyik elemeként tudott elképzelni.

A harmincas évekből sincsen sok adatunk arra, hogy a mesmerizmus nagy tömeget vonzott volna: jelenlegi ismereteim szerint csak három jelentősebb munka foglalkozott a kérdéssel – e háromból is kettőnek azonos a szerzője.

²⁷ *Levelek a mesmerizmusról* (PIM, V, 2514, 8a).

²⁸ Az elvárási horizont fogalmát lásd Hans Robert JAUSS, *Az irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja* = H. R. J., *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, Bp., Osiris, 1997, 36–84, ford. BERNÁTH Csilla.

Időrendben az első Almási Balogh Pál utazási élménybeszámolója, ami *Tudósítások a' külföldről* címmel jelent meg a Tudományos Gyűjtemény egyes számaiban, 1829-től. A magnetizmusra vonatkozó részek az 1830. évi IV. számban találhatók. A cikk 70. lapjától jelennek meg a magnetizmussal kapcsolatos gondolatok írásában, amikor leírja, hogy berlini útja során az Entomológiai Múzeum vendége volt, amelynek Kluge volt az igazgatója. Az ő felkészültségét és udvarias modorát erősen dicséri, majd arról beszél, hogy a berlini egyetem egyik legjobb orvosának az akkor 63 éves Hufelandot tartják, aki korábban (ezt egyébként Kluge könyvéből is tudhatjuk) szintén több mesmerista művet írt. Dicséri az idős orvost szellemi nyitottságáért, hiszen olyan gyógy módok is érdeklik őt, amelyeket a kortársak nem vesznek figyelembe. Ezek között említi a homeopátiát is. Ezután ír Wolfartól, aki szintén a berlini intézetben dolgozik, s megemlíti, hogy korábban folyóirata is volt (*Jahrbücher des Lebens-Magnetismus*). Szintén említi vele kapcsolatban, hogy Wolfart régebben intézetet is tartott fenn, de azt a sok támadás miatt bezárták, s most az egyetemi klinikán gyógyít sokkal kevesebb embert. A szerző elmondja, hogy az 1820-as évek végére Wolfart is eljutott odáig, hogy leginkább az idegi problémák esetében tartja jónak a magnetista módszert. Ezután kitér arra, hogy Németországban megoszlanak a vélemények a magnetizmusról. A legjobbnak az orvosszerző a közreputat találja, mert szerinte kétségtelen a szimpátia és az antipátia jelensége emberek között. Ez az élménybeszámoló most egyrészt azért lehet érdekes, mert erősítheti korábbi állításaimat a mesmerista praxis átalakulásáról, másrészt pedig azért, mert azt mutatja, hogy a 30-as évek elején is megmaradt az érdeklődés a magnetista módszerek iránt, legalább orvosi körökben.

Az élménybeszámoló után időrendben a második szöveg a harmincas évekből Schoepf Mérei August *Orvosi rendszerek-, gyógy módok-, s némelly rokon tárgyokról* című könyve (Pest, 1835), amely kritikusán beszél az irányzatról, megemlítve azt, hogy a mesmerizmus univerzális tanításnak hiszi magát, s tanítója, Mesmer azt hitte, hogy a gyógyítás titkát csak ő ismeri.

A másik munka az ekkor már a homeopátiás gyógy módot elfogadó, ezért a delejezést kritizáló Almási Balogh Pál tanulmánya volt (*A Homeopathika Angliában*, Sas, 1831, I, 30).²⁹

²⁹ A 30-as évek végéről két, Kölcsyre és a magnetizmusra vonatkozó adatot is ki kell emelnem. *A' karpáti kincstár* című, 1837-es novellájában (amelynek datálását Fried Istvánt kiegészítve SZILÁGYI Márton végezte el megnyugtatóan a Kölcsy kritikai kiadás első kötetében) van utalás a magnetizmusra: „Ne véljétek pedig, mintha ezek csak a' köznépre tartoznának, melyet megvető pillantattal olly örömet néztek. Emlékezzetek a' ti boszorkánypöreitekre, aranycsinálóitokra, csillagból jóvendőlőitekre és sok tekintetben magnetistáitokra is!” (KÖLCSEY Ferenc, *Szépprózai művek*, Bp., 1998, 94.) Eme apró utalást azért helyeztem jegyzetbe, mert súlyos csekélyebbnek látszik a főszövegben hangsúlyozottaknál. Említése azonban mindenképpen fontos, hiszen látható belőle: a mű főszólamája összetettebben látja a magnetizmus szerepét, mint a magnetizmust vizsgáló korabeli „pro és kontra” hangok.

A másik utalást szintén a Kölcsy-kötetben találtam, a 248. oldalon. Szilágyi Márton említi, hogy Mesmer Obernyik Károly naplója szerint 1838. április 9-én beszéd téma volt a naplóíró és Kölcsy között. Obernyik hangsúlyozta: „Jól esett, hogy beszédjében mindenütt a magam véleményét láttam s hallottam, miszerint a világ egy örök anyagból eredett, melyben csak a formák származnak s változnak. A világban munkáló erő az

A kontextus zárásaként nagyon röviden utalnék arra, hogy miképpen él tovább a magnetizmus Magyarországon. Az 1840-es években cikkekben, tanulmányokban és az orvosi praxisban is újra megélenkült az érdeklődés az irányzat iránt. Az írott munkák közül a legfontosabb talán Lukács Móricé volt, amely a Budapesti Szemle 1840. évi I. számában jelent meg (22–89), *Az állati magnetizmus és az álmjárás* címmel. Rajta kívül – Tarjányi Eszter munkájából idézve – a következő jelentős munkák olvashatók: Dr. Katona Géza: *Próbajárulat a mágnesálm értelmének fejtegetéséhez* (Athenaeum, 1840. október 20.), Kikó Károly: *Tökéletes szótalanság érczelejjel meggyógyítva* (Orvosi Társ., 1845, II), Kikó Károly: *Ein Wort über Metall- und Biomagnetismus* (Pest, 1845), Simonyi Imre: *A rokon és ellenszenvről és ezeknek a betegségekre s orvoslásra lehető befolyásokról* (Pest, 1846).

A cikkekkal párhuzamosan tudható az is, hogy a forradalom előtt, a 40-es években Pesten Kikó Károly és Szapáry Ferenc delejességgel gyógyítottak.³⁰ Szapáry a cikkek és a Reiner-könyv szerint Komáromi Györgytől tanulta a magnetizmust, s először abonyi birtokán, majd pedig Drezdában magnetikus gyógyintézetet működtetett. Az 1840-es években Pesten a Váci utcában is volt rendelője. 1848-ban Párizsba költözött, ahol nagy hírnévre tett szert. 1855-ben újra hazatért, s abonyi birtokán kísérletezett haláláig. Tanait ekkor már kiegészítette spiritiszta szeánszokkal is.

Az ötvenes években eddig soha nem látott erősséggel megélenkült Magyarországon a mesmerizmus iránti érdeklődés – ez az időszak tekinthető a mesmerizmus virágkorának Magyarországon. Rengeteg könyv és tanulmány jelent meg a tárgyban; az általam forgatottak: Orosz Antal: *Schoderiana* (Bécs, 1850), Mailáth János gróf: *Der animalische Magnetismus* (Regensburg, 1852), Bajkay Endre: *Az állati- vagy életmagnetismus (delejesség tudománya) mint biztos gyógymód* (Pest, 1852), a már említett Csorba-cikk, Oroszhegyi Szabó Jóska: *Az ód és életdelejesség közéleti értéke* (Pest, 1858), Csanády István: *Medizinische Philosophie und Mesmerismus* (Leipzig, 1860).

Az irányzat a hatvanas években már nem klasszikus formájában élt tovább. Tarjányi szerint³¹ vagy beleolvadtak a spiritizmusba, vagy a tudományosság, a pszichológia felé fordultak, s adták magnetikus módszereikkel a pszichológia később klasszikussá váló módszerének, a hipnózisnak az alapjait.

istenség, ez munkál és él minden egyes dologban”. Ezt a citátumot azért nem illesztettem a tanulmány főszövegébe, mert úgy gondolom, hogy a közvetített gondolatokkal (különösen akkor, ha a beszélő hangsúlyozza a teljes egyetértést az idézettel, akinek ráadásul éppen az analógiás gondolkodás azonosító jellegével szemben volt rengeteg fenntartása) nagyon óvatosan kell bánnunk. Kölcsey primér szövegei fontosabb források volnának tehát, ha lennének kései, magnetista tárgyú írásai. Mindenesetre ha eljátszom a gondolattal, és Obernyik szavait pontosnak hiszem, akkor azt mondhatom, hogy egy új magyarázatot nyerhetek a differenciált bírálatra: Kölcsey azért sem ítélte el egyértelműen a magnetizmus tartalmát e témájú műveiben, mert a mágnesességet azonosította az istenséggel.

³⁰ Kikóról lásd *Mi hír Budán?*, Életképek, 1845. nov. I.; Szapáryról ÁGAI Adolf, *Egy magyar Hansen = Új hantok*, Bp., 1900, 233–250; REINER, i. m., 70–85; TÓTH Béla, *Magyar ritkaságok*, Bp., 1899, 211–216.

³¹ TARJÁNYI, i. m., 38.

3. kontextus: A Kluge-könyv

Kölchey legfontosabb ismereteit a mesmerizmusról a jegyzetek és a tanulmányok tanúsága szerint a Kluge-könyvből szerezte. Kluge 1815-ben Bécsben megjelent könyve, amely az 1812-es berlini újrakiadása volt, nem egy elfogult mesmerista szerző műve. Kluge elismert orvos volt, a Porosz Királyi Orvosi és Chirurgiai Intézet professzora, aki számtalan más orvosi módszer mellett 1807-től hitt több magnetista gyógy mód alkalmazásában is.³² Talán ezért is lehetett jó alap Kölcheynek a két kritikus tanulmány elkészítéséhez, s nyilvánvalóan azért is, mert a történeti horizont dolgában viszont követi a magnetisták analogikus gondolkodását.³³ Az 511 oldalas mű két nagy részből áll. Az első rész a magnetizmus elméletét fejtegeti, a második pedig a gyógy mód orvosi gyakorlatát mutatja be. A teoretikus fejtegetés először az animális magnetizmus fejlődéstörténetét tekinti át, amiből a korábban emlegetett Lenhossék és maga Kölchey is vette példáit. Ennek igazolására már idéztem egy példát, most a rövidség kedvéért csak egy másik, fontosnak látszóval, egy Mesmer életére vonatkozóval egészíteném ki azt.

Már idézett tanulmányában, a *Levelek a mesmerizmusról* című műben Kölchey a következőképpen beszél Mesmerről:

„Ismered Mesmert Mathissonnak emlékezeteiből, ki ötöt Lavaternél látta, 's egy dűrva, charlatánkodó 's a' jámbor Lavatert lelki jobbágyságban tartó embernek rajzolja. Mesmer Antal, Helvetiának fija, igen szegény sorsban jött Bécsbe, 's ott az orvosi tudományt több évekig tanulván Doctori süveget kapott, mint practicus letelepedett, 's gazdag házasság által jó állapotba tette magát. Ifjúságának studiumi a' Mysticusok valának 's már 1776. a' doctori lépcsőre hágtával a' Planetáknak az emberi testre munkálásáról értekezett. Nevetséget vonta vele magára, de ő nem csüggedvén a felvett pályán előre törekedett. Véleménye szerint kell lenni bizonyos az egész természetben keresztől folyó substantiának, melly az embert az egészszel 's az égi testekkel öszveköti; 's ezen substantiát először az electricitásban hasztalanul kereste; később pedig (a' mint mondják) a' mi hazánkfija Hell Maximilián által a' Magnetismusra vezetettvén, kezdett a' beteg tagokon mesterséges magneseket bizonyos directiókban húzogatni, majd a' szenvedő részeket magneseivel tartós öszveköttetésbe hozta, 's a' kezdet szerencsés kimenetellel koronáztatott.

Mesmer tudósította a' világot curájirol, 's Hellet állította fel mint tanút. De ez lerázta magáról a' tanúságot, 's a' dolog pörre vált, míg néhány ellenírások után, nyilván lett,

³² Lásd erről bővebben BARKHOFF, *i. m.*, 93. Itt említtem meg, hogy Jürgen Barkhoff rövid fejezetet szentel az általam is emlegetett Kluge-műnek. Szövege elsősorban annak második fejezetére tér ki, hiszen a német irodalomtörténész könyvében a gyakorlat későbbi, főként német irodalmi megjelenéseit vizsgálja (pl. Chamissonál, Brentanónál, Friedrich Schlegelnél, Schellingnél stb.). Itt jegyzem meg azt is, hogy a Barkhoff-könyv e részéből kiderül: a szerző is úgy látja, hogy Kluge munkája első fejezetének igényes történeti összefoglalója saját korában párját ritkítja (a Kluge-ismertetést lásd 93–98).

³³ BARKHOFF szerint a Kluge-műnek a mesmerista könyvek közül a legnagyobb a hatástörténete: 1812 és 1818 között három kiadása is megjelent, majd több nyelven is kinyomtatták (angolul, franciául, oroszul és olaszul). A német és idegen nyelvű szövegek tanulmányok, recenziók sokaságát váltották ki (*i. m.*, 93).

hogy az egész visszázkodás némely értetlenségekből származott, 's a' két barát megengesztelődék" (4a).

Ugyanez Klugénél a következőképpen szerepel:

„23. § Anton Mesmer születésére nézve svájci, igen szorult körülmények között jött Bécsbe, hogy ott orvostudományt tanuljon. Miután néhány évig hallgatta Swieten és Haen előadásait, és doktorrá avatták, maga is praktizáló orvosként telepedett le, valamint gazdag házassága révén olyan helyzetbe juttatta magát, hogy a jövő számára képes volt jelentős szerepet játszani.

24. § Ettől fogva átadta magát a szokatlan és különleges iránti vonzalmának, kedvelt foglalatossága az volt, hogy az eretnekség gyümölcseként megvetéssel kezelt régi misztikusokat [...] előkereste, és minden igyekezettel őket tanulmányozta. Ennek eredménye volt, hogy promóciója alkalmából, 1766-ban kiadta az *Értekezés a planétáknak az emberi testre gyakorolt befolyásáról* című művét, és ezt nyilvánosan megvédte. Általában kinevették, különcnek tartották, és ettől kezdve bizonyos tartózkodással érintkeztek vele. Ahelyett, hogy ez elijesztette volna terveitől, csak még jobban feltűzelte arra, hogy e tárgyat tovább kövesse, s ellenfeleit meggyőzze.

25. § A csillagoknak testünkre gyakorolt befolyásáról szóló teóriája szerint kellett legyen egy, az egész természetben kiterjedő jelenség, mely befolyás során működik vagy hat, és amit kezdetben az elektromosságban vélt felfedezni, gyakori próbálkozások után azonban ennek elégtelenségéről győződött meg.

26. § Sok hiábavaló tévelygés után végül 1773 novemberében áttért a mágnesre, amelyre, mint mondják, valószínűleg Maximilian Hell hívta fel figyelmét, miért is ez utóbbi a következőkben a mágneskúra felfedezésében is részt vett. Mesmer annál is inkább hamar közeledni vélt céljához a mágnes révén, mert régebbi írók nemcsak annak az emberi testre gyakorolt hatását bizonyították már, hanem az univerzumra is kiterjedő hatást is tulajdonítottak neki.

27. § Mesterséges mágnesekkel, melyeket Hell készített számára különféle formákban, betegesen affektált területeket tapogatott bizonyos irányokban, ezután a szenvedő részeket is kapcsolatba hozta a mágnesekkel, és örömeire a megfelelő hatást láthatta. Így kapott eredményeit a világ szeme elé tárta, ugyanakkor ennek kapcsán barátjával, Hell-lel vitába keveredett, mivel Mesmer őt mint némely jelenség tanúját állította be, melyekről ő azonban nem akart tudni, ezért hát nyilvánosan tagadta azokat. Néhány ellenválasz váltása után kiderült, hogy mindennek félreértés volt az oka, mire a két barát kibékült.”³⁴

Már ebből az idézetből is látható: Kölcsey átvette Kluge történeti adatait. Azonban ha elolvassuk két, többször is megjelent tanulmányát a mesmerizmusról, elmondható az is: Kölcsey a klugei és rajta keresztül a magnetista filológiai módszer pontatlanságait mutatta ki, s ezáltal implicit módon kritizálta a mesmeristák analógiás gondolkodását is. Így – mint azt korábban is említettem – a klugei kontextus, a könyv történeti elemei lehetnek fontosak a Kölcsey-szövegek olvasásához, míg a magnetista módszerekre vonatkozó további részek kevésbé (ezt bizonyíthatják maguk a megjelent tanulmányok, vagy az,

³⁴ KLUGE, i. m., 38–46.

hogy Kölcsey Kluge-jegyzete tulajdonképpen meg is áll itt, s igazoló lehet egy később idézendő levélrészlet is, amelyben Szemerének a könyv extrahálásának megünasáról panaszkodik).

Ezt figyelembe véve a Kluge-mű további részeit csak röviden foglalom össze: a fejlődéstörténet felvázolása után a könyvben a mágneses jelenségek áttekintése következik. Érdekesség, hogy a *Levelek a mesmerizmusról* szövegében előforduló *Hamlet*-idézet e rész mottója Klugénél. Kluge áttekintése részletesen kiterjed a magnetizőrnel és a magnetizálnál megfigyelhető jelenségekre. Ez utóbbi kapcsán vizsgálja meg a mágneses álmok grádusait, amit például Lenhossék is átvesz tőle. Vizsgálata rendkívül részletes, tulajdonképpen csak ezt végzi a mű 230. §-áig, amikor a második rész következik. Itt már a gyógy módokat részletezi, a magnetista technikákat. Tárgyalja a jó magnetizőr fizikai és pszichikai tulajdonságait, a magnetikus kezelés formáit (ebben elkülöníti az érintés nélküli és az érintéses gyógyítást és annak több fajtáját), majd hosszan kitér a kezelést erősítő eszközökre (például a magnetizált fára vagy a zenére). Ezután a harmadik, egyben utolsó fejezetben azon eseteket tárgyalja, amikor a magnetizmus alkalmazása kitüntetett lehet.

4. kontextus: Az írárok keletkezésének körülményeiről megteremtett konstrukció

Kölcsey magnetista jegyzeteinek és két tanulmányának születéséről sem kortársi beszámolót, sem szerzői jegyzeteket nem találtam, így csak a levelezésre és magukra a jegyzetekre támaszkodhattam e kontextus létrehozása során. A keletkezéstörténet megkonstruálásakor lineárisan haladok a levelekben, s levonok néhány fontosnak látszó következtetést, amelyeket majd az ismertetés végén foglalom egybe.

A magnetista tematika Kölcsey levelezésében először 1823. április 6-án bukkant fel, amikor a következőket írta Szemerének: „Kluge Magnetizmusát extrahálni kezdettem, de a munka hidegsége ellankasztott. Azonban az extrahálás alkalmával iminnen és amonnan sok jegyzéseket írtam össze a magnetizmus régiségben keresett nyomairól, melyeket, hogy munkám éppen haszon nélkül ne legyen, egy kis polemizáló íráskává alkottam. Ezt Töredékeimmel együtt venni fogod.”³⁵

Kölcsey e leveléből kiderül, hogy a Kluge-könyvet már 1823 áprilisa előtt olvasta, abból jegyzeteket készített, s azzal egy időben vagy nagyjából egy időben a kontextus egy elemére (a történeti horizontra) vonatkozó kutatásokat végzett. Ezekből egy polemizáló írást alkotott, amelyet elküldött barátjának. Kölcsey e levele azért látszik fontosnak, mert máris nagy valószínűséggel választ adhat két filológiai kérdésre, ami a keletkezéstörténet vizsgálatakor felmerülhet: mai ismereteink szerint ugyanis a szövegben előforduló Kluge-jegyzet feltehetően a PIM V. 2515. jelzetű kéziratának hat és fél oldala, hiszen annak szövegkövető jegyzetelése marad határozottan abba a kézirat közepén, s válik válogatóvá, ami a polemikus kedv megszületését inkább mutatja. E jegyzet 1823.

³⁵ KÖLCSEY Ferenc *Összes művei: Levelek*, Bp., Szépirodalmi, 1960 (a továbbiakban: KFÖM), 279.

február 14-én és 15-én készült, azaz akkor, amikor a másik, a Bayle-lexikon mágiáról szóló szócikkeiből készült jegyzet (PIM V. 1984, 10a–14b, 17a) összeírása még nem kezdődött el (hiszen az 1823. március 7-én kezdődött és 15-én zárult le), de néhány nap múlva ez is kezdetét vette. Ez arra mutat, hogy a levélben emlegetett jegyzések viszont feltehetően erre a kéziratra vonatkoznak. Kölcsey levele azonban egy kérdést mindenképpen nyitva hagy: e levél alapján nem tudni azt, hogy melyik magnetista tanulmányát küldte el Szemerének, inkább csak valószínűsíthetjük, hogy az eddig meg nem említett, az állati magnetizmus nyomairól szólót, hiszen annak címe hasonlít a levélben említett témamegjelöléshez.

Kissé közelebb visz a kérdés eldöntéséhez az időrendben is következő levél, amelyet 1823. április közepén írt Szemerének. Itt először arról ír, hogy feladott egy csomagot, amelyben levele mellett egy hosszú íráscsomó olvasható, majd ennek részeit is felsorolja barátjának. Ebből a részletezésből számomra most a következő elemek látszanak fontosnak: „2. A magnetizmusnak a régiségben keresett nyomairól való értekezést. Erre magad adtál alkalmatosságot, midőn Klugénak extrahálására kértél. Az Extractusban belefáradtam, s annak alkalmával öszveszedett jegyzéseimet Kluge ellen fordítottam. Írd meg, ha nem leled-e unalmasnak, s használd gyűjteményünkben, ha akarod. Recenziót reá nem írtam. S megvallom, egy kicsinyt különösnek tetszik előttem, hogy minden aprólékot recenzeáljunk. Nem jobb volna-e csak oly darabokat recenzeálni, melyekről nagyságok és fontosságok miatt sok jót lehetne mondani, p. a Zrinyit, s ha úgy tetszik a Töredékeket is későbben? Mert ha mindent egymásra recenzeálunk, abból két kiváltképpen való alkalmatlanság következik. a., Hogy a publikum ítéletét, úgy fog tetszeni, mintha regulázni akarnók. b., Hogy az egy-két ívnyi Aufsatzok, s egy-két darab versek recenzeálásával ki fogjuk magunkat méríteni. [...] Ezen három rendbeli írást negyedrért ívve írtam, s minden ívet öszvevarrtam külön-külön. Nehogy zavarodás történjen, minden ív első lapját alól betűkkel megjegyeztem. Eszerént a Töredékek vagynak az *a, b, c1, c2, d, e, f* íveken. Magnetizmus *g, h*. Előbeszéd *i, k*.”³⁶

E hosszan idézett levélből most három dolog látszik fontosnak: egyrészt az, hogy Szemere egy korábbi, mai tudásunk szerint elveszett levelében avagy személyesen³⁷ kérte fel Kölcseyt a recenzeálásra. Másrészt az, hogy Kölcsey itt ismét megerősíti – talán a téma kevésbé fontos voltára gondolva is –, hogy nem kívánta tovább kivonatolni a Kluge-könyvet, ezért a témához illő, összegyűjtött jegyzeteiből egy polemikus tanulmányt készített. Harmadrészt az is fontosnak tűnik, hogy betűkkel jelölve küldte el a tanulmány-kéziratot Szemerének. Ezen állítás egy kicsit közelebb visz minket ahhoz a kérdéshez, hogy a két tanulmány közül melyik szerepelhetett a levélben, ugyanis a *Levelek a mesmerizmusról* általam ismert kéziratán nem szerepelnek a fent említett betűk. Így azt biztosan állíthatom, hogy a *Levelek a mesmerizmusról* kézírata nem egyezett meg azzal, amelyet Kölcsey Szemerének küldött.

³⁶ KFÖM 289–291.

³⁷ Ez még valószínűbb, hiszen 1823-ban járt Csekén.

A levelezés következő darabja e döntéshez nem juttat el, azonban újabb momentumokkal gazdagítja keletkezéstörténeti ismereteinket. 1823. június 12-én Szemere a következőt írta Kölcsynek: „Úgy szándékoztam, édes Ferim, hogy a Mesmerismusra, Előbeszédre, Töredékekre s versekre, melyeket Messetich hoz a Pestre, csak akkor válaszolandok, ha cenzuráztatások kimenetele felől bizonyos tudósítást küldhettek; annyival inkább, minthogy ezen darabokat a kezemhez lett szolgáltatás első pillantásaiban, és így előbb, mintsem elolvashattam volna, libr[orum] censor Drescher úrnak magam általvittem. Azomban újabbi leveledet vevén, s látván belőle, hogy a Messetichtől promoveáltak eránt nyugtalanságban vagy, szükségesnek látom a jelentést, mely ime a premissákban már meg is történt. [...] A Minerva planumára nézve elfelejtettem talán még azt kérdeni: nem jó volna-e, nem szükséges volna-e a tárgyakat egyáltalában für Ungarn választani. Ez nagy megszorítás ugyan; de némelykor fortély által lehetne a dolgon segíteni. A Bevezetés p. o. lehetne hazai. Így a Mesmerismust vagy a jövődölgetést a nálunk szokásban lévőkön kezdeni, vagy tekintettel lenni legalább eránta. A Hungaria in parabolis nem nyújthatna-e neked valamely dissertatióra alkalmatosságot? A filozófusokról írt jegyzéseidet lehetne-e hazai tárgyuvá tenned? Ezen mód egészen megkülönböztetni Minervánkat a Tudom. Gyűjteménytől.”³⁸

E levélből megtudható, hogy Szemere azonnal továbbküldte a kéziratokat a cenzornak, illetve az is, hogy a mesmerizmusról szóló kéziratot Kölcsy a Minervába szánta, a Töredékekkel együtt. Szintúgy érdekes, hogy Szemerc levelében nemcsak a mesmerizmusról szóló Kölcsy-munkát említi, hanem a divinatióról szólót is, amiről az említett Bayle-jegyzet kéziratában találhatók kiírások. Ennek alapján feltételezhető az is, hogy Kölcsy egy másik tanulmány írásához is hozzáfogott, elkezdett annak tárgyában is jegyzetelni, de mai tudásunk szerint a kigyűjtött gondolatokból, amelyek elsősorban szintén Bayle könyvéből származnak, nem lett kész tanulmány.

1823. június 27-én Kölcsy levelet írt Szemerének, amelyben újra előkerül a magnetista tanulmány, s ezúttal – úgy látszik – megválaszolásra kerül az a kérdés, hogy a két lehetségesből melyik kéziratot küldte barátjának: „Prózáimról ítéletedet várom, és várom ohajtva, s így amint Meszetichtől írt levelemben detalliroztam. A Mesmerizmusról írtban egy hiba történt. Mindjárt (úgy tetszik) a 3. lapon ez áll: a régi poéta Melampus többeket orvosolt. Melampus nem volt poéta, de jövődölő s orvos. Tehát így korrigáld: a régi jósló Melampus (ki bár a görög népet új istentiszteletre oktatta, de semmi papi egyesülethez nem tartozott) sokakat orvosolt stb. Ezt jókor még a Msthez megjobbítsd, mert a hiba nagy, s nem szeretném hogy más vegye észre.”³⁹

Szerencsére Kölcsy e levele konkrét tanulmányhelyre utal, amely csak az *Állati magnetizmus nyomairól a régiségben* című írásban szerepel (a majdani főszöveg második lapjának alján), így megállapíthatom, hogy Kölcsy e tanulmány egyelőre elveszettnek mondható kéziratát küldte barátjának.

³⁸ KÖLCSEY Ferenc *Levelezése*, szerk. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Gondolat, 1990 (a továbbiakban: KFL), 81–82.

³⁹ KFL 83.

Ugyane levelében visszatér a „für Ungarn” szemerei kérdésére, és megemlíti a divinatióról készült írást is, utalva arra, hogy ott jobban teljesítheti Szemere igényét: „Azt kérded, édes Palim, ha a M[inerva] tárgyait nem kellene-e átaljában *für Ungarn* választani? Megvallom, ezt csak félig értem. Mert ha ez annyit tesz, hogy a tárgyak a nemzet határain belül feküdjenek, úgy többet jelent, mint jelenteni látszik. Azomban valld meg, édes Palim, hogy ha vizsgálat és tudomány forog fenn; úgy legjobb az embernek saját eredetiségét, s a lelkesedés pillanatjának Eingebungját követni, nem pedig mellékes célokra kitekintgetni. De az én Mesmerizmusról írt munkácskám görög archeológiát foglal magában, s azt kell magában foglalnia; mert ott a Mesmerizmus régi történeteiről van szó. Ha a divinatorról plánumban vett írásom elkészülhet, itt igen is követhetem s követni is fogom intétedet.”⁴⁰

Sajnos arról sincsen adatunk, hogy Kölcssey tett-e törekvéseket barátja e kérésének teljesítésére. A divinatióról szóló fennmaradt jegyzetek ugyanis nem tartalmaznak egyetlen magyar vonatkozást sem.

Az időrendet folytatva a következő fontos levél az, amelyet 1823. június 30-án Szemere küldött Kölcsseynek. Ebben az a feltételezés, hogy Kölcssey a Mincervába szánta a tanulmányt, bizonyítást nyer: „[...] I. Kötetünk tartalmát ezennel bemutatom. I. 1. Töredékek. Te. 2. Sonettek. 3. Elkésések. Fáy Andr. (F. A. mégis Bécsben mulatoz.) 4. Mesmerizmus. Te.”⁴¹

A következő, fontosnak látszó levelet, egyben a kéziratok keletkezési ideje körüli utolsót, 1823. július 12-én váltották egymással. Ekkor Kölcssey ismét kérte barátját a javításra az állati magnetizmus nyomairól szóló tanulmányban: „Alig van egy hete, hogy június 12-én írt leveledre válaszoltam; most június 30-dikán írt soraidra megyen válaszom. Amabban bizonyos igazítást írtam, hogy a Mesmerizmusról írtakban a Melampus neve előtt tégy. Most is kérlek, hogy azt tenni el ne mulasd. Midőn a Sz. Gyuri által veendőket visszaküldöm, még küldök ezen tárgyhoz egy rövid jegyzést.”⁴²

Ezután a magnetista tanulmány több mint három évig nem kerül elő a ma ismert Kölcssey-levelezésben. Amikor újra felbukkan, 1827. február 16-án, egy Szemere által Kölcsseynek írott levélben, akkor a feladó már az Élet és Literatúra részeként beszél a szövegről: „Folyóírásunkból tíz árkus van készen, a Beregszászi recensiójának közepéig. Egy darab idő oltá két szedőnk dolgozik, s talán-talán József-napra elkészülhetünk. Nálam van a Rössleri »Jelentés« is, – és adandom. A *Magnetismust* Történeti vállalta magára.”⁴³

A levélből látható, hogy a végül új néven kiadott lapjukba, az Élet és Literatúrába beletették az anyagot, s recenzeálásával egy idegent bíztak meg. Hogy ki volt ez az idegen, arról következő levelükből, az 1827. március 8-án Szemerétől Kölcsseynek írott szövegből értesülhetünk: „A Teleky beszédét vagy superint. Kis, vagy prof. Guzmics által akar-

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Szemerei SZEMERE Pál *Munkái: Harmadik rész*, szerk. SZVORÉNYI József, Bp., Franklin, 1890 (a továbbiakban: SZSZPM), 213–214.

⁴² KFÖM 297.

⁴³ SZSZPM 225.

nám recenseáltatni. De még e részben nem határoztam meg magamat, valamint a részben sem, hogy a XII-dik Részben állandó Polgári ékesszóláson (beszéddek) és a Magnetismuson (mert azt Töltényi, ki a bécsi professorságról való diplomáját 1700 ezüst for. szt. fizetéssel megnyerte, már recenseálni elkezdé) kívül miket veszek fel.”⁴⁴

A tanulmány azonban nem jelent meg a második lapban sem, ugyanis annak kiadása nehézségekbe ütközött. Ezek közül a legjelentősebb az volt, hogy lassan érkeztek az anyagok, a szerzők nem küldték az írásokat. Ebben Kölcsey maga is „ludas” volt, hiszen 1827. március 26-án a következőt írta Szemerének: „Azt írod, hogy nem határoztad meg, miket fogsz a beszédekben s a Magnetizmuson kívül felvenni. Legjobban meghatározni a beküldendő munkák; én az enyémet, mihelyt beküldendő állapotban leszek, indítom. De a harmadik kötetnél nem szükség nagyon sietni. Tudnunk kell előbb a másodiknak sorsát.”⁴⁵

Októberben és novemberben már kész tényként beszélnek leveleikben a lap megfelekléséről, s e panaszok között Szemere 1827. október 16-i levelében emlegeti, hogy Töltényi orvosprofesszor sem küldte el a megbeszélrt írást: „Írtam-e, hogy Töltényi miolta Bécsben consiliáriuskodik, a Magnetismus kritikájára nézve hallgat; a Mssmot sem küldi –? (A Mss. nálam is megvan).”⁴⁶

Hogy miképpen került a magnetista dolgozat a Tudományos Gyűjteményhez (ahol végül megjelent), nem tudni. Gyanítható azonban, hogy maga Szemere adta át valamelyik szerkesztőnek, ugyanis Kölcsey 1828. március 1-jén már a következőt írta barátjának: „Bártfay azt írja, hogy te a Tud. Gyűjt. új redakciójának adtál az Élet és Liter. szánt dolgozásokból. Én azt ohajtam vala, hogy az Élet és Lit. nálam nélkül is menjen a maga útján, s így megtörténhetett volna, hogy ha még énreám (bár esztendőök mulva is) jobb napok derültek volna, ismét tegyem amit el kelle halasztanom. – Most vádoló magamat, hogy az én dologtalanságom neked kedvetlenséget, talán éppen kárt okozott. [...]”⁴⁷

A levelezésből levont konzekvenciákat összefoglalva a keletkezéstörténetet röviden a következő narratívában foglalhatom össze: Kölcsey barátja felkérésére fogott hozzá a Minerva számára a Kluge-jegyzet elkészítéséhez. E jegyzettel nagyjából egy időben készítette a magnetizmus- és a divináció-tanulmány jegyzeteit. A Kluge-könyv jegyzetelését megunva nekikezdett az állati magnetizmusról szóló tanulmánynak, amit 1823 áprilisában elküldött barátjának. Először a küldött szöveg a Minervába, majd annak utódjába, az Élet és Literatúrába volt tervezve, s onnan került át a Tudományos Gyűjteményhez, ahol az 1828. évi I. számban meg is jelent. Kölcsey három magnetista kéziratának keletkezéséről így a levelezés alapján sokat megtudunk. Nem tudunk semmit azonban a *Levelek a mesmerizmusról* című szöveg keletkezéséről, amelyet az 1842-es kiadás szer-

⁴⁴ *Uo.*, 226.

⁴⁵ KFÖM 333.

⁴⁶ SZSZPM 233.

⁴⁷ KFÖM 358.

kesztője a magnetizmus-tanulmány alapjaként tétélezett.⁴⁸ Ennek filológiai problémáiról és lehetséges keletkezési idejéről lesz szó a továbbiakban, a tanulmány befejezéseként.

A *Levelek a mesmerizmusról* szövegének a PIM-ben V. 2514. alatt található meg a ma ismert egyetlen kézírata, azonban ez erősen töredékes, a Martialis-idézet előtt a szöveg megszakad. A tanulmány teljesebb szövegének kiadása az 1842-es *Kölcsey Ferencz' minden munkái* című kötetben történt, a 89–109. oldal között.

A kézíratszöveg az 1842-es kiadáshoz képest tehát töredékes, de – amíg megvan – szavai (kisebb helyesírási eltérésekkel és két fontosabb pont kivételével) megegyeznek az 1842-es kiadás negyedik kötetében szereplő szöveggel. Ennek alapján az volna feltételezhető, hogy az általam ismert kézirat elszakadt, s a hiányzó rész elveszett. A PIM-ben található kéziratcsomagon azonban semmilyen szakadásnymom nem látszik, így azt mondhatom, hogy ha a *Levelek a mesmerizmusról* kéziratának befejező része ebben a csomagban volt, akkor az egy melléhelyezett papíron lehetett, s ez idővel elkeveredhetett.⁴⁹

(Szintúgy megjegyzendő a kéziratról, hogy a 7a és 7b oldal szövege úgy értelmes, ha a sorrendet megcserélve olvassuk őket. Ennek az lehetett az egyszerű oka, hogy Kölcsey fordítva írta tele a két oldalt.)

A töredékesség mellett fontos kérdés az időrendi, keletkezéstörténeti helyé is. Sajnos a lapokon a dátumok kisatírozva szerepelnek. A jegyzet első lapján a mottó alatt talán a Csekén, Mart. 1823. szavak kerültek erős kisatírozásra úgy, hogy az első szóból a Cs és a k, a másodikból az M és a t, az időpontból pedig az 1-es szám látszik nagyjából. Ha ezt a dátumot fogadjuk el, akkor a keletkezési időpontot illetően két teóriát fogadhatok el: vagy a Kluge-jegyzet megszületése után, de a másik jegyzet megszületése előtt készült a kézirat, s akkor ez is tekinthető az extrahálás közben készített jegyzetnek, avagy a Bayle-jegyzet után, március közepén vagy második felében készült az írás, s így a magnetista tematika tekintetében a harmadik szövegről van szó.

A kutató dolgát azonban tovább bonyolítja az 5. kéziratlap, amelynek tetején egy háromszavas felirat olvasható, amiből az első, *Csekén* és a harmadik, *1823* szót nem húzta ki Kölcsey, csak a minden valószínűség szerint *februarius* szót. Ennek alapján feltételezhető akár az is, hogy a kézirat a legelső magnetista jegyzet volt, miként értelmezhető újabb megerősítésként arra nézve is, hogy a szöveg a Kluge-jegyzet után, de a Bayle-jegyzet előtt készült. E kérdésről nem kívánok egyértelműen döntenit, sokkal terméke-nyebbnek látom valamilyen biztosabb jel előbukkanásáig a polifónia fenntartását.

Maga a szöveg egyébként nem pusztán filológiai cáfolata a mesmerista történetnyomozó módszernek, hanem arra is kísérletet tesz, hogy a mesmerizmussal párhuzamba hozott jelenségeket visszavezesse fizikai okokra, azaz cáfolja a fluidum-teóriát. Ez az argumentáció természetesen nem cáfolja a mesmeristák Kölcsey-korabeli tanításainak

⁴⁸ A szerkesztő a következőt írta erről: „Ezen értekezés nyomán készült a' következő, melynek eredetije nem találtott Kölcsey' papirosai között, 's mely az 1828diki Tud. Gyűjtemény' 1-ső füzetéből iktattott ide.” (KFMM 109.)

⁴⁹ Ennek alapján a jelenleg számítógépemben lévő főszövegbe szögletes zárójelek között beírtam a további, befejező egységet, s ezt így látom célszerűnek megjelentetni a kritikai kiadásban is. Ezzel jelezni szeretném, hogy ez az egység nem része a kéziratnak, de lehet, hogy része volt korábban.

igazságát, de azért e szavak implicit elbizonytalanító gesztusként értelmezhetők arra nézve is.

E töredékes tanulmánynál letisztultabbnak és pontosabbnak látom a teljes változatban elkészült és a Tudományos Gyűjteményben megjelent negyedik tanulmányt, ami nagyon sok elemet tartalmaz e kéziratból. Mindennek ellenére, mivel az utolsó szövegről nincs kéziratunk, nem látszik eldönthetőnek a két szöveg keletkezési sorrendje, csak az látszik biztosnak, hogy a két jegyzet a Tudományos Gyűjteményben megjelent szövegnél előbb készült, hiszen az utóbbi az előbbi kettő főbb jegyzetpontjait tartalmazza, s a korábban tárgyalt levelezés is ezt erősíti meg.

Szintén érdekesség, hogy a megjelent tanulmány kevesebbre vállalkozik, mint a másik. A *Levelek a mesmerizmusról*ban ugyanis a Kluge által emlegetett előzményeket rendre fizikai jelenségekre vezeti vissza a szerző. Megjelent tanulmányában azonban főként csak a források egyoldalú alkalmazását, célhoz igazítását bírálja, azaz kérdéseinek hangsúlya nem igazán a magnetizmus előzményei fizikai vagy fluidumszerű felfogásának bemutatására esik. Ez a távolságtartás jelezheti Kölcsey óvatosságát a kérdésben, azaz azt, hogy nem akart olyan kérdésről szólni, amelyben orvostudományi ismeretek híján nem érezte magát igazán kompetensnek, de – ha a két kézirat keletkezési idejét fordítva állapítjuk meg – jelezheti azt is, hogy a *Levelek a mesmerizmusról*ban már merészebb kísérletre vállalkozott, elszakadván a pusztá filológiai bírálattól.⁵⁰

⁵⁰ A tanulmány első változatának megbeszélésekor Dávidházi Péter vetette fel azt, hogy nagyon érdekes lenne megvizsgálni a jegyzetek és a velük egy időben írt Kölcsey-szövegek, például a *Vanitatum vanitas* kapcsolatát. Ezt rendkívül termékeny szempontnak gondolom, s e kérdéskörrel külön tanulmányt szeretnék írni. Most csak annyit jegyeznek meg, hogy a mesmerista tárgyú szövegekből olvasva a *Vanitatum vanitas* Salamonja értelmezhető a jegyzetekben megszólaló szkeptikus hang párhuzamaként is. Mindkét hang ugyanis a múlt értékelésével foglalkozik. A vers Salamonja arra sorol példákat, hogy a nagy szellemek tettei kevésbé látszanak lényegesnek egy „teljes eszű”, „józan”, szkeptikus, individualista szempontból (hiába nagyítja fel azokat a történetírás – tehetjük hozzá –, hiszen a kanonizált hősöket sorolja a hang), míg a jegyzetek hangja hasonlóan szkeptikus, hiszen hangsúlyozza az említett történetírókra erősen hasonlító analogikus hagyomány-szemléletben megszólalók csapdáit. Természetesen a „két” szöveg történetfelfogásának különbségei is érdekesek lehetnek, hiszen a vers közelebb látszik lenni ahhoz a hermeneutikai tapasztalathoz (amelyet egyébként a jelen dolgozat is követni szeretett volna), hogy előfeltevéseink alapján állítjuk össze konstrukcióinkat a múlt-ról, míg a jegyzetek a múlt objektivitását tételezik.

PETŐFI VÁLASZTÁSI KUDARCA ÉS AZ ORSZÁGGYŰLÉS

Az 1848. júniusi országgyűlési választások képviselőjelöltjei közül kevésnek az esélyeit kísérte olyan érdeklődéssel a politikai közvélemény, mint Petőfi Sándorét. Ez a kitüntetett figyelem nemcsak az ismert költőnek, a márciusi napok hősének szólt, hanem a május 12-i népgyűlés a kormányt keményen bíráló szónokának is, akinek a fellépése a vidéki hatóságok tiltakozását váltotta ki. A radikálisokkal szembefordult, illetve szembe fordított közvélemény azonban önmagában nem magyarázza Petőfi bukását, s az sem, hogy választási ellenfelének kortesei igyekeztek lejártni a költőt. A korábbi feldolgozások többnyire megelégedtek azzal, hogy a Kiskunság politikai viszonyait, illetve a Petőfit a választás napján a színhelyről eltávolító hatóságokat tegyék felelőssé a kudarcért. Mezősi Károly volt az, aki több mint három évtizeddel ezelőtt – az alábbiakban ismertetendő munkájában¹ – rámutatott arra, hogy a követjelölt Petőfi szülőföldjénél rosszabb körzetet nem is választhatott volna. Kiterjedt anyaggyűjtésen alapuló tanulmányában bemutatta a Kiskunság társadalmát, s megvilágította annak az ellenszenvnek a forrását, amely a költővel szemben – apjának korábbi bérlői tevékenysége és csődje miatt – jelentkezett. Mezősi megvizsgálta a költő hívei által benyújtott tiltakozó petíció sorsát, az országgyűlés állásfoglalását s a háromtagú vizsgálóbizottság kiküldésének körülményeit. Megállapította – mint előtte már mások is –, hogy ez a bizottság nem szállt ki a helyszínre, s nincs nyoma annak, hogy jelentést készített volna. A szakirodalommal egybehangzóan a vizsgálat elmaradását azzal magyarázta, hogy a költő hívei időközben nemzetőrnek állva táborba indultak, így igazukat nem tudták képviselni. Ez figyelembe veendő tény ugyan, de arra még nem ad választ, hogy Petőfi július 16-án reggel miért számol be Bacsó János barátjának a bizottság várható indulásáról, s még ugyanezen a napon az ugyancsak Bacsó Jánoshoz írott levelében miért adja fel a képviselőséggel kapcsolatos minden szándékát. Az alábbiak megkísérelnek az országgyűlésen elhangzott és eddig figyelmen kívül hagyott megnyilatkozások segítségével választ adni erre a kérdésre.

A történetek jobb megértése érdekében érdemes a mozgalmas eseményeket június elejétől felidézni, amikor megkezdődtek az országgyűlési választások előkészületei. Ekkorra az említett népgyűlésen elhangzott megnyilatkozása miatt Petőfi népszerűsége erősen megcsappant. Mint ő fogalmazta az Életképek június 11-i számában: „még a marcziusi napokban is a magyar nemzet egyik kedvence voltam ... néhány hét, s íme egyike vagyok

¹ MEZŐSI Károly, *Petőfi megbuktatása a szabadszállási követválasztáson = Petőfi és kora*, szerk. LUKÁCSY Sándor, VARGA János, Bp., 1970, 515–637.

a leggyülöltebb embereknek.”² Népszerűségének elvesztését észelve a költő nem mondott le arról a szándékáról, hogy jelöltként lépjen fel a választásokon. Az azonban nyilvánvaló, hogy nem gondolt fővárosi jelöltségre. Választása a szülőföldjének tekintett Kiskunságra esett, amelyhez gyermekkori emlékei kötődtek.³ Szándékát a Marcius Tizenötödike június 3-án lelkes cikkben tudatta, amely így számolt be Petőfi szándékáról: „Ott akar képviselő lenni, hol még az ég és a föld is az ő keble poesisének megtestesült képe”. Az alföldi táj dicsérete után így tájékoztat a közlemény: „Petőfi a kis kunság eredeti, derék, becsületes, jószívű, egyenes lelkű: azonban büszke és lelkes népének akar követé lenni.” A cikk szerzője (valószínűleg Pálfi Albert) a főváros radikálisainak a választott térségben lévő elvbarátaira utal, amikor így ír: „Petőfi a Kunságban az ifjú pártra s a tisztán népies elemre fog támaszkodni.” A cikk optimistán előlegezi a sikert, de a költő elleni hangulat ismeretében feltételezi, hogy lesznek, akik meg akarják buktatni. Az írás bejelenti Petőfi utazási szándékát, vagyis tulajdonképpen képviselői ajánlás. Így azzal fejeződik be, hogy Kunszentmiklós, Szabadszállás, Lacháza és a kerület más helységeinek választóit biztatja: „fogadjátok vendégeket szívesen”.⁴

Mikor a Marcius Tizenötödike idézett „vezércikke” megjelent, kéziratban már bizonyosan elkészült Petőfi *A kis-kunokhoz* című nyilatkozata, amelynek példányait a költő röplap formájában vitte magával, amikor június 5-én vagy 6-án a választási körzetbe utazott. Ezt a proklamációt szerzője bemutatkozásnak szánta egyrészt azoknak, akik emlékeztek apjára, aki három helységben is bérelt mészárszéket, másrészt azoknak, akik keveset vagy semmit sem tudtak róla. Ez a bemutatkozás magabiztos és nyers öszintéséggel nem igazán volt szerencsés. Képviselőként szerszámnak ajánlotta magát, „megpróbált gyalu”-nak, s így fogalmazott: „meggyalultam sok faragatlan tuskót, és nem esett rajtam csorba”. Jogos önérzettel jelentette ki, miszerint „nem becsülöm túl magamat, nem akarok dicsekedni, de isten szent ügyse tehetségemhez képest tettem annyit a hazáért, különösen a köznépért, hogy bizodalmlára érdemes legyek”. Lehet – folytatja Petőfi –, hogy a magáról mondottakat arcátlanságnak tekintik, de ezt nem a maga hasznáért teszi. „Ezt azon szent cél elérésének ohajtásából tevém, hogy a hazának szolgálhasak...” Az önérzetes szöveg a költővel rokonszenvezők körében valószínűleg nem okozott volna visszatetszést. A folytatás azonban a maga nyers szókimondásával a megcélzott közeg nagy többségében semmiképpen nem számíthatott kedvező visszhangra. Petőfi ugyanis kijelentette, ne várjanak tőle hízeltgést, és hogy ne amiatt válasszák meg követnek. Ráadásul nem maradt meg az elvi nyilatkozatnál, hanem megsértette a kiskun vezetőréteg önérzetét is: „Hanem azt koránt se várjátok, hogy én titeket magasztallak, mert akkor szemtelenül hazudnám. Becsületekre mondom, hogy ti nem vagytok remek embe-

² PETŐFI Sándor *Összes művei* (PSÖM), V, szerk. és jegyz. V. NYILASSY Vilma, KISS József, Bp., 1956, 91–94.

³ Jól mutatja ezt a kötődést *Szülőföldemen* című költeménye, amely június elején, a választási körzetében tett látogatásakor keletkezett.

⁴ A cikket közli: *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849*, összeáll. ENDRÓDI Sándor, Bp., 1911 (a továbbiakban: ENDRÓDI), 426–428. Petőfi május 25-én már jelezte Bankós Károlynak, hogy a Kiskunságban kíván képviselő lenni; PSÖM VII, szerk. és jegyz. V. NYILASSY Vilma, KISS József, Bp., 1964, 144–145.

rek, vagy legalább eddig nem voltak. Marczius 15-kéig az egész Magyarország nagyon szolgalelkű, kutyai alázatosságú ország volt és ti ebben a virtusban közelebb állatok az elsőkhöz, mint az utolsókhoz.” Ezt a valóban nem hízelgő nyilatkozatot Petőfi ténszerűsítette is azzal, hogy emlékeztette a kiskun vezetőket, miként süvegelték meg a rossz emlékű Szluha jászkun főkapitányt, miként „csúsztak másztak” előtte. Erre emlékezve a költő – mint a Kunság szülőtte – ingerülten hozzátette: „Ah ha cszembe jut még most is szégyenlem magamat a ti nevetekben.” Ezt a kritikát cseppet sem enyhítette a felemelt fejű népre tett célzás és az a remény, hogy „soha többé meg nem hajtjátok semmiféle ember előtt a kerek világon”. Az emberi egyenlőségre tett utalás után, mintegy példaként, kifejtette a maga álláspontját: „Nem ismerek magamnál sem kisebbet, sem nagyobbat.” A nyilatkozat ezt követő, emelkedett hangú befejezése sem enyhítette a kapacitálásnak szánt őszinteséget, amely inkább fullánkös kritikának sikeredett.⁵

A viszonylag terjedelmes proklamációból az indokolja az érthető ellenkezést kiváltó részek kiemelését, hogy érzékeltetni tudjuk, miszerint nem valódi kortesbeszéd volt ez, hanem egy olyasféle megnyilatkozás, amelyet a költő alkalmasnak tartott arra, hogy nézeteit, „politikai személyiségét” őszintén – ahogyan az egy republikánushoz illik – bemutassa. Eltekintve attól, hogy a hazát „gyalulatlan deszkának” minősítette, amelynek megmunkálására vállalkozni kíván, nyilatkozata valójában nem tartalmazott programot. (Érdemes összevetni Madarász László választási röplapjának ténszerűségével.) Hangneme, stílusa miatt talán a május 12-i népgyűlést követő, Petőfi ellen forduló felháborodás nélkül is kellemetlenül érintette a térség vezetőit a nyilatkozat. Különösen amiatt, mert a költő csupán egy hírlapi cikk útján, majd röplapján jelentette be szándékát, de – minden jel szerint – Szabadszálláson, a választási körzet központjában (a kerület által kijelölt választási bizottságnál) nem jelentkezett a választás napjáig. Erre a törvény ugyan nem kötelezte, de magatartása azért lehetett sérelmes, mert nem törődött a helyi elképzelésekkel, hanem magától értetődően elvárta, hogy szándékát kitüntetésnek vegyék. Érthető tehát, hogy a választási kerület hivatalosai a legjobb esetben is tolakodásnak minősítették Petőfi fellépését.

Az igazi nehézséget azonban a térség, a kiváltságait a 48-as „rendszerváltással” elvesztett kerület hivatali vezetői többségének hangulata, politikai állásfoglalása jelentette. Mint Mezösi Károly alapvető kutatásaiból tudjuk, a március végi lelkesedés után – amely kikényszerítette Szluha főkapitány lemondását – a jászkun kerületek legalábbis fenntartással fogadták a bekövetkezett változásokat. Itt ugyanis nem volt jobbagyság, tehát az áprilisi törvények, a közteherviseles és a polgári egyenlőség a privilégiumok elvesztését jelentették. A törvény értelmében májusban tartott helyhatósági választásokon a városok vezetésében részben új arcok tűntek fel, a főbírók és a főjegyzők, de főleg a tanácsstagok közé azonban bekerültek a régi vezetés konzervatív tisztviselői (őket Petőfi majd „kaputosok”-ként emlegeti), akik viszont megőrizték befolyásukat. Ez jól kimutatható Szabadszállás, azaz a kiskun helységek kerületi választási központja esetében is, ahol ezeknek a

⁵ PSÖM V, 95–97. A kritikai kiadás óta előkerült eredeti röplap hiteles szövegét közli: *Petőfi adattár* (a továbbiakban: *Adattár*), III, s. a. r. és jegyz. Kiss József, Bp., 1992, 160–162.

választásoknak a lebonyolítását Nagy Károlyra – a kerület későbbi országgyűlési képviselőjére – bízta. A választási körzet politikai viszonyainak, s leginkább a választási visszaélésben részes vezetők személyes szerepének és kapcsolatainak részletes elemzése után Mezősi Károly joggal állapítja hát meg: „Szerencsétlenebb helyet a követjelöltségre [Petőfi] sehol másutt az országban nem választhatott volna, mint szülőföldjét, a Kiskunságot.”⁶

Szokatlan és célt tévesztő képviselőjelölti bemutatkozása és a választási körzet érzelmi alapon, de kellő helyismeret nélkül történt megválasztása ellenére sem mondhatjuk, hogy Petőfi ne tett volna semmit az ellene fordult közhangulat enyhítésére, s ezzel választási esélyeinek növelésére. Az *Életképek* június 4-i számában (itt jelent meg Vasvári Pál híres, *A márciusi ifjúság* című írása) a költő két verset közölt: a *Kemény szél fúj...* és *A gyáva faj, törpe lelkek...* kezdetűt. A forradalmat váró februári, és a készülő vészről szóló májusi költemény még nem igazán tekinthető engesztelőnek. Kedvezőbb fogadtatást válthatott ki a Pesti Hírlap június 6-i számában megjelent *Két ország ölelése*, amelyet a szerkesztők mint a „lángelkű költő” alkotását, nagy nyomtatékkal ajánlottak az olvasók figyelmébe.⁷ A költemény lelkes és igen gyors reagálás volt Erdély uniójára, mivel a kolozsvári országgyűlés május 30-án fogadta el az uniót, s annak híre június 2-án érkezett meg a fővárosba. A vele ellenséges hangokra Petőfi a már említett, az *Életképek* június 11-i számában megjelent írásában reagált. Ebben igyekszik magyarázatot adni május 12-i kormányellenes nyilatkozatára, illetve ebben fejt ki *A királyokhoz* című költeménye kapcsán köztársasági elveit, vagyis hogy „a monarchiának van még jövője nálunk”.⁸ Az ugyanebben a számban közölt versek: az *Önkéntesek dala* és a *Föltámadott a tenger* növelik az írás súlyát azzal, hogy igen határozottan annak gondolköréhez csatlakoznak. Az előbbi a május 16-án meghirdetett honvédtoborzás támogatását szolgálja, az utóbbi a márciusi napok legsikerültebb, a nép legyőzhetetlen erejét hirdető költeménye.⁹

⁶ MEZŐSI, i. m., 614–615. Mezősi részletesen elemzi Petőfi apjának bukását, ennek a költőre háramló hátrányos következményeit, illetve azt, hogy a választási bizottságban akadtak olyanok, akik felelősek voltak Petrovics István vagyonbukásáért, s olyanok, akik azzal érveltek, hogy az apa elvesztett „redemptus” kiváltsága miatt fia „sehonainak” számít.

⁷ A vers szerkesztői bevezetését közli ENDRÓDI 435.

⁸ Lásd a 2. jegyzetet. Az írás a *Pest, május 27.* dátummal kezdődik. Nem világos, hogy Petőfi miért tartotta szükségesnek, hogy feltüntesse ezt az időpontot. Ez lett volna az a nap, amikor a képviselőség érdekében szükségesnek látta, hogy május 12-i szerepléséről magyarázatot adjon? Vagy ezzel kívánta jelezni, hogy az ő nyilatkozata már készen volt korábban, de – mint szerkesztő – Vasvári írásának biztosított elsőbbséget az *Életképek* június 4-i számában?

⁹ A honvédek toborzását Batthyány Lajosnak május 16-i dátummal megjelent felhívása hirdette meg. A Radical Kör május 18-i rendkívüli közgyűlése a kormány szándékát adakozásra történő felszólítással, vidékre küldött toborzási biztosokkal kívánta támogatni. Mindezek intézésére egy bizottmányt hoztak létre, amelybe Petőfit is beválasztották; *Adattár* III, 110. (A kormány szervező tevékenységét látva a bizottmány két nap múlva felfüggesztette működését; *Adattár* III, 251.) A költő a gyorsan kibontakozó országos gyűjtést a Radical Körben május 25-én könyvtára egy részének elárverezésével kívánta támogatni. Az elárverezett művek ellenértéke 68 ft 23 kr volt. ENDRÓDI 425; *Adattár* I, 248, 403; *Adattár* III, 251.

Petőfi írása nem annyira választóihoz, mint inkább a fővároshoz és a vidék értelmiségéhez szólt. Szabadszálláson szervezkedő ellenfeleit bizonyára nem befolyásolták ezek a sorok. Arról azonban a jelek szerint azonnal értesültek, hogy a költő június 11-én késő este megérkezett Törökszentmiklósa barátjához, Bankós Károlyhoz. Másnap a szabadszállási tanács szokatlan lépésre szánta el magát: kitiltotta a városból Petőfit, mivel – a határozat szerint – csak az lehet képviselő, aki mentes „minden izgatási s nép lázítási merényektől”.¹⁰ A lépés „rendészeti” alapját az adta, hogy Petőfi „idegen” volt, mivel nem tartozott sem a redemptusokhoz, sem pedig nem volt a kiskun kerület lakója. (A 1848. évi választási törvény nem kívánta meg, hogy a képviselőjelölt annak a körzetnek a lakója legyen, ahol képviselő kíván lenni.) A tanács a következő napon, június 13-án értesítette – persze nem saját határozatáról, hanem – „aggodalmáról” Bankós Károlyt, Petőfi vendéglátóját.¹¹ Eszerint – mint arról hírlapi cikkében Petőfi beszámolt – barátja útján kívánták tudtára adni, „hogy ha személyes bátorsága és élete kedves, igen jól tenné, ha a jövő nemzeti gyűlésre menő követ választására a jövő csütörtökön köztünk meg nem jelenne, mert a nép ingerült s nem állhatunk jól, méltó haragja fölgerjedésiben lehető dűheért...”

Petőfi a néphangulat korábbi ismeretében ezt a figyelmeztetést ijesztési szándéknak tartotta, s a választás előestéjén, június 14-én átment Szabadszállásra. Itt ismerősénél szállt meg, aki ijedten figyelmeztette a veszélyre, hogy a felizgatott nép agyonverheti. Egy rokona is óvta a megjelenéstől. Petőfi ekkor – mint beszámolójában írja – kíséretében lévő felesége biztonságára gondolva, hajlandó lett volna visszafordulni. Júlia azonban tiltakozott: „ha agyon akarnak bennünket verni, jól van, verjenek agyon, hanem azt ne mondhassa senki, hogy te hátráltál”. A költő másnap kora reggel felment a városházára, ahol nagy meglepetést okozott megjelenésével. Mivel tudomást szereztek arról, hogy a városban van, lakása előtt egész éjjel részek kurjongattak, s „a pap fiát éltették, mint követet”. Másnap, amikor felment a városházához, ott részek provokálták. A tettelegességet a főbíró (a polgármester megfelelője) előzte meg, aki felkísérte Petőfit a városháza emeletére. Itt a választási bizottság elnöke közölte vele, hogy a nép ingerültsége miatt nem kezkeskednek az életéért.

Petőfi ekkor belátta, hogy nem szólhat választóihoz, sőt maradnia is kockázatos. Nemzetőri kísérettel ment a város széléig, hol szállva volt. Feleségével és holmijával kocsira rakták, majd visszavitték Törökszentmiklósa. Mivel nem a szokott úton vitték, a távolban párhuzamosan futó országúton látta szentmiklósi és lacházi választóinak kocsijait, amint Szabadszállásra tartottak. Azokat pedig azzal fogadták, hogy Petőfi elmencült, egy részüket meg fegyverrel fenyegetve készítették visszafordulásra. Petőfinek ez a részletes beszámolója a Marczius Tizenötödike június 19-i számában jelent meg, befejezésében azzal a gondolattal, hogy három hónappal március 15-e után őt „mint orosz

¹⁰ A szabadszállási tanács határozatának fogalmazványát – amelyet a határozatok letisztázott és bekötött sorozatából kihagytak – Mezősi Károly magántulajdonban találta meg. MEZŐSI 583; *Adattár* III, 111–112, 252.

¹¹ Az értesítés nem maradt fenn. Létéről Petőfi alább idézendő beszámolójából értesülünk.

kémet, mint hazaárulót” agyon akarta verni a nép.¹² Beszámolóját barátja, Bankós Károly erősítette meg, ismertette a maga és a szavazástól elretentett kunszentmiklósiak tapasztalatait. A Pesti Hírlap június 27-i számában megjelent írásában így összegezte a Petőfi eltávolítása miatti felháborodására a főbírótól kapott, már-már kedélyes választ: „Ne tessék ezen olyan nagyon megindulni: hisz ez a Petőfi csak olyan sehonnai ember, a királyokról is valami rosztat írt, – a becsületes Ministeriumot is megbántotta, de a mi a legnagyobb, redemptioja sincs neki, még is követ akar lenne; – hogy mi is történt vele tulajdon képen én nem is tudom, hanem csak hogy itt agyon akarták verni.”¹³

Visszatérve Kunszentmiklósról, Petőfi azonnal megírta szentmiklósi és lacházi hívei számára a tiltakozást, amelyben felsorolja a választási visszaéléseket. A beadvány új választások elrendelését kéri, s azt, hogy annak helyszíne Szabadszállás helyett Kunszentmiklós legyen. Egyben kijelenti, hogy ha sérelmeiket nem orvosolják, akkor – mint „az alkotmány mostohagyuermekei” – kilépnek a nemzetörségből.¹⁴ Ezt a „felülvizsgálati kérelmet” a költő Bankós Károlyra hagyta, hogy szerezze meg a szükséges aláírásokat, s azt követően nyújtsák be a minisztériumnak. A fogalmazvány benyújtására valószínűleg június 18-án vagy 19-én kerülhetett sor, amikor a küldöttséget Petőfi maga kísérte Deák Ferenchez, aki – megállapíthatóan – a belügyminisztériumhoz mint illetékeshez utasította őket.¹⁵ Ezt követően június 19-én publikálta a költő az előbbieken már említett, Kunszentmiklósról június 15-i dátummal ellátott beszámolóját.¹⁶ A beadvány megérkezésének meghatározását az segíti, hogy a belügyminisztérium már június 20-án tájékoztatta a petíció szerzőit arról, hogy a folyamodásról a képviselőház intézkedik. Egyben figyelmeztette őket, hogy a nemzetörség „a követválasztási jog gyakorlatától külön álló és más feltételekhez kötött tárgy”, így akik a törvény szerinti képességgel rendelkeznek, továbbra is kötelesek a szolgálatot ellátni.¹⁷

Petőfi nagyon bízott a választási győzelemben. Ezt bizonyítja, hogy feleségét is magával vitte. A súlyosan törvénytörtő eljárás nemcsak hogy megakadályozta Petőfit, hogy

¹² ENDRÓDI 443–452; PSÖM V, 98–105. Petőfi befejezésül a nép félrevezetéséről nyilatkozik, s arról, hogy a nép előtte szent.

¹³ Bankós Károlynak a Pesti Hírlapban megjelent beszámolóját közli ENDRÓDI 459–465. A szövegünkben közölt, kurzivált részt a lap szerkesztői kihagyták a beszámolóból. A *Kunszentmiklós, 1848. jún. 20.* dátummal ellátott, eredeti szöveget közli *Adattár* III, 114–118, 255.

¹⁴ A beadvány fogalmazványát lásd PSÖM V, 226–227; *Adattár* III, 113–114, 254.

¹⁵ Petőfi szerepéről, arról, hogy a küldöttséget elkísérte Deák Ferenchez, a költőnek a Marczius Tizenötödike június 27-i számában megjelent közleményéből értesülünk, amelyben cáfolja azt a rágalmat, hogy a petíciót hozó küldöttséget nem a miniszterhez, hanem az azt megjárászó színészhez vezette. ENDRÓDI 465; PSÖM V, 110.

¹⁶ Lásd a 12. jegyzetet. Petőfi írásához csillag alatt a következő megjegyzést fűzte: „Kérem minden becsületes elvű szerkesztőtársamat, hogy e cikket lapjában közölni szíveskedjék.” (Az írást teljes szövegében csak a Radicallap június 21-i száma adta közre.)

¹⁷ A belügyminisztérium június 20-i válaszát a beadványra közli MEZŐSI 616. Forrása a BM országlátszati osztályának 2. kűtfője, a 3774/B. számú irat. Az iktatókönyv alapján a 2. kűtfőbe sorolt iratok között a megadott iktatószám alatti fogalmazványt e sorok írója nem találta. – A Petőfi választási veresége körüli fejleményekre a korábbi irodalom és levéltári források felhasználásával lásd még CSIZMADIA Andor, *A magyar választási rendszer 1848–1849-ben*, Bp., 1963, 120–127.

Szabadszálláson szóljon a választókhoz, de őt magát életveszélyes fenyegetéssel eltávolították a választás színhelyéről is, míg Szentmiklós és Lacháza szavazóit valójában be sem engedték a városba.¹⁸ Így Petőfi teljesen biztos lehetett abban, hogy elégtételt fog kapni. Ezért nem hagyta szó nélkül, amikor hírt vette, hogy a petíciót hozó küldöttség félrevezetésével vádolják. A Marcius Tizenötödike június 27-i számában megjelent, rövid írásában ingerülten utasította vissza a vádat, s arra figyelmeztette rágalmazóit, hogy eddigi megvetését ne akarják gyűlöletté fokozni, mert „akkor istenemre (bármilyly vastag a bőrük, kivált a pofáikon) meg fogom őket nyúzni, mint Apollo Marsiast!”¹⁹ Ugyanezen a napon közölte a Pesti Hírlap Bankós Károly már említett, Petőfi elbeszélését igazoló levelét. A magyar nyelvű sajtó – a még mindig Pozsonyban megjelenő Budapesti Híradó kivételével – a költő pártjára állott,²⁰ s ez még inkább növelte Petőfi önbizalmát. Ezért a június végi napokban *A szabadszállási néphez* címmel rölapot készítettett, amelyben némi naivitással így figyelmeztette azokat, akik kezét emeltek reá, igaz barátjukra: „Az egész magyar nemzet ujjal fog reátok mutogatni, hogy ti vagytok azok, a kik engem kikergettetek várostokból, – és nektek az az ujjmutogatás jobban fáj majd a pofoncsapásnál.” Nagy Károly választását meg fogja semmisíteni az országgyűlés, „és őt ebrúdon fogja kivetni a követek közül” – mondja, majd így biztatja a szabadszállásiakat: „Ti, polgártársaim, készüljetek az új követválasztásra, mely egy hónap múlva bizonyosan meglesz; készüljetek el jobban, mint az előbbenire.”²¹

Petőfi június elején *A kis-kunokhoz* intézett, bemutatkozó rölapjának utolsó bekezdésében így nyilatkozott arról a lehetőségéről, ha nem őt választanák: „Ha pedig nem választotok követnek, abból látni fogom, hogy különb emberetek akadt, mint én, s ez hazafiúi szívem legszebb öröme lesz...” Ez a kijelentés a szentként tisztelt nép ítéletébe vetett udvarias nyilatkozat volt, amely mögött vagy a nemes ellenféllel folytatott vetélkedés lehetősége vagy – ami valószínűbb – a siker bizton remélt tudata húzódott meg.

Június 15-i kudarca viszont elmosta ezt a reménykedést, amikor is a „vén pap” fiának tábora rágalmazással, itatással és megfélemlítéssel aratott győzelmet. Petőfi a közfelkiáltással megválasztott Nagy Károllyal soha nem találkozott, amit róla tudott, azt elsősorban Bankós Károlytól hallhatta.²² A történetek után a győztest nem tekinthette nemes ellenfélnek, s a Marcius Tizenötödike június 19-i számában megjelent cikkében így nyilatkozott róla: „Szabadszálláson egy hanggal, szavazás nélkül kikiáltották követnek a pap fiát, egy gögös és buta embert, ki azon felül Szluha teremtménye”. Nagy Károly a személyes megtámadtatás miatt joggal követelte, hogy a Marcius Tizenötödike közölje

¹⁸ Mezősi szerint Kiskunmajsa és Kiskundorozsma választói meg sem jelentek: *i. m.*, 592–593. Július 10-én, Nagy Károly igazolását követően Dorozsmáról is megtámadták képviselőségét; MEZŐSI 627–629.

¹⁹ Lásd a 15. jegyzetet. (A PSÖM-ben hibásan „Marsius”).

²⁰ *Adattár* I, 260–284.

²¹ ENDRÓDI 466–468; PSÖM V, 108–109. Petőfi a rölapban kijelenti: „Ha körülményeim engedik, akkor megint lerándulok hozzátok, – ha nem egyébert, csak azért is, hogy néhány embernek a szeme közé nézzek.” Ez az ígéret azonban nagyon feltételes lehetett csak, mivel a költő anyagi helyzete ezt nem nagyon tette lehetővé. Vö. Petőfi Bacsó Jánosnak június 30-án, PSÖM VII, 150–151. (A rölappon pontos dátum helyett ez áll: *Június végén, 1848.*)

²² Nagy Károlyról lásd MEZŐSI ismertetését; *i. m.*, 587–589, 633.

válaszát. A szerkesztő, Pálfi Albert azonban hosszúnak találta a cikket. A Pesti Hírlap csak azzal a feltétellel vállalta volna, ha „megszelídítheti”, mint tette azt Bankós Károly beszámolójával is. A Radicallap szerkesztője pedig – aki közölte Petőfi kunszentmiklósi beszámolóját – végül arra hivatkozott, hogy „nagyon el lévén lapja foglalva”, nem közzölheti az írást. Mivel az 1848. évi sajtótörvény nem ismerte a helyreigazítási kötelezettséget, Nagy Károly pedig nem kívánta megfogadni Csernátóni cinikus tanácsát, miszerint forduljon a Budapesti Híradó szerkesztőjéhez, Nagy csak egyetlen megoldást választhatott: hirdetésként publikálta válaszát. Így jelent meg július 5-én, az országgyűlés megnyitásának napján a Pesti Hírlap hirdetési (*Nyílt tér*) rovatában a *Szózat Petőfi Sándorhoz!*, melyet szerzője a Szabadszállás, 1848. június 21-i dátummal látott el.²³ Az írás tagadja az erőszakot, továbbá azt, hogy a választás előtti éjszakán a szabadszállásiai „csak egy csepp” bort is ittak volna. Beszámol arról, hogy valóban Szluha főkapitánysága alatt kezdődött hivatali pályafutása, de az 1848. 25. tc. értelmében lefolytatott választások is tisztségre jelölték a hármaskörben.

A közlemény Nagy Károly védekezését és a nyilvánosság előtti önigazolását szolgálta. A sértett képviselő azonban nem érte be ennyivel, hanem meg kívánta torolni Petőfi gorombaságait. Tehette, mert a hirdetési rovat kívül esett a szerkesztő látókörén.²⁴ Az ezekben a napokban a harmincegyedik életévét betöltött, hivatali pályafutását önérzetesen vállaló, jogvégzett értelmiségi Nagy Károly így szabad folyást engedett dühének, amikor Petőfi öt minősítő sorait visszautasította. A butaságára tett megjegyzésre például így replikázott: „talán több képzettséggel is hízeleghetem magamnak a tanok minden ágában – a költészetet kivéve – mint ön, talán én is ismerem a nép szükségait, mint ön, talán én is csak úgy a nép közé tartozom, mint ön, vagy talán nemességem miatt nem is vagyok képes fölfogni a nép érdekeit?”²⁵ Ön nagyon elbizott, de mibe, abba, hogy a Pegasus farkába ön is fölkapaszkodott. Ön, barátom, nagyon hiú, a fölötéb hiúság pedig hígevelejtésű föltételez.” A sértett Nagy Károly azonban még tovább ment. Kíméletlen kirohanásának befejezéseként – tehát mielőtt az írás záró soraiban ismertette volna annak okát, miért hirdetés formájában jelenik meg válasza – idézte azt a latin mondást, hogy győző vagy legyőzött mindenképpen magát szennyezi be. Majd következett az utolsó mondat gorombasága: „Olyan ön, mint a fertőbe hevert disznó, mely minden hozzá közeledőt kíméletlen bekever.”

Petőfi ezt a durva sértést nem volt hajlandó eltűnni. Ezért legkésőbb az írás megjelenésének másnapján párbajsegődei, Jókai Mór és Pálfi Albert útján fegyveres elégtételre szólította fel Nagy Károlyt, aki ezt visszautasította. Válasza szerint olyan emberrel, akit ő

²³ ENDRÓDI 470–473; PSÖM V, 227–229. Cikkének a különböző lapok szerkesztői által történt visszautasítását közleménye végén Nagy Károly sorolja fel. – Egyébként a Pesti Hírlap ugyanezen száma közölte Petőfinek *A nemzetgyűléshez* című költeményét.

²⁴ A Pesti Hírlap másnapi számában Csengery Antal és Kemény Zsigmond szerkesztő sajnálkozott a Nagy Károly által közölt „gyalázatos cikk” miatt. Kijelentették, hogy a hirdetés tudtuk nélkül jelent meg, mivel „a rovat szerkesztését egészen elkülönözve a kiadók magok kezelik”.

²⁵ Ennek a kitételnek kapcsán jegyzi meg MEZŐSI: „A követválasztáson a szabadszállási deklasztált volt redemptusfi állt szemben a maga redemptus-nemességére még büszke helyi jelölttel.” *I. m.*, 588.

becstelennek minősített, „mind addig, míg be nem bizonyítja, hogy nem becstelen, vinni nem fog”. Így segédeit sem nevezte meg, s a felajánlott gondolkodási időre sem tartott igényt. Nagy Károly barátai azonban nem helyeselték ezt a jogászi okoskodás mögé rejtett megfutamodást, és a párbaj elfogadását ajánlották. Ezért másnap Szeles Lajos dunapataji képviselő (egyébként a szabadszállási választási bizottságnak elnöke) nagy nyilvánosság előtt azt mondta Pálfi Albertnak, hogy Nagy Károly a kihívást elfogadja, de csak kardra. Mivel a párbajsegédek Petőfi kívánságának és „a sérelem nagyszerűségének” megfelelően ragaszkodtak a pisztolyhoz, megoldás nem született. (A párbajkódex szerint ugyanis a kihívott fél szabhat súlyosabb feltételeket, de a kihívó feltételeit nem gyengítheti.) A történetet – mint a Petőfinek nyújtott sajátos elégtételt – Jókai és Pálfi a Marcius Tizenötödike július 8-i számában hozták nyilvánosságra.²⁶

Mire ez a közlemény megjelent, az országgyűlés már érdemben foglalkozott a képviselők igazolásával. Ez a munka a július 5-én lezajlott ünnepélyes megnyitó másnapján kezdődött meg. Ennek módja az volt, hogy a megbízólevelüket már benyújtott képviselőket még július 5-én sorshúzás útján kilenc osztályba sorolták, s az egyes osztályok képviselőinek mandátumát meghatározott sorrendben más osztály képviselői vizsgálták meg.²⁷ A július 6-án tartott ülésen mind a kilenc osztály előadója jelentést tett, és ismertette az igazoltnak tekintett képviselők névsorát, illetve a kifogás alá eső választásokat. Nagy Károly a 8. osztályba került, amelynek előadója 36 képviselő közül 34-et igazoltnak jelentett – köztük Nagy Károlyt. A botrányos választás ügye olyan köztudott volt, hogy a karzat döbbenten vehette tudomásul, hogy a bejelentést nem kíséri tiltakozás, hanem a képviselők fegyelmezetten meghallgatják a 9. osztály ezt követő jelentését is.

A 8. osztály mandátumának felülvizsgálói, az előadó és a jelenlévő képviselők a törvénynek és az (ekkor még csak formálódó ideiglenes) házszabálynak megfelelően jártak el. Az 1848: 5. tc. 44. §-a kimondta: „A megválasztott követnek a kezéhez juttatott választási jegyzőkönyv megbízólevelével gyanánt szolgál”. Az ideiglenes házszabály 9. pontja pedig (amelyet később változtatás nélkül jóváhagytak) így szólt: „Kifogás nélküli választásnak tekintetik, mellynek választási jegyzőkönyve rendben van, s melly iránt panasz beadva nincs.”²⁸ Mivel Petőfi sérelméről panasz ekkor az illetékesekhez nem érkezett meg, s a választási jegyzőkönyvet a kijelölt 7. osztály vizsgálata kifogástalannak találta, a 8. osztály előadója Nagy Károlyt igazoltnak jelentette ki.²⁹ Mit tartalmazott ez a jegyzőkönyv? Mindenekelőtt azt, hogy a választási kerület városaiból megjelent 760 választó előtt az összeírási jegyzőkönyv és az 1848: 5. tc. ismertetése után az elnök a

²⁶ ENDRÓDI 476–477. A tudósítók szerint Nagy Károly személyesen jelentette a kihívást Perczel Mórnak, a rendőri osztály főnökének azzal, hogy Petőfi az életére tör. Perczel ezt nem tekintette hivatali titoknak, hanem ő maga mesélte el Petőfinek. Vö. Petőfi Bacsó Károlynak, július 16., PSÖM VII, 160. A kihívásról, annak visszautasításáról s hogy miért ragaszkodott a pisztolyhoz: Petőfi Bankós Károlynak, július 9., PSÖM VII, 154–155.

²⁷ Az eljárási részletek ismertetésére lásd CSIZMADIA, i. m., 171–189.

²⁸ Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés, s. a. r. BEÉR János, CSIZMADIA Andor, Bp., 1954, 129, 154.

²⁹ Az előadó által előterjesztett névsor: OL, N 70, Regnicolaris levéltár. Az 1848/49-es országgyűlés iratai. XX. 22. Fasc. 3A. No. 8a. Továbbá: Közlöny, 1848. július 7. (26), 111–112.

választókat „hatályos és korszerű” beszédben figyelmeztette a választás fontosságára, s felhívta őket „szabadon bár kit is követül ajánlani”. Ezt követően hét személyt ajánlottak, első helyen Nagy Károlyt. Mivel a többi jelölt azonnal visszalépett, ekkor – mondja a jegyzőkönyv – „köz akarattal, Nagy Károly, a Szabadszállási Választó Kerület részéről Országgyűlési követnek ki kiáltván, az elnök által is megválasztott követnek ki jelentette: senki ellene nem nyilatkozván, elválasztásában még az előbbeni, követeket ajánlók is mindnyájan meg nyugódtak, mellynek következtiben ezen jegyzőkönyvnek egyik példánya Nagy Károly követnek, megbízó levél gyanánt kézbesítettett, másik kettő pedig a Központi Választmánynak be adatott.”³⁰ Tehát a jegyzőkönyvben nincs nyoma Petőfi követjelöltségének, miközben a jelenlévőket felszólították, hogy szabadon jelöljenek. A hét jelölt közül hatan visszaléptek, így az esélyes jelöltet – akinek érdekében folyt a korteskedés –, Nagy Károlyt közfelkiáltással lehetett megválasztani. Hibátlan volt ez a forgatókönyv, a szabadszállási városháza udvarán történeteket a valóságnak megfelelően ismertette, így kiadható volt Nagy Károly számára olyan jegyzőkönyv, amely igazolásának alapjául szolgált. Kimondhatjuk, hogy a bevált kortesfogások rutinos alkalmazása és az új választási törvény által nyújtott lehetőség felismerése biztosította ezt az eredményt, amely mögött pedig súlyos visszaélések húzódtak meg. Addig azonban, amíg a ház elnöke nem kapta meg a petíciót, az esettel érdemben nem lehetett foglalkozni.

A képviselők tehát július 6-án végighallgatták az osztályok jelentését, majd – miután Táncsics is eldöntötte, hogy melyik választókerület mandátumát fogadja el – felszólalt Besze János esztergomi képviselő. Általánosságban szólva kijelentette, hogy addig nem lehet a választásokat teljesen kifogástalannak tekinteni, amíg a belügyminiszternél lévő petíciók mindegyikét meg nem kapták. „Maglehet – folytatta –, hogy ott vannak még petíciók, mellyek eddig velünk nem közöltetvén, fölöttük nem bíraskodhatunk. Mindaddig tehát, míg a belügyminister, ki egyik jegyző kijelentése szerint is azért tartja magánál a petítiokat, hogy azokat átolvassa, megismerje a kétségeknívüli képviselőket, a panaszoikat velünk nem közli: egészen tisztában nem lehetünk. Azokat velünk már eddig is közleni kötelessége lett volna.” A korelnök, Pálóczy László azt válaszolta, hogy hivatalosan mit sem tud a petíciókról. Azt tudja, hogy amint érkeztek, azokat hozzá küldték. „Van-e még a belügyminisaternél petitio? Nem tudom.” Besze nyilatkozata és az elnök válasza mögött joggal feltételezhetjük, hogy a sajtóból ismert kunszentmiklósi petíciót hiányolta. (Ne feledjük: Petőfi július 5-én megjelent *A nemzetgyűléshez* című költeménye újból felhívta a figyelmet a történetekre.) Ehhez mérten Petőfi ügyével szemben Patay József (az OHB leendő tagja) nem éppen baráti, amikor az elnök után közvetlenül kijelentette: „Ne töltsük illjenekkel az időt. A törvény azt mondja: a jegyzőkönyv a megbízó levél. Ha különben [ti. másként] is lehetne, akkor nyitva állna annak útja, hogy mindenféle irományokkal elő állhatnának.” (A kijelentést helyeslés kísérte.)

³⁰ A jász kun kerület központi választási bizottsága a jegyzőkönyv egy példányát június 26-án terjesztette fel a belügyminisztériumnak, ahová az július 2-án érkezett meg: OL, N 13, Belügyminisztérium országlátszati osztály 1848–2–276. Szövegét közli MEZŐSI 590–591; *Adattár* III, 112–113. Mezősi Károly nagy jelentőségű és részletes tanulmánya ismerteti a jegyzőkönyv aláíróinak, a másik hat jelöltet ajánlóinak, valamint jelöltjeiknek személyét és szerepét, továbbá elemzés alá veszi az említett választási létszámot: i. m., 591–597.

Patay szavaira előbb Kovács Lajos, Nagybánya képviselője (és Széchenyi államtitkára) reagált, kijelentve, az okozza a gondot, hogy az osztályok nem egyforma szigorúsággal bírálták el a problematikus eseteket. Ezt követően Nyáry Pál nyilatkozott – a készülő házszabálynak megfelelően –: „A választás érvényességét két okból lehet vizsgálni. Az első ok az, ha a törvény által meghatározott forma szerint vannak-e szerkesztve a megbíró levelek. A másik ok lehet egyeseknek vagy többeknek a választás ellen beadott petíciója.” Az első esetben – folytatta Nyáry – az osztálynak nem kell bíraskodnia, mert ott van a törvény. A másik esetben „a ház alakulása után” a petíciókat meg fogják vizsgálni. (Ez a kitétel egyértelművé teszi, hogy a kilenc osztály beszámolója azt a célt szolgálta, hogy megállapítsák az igazolt képviselők számát, hiszen csak a megalakult képviselőház volt illetékes – a törvénynek megfelelően – a vitás ügyekben dönteni.) Nyáry hozzászólását az elnök ekkor félbeszakította, és közölte: „Ezen pillanatban vettem három levelet a belügyi ministertől, melyek hozzám szólnak. Az egyik azt adja tudtomra, hogy miután a minister úr három helyen választatott meg követnek, a miskolci követséget vállalja el. A másik levél Vukovich Sabbasnak Temes megyei elválasztásáról szóló megbíró levelet foglalja magába. A harmadik levél Zoltán János álladalmi titkártól van, melyben egy csomó petíciót küld által a háznak.” Ez utóbbi levelet Irányi Dániel jegyző felolvasta, majd az elnök közölte, hogy a petíciókat kiadják az osztályoknak. Ezt követően Nyáry visszavette a szót, s javasolta, hogy miután 204 igazolt képviselő van jelen, ideje volna a ház megalakulását bejelenteni. Ekkor lehet majd a „specialításokról” (ti. a petíciókról) dönteni, miután megalakultak, s így határozhatnak azokról. Az elnök ezzel egyetértett, s a házat megalakultnak nyilvánította, javasolva, hogy válasszák meg az elnököt és az egyéb tisztségviselőket. Nyáry aggályát, hogy a tisztségviselők megválasztásával nem volna-e jobb megvárni az erdélyi képviselőket, osztotta Deák Ferenc is, és így – az erdélyi Pálffy János helyeslése mellett – a tisztségviselők választását elhalasztották.³¹

Az országgyűlés július 6-i létszámmellenőrzése és a ház megalakulásának deklarálása nyitotta meg tehát az utat a petíciók megvitatása és a róluk való döntés előtt. Ez július 7-én meg is kezdődött, de a szabadszállási választás ügye ekkor nem került elő.³² Petőfi azonban ezen a napon is hallatott magáról. Értesülve arról, hogy előző napon Nagy Károlyt igazolt képviselőnek nyilvánították, július 7-én kis, nyomtatott röpcédulát helyeztetett az ülés kezdete előtt a képviselők asztalára. Ebben *A nemzetgyűlési követekhez* címzett, tizenkét soros írásában gyávasággal vádolta ellenfelét, aki megtagadta az elégtételt a Pesti Hírlapba ellene „belopott” cikke miatt. Ezért azt kérte a nemzetgyűlés követeitől, hogy „*e megbélyegzett emberrel* senki közülük egy sorba nem üljön, nem az irántami szívesség vagy barátságnál, hanem azon tiszteletnél fogva, mellyel a testület magának tartozik”.³³ Az igazolási eljárás július 8-án folytatódott, amikor is az egyes

³¹ Minderre lásd a Közlöny július 7-i (26) számát; továbbá az ülés jegyzőkönyvét, BEÉR–CSIZMADIA 141–142.

³² Lásd a Közlöny július 8-i (29) számát; továbbá az ülés jegyzőkönyvét, BEÉR–CSIZMADIA 142–143.

³³ PSÖM V, 111. (Fotóját közli ENDRÖDI a 472. lap után található IX. mellékleten.) Szövegét több lap is közölte. Valószínű, hogy a röplap készítette arra Nagy Károlyt, hogy karddal elvállalja a párviadalt. Mivel ezt Petőfi nem fogadta el, másnap, július 8-án a délután megjelenő Marciusban Jókai és Pálfi publikálta beszá-

osztályok előadójának vagy a jegyzőkönyvek alapján támadt kétségekről, vagy a beadott petíciókról szóló beszámolóik alapján a ház – kisebb-nagyobb viták után – döntött az adott választás jóváhagyásáról vagy megsemmisítéséről. Az előző napon a 6. osztály előterjesztéseivel foglalkoztak, most a 7. osztály vitás ügyei következtek. Ezek lezárulása után a 8. osztály előadója váratlan bejelentést tett: „A 8-ik osztály tagjait tisztelettel felszólítom, miután egy petitio adatott be, méltóztassanak időt határozni, mikor tárgyaljuk.” Közbekiabálásra, hogy „Most mindjárt”, az elnök szünetet rendelt el, majd az ülést háromnegyed óra múlva folytatták.

A petíció természetesen a szabadszállási választásra vonatkozott, amely a jelek szerint csak most került az osztályhoz,³⁴ így arról nem alakult ki előzetes vélemény. Ezért kellett a nyilvános ülésen szünetet elrendelni. Az ülés újbóli megnyitásakor a 8. osztály előadója jelentette, hogy „az osztály elébe a szabadszállási képviselő ellen egy petitio terjesztett”. Ennek kivonata: „1. Petőfit rágalmazták, becstelentették, fenyegették. 2. Midőn Szabadszálláson magát igazolandó megjelent, a felbőszült tömeg ellene rohan – annyira, hogy élete veszedelmezett, a helybeli hatósághoz kellett folyamodnia, melly jónak látta őt a választás helyéről eltávolítani. 3. Hogy midőn ezen panasz tevő választók megjelentek, követjelöltjeik [ti. a szabadszállásiaknak!] már ott lévén, – a választás helyére nem is bocsátattak, hanem a helybeliek által, kik mindnyájan fel voltak fegyverkezve, agyon ütéssel fenyegetettek, mire ők kéntelenek valának eltávozni, s így a választástól eltávolítottak. 4. Hogy a választás előtti este nem a kezes, hanem a szilaj ménes hajtatott haza főbírájának parancsára, s ők a választáson leendő megjelenéstől hámos lovaktól megfosztatván, ez által akadályoztattak. 6. Miért végre azt adják elő, hogy ha sérelmük nem orvosolatik, a nemzetörséghez nem akarnak tartozni, – kívánják azonban, hogy a követválasztás megismételtessék.”³⁵ Az előadó ekkor felajánlotta, hogy a petíció teljes szövegét felolvassa. Közbekiáltások a jegyzőkönyvet – ami azonos a megbízólevéllel – akarták hallani, de az előadó kijelentette, hogy az rendben van. Ekkor szólalt fel Bónis Samu, aki arra hivatkozott, hogy mivel ezt a petíciót aznap adták be, azzal az előző napon elhatározott 9 tagból álló bizottmánynak kellene foglalkoznia. (Ti. július 7-én – meghallgatva az osztályok jelentését – arról döntöttek, hogy az ezt követően érkező petíciókról egy, az osztályok által delegált tagokból álló bizottmány terjeszti véleményét a

molóját a visszautasított kihívásról. (A röplap mikénti terjesztéséről az eltérő beszámolókat lásd *Adattár* I, 272, 276–277.)

³⁴ Azt, hogy a petíció csak ezen a napon jutott el az illetékesek kezéhez, a vita során Bónis Samu igazságügyi államtitkár egyértelműen megerősítette. A petíciót Gondol Dániel fogalmazó július 5-én a BM irattárából kivette, de a jelek szerint nem csatolták azokhoz a petíciókhoz, amelyeket Zoltán János az országgyűlés elnökének megküldött. (Gondol eljárására lásd MEZŐSI, i. m., 617, 257. jegyzet.) – A történetek mindenesetre szertefoszlatták Petőfi reményét, hogy már az országgyűlés „verificationalis választmánya” megfosztja mandátumától Nagy Károlyt. Petőfi Bacsó Jánosnak, június 30., PSÖM VII, 150–151.

³⁵ Az itt közölt összefoglalás nem azonos a Közlöny július 10-i számában megjelent szöveggel; annak a fogalmazványnak a szövegét közöljük, amelyet az előadó felolvasott, s amely valamivel hosszabb, mint ami a sajtóban megjelent. Lásd „Nagy Károly szabadszállási követ ellen Kun-Szent-Miklós és Laczháza 170 választó által [beadott petíció]”. Az 1848/49-es országgyűlés iratai XX. 22. Fasc. 3A. No. 8d. (Az eredeti beadvány ma már nincsen meg.)

ház elé.) Az elnök azonban ezt a hozzászólást, amely valószínűleg Petőfi érdekét szolgálta volna, nem vette figyelembe. Az előadó tehát ismertette az osztálynak az ülés szünetében kialakított véleményét, amely szerint Nagy Károly jegyzőkönyvét rendben találták, az osztály által igazoltnak tekintették, s ezt a ház megerősítette.³⁶ Ezért a már igazolt követ ellen beadott folyamodás tárgyalására az osztály nem tartja magát feljogosítva, „hanem azt a ház bírálata eleibe terjeszti”, s annak rendelkezésétől függ, „az illetén esetekbeni mikénti eljárás elhatározása”.³⁷ Ezt követően felolvasták a képviselőknek a folyamodás és a választási jegyzőkönyv teljes szövegét is.

A dokumentum ismertetése után elsőként Nyáry Pál szólalt fel. „Egy folyamodás adatott be – kezdte –, mellynek tartalma ha igaz, kérdésen kívül a választás nem történt a törvény által biztosított szabadság körében.” Majd kifejtette: a háznak kötelessége megrendelni a vizsgálatot, mert ha szavazásra került volna a dolog, a jegyzőkönyvből kiviláglna, hogy a panaszkodók közül néhányan jelen voltak. Mivel a jegyzőkönyv szerint a választás közfelkiáltással történt, a folyamodást meg kell vizsgálni. Nyáry ezzel megadta a tárgyalás alaphangját, amit a képviselők – a napló szerint – helyesléssel fogadtak. Ekkor felállott Szeles Lajos, aki már a párbaj körül is képviselte Nagy Károly érdekeit, s közölte, hogy az érintett is kéri a vizsgálatot. Az elnök erre bejelentette, hogy a vizsgálatot elrendelik. Ezt követően a vizsgálat megejtésének módjáról kezdődött meg a vita. Elsőként Besze János – aki két nappal korábban célzott a petíciók hiányára – tette fel a kérdést: ki rendeli meg a vizsgálatot, s ki fedezi a költségeket? Az elnök azonnal reagált, hogy a ház fog vizsgálóbíró **rendelni**. A költségeket illetően Bónis Samu nyilatkozott, aki szerint az ideiglenes szabályok szerint a költség a hibás felet terheli: „ha ok nélkül panaszkodik valaki, az ok nélkül panaszkodót, ha pedig helyes az ok, aki ellen a panasz előadatik.” (A véleményt helyeslő felkiáltások kísérték.) Ami a vizsgálat megkezdését illeti, Bónisnak az volt a véleménye, hogy meg kellene várni, míg a ház szabályait jóváhagyják, hogy a vizsgálat annak megfelelően történjék.

Ekkor Kazinczy Gábor szólalt fel, és a vizsgálat azonnali megkezdését sürgette, hogy a szenny és a szégyen bárkire is, 24 óráig se száradjon. „Nem azért, mivel a folyamodó egyéniséget a nemzet kitűnő díszének tartom, hanem ha a ház megrendeli a vizsgálatot, történjék az azonnal.” Ennek lebonyolítására „compromissionális bizottságot” javasolt, s ekkor – közbekiabálások formájában – új szempont merült fel: egy vagy három személy foglalkozzék az ügyel. Bónis egyetértett a vizsgálat azonnali megkezdésével, de mivel sem a vizsgálat módjáról, sem a tagok kiküldéséről nincs szabályzat, szerinte azt meg kellene várni. Ezt követően különböző ötletek hangzottak el a vizsgálóbizottság összeté-

³⁶ Érdemes megemlíteni, hogy a ház milyen clnéző volt egyes visszaélések esetében. Július 8-án délelőtt foglalkozott a Halász Boldizsár, dabasi képviselő elleni beadvánnyal. Ebben azzal vádolták az összeíró bizottságot, hogy választásra nem jogosult személyeket is összeírt, hogy Halász kortesei a nép terheinek könnyítését ígérték, emberei vérontással fenyegetőztek, mire az ellentábor megfélemlített tagjai elhagyták a választás helyszínét. Az osztály állásfoglalása a „törvényes alapot nélkülöző” petícióról szolt, s annak elvetését javasolta. A ház ezzel egyetértett. BEÉR–CSIZMADIA 144–145. A Közlöny szerint az előterjesztést „helyeslő felkiáltások” kísérték.

³⁷ Az 1848/49-es országgyűlés levéltára XX. 22. Fasc. 3A. No. 8c. Közli MEZŐSI, i. m., 622–623.

teléről. Az egyik hozzászóló ellenezte, hogy képviselőket küldjenek ki, mert ha sok vizsgálatra lenne szükség, végül a ház létszáma úgy lecsökkenhetne, hogy az nem lenne határozatképes. Ez ellenkezne a „törvények szellemével” – érvelt, amit Madarász László utasított vissza, mondván: „törvényeink szelleme a parlamentáris kormányzásról mit sem tud”. A kérdéshez a jelen lévő egyetlen miniszter, Deák Ferenc is hozzászólott – hangsúlyozva, hogy ezt képviselőként teszi – és leszögezte, a verifikáció a ház joga, saját tagjai közül kell kiküldeni egyeseket, „ha több eset lesz is”. Deák elképzelhetőnek tartotta, hogy csak egy embert küldjenek ki, s ekkor sokan Patay nevét kiáltották. (Aki, mint láttuk, „jegyzőkönyv-párti” volt.) Patay a megtiszteltetést „gyenge egészségére” hivatkozva azonnal visszautasította.

Ezt követően már csak egy kérdés maradt: hány képviselőt küldjenek ki az ügy vizsgálatára? Asztalos Pál három küldöttet javasolt, s Bónis is ezzel értett egyet. Kazinczy Gábor és még egy képviselő egyetlen személyt javasolt. Az elnök ekkor szavazásra tette fel a kérdést, s a többség a háromtagú küldöttséget hagyta jóvá. A képviselők cédulán adták be szavazataikat, s az ülés végén az elnök kihirdette az eredményt: Bónis Samu 91, Besze János 68 és Asztalos Pál 52 szavazatot kapott.³⁸

Az elmondottakból világos, hogy Nagy Károly akadály nélküli igazolása azon múltott, hogy a belügyminisztérium nagy késéssel továbbította a petíciót. (Fel kell tételeznünk, hogy ez nem Zoltán János államtitkár akciója volt.) A képviselőház július 8-i ülésének a szabadszállási választások kivizsgálására vonatkozó részleteiből pedig az is nyilvánvaló, hogy a képviselőház többségi hangulata Petőfi-párti volt, s akarta az ügy kivizsgálását. A kiküldöttek szándékában sem kételkedhetünk, személyükkel Petőfi is meg volt elégedve.³⁹ Miért nem került sor akkor a vizsgálatra, miért nem kapott a megrálgalmazott költő elégtételt?

Az ügy nagy nyilvánossága után július 8-tól valamiféle homály borul a fejleményekre. Kezdődik azzal, hogy a képviselőház jegyzőkönyve a bizottság tagjaiként nem az elnök által felsorolt személyeket, hanem Nyáry Pált, Asztalos Pált és Besze Jánost tünteti fel.⁴⁰ Bónis neve tehát kimaradt. Ezt ő áttételesen július 10-én korrigálta, amikor még fellevelte az általa már emlegetett kérdést: ki viseli a vizsgálat költségeit? Az ülés kezdetén Szemere Bertalanhoz intéztek interpellációs kérdéseket, s ez után szólalt fel Bónis: „A mennyiben az ideiglenes szabályokban ki van mondva, hogy a vizsgálat költségvitele mindig a vesztes felet illeti, talán jó volna mindenek előtt azokat, kiknek felterjesztése folytán a vizsgáló bizottmány küldetett ki, miszerint: kívánják-e előadásukat megvizsgáltatni; mert hogy ha a vizsgálattól elállnak s nem kívánják azt megtétetni, akkor feleslegesnek látom a vizsgáló küldöttség kimenését, s őket szükségtelen költséggel nem akarnám terhelni. Én lévén a képviselő tábla által Szabadszállásra kiküldve, mint érintém, mindenek előtt felszólítani kívánnám az illetőket, ha valljon kívánják-e a vizs-

³⁸ A vitát a Közlöny július 10-i száma alapján közli ENDRÓDI 478–483; Deák Ferenc hozzászólása: PSÖM VII, 426–427.

³⁹ Petőfi Bankós Károlynak, július 9., PSÖM VII, 154–155.

⁴⁰ BEÉR–CSIZMADIA 145. A szakirodalom ezt a névsort tévesnek tekinti: CSIZMADIA 192; MEZŐSI 626. De ezt a szöveget (a július 8–9. napi ülések jegyzőkönyvét) az országgyűlés július 10-én jóváhagyta.

gálatot megtételni?”⁴¹ A megjegyzésre nem reagáltak. (Ekkor ugyanis sietve néhány kiküldetés ügyében döntöttek, majd Kossuth, Eötvös és Mészáros Lázár megérkezése után rövidesen sor került a képviselőház elnökének és alelnökeinek megválasztására.) A jegyzőkönyv azonban feltüntette Bónis kérdését és – nyilván az érdektelenséget elutasításnak véve – ezt rögzítette: „Nem fogadtatott el.”⁴² Az ideiglenes házszabályokat – pontosabban azokat a részeket, amelyek a vizsgálóbizottság kiküldésével foglalkoznak – július 13-án hagyták jóvá. Ekkor iktatták be a következő szöveget: „a választás fölötti vizsgálatok költségeit a vesztes fél viselje”.⁴³ A petíciót nem Petőfi nyújtotta be, tehát – ha igazát nem sikerülne bizonyítani – nem ő volna a felelős. De elvárhatná-e, hogy hívei viseljék a költségeket? Van-e, volt-e viszont esélye annak, hogy az adott helyzetben a választási visszaélés egyértelműen kiderüljön, és az anyagi gondokkal küszködő költő ne kerüljön olyan helyzetbe, hogy az érdekében peticionálókat neki kelljen kártalanítani?

A képviselőház tehát július 8-án kinevezte a háromtagú vizsgálóbizottságot, akiknek személye megnyugtatónak tűnt Petőfi számára. Másnap így írt róluk Bankós Károlynak: „majd napfényre hozzák ezek az igazságot”.⁴⁴ Az ezt követő napokban azonban sem a sajtóban, sem Petőfi leveleiben nincs nyoma annak, hogy a bizottság a Kiskunságba készülne. A szakirodalom Bankós Károlynak egy 1853. évi közlésére támaszkodik, amely szerint ő figyelmeztette a költőt, hogy ha lehet, halasszák el a vizsgálatot, mert hívei – mint nemzetőrök – a táborba indulnak.⁴⁵ Tudjuk, hogy Petőfit július 10-i kelettel Kunszentmiklósról értesítette egy híve, hogy július 13-án indulnak a gyülekezés helyére, a kiskunhalasi táborba. Ezt a levelet az Életképek július 16-i száma közölte, tehát a költőnek – mint szerkesztőnek – erről tudomása kellett hogy legyen.⁴⁶ Mégis, július 16-án azt írta Bacsó Jánosnak: „A nemzetgyűlés vizsgáló bizottmánya (Bónis, Besze, Asztalos) a hét folyamán lemennek Kunságba...”⁴⁷

Ezt követően azonban váratlan fordulat történt. Ez első, reggel írott levele után még ezen a napon Petőfi újabb levelet küldött Bacsó Jánosnak. Ebben a hosszú írásban előbb a népről, majd a párbajról alkotott nézeteit összegzi, s beszámol az általa provokált Nagy Károly gyáva meghátrálásáról. Megvonva a történetek mérlegét, így nyilatkozik: „Én eleget tettem magam iránti kötelességemnek, ő pedig szép mellékneveit a gyávával szaporította. Hogy föl nem pofoztam, annak köszönheti, mert nem akarom a tenyeremet bemocskolni piszok pofájával.” Ezt a szöveget önmagában úgy tekinthetjük, hogy a költő

⁴¹ Közlöny, 1848. július 11. (32), 130.

⁴² BEÉR-CSIZMADIA 148.

⁴³ *Uo.*, 154.

⁴⁴ Lásd a 39. jegyzetet.

⁴⁵ PSÖM VII, 427–428. (A levél nem maradt fenn.)

⁴⁶ MEZŐSI, *i. m.*, 632. A jászkun kerület gyülekezési helye Kiskunhalas volt, időpontja július 15. Lásd UR-BÁN Aladár, *A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán*, Bp., 1973, 148.

⁴⁷ PSÖM VII, 158. A bizottságnak ekkor már kezében volt Dorozsma petíciója is: MEZŐSI 627–629. Mezősi feltételezi, hogy ezt a petíciót eltitkolták Petőfi előtt. Ez azonban tévedés, mivel a petíciót a ház elnöke a július 13-i ülésen bejelentette; BEÉR-CSIZMADIA 154. Talán inkább azt tételezhetjük fel, hogy az újabb beadvány – amelyet kiadtak a bizottmánynak – kelthette a költőben azt a benyomást, hogy a megbízottak most már valóban leutaznak a helyszínre.

befejezettnek tekinti a nyilatkozat- és sajtóhadjáratot győztes vetélytársával szemben. A levél utolsó soraiban azonban váratlanul képviselői ambíciói feladásáról nyilatkozott. „Végre a mi a követséget illeti, annak megnyerése végett soha és sehol egy lépést se teszek többé ez életben...”, ha széles hazában egyetlen egy kerületnek sem lesz annyi becsületérzése vagy tulajdonképpen belátása, hogy engem megválasszon, úgy isten szent-háromság úgyse nem érdemli meg Magyarország, hogy képviseljem!”⁴⁸

Mi magyarázza ezt a fordulatot? Reggel még a bizottmány leutazásában bízik Petőfi, a nap folyamán pedig már feladja a reményt, hogy az országgyűlés visszakерgeti Nagy Károlyt, és az új választásokon ő lesz a győztes. A költő születésének 150. évfordulóján e sorok írója úgy foglalt állást, hogy az a hír, miszerint Kossuth ajánlására Bácsalmáson megválasztották Vörösmartyt, vezette Petőfit ahhoz a nyilatkozatához, hogy „soha és sehol” nem tesz lépést a követség elnyerésére.⁴⁹ Ez azonban nem elégséges magyarázat, még akkor sem, ha a költő csak 16-án tudta meg, hogy az országgyűlésen az előző napon bejelentették Vörösmarty mandátumának verifikálását. Július 13-án ugyanis már közölte Pázmándy Dénes, a ház elnöke, hogy Vörösmartynak a választási kerületben kiadták a megbízólevelét.⁵⁰ Ennek híre – ha személyesen nem volt is jelen a karzaton – el kellett hogy jusson Petőfihez, annál is inkább, mivel ugyancsak július 13-án jelentette az elnök – a Vörösmartyról szóló híradás előtt – a Nagy Károly elleni dorozsmai petíció megérkezését, s hogy kiadják azt a „vizsgáló bizottmánynak”. Így tehát Vörösmarty követségéről Petőfinek már a reggeli levél megírásakor feltétlen tudomása kellett hogy legyen. Valami történhetett július 16-án, ezen a vasárnapon, amiért Petőfi nem számított többé a bizottság leutazására, nem remélhette az új választások kiírását, s bele kellett törődnie, hogy Nagy Károly képviselő marad. Ennek egyetlen magyarázata lehet: ha a bizottság, illetve annak nevében nagy valószínűséggel Bónis Samu, figyelmeztette a költőt, hogy a kiskun nemzetőrök táborba indulása miatt a petíciót benyújtók igazát a helyükön maradt hatóságokkal szemben nem sikerül majd bebizonyítani, aminek viszont anyagi következményei lesznek...

Vagyis a nemzetőrség – köztük Petőfi híveinek – táborba szállása valóban szerepet játszott a vizsgálat elmaradásában.⁵¹ Amivel ezt a tényt ki akarjuk egészíteni, az annak a hangsúlyozása, hogy a vizsgálat elmaradása a kialakult helyzetben – bármilyen furcsa is

⁴⁸ PSÖM VII, 159–161.

⁴⁹ *Az 1848-as választások és Petőfi = A nagy év sodrában: Tanulmányok 1848-ról*, Bp., 1981, 317–319.

⁵⁰ A Vörösmarty mandátumáról szóló két bejelentést lásd BEÉR-CSIZMADIA 154, 156. (Az első bejelentés valójában nem volt indokolt. Az elnöklő Pázmándy Dénesnek ez a gesztusa egyaránt értékelhető a megválasztott költő iránti udvariasságnak s a meg nem választott költőnek szóló, nem éppen baráti megnyilatkozásnak.)

⁵¹ CSIZMADIA úgy foglalt állást, miszerint nem valószínű, hogy a bizottság kiszállt a helyszínre; *i. m.*, 192. A PSÖM VII, 428. jegyzete a nemzetőrség kiindulásával, de nagyobb összefüggésben a katonai és politikai helyzettel magyarázza a vizsgálat elmaradását. MEZÖSI szerint Petőfi barátjának, Bankós Károlynak javaslata-ra őnmaga kérte a vizsgálat elhalasztását: *i. m.*, 633–634. – A szakirodalom szerint egyébként egyetlen esetben került sor választási visszaélés miatt büntetés kiszabására. A Nyitra megyei Galgócon megválasztott és már igazolt Szidor Ferencet az ellene indított vizsgálat elmarasztalta, mandátumát megsemmisítették, és 95 pft költség megtérítésére kötelezték; BEÉR-CSIZMADIA 238–239; CSIZMADIA 174, 195–198. Szidort másodszor is megválasztották, s az országgyűlés ekkor igazolta.

ez – Petőfi érdekét szolgálta: a választási vereség után a vizsgálat kudarcától, s ennek anyagi következményeitől óvta meg a költőt.

Petőfi keserű nyilatkozata mögött természetesen ott van a miniszteri támogatással megválasztott Vörösmarty esete is. Erre gondol, s ezért mondja a költő, hogy „ha [...] egyetlen egy kerületnek sem lesz annyi becsületérzése vagy tulajdonképen belátása”, akkor ő nem lesz képviselő. Vagyis még lát halvány lehetőséget arra, hogy egy több helyen megválasztott személy helyett a pótválasztáson őt jelöljék. Ennek az elképzelésnek az adott némi realitást, hogy több, hozzá eszmeileg közel álló képviselőt (Perczel Mórt, Madarász Lászlót) nem csak egy helyen választottak meg. Ez a várakozása sem teljesült. Talán ennek a csalódásnak is szerepe volt abban, hogy Petőfi csak későn, az augusztusi válság idején csatlakozott az Egyenlőségi Társulathoz.

MÉSZÁROS ÁGNES

GENETIKUS ELV – DIGITÁLIS KIADÁS

(Elméleti megfontolások egy készülő Kazinczy-kiadás kapcsán)

A történeti-kritikai elveket követő szöveggondozás jelentős nehézségek elé állítja a Kazinczy-hagyaték kiadását előkészíteni és megvalósítani akaró textológust, akinek a kéziratok és a javítások nagy számával kell szembesülnie. Erre a problémára hívta fel a figyelmet a versek kritikai kiadásán dolgozó Gergye László is egy műhelytanulmányában. Gergye ugyanakkor nem a történeti-kritikai kiadás nehézségeit hangsúlyozza, hanem azokról a gondokról beszél, amelyek miatt véleménye szerint a genetikus kiadás megvalósíthatatlan Kazinczy versei esetében. Tanulmánya összegzésében írja: „Kazinczy Ferenc verseinek sajtó alá rendezése során a szövegkiadás hagyományos útját kell járnunk, a genetikus textológia szempontjai csak korlátozott mértékben, esetleg a variáns apparátusba beépítve vehetők figyelembe. Ezzel együtt sem kíséreltünk meg eddig megoldást találni a talán legfontosabb kérdésre: milyen alapon válasszuk ki Kazinczynál a szöveggözlés alapjául szolgáló főszöveget?”¹ Elfogadva Gergye érveit, mégis úgy tűnik, hogy a kéziratok datálási nehézségei miatt és a szövegdinamika érzékeltetése érdekében a szöveggenetika eszköztárával sokkal szemléletesebb lehetne a versek kiadása, mint a hagyományos, történeti-kritikai kiadás apparátusának használatával. A megvalósult Kazinczy-szövegkiadás² a jegyzetekkel együtt tanulmányozva sem képes bemutatni az alkotás folyamatának azt a tanulságos történetét, amely a versek sajtó alá rendezőjét is tanulmányírására ösztönözte.³ Azoknak a „mintakéziratoknak” az izgalmát is elvesz a hagyományos apparátusban, amelyeket Gergye László *Az én Pandektám* köteteiből idéz.⁴ A Kazinczy-kéziratokon nyomon követhető szöveggenetika megjelenítése a további kutatások számára is használhatóbb szöveget eredményezhetne. A kéziratok anyag kiadása azt a belső alakulási folyamatot is láthatóvá tudná tenni, amely Kazinczy állandó átdolgozásai, folya-

¹ GERGYE László, *Kazinczy verseinek készülő kritikai kiadásáról*, ItK, 1993, 705.

² KAZINCZY Ferenc *Összes versei*, Bp., 1998, 43, 215–218.

³ GERGYE László, *Kazinczy Ferenc Gráciái*, ItK, 1990, 470–498.

⁴ GERGYE László, *Kazinczy-szonettek szövegváltozatai (Az én Pandektám című gyűjteményben)*, It, 1991, 371–376. „A gondolati mozgásról készült pillanatfelvételeket...” nem képes a kézirat átírásának hagyományos módja közvetíteni: vö. KAZINCZY *Összes versei*, i. m., 49–51, 235–236, 239–242.

matos javításai miatt a kutatók számára nem átlátható. Mindennek eredményeképpen az is követhetővé válna, hogyan módosult az eltelt évek alatt a széphalmi mester gyakorlata.⁵

I. A genetikus kiadás elvi és gyakorlati lehetőségei

Egy Kazinczy-kiadás előkészítőjének elsősorban abban a kérdésben kell döntést hoznia, hogy mely szöveget tekintse a majdani kiadás alapjának és melyeket minősítse változatnak. A kritikai kiadások érvényben lévő szabályzata szerint a szöveggondozó feladata az *alapszöveg* kiválasztása után a *főszöveg* kialakítása.⁶ A szabályzat a szövegváltozatok közül a *végleges változat* kiválasztását tekinti a textológus alapvető feladatának. Ugyanakkor, ha a szerző ugyanazt a művét „eszmei vagy művészi szempontból jelentős változtatásokat téve átdolgozta”, akkor ebben az esetben több *főváltozat* közlése is lehetséges.⁷ A döntés például Kazinczy *Gessner' Idylliumi* fordítása esetében nem egyszerű, annál is inkább, mivel két nyomtatott kiadás áll rendelkezésünkre, és közülük kétségkívül az első szöveg váltotta ki a kortársak és az olvasóközönség elismerését. Hatástörténetileg tehát az első kiadásnak lehet kanonikus rangja. Ugyanakkor az *ultima manus* elv jegyében a szerző életében megjelent utolsó szövegállapotot illeti meg az alapszöveg státusa. A kibékítő megoldás az lehetne, ha főváltozatoknak tekintve mindkét kiadás szövegét kiadnánk, de ezáltal az a változássor válna hozzáférhetetlenné, amely ezt a közel négy évtizedes alkotásfolyamatot jellemezte. Az adott helyzetben a leghasznosabb tehát az volna, ha egyszerre lehetne változásában és folyamatos alakulásában hozzáférhetővé tenni a szöveg alakulásának teljes történetét. A sokszoros átdolgozás miatt, amelynek csak néhány pontját láthatjuk, valójában egy megszakításokkal teljes *folyamat* bemutatására kellene vállalkoznia a kiadásnak. És mivel eleve két *főváltozat* közlését kell megoldani a kiadásnak, ezért az egységes, *ideális szöveg* eszménye eleve nem befolyásolhatja a textológus döntéseit. Sokkal inkább azt a kérdést kell feltennünk, hogy milyen módon lehetséges a két *főváltozat* olyan megjelenítése, amely a kettő „együtt-látását” és „együtt olvasását” lehetővé tenné. A helyzetet még az bonyolítja, hogy a *Gessner' Idylliumi* nem „eredeti alkotás”, hanem fordítás. Emiatt az „eredeti egység” megjelenítését két elvi lehetőség biztosíthatja: vagy a szöveg alakulásának mint *folyamatnak* a megjelenítése, vagy a német nyelvű „forrásszöveg”-ben fedezhetnénk fel azt a forrást, amely a szöveg egységét jelenthetné.

A *változat* és a *variáns* értelmezése tekintetében talán pontosabb különbségtételre ad alkalmat a német fogalomhasználat. Gunter Martens a textológia alapfogalmainak elbizonytalanodására, a különböző irányzatok felfogásaira utalva írja egy 1989-es konferenciára készült tanulmányában: „A vita máig nem dőlt el, és újabban leginkább két felfogás áll egymással szemben: az egyik mint egységes, önmagában zárt nyelvi képződményt,

⁵ CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., 1990, 104–215, különösen 179–180.

⁶ *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata*, összeállította PÉTER László, Bp., 1988, 23.

⁷ Vö. PÉTER, i. m., 15, 4.1 paragrafus.

tehát mint valami rögzített dolgot fogja fel a szöveget; a 'variánsok' (Variante) – nem úgy, mint az 'olvasatok' (Lesarte) – ebben az értelmezésben nem tartoznak a szöveghez, hanem eme szöveg eltéréseiként (Abweichung) ugyanazon mű egy további szövegeként értelmezendők. A másik felfogás szerint a szöveg valamennyi, egyazon műhöz tartozó változat (Fassung) és eltérés (Abweichung) komplexuma. A 'szövegváltozatok' (Textfassung) (= egy szöveg különböző változatai [Fassung]) szövegfilológián kívül is elterjedt fogalmának pontosan ez a felfogás az alapja: a variánsok (Variante) eszerint nem különböző szövegeket, hanem egy szöveg különböző változatait (Fassung) konstituálják; a módosulások folyamata – amennyire az a hagyományban dokumentálva van – ily módon beleértődik ebbe a szövegfogalomba, a dinamikus jelleg a szövegértelmezés lényegéhez tartozik.⁸ A fenti terminológia szerint a szövegváltozatok nem egymástól elválasztottan elgondolandó állapotok, hanem egy dinamikusan változó folyamatnak a részei, és a textológusnak ezt a folyamatot kellene bemutatnia a maga változékonyságában. A szöveg, amely „az olvasás folyamatában” jön létre, „nem valamiféle önmagában nyugvó, valamiféle egyszer s mindenkorra lezárt dolog, hanem olyan dinamikus képződmény, amely állandó változásban van”.⁹ Már Gunter Martens korábbi álláspontját megfogalmazó tanulmánya is a kritikai kiadás apparátusa radikális átalakításának igényét jelentette be: „Text erweist sich in diesem Sinne nicht mehr als ein statisches Gebilde, sondern als eine Phänomen, dessen spezifische Charakteristik schon immer die ihm immanente Bewegung ist. Nicht die einzelne schriftliche Form (die Handschrift, der Druck) zeichnet den Text aus, sondern erst die in ihm enthaltene Spannung, die auf ein intentionales Gebilde gerichtet ist – eine Dynamik, die nicht auf einen bestimmten Wortlaut festgelegt ist, sondern durch die kontextliche Bestimmung und durch die Variationsbreite ihre Ausrichtung offenbart.”¹⁰

A digitális kiadások korában a történeti-kritikai kiadásokat előkészítő textológusnak a feladata is megváltozott. Erről tanúskodik a CD-ROM formájú kiadások növekvő száma, és a szöveggkritikai munkák recenziói között immár egyre gyakrabban kell a szakembernek digitális kiadásokról véleményt mondania, noha még a megítélésükhöz szükséges kritikai normakészlet sem körvonalazódott.¹¹ Azonban – úgy tűnik – immár a CD-ROM

⁸ Gunter MARTENS, *Mi az, hogy szöveg? Szempontok a szövegfilológia kulcsfogalmának meghatározásához*, Literatura, 1990, 240–241.

⁹ *Uo.*, 242.

¹⁰ Gunter MARTENS, *Textdynamik und Edition: Überlegungen zur Bedeutung und Darstellung variierender Textstufen = Texte und Varianten: Probleme ihrer Edition und Interpretation*, Hrsg. Gunter MARTENS, Hans ZELLER, München, 1971, 169.

¹¹ „Standen die wissenschaftlichen Ausgaben des 19. Jahrhunderts noch weitgehend im Bann der in der klassischen Philologie ausgebildeten Textkritik, so setzte sich zu Beginn des neuen Jahrhunderts demgegenüber allmählich die Erkenntnis durch, daß die Überlieferung moderner Literatur eine grundsätzlich andere editorische Aufbereitung erforderlich mache als diejenige der Werke des Altertums und des Mittelalters.” Gunter MARTENS, *Konzessionen über konzessinnen: Über den Sinn und Unsinn einer textgenetischen Lesausgabe der Dichtungen Paul Celans*, Text, 3(1997), 71–84. – Mint Gunter Martens recenziója is tanúsítja, a kiadásokkal kapcsolatos előzetes döntések legnehezebbike – és az elektronikus kiadások lehetőségeivel ez csak felerősödött – a variánsok, a változatok, a fogalmazványok kérdése.

formában megjelenő kiadásokhoz hasonlóan a hálózati (Interneten hozzáférhető) digitális kritikai kiadások is a *szövegdinamika* fogalma jegyében tűzik ki textológiai céljait.

Kazinczy művét illetően pedig – minthogy a két nyomtatott kiadás (valamint a kéziratok) mindegyike a *szövegdinamika* folyamatának a részeként, annak valamely állomásként fogható fel – nincsen hagyományos értelemben vett alapszöveg, elvész a főszöveg kialakításának megnyugtató bizonyossága. A szöveg dinamikus folyamatként való felfogása a történeti-kritikai kiadások szöveggondozási gyakorlatától eltérő technikákat követel meg. Ennek az elvárásnak leginkább a Franciaországból induló *genetikus kritika* textológiai gyakorlata képes eleget tenni. Ennek a textológiai irányzatnak Magyarországon nem alakult ki széleskörű recepciója, még kevésbé gyakorlata. A Helikon 1989-es tematikus száma mutatta be az irányzatot, néhány ismertető írást¹² közölve róla, illetve az (Új) *filológiát* bemutató 2000/4-es szám néhány írása érinti e témát. Tóth Rékának az irányzatot feldolgozó – még napvilágot nem látott – monográfia szerzőjének tanulmánya részben már az irányzatot ért bírálatokra válaszolva fogalmazza meg álláspontját,¹³ de a textológiai gyakorlat igazából még nem tette próbára az elméletet Magyarországon. A dinamikus szöveg fogalmának gyakorlati alkalmazásaként Gunter Martens maga is részt vett Georg Heym 1910 és 1912 között írt verseinek a genetikus kiadás módszerével történő sajtó alá rendezésében,¹⁴ mely kiadás két igen vaskos kötetet tesz ki. Amennyiben hagyományos, papír formájú genetikus kiadásra szeretnénk vállalkozni, akkor bizony a Kazinczy-kéziratok nagy száma miatt a szövegek többsége esetében elkerülhetetlenné válna a szöveggenetikus kiadás terjedelmének szemmel látható megnövekedése, valamint egyúttal a költségek lényeges emelkedése is.

A Gergye László által megfogalmazott ellenvetések egy része, tehát például a terjedelem túlzott megnövekedése, természetesen igaz, de érvelésében összekeveredik – Tóth Réka tanulmányának fogalmi különbségtételét használva – a szöveggenetika és a genetikus kritika¹⁵ feladata: „A genetikus kiadás egyik fontos alapkövetelménye még a kom-

¹² Claudine GOTHOT-MERSCH, *A genetikus szövegkiadás: a francia terület*, Helikon, 1989, 388–401; Henri MITTERAND, *Genetikus kritika és művelődéstörténet: A Rougon-Macquart cédulaanyagai*, Helikon, 1989, 402–411.

¹³ TÓTH Réka, *Szöveg és írás (A szöveggenetika viszonya a filológiához és a strukturalizmushoz)*, It, 1998, 227–252.

¹⁴ Georg HEYM, *Gedichte 1910–1912: Historisch-kritische Ausgabe aller Texte in genetischer Darstellung*, Hrsg. Günter DAMMANN, Gunter MARTENS, Karl Ludwig SCHNEIDER, I–II, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1993.

¹⁵ Tóth Réka tanulmányának ez a különbségtétele azzal hozható összefüggésbe, hogy elkülönítendő a szigorú értelemben vett textológusi munka (szöveggondozás) és a magyarázat (jegyzet, kommentár stb.). „A szöveggenetika az írás folyamatát rekonstruálja és elemzi a maga sajátos eszközeivel.” (TÓTH, *i. m.*, 228.) Vagyis ez a tevékenység pusztán a kézirat archeológiáját, feltárását kívánja elvégezni. A vélemények megoszlanak, de a genetikus szövegvizsgálat már az interpretáció része: „ez a genetikus dimenzió, amelyet a továbbiakban mi genetikus szövegvizsgálatnak nevezünk, nem más, mint a valóban újszerű interpretációs kísérlet – a mi szóhasználatunkban a genetikus kritika – filológiai segédtudománya.” (TÓTH, *i. m.*, 229.) Minthogy a textológus önkényessége egyre nyilvánvalóbbá válik, az új textológia is a szöveggondozás neuralgikus pontjaként kezeli a kommentár, a jegyzet kérdéseit. Vö. Wolfgang PROSS, *Történeti módszer és filológiai kommentár*, Helikon, 2000, 541–543.

mentár beépítése a szöveggözlési technikába, amely így egyszerre tölt be indokló, magyarázó és kiegészítő funkciót. Itt elsősorban az író levelezéséről, a kéziratok jegyzeteinek tanulmányozásáról lehet szó, amelynek értelemszerűen szerves részét kell képeznie a genetikus kiadó szövegkommentárjának.¹⁶ Ezeknek a dokumentumoknak az összegyűjtése a genetikus kritikát gyakorló textológus feladata. Ez a tevékenység belenyúl a szöveg értelmezésébe is, a textológus önkényes döntéseitől nem független konstrukciót hoz létre. Ilyen értelemben mondható a genetikus kritikáról, hogy nem pusztán szöveggondozás, hanem „újszerű interpretációs kísérlet”. A „genetikus dosszié” összeállítása mellett és az „előszöveg” létrehozásán túl nem képezi kötelezően részét a szöveggenetikus munkájának a kommentár létrehozása,¹⁷ az korlátozódhat pusztán a szöveg hozzáférhetővé tételére.¹⁸ Önmagában is elegendő feladatot jelent az „előszöveg” elkészítése: „[A]z előszöveg [avant-texte] olyan (re)konstrukció, amelyet nemcsak a genetikus dosszié jellege határoz meg, hanem az azt vizsgáló szöveggenetikus nézőpontja is [...] másrészt az, hogy nem létezik a kutató közreműködése nélkül és előtt.”¹⁹ Természetesen az így módon létrejött, létrehozott előszöveg, a genetikus kritika tárgya a textológus döntéseitől függ, mivel a genetikus kiadás ellentmondása, hogy két – hagyományosan ellentétes – szempontot kapcsol össze: a filológiát és a kritikát.²⁰ De talán ez a két nézőpont el is válhat egymástól.

A szövegkiadások előkészítése során a kiadás-módszertani megfontolások alapján meghozandó legfontosabb döntések az alapszöveg kialakítása, illetve a változat státuszának meghatározása során merülnek fel. A textológia aktuális feladatait vizsgáló reprezentatív tanulmánygyűjtemény ezt a kérdéskört járta körül.²¹ A klasszikus történeti-kritikai kiadások új feladatait is ennek az időközben megváltozott felfogásnak a jegyében kell végiggondolni.²² Nem független ez az elbizonytalanodás attól a kihívástól, amelyre a

¹⁶ GERGYE, i. m., IIK, 1993, 702.

¹⁷ TÓTH, i. m., 229: „Tehát a genetikus szövegvizsgálatnak csak közvetlen célja az előszöveg – egy ilyen módon soha sehol nem létezett hipotetikus-elméleti konstrukció –, a genetikus kritika tulajdonképpeni tárgyának létrehozása.”

¹⁸ Vö. a Georg Heym-kiadás szövegátírási elveivel: *Einführung in die textgenetische Darstellung der Gedichte* = HEYM, i. m., I, 45–63; Gunter MARTENS, *Textdynamik und Edition*, i. m., 175–188; Friedrich Wilhelm WOLLENBERG, *Zur genetischen Darstellung innerhandschriftlicher Varianten = Texte und Varianten*, i. m., 251–272.

¹⁹ Uo., 231.

²⁰ Almuth GRÉSSILLON, *Was ist Textgenetik? = Schreiben, Prozesse, Prozeduren und Produkte*, Hrsg. Jürgen BAURMANN, Rüdiger WEINGARTEN, Opladen, Westdeutscher Verlag, 1995, 318: „Die Textgenetik ist gleichzeitig Philologie und Kritik. Die eine ist ein Mittel, die andere ein Zweck, könnte man sagen, um eine schon lang schwelende Debatte zu beenden. Um so besser, wenn die Textgenetik seit ihren Anfängen Philologie betrieben hat, auch wenn sie selbst nichts davon ahnte.”

²¹ Rose-Maria HURLEBUSCH, *Zur Methodik der Vorbereitung historisch-kritischer Ausgaben = Texte und Varianten*, 401–412.

²² Klaus HURLEBUSCH, *Zur Aufgabe und Methode philologischer Forschung, verdeutlicht am Beispiel der historisch-kritischen Edition = Texte und Varianten*, 142: „Wirklich »kritisch« – so könnte man generell sagen – ist eine historische Edition erst dann, wenn sie durch ihre Darstellung der Erhellung der operativen Sprachverwendung in überlieferter Rede dient. Im Hinblick darauf ist auch die chronologische Anordnung von

textológia feladatát tárgyaló tanulmányok gyakran utalnak is, amit az irodalomelméleti gondolkodás megváltozott szövegfelfogásának környezete jelent. A Kazinczy-szövegek a kiadás gyakorlata felől vetnek fel a fentiekhez hasonló összetettségű kérdéseket, amelyek a szöveg, a mű és a változatok, a variánsok kérdéseit érintik.

II. A digitális kiadás elvi és gyakorlati lehetőségei

Első megközelítésben a nagy számú kéziratos változat, a nagy számú átdolgozás miatt a kérdés technikai problémaként jelentkezik: miként lehet áttekinthető módon megjeleníteni a kiadásban a *változatok* eltéréseit. Debreczeni Attila egy Csokonai-levél kapcsán kísérletet tett a szöveg genetikus elvű kiadására, azonban ez a megjegyzés olvasható cikkében: „Mindazonáltal nyilvánvaló, hogy genetikus feldolgozás nem lehet főszöveg egy hagyományos kritikai kiadásban.” A nehézség itt is az „olvashatóság” kritériumában merült fel, „vagyis ha a textológiai jelrendszer bonyolultsága miatt áthatolhatatlanná válik, akkor a módszer előnyei és elvi lehetőségei is semmivé válnak, s az eredmény éppen olyan holt anyag, mint amihez esetleg a hagyományos eljárás során jutunk.”²³ A szövegváltozatok, a variánsok sokaságában való eligazodáshoz – úgy tűnik – sem a genetikus kiadás szövegfelfogásának változása, sem a kiadások tipográfiai, technikai megjelenítésére kidolgozott javaslatok nem nyújtanak igazi segítséget.

A Kazinczy-szövegek kiadója elé állított feladat hasonló természetű nehézségeket rejt magában: a kéziratok, a változatok rendelkezésre álló bősége a szövegek keletkezését, történetiségét teszi nehezen bemutathatóvá. A hagyományos kritikai kiadás apparátusa nem tudja áttekinthető módon megjeleníteni ezt a folyamatot, nem képes úrrá lenni a kuszaságban, sem a szövegek alakulásának folyamatszerűségét megjeleníteni. Erre a nehézségre utalt Gergye László a már idézett cikkében: „Kazinczy esetében is éppen az lenne a legizgalmasabb kérdés, hogy milyen módon, milyen nyomdatechnikai eszközökkel lehet ezt a fajta szövegdinamikát az olvasó számára áttekinthető formában megjeleníteni.”²⁴

Ezeknek a „nyomdatechnikai” nehézségeknek a megoldásában talán az elektronikus kiadás kínálta lehetőségek segíthetik a textológust. Annak belátása, hogy nincs autonóm, hanem mindig csak valamilyen „tekintély” alapján kialakítható „főszöveg”, nem csak a sajtó alá rendező „önkényességét” teszi láthatóvá, de elősegítheti annak belátását is, hogy egymással egyenrangú, egymással versengő szövegek vannak. Ennek a szövegfelfogásbeli változásnak a jegyében fogalmazhatta meg Horváth Iván a következő megfontolásokat: „Mintha a kritikai kiadásból épp a *kritikai*, vagyis szabványosító és – talán – hatalmi jellege válna nemkívánatossá! Mintha a szövegkiadónak immár nem az lenne a fő dolga, hogy sok szövegből egyet – egy igazit és hiteleset – hozzon létre, hanem az, hogy épp

Texten neu zu begründen: Sie ist ein Hilfsmittel zur Rekonstruktion der Entwicklung von Sprachverwendung bzw. Sprachverwendungsweisen.”

²³ DEBRECZENI Attila, *Kísérlet egy Csokonai-szöveg genetikus kiadására*, ItK, 1994, 77–87, 77.

²⁴ GERGYE, i. m., ItK, 1993, 704.

fordítva: hozzáférhetővé tegye *mindahányat*.”²⁵ A Horváth Iván vezetésével működő munkacsoport digitális kritikai kiadása ezeknek a nehézségeknek a feloldására tesz kísérletet.

Egy genetikus elvű Kazinczy-költemények sajtó alá rendezése során felmerülő nehézségek feloldásában a digitális kiadás például nagyon hasznos segítséget nyújthat, megkönnyíthetné a szöveggondozást végző textológus munkáját. Ugyanis segítségével megoszthatóvá válhat az a nyomasztó felelősség, amely a kitüntetett jelentőségű főszöveg státuszának kijelölésében jelentkezik. Az autoritás, amellyel a történeti-kritikai kiadás hagyományos értelemben felruhazza a szövegeket, az utóbbi évtizedekben egyébként is megkérdőjeleződött. „A szövegkritika fejlődését a klasszikustól a modernen át a posztmodern felé az auktoritás fokozatos szétosztódása jellemzi. Szétosztódik a szöveg: az egyetlen reprezentatív kéziratból a szinoptikus szövegfolyamattá; szétosztódik a szerző: az egyszemélyes szerző utolsó szándékának mértékül fogadásától egyrészt a szerző és mások együttműködésének felismeréséig, másrészt korábbi és későbbi szerzői szándékok együttes komolyan vételéig; szétosztódik a szerkesztő: az egyetlen magabiztos szerkesztőtől a nemzetközi segédcsoportra és tanácsadó testületre támaszkodó főszerkesztőig.”²⁶ A szöveggondozó-sajtó alá rendező jelenléte egyre nyilvánvalóbb, ennek eltüntetésére immár a textológia nem is törekszik, az *ideális szöveg* illuzionisztikus volta a digitális kiadások esetében talán még nyilvánvalóbb.

Az elektronikus kiadás (Computeredition) olyan szöveget jelöl, amelyet nem csak számítógéppel állítanak elő, hanem annak segítségével is használnak. A számítógéppel előállított szöveg (Computergestützte Edition) azonban nyomtatott formában hozzáférhető.²⁷ Ez utóbbi kiadási forma már meglehetősen hosszú történetre tekint vissza, míg az úgynevezett elektronikus kiadás viszonylag új jelenségnek számít.²⁸ A számítógép használata a kritikai kiadások sajtó alá rendezési folyamatának műhelymunkálatain már rég túlhaladt. A kisebb teljesítményű számítógépek alkalmazása idején még csak segédeszközként kezelték: „A kritikai kiadás összeállításának segédmunkálatai – piszkozattanulmányok, bevezető írás, bibliográfia-összeállítás és így tovább – ekképp jelentős mértékben leegyszerűsödtek.”²⁹

Az elektronikus kiadások korában a számítógép alkalmazása a szövegkiadás gyakorlatában már többet jelent, mint pusztán technikai változást. A gépek növekvő teljesítmé-

²⁵ HORVÁTH Iván, *Szöveg = Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., 1996, 70. Az írás teljes szövegének eredeti megjelenési helye: 2000, 1994. november, 42–53.

²⁶ DÁVIDHÁZI Péter, *A hatalom szétosztása: Klasszikus, modern és posztmodern a szövegkritikában* = D. P., *Per passivam resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., 1998, 221.

²⁷ Ulrich RIEHM, Knud BÖHLE, Ingrid GABEL-BECKER, Bernd WINGERT, *Elektronisches Publizieren: Eine kritische Bestandsaufnahme*, Berlin–Heidelberg, Springer-Verlag, 1992, 13–60.

²⁸ Vö. a későbbiekben tárgyalandó TEI-ajánláshoz a müncheni LMU által készített gyakorlati ismertető bevezető szövegével, amely elérhető: <http://computerphilologie.uni-muenchen.de/praxis/tei2.html> (2002.02.07).

²⁹ Andrew OLIVER, *Mikroinformatika és textológia*, Helikon, 1989, 420. – Megjegyzendő, hogy a cikk írásának idejéhez képest a technikai feltételrendszer lényegesen megváltozott: a „mikroszámítógép” a személyi számítógép (PC) jelölésére vonatkozik a szövegben, a „mikroinformatika” pedig a személyi számítógépek megjelenésének korai időszakát jelenti.

nye nem csak az adatfeldolgozás, hanem az adatkezelés terén is gazdagabb és a textológia sajátos kívánalmai számára is kiaknázzható környezetet biztosít. A számítógépek teljesítménynövekedése, a CD-ROM-kiadások terjedő gyakorlata, valamint az Interneten keresztül elérhető online-könyvtárak növekvő szerepe és jelentősége a kritikai kiadásokat készítő textológusok elé is megkerülhetetlen elvárásokat állítanak és megváltoztatják a textológusi munka eddigi feladatait. A „hagyományos”, papírformájú kiadás elkészítése mellett a textológusnak szövegfeltáró munkája során már kezdetől fogva figyelembe kell vennie a digitális kiadás elvárásait, és ki kell használnia azokat a lehetőséget, amelyeket az nyújtani képes.

Eldöntendő és előzetesen rögzítendő kérdés, hogy a textológus a kiadásra előkészítendő kéziratokat a szöveg klasszikus felfogását érvényesítő szempontok szerint dolgozza-e fel, vagy olyan *interaktív*, úgynevezett „felhasználóbarát” (benutzerfreundlich) megvalósítást tűz ki célul, amely az olvasót helyezi a központba. Amint azt a fogalomhasználat is jelzi, itt a textológiai szempontrendszert és módszertant már mélyen átjárja az informatika szemléletmódja, és az a textológiai felfogás érvényesül, amelyet a *komputerfilológia* néven számon tartott újabb filológiai irányzat képvisel. Ennek a szemléletnek a jegyében a felhasználót szem előtt tartó szövegkiadási eszköztárat dolgozott ki az 1994-ben létrejött heidelbergi Institut für Textkritik (ITK), amely kiadási iniciatívák támogatására, illetve újfajta kiadási modellek kidolgozására jött létre. A Wolfram Groddeck, Roland Reuß és Peter Staengle vezetésével működő intézet független kiadások és szerkesztők kooperatív intézményeként a klasszikus filológiai kutatások és a szövegábrázolás modern technikájának összekötésére tesz kísérletet.³⁰ Az ITK által támogatott kiadások³¹ a nyomtatott könyvek mellett digitális publikációkat is tartalmaznak, amelyek a nyomtatott változatot nem pótolni, hanem kiegészíteni hivatottak.³²

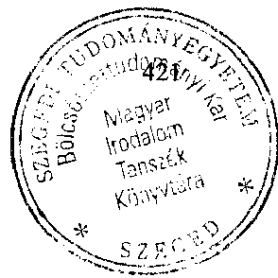
A digitális szövegkiadás lehetőségei, illetve eddig megvalósult formái új dimenziót nyitottak a kritikai kiadások történetében. Ugyanis a mellékjelekkel, előzetesen meghatározott jelentésű speciális grafikai jelzésekkel „le-”, illetve „átírt” kézirat a genetikus kiadás tanúsága szerint sokszor minden igyekezet ellenére sem lesz könnyen áttekinthető és olvasható, és a nyomtatott kiadás olvasásához segítségül kell hívni a kéziratot.³³ Ez nyilván nem az elvi lehetetlenségből következik, hanem a technikai, nyomdatechnikai (például a többszínnyomás) lehetőségeken, és főként persze ezek költségvonzatán. Az elektronikus médium viszont egyedülálló flexibilis megjelenítési formáiból adódóan a gyors keresés, az egyes szövegrészek könnyű kiválasztása és nyomtatása mellett a kuta-

³⁰ „Angestrebt ist ein praxisnahes Verfahren der Herstellung moderner historisch-kritischer Ausgaben bei dem die Traditionen der Philologie und der Typographie in genauen Kontakt mit den durch Computer und Scanner eröffneten Möglichkeiten gebracht werden.” <http://www.textkritik.de/about/about.htm> (2002.02.07).

³¹ Az intézet projektjei a következők: Johann Peter Hebel, Historisch-Kritische Ausgabe; Friedrich Hölderlin, Frankfurter Ausgabe; Franz Kafka, Historisch-Kritische Ausgabe; Gottfried Keller, Historisch-Kritische Ausgabe; H. v. Kleist, Brandenburger Ausgabe.

³² CD-ROM-verziója eddig gondozásukban az alábbi kiadásoknak készült el: Gottfried KELLER, *Sämtliche Werke: Historisch-Kritische Ausgabe*, Elektronische Edition zu Bd. 23.2 (Version 1.1), valamint Heinrich von KLEIST, *Berliner Bandblätter* címmel jelent meg szövegkiadás, illetve Franz Kafka-kiadás.

³³ OLIVER, i. m., 422.

tók számára nem utolsósorban lehetőséget ad a szöveg és annak különböző változatai, valamint a variánsok párhuzamos, az osztott képernyőablak biztosította egyidejű megjelenítésére is. A CD-ROM azonban minden kiadással egyidejűleg átalakításra, frissítésre szorul, mivel a számítógépek, illetve a szoftverek az állandó technikai fejlesztés következtében a leghamarabb elavuló információhordozó eszközök közé tartoznak; szemben a viszonylag maradandó kézirattal és könyvvel. Erre utal a Golden–Tóth–Turi szerzőcsoport a kérdéskört áttekintő tanulmányában: „Ahogyan a hanglemekre karcolt zenét csak a megfelelő lejátszó segítségével tudjuk élvezhetővé tenni, a digitális dokumentumokhoz is hozzátartozik az a program, amely képes a szöveget, képet, hangot, mozgóképet kezelni és megjeleníteni. Ám a program csak egy adott operációs rendszer alatt, az operációs rendszer pedig kizárólag egy adott hardverkonfiguráción futtatható... A digitális könyvtárnak tehát valószínűleg az eleve digitális formában születő eredetijének megőrzése és szolgáltatása volna az egyik feladata – az ehhez szükséges hardverfeltételek biztosításával együtt. Ilyen értelemben a digitális könyvtárnak digitális múzeumává is kell válnia.”³⁴ A szövegek jövője azonban semmiképp sem képzelhető el a digitalizálással való számvetés nélkül.

A Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK³⁵) kiépítése 1994-ben kezdődött meg. Célja az irodalmi szövegek a szerzőtől a könyvkiadón, könyvterjesztőn keresztül az olvasóhoz vezető útjának lerövidítése. A lényegi különbség – Horváth Iván szerint – a hagyományos és az elektronikus könyvtárak között a következőképpen ragadható meg: „A klasszikus magyar irodalom virtuális könyvtárában nincsenek könyvek, csak szövegállományok, de könyvtárosra mégis szükség van: ő szerzi be, ő rendezi, ő teszi kényelmesen hozzáférhetővé, vagyis ő szolgáltatja a szövegeket. [...] A szövegállományokat, a virtuális könyveket azonban nem a könyvtáros állítja elő, hanem a hozzáértő irodalomtörténész, a textológus, ahogy a papírkönyvek világában is a tekintélyes kiadók az ilyen feladatokat kiváló szakemberekre bízzák.”³⁶ A MEK növekvő állománya, az elektronikus formában hozzáférhető anyagok mellett immár időközben az ELTÉ-n elkészült Balassi Bálint verseinek és József Attila prózájának hálózati kiadása is.³⁷ Tehát a könyvkiadó-könyvterjesztő helyébe a szolgáltató, az olvasó helyébe a felhasználó lép. Ennek a változásnak a jegyében módosulnia kell a kiadás és a sajtó alá rendezés feltételrendszerének is. A kritikai igényű szövegkiadásnak nem csak az elektronikus kiadási lehetőségekkel kell számot vetnie, hanem a munka során létrejövő anyag archiválási kérdéseivel is. Ugyanis a szövegkiadási munka – épp a szöveg mozgó, mindig változó jellege miatt – lezárhatatlan feladat. A textológia változó tudományos igényei miatt a fáradságos munkával, hosszú időn, sokszor évtizedeken keresztül készülő kiadások mire befejeződnek, sokszor

³⁴ GOLDEN Dániel, TÓTH Tünde, TURI László, *Virtuális örökkévalóság: objektumok a digitális könyvtárban*, <http://magyar-irodalom.elte.hu/vita> (2002.02.07).

³⁵ <http://www.mek.iif.hu> (2002.02.07).

³⁶ HORVÁTH Iván, *Magyarok Babelben*, <http://magyar-irodalom.elte.hu/vita> (2002.02.07).

³⁷ A <http://magyar-irodalom.elte.hu> oldalon találjuk a hálózati kiadásokat, jelenleg kizárólag az Irisz-Suli-Net és az ELTE gépeiről érhetők el.

már el is avultak. Kiszámíthatatlan feltételrendszert jelent az adatok megőrzése tekintetében az informatikai rendszerek változó technikai és programalkalmazási környezete.

Ezért a digitalizálás, a számítógépes archiválás során annak érdekében, hogy a technikai környezet előre láthatatlan változásai közepette se vesszenek el az adatok és információk, a nemzetközi szabvány használata a textológusok feladata. Az a szabvány, amely általában a digitalizált szövegek megőrzésének feltételét jelenti, az SGML (Standard Generalized Markup Language), illetve ennek időközben kidolgozott versenytársa, az XML (Extended Markup Language). Az igényes digitális kiadások (ennek megfelelően a kritikai kiadások) szövegrögzítése a nemzetközi szabvány szerint az SGML, illetve az XML jegyében történik. Az SGML/XML metanyelv előnye, hogy lehetővé teszi a szövegek operációs rendszerektől és programoktól független kódolását.³⁸ A fent említett kódolási eljárás alapul az 1987 óta létező TEI (Text Encoding Initiative), egy nemzetközi filológustársaság által kidolgozott ajánlás. Ez a gyakorlati orientáltságú „kézikönyv” az elektronikus szövege(ke)t maradandóan rögzíteni kívánó textológusok számára készült.³⁹ A jelenlegi kiadási lehetőségek feltételrendszere szerint és a magyarországi szabványok kidolgozatlansága miatt elsősorban a HTML (Hypertext Markup Language) alapú, vagyis hálózati kiadások jönnek számításba a gyakorlati megvalósítás lehetőségeként.⁴⁰

III. Kazinczy példája

A digitális kiadási környezetet figyelembe vevő textológusnak munkája során ezek szerint kell dolgoznia. A Gessner-idillek Kazinczy általi fordítása példáján szemlélítve – a TEI ajánlása szerint – az elektronikus kiadást előkészítő textológus munkája – a megszokottakhoz képest – a következőképpen módosul:

1. Dokumentumanalízis: A tulajdonképpeni filológusi-textológusi feladat a munka első mozzanatánál, tehát a rendelkezésre álló dokumentumok (a szövegkiadás lehetséges forrásai) vizsgálata során jelentkezik. A genetikus kritika fogalomhasználata szerint ez a munkafázis a „genetikus dosszié” összeállítása. Ekkor merülnek fel a kiadási elveket illető alapvető elméleti döntések. Vagyis hogy mit és milyen módon kívánunk rögzíteni. A Gessner-fordítás esetében például el kell döntenünk, milyen szövegeket (kiadásokat, kéziratokat, forrásszöveget) fogunk felhasználni, kívánjuk-e a kéziratok, kiadások közül valamelyiket főszöveggént láttatni. A Gessner-idillek fordítását Kazinczy írásmódjára jellemzően hosszú műhelymunka előzte meg, és évtizedekig tartó utómunkálatok követték. Gessner művéhez Kazinczy 1779-ben jutott hozzá, és rögtön fordítani is kezdte. Fordítását az első kiadás megjelenéséig többször átdolgozta, majd a második kiadás

³⁸ Az ezekkel a jelölőnyelvekkel kapcsolatos ajánlásokat lásd Robin COVER, *The SGML/XML Web Page*, <http://www.oasis-open.org/cover> (2002.02.07); Neil BRADLEY, *The Concise <SGML>*, Addison-Wesley-Longman, 1996; Neil BRADLEY, *Az XML-kézikönyv*, Bicske, Szak Kiadó, 2000.

³⁹ A TEI nemzetközi standard leírás honlapja elérhető: <http://www.uic.edu/orgs/tei>.

⁴⁰ HORVÁTH Iván, *Bölcsészet a bábéli könyvtárban*, <http://www.mek.iif.hu/porta/bbs/babel.hun> 5.4 pont (2002.02.07); HORVÁTH Iván, *Magyarok Babelben*, <http://magyar-irodalom.elte.hu/vita> (2002.02.07).

előkészítése során is több kéziratot változtat készült el. A módszertani javaslatunk bemutatása kapcsán most csak a két nyomtatott kiadást vesszük figyelembe, és eltekintünk a közbülső állomások (a kéziratok) számbavételétől. A nyomtatásban (Ny) megjelent két kiadás a következő:

Ny1: *Gessner' Idylliumi. Fordította Kazinczy Ferencz*. Kassán, Füstküti Landerer Mihály költségével és betűivel, 1788.

Ny2: *Kazinczy Ferencz' Munkái. Szép Literatura. Harmadik kötet. Idyllek. Három könyvben*. Pesten, Trattner János Tamásnál, 1815.

A két kiadás szövege között azonban jelentős különbségek vannak, a szövegállapot döntően, de részben a szöveganyag is módosult. A hagyományos kiadási elvek szerint – mint korábban már érintettük – a főszöveget illetően az *ultima manus* elve lenne meghatározó. Ebben az esetben a többi eltérést (az értelmi változtatásokon túl például a helyesírási változásokat) a jegyzetapparátusban kellene megjeleníteni. A szöveg közreadójának a majdani lehetséges megjelenési formán annál is inkább el kell gondolkodnia, mivel egy digitális kritikai kiadás nemcsak olvasható, hanem esetleg más módon felhasználható is lehet: például a kódolt szöveghez egyéb kereső- vagy statisztikai programok is illeszthetők, amelyeknek segítségével a szöveg többféle szempontból is kiértékelhetővé válik.

A fordítások esetében a szövegváltozatok variációs lehetőségeit és egymáshoz viszonyított eltéréseit a forrásszöveg behatárolja. A nem fordításszövegekhez képest a fordítások esetében a kéziratbeli változatok burjánzását a *forrásszöveg* (Gessner munkája) mint „ideális szöveg” képes korlátozni, amennyiben a szövegváltozatokat ennek az „ideális szövegnek” a változataiként fogjuk fel. A két nyomtatott szöveg esetében is az eltérések nagy számával kell szembesülnie a textológusnak, az egyszerű ortográfiai, interpunkciós sajátosságoktól kezdve a szómértékű vagy még nagyobb terjedelmű értelmi egységeket érintő javításokig. Ebben az esetben is, mint Kazinczy fordításai kapcsán általában, az a kérdés merül fel, hogy a többször átdolgozott és megjelentetett munkák szöveggondozása kapcsán melyik szempontot kövessük a főszöveget illető döntések során. Az *ultima manus* elv érvényesítése az 1815-ös kiadás szövegét tekintve a kiadás főszövegének mint a szerző életében megjelent utolsó, autorizált szövegét. A *hatástörténet* figyelembe vétele azonban módosíthatja ezt a döntést, hiszen az 1788-as első kiadás gyakorolt hatást a korszak szinte valamennyi alkotójára. Ezért az 1788-as kiadás szövegállapotának ismerete nélkül szegényebb és kevésbé rétegzett volna Csokonai munkáinak (pl. *A' Tsókok*) olvasásélménye is.⁴¹ Mivel irodalomtörténeti és hatástörténeti jelentősége az első kiadásnak volt, ezért a szöveg hagyományozása tekintetében az első kiadás tarthat igényt nagyobb figyelemre. Az ideális döntés a két kiadás egyszerre történő

⁴¹ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Szépprózai művek*, s. a. r. és a jegyzeteket írta DEBRECZENI Attila, Bp., 1990, 376. *A' Tsókok* című műben, illetve a hozzá készült *Vázlatfüzetben* nyomot hagyott a Kazinczy által fordított Gessner. Vö. még az idill és a pásztorköltészet korabeli kölcsönhatásának feltárását elvégző tanulmánnyal: DEBRECZENI Attila, „Pásztori Múza” a XVIII–XIX. század fordulóján = *Mesterek és tanítványok: Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, szerk. SAJBÉLY Mihály, Bp., 1999, 95–125.

használhatóságát jelentené, ennek eléréséhez azonban többre volna szükség, mint a két szöveg puszta egymás mellé vagy akár egymás után helyezésére.

Összevetve a két kiadást a forrásszöveggel, az eltérések a fordító növekvő önállóságát és erősödő díszítő szándékát mutatják. Az 1815-ben megjelent kiadás szövege az eredeti Gessner-szövegektől már nagyobb mértékben szakad el, mint az 1788-as. A változatok, variánsok sokszínűsége ellenére a *forrásszöveg*ben valamilyen „egységet” fedezhetünk fel. Feltehető ugyanis az a kérdés, vajon Kazinczy fordítása esetében a szöveggondozói gyakorlat során ne a forrásszöveget tekintsük-e invariánsnak, és a különböző kéziratokat, valamint a két nyomtatott változatot ennek variánsaiként kezeljük-e? Ez persze elsődlegesen a szövegközlés metodológiai kérdéseként merülhet fel, mivel ebben az esetben a szövegváltozatok arra az „ideális szövegre” utalnak vissza, amely ilyen értelemben tekinthető közös vonatkoztatási pontnak, de semmiképpen sem a mű alakulástörténete tekintetében. Ezáltal a digitális kiadás nyújtotta lehetőség összekapcsolható volna a genetikus kiadás ama elvárásával, amely a szöveg megjelenítése szempontjából a kéziratnak, a kiadásoknak megadhatná a „monumentum” rangot, és mint a műhöz vezető út állomásaiként volnának bemutatathatók.⁴² Vagyis pusztán a kiadás módszertana, a szöveg strukturálása szempontjából jelent a forrásszöveg vonatkoztatási pontot.

A fordításból következő, a forrásszöveg adta kényszerű korlátozás felhasználható a szövegdinamika érzékeltetésére. A kiadás számára ez olyan technikai, megjelenítési hozadékkal rendelkezhet, hogy a szöveghelyek alakulásának bemutatása érdekében vonatkoztatási rendszerként használható a forrásszöveg rendje. Többé-kevésbé Kazinczy is, akárcsak Földi, illetve Ráday a „szoros” fordítás elveihez kapcsolódik, követi és nem forgatja fel a forrásszöveg belső rendjét. Olyannyira, hogy ez a szöveg értelmi tagolásának grammatikai-ortográfiai követésében is megnyilvánul. Mindezek alapján arra is kísérletet tehetünk, hogy a forrásszöveg alapján szövegszekvenciákat jelölünk ki, és ezeknek a szekvenciáknak a kereteit felhasználva alakítjuk ki szöveggondozási és szövegközlési elveinket. Ennek a szegmentálási javaslatnak a digitalizáció megvalósításában operatív szempontot szánunk. Példaként az első idillt használva bemutatjuk a két nyomtatott kiadás viszonyát a forrásszöveghez. A *Dafné*hez első és utolsó bekezdése:

G: Nicht den blutbesprizten kühnen Helden, | nicht das öde Schlachtfeld singt die frohe Muse; |

Ny1: Nem a' vérrel bé-fetskendezett bátor Bajnokot, | nem az Ütközet' pufzta helyét énekli a' víg Múfa: |

Ny2: Nem a' vérrel-mocskos bajnokot, | nem a' Csatáknak dúlt piaczat énekli enyelgő Múzám: |

G: sanft und schüchtern flieht sie das Gewühl, die leichte Flöt' in ihrer Hand. |

Ny1: rebegeve fzalad ő, mezei könnyű sípjával, a' fegyver-tsattogás elől. |

Ny2: remegve fut ő, a'szelíd, könnyű sípjával jobbjában, a' fegyver-csattogás elől. |

⁴² TÓTH, i. m., 227. – Ezt a „mű monumentuma” jelleget a digitális képek használata megerősítheti.

G: Gelokt durch kühler Bäche rieselndes Geschwäze und durch der heiligen Wälder dunkeln Schatten, |

Ny1: A' tífzta patakok' lafsú tsergedezéfe, és a' fzent erdök' fufogó homálya által tsalogattatván, |

Ny2: Elszenderítve a' tiszta csermelyék' édes csácsogása 's a' szent erdök' setéte által, |

G: irrt sie an dem beschilften Ufer, | oder geht auf Blumen, in grüngewölbten Gängen hoher Bäume, |

Ny1: a' sáfos partonn tévelyeg, | vagy a' virágokonn jár a' magas fák' zöld bóltjábann, vagy a' puha pázsitonn hever, |

Ny2: a' sásos vízszélen tévedez, | vagy a' magas fák' zöld ernyőji közt lépdell az illatos virágokon. |

G: und ruht im weichen Gras, | und sinnt auf Lieder, für dich, für dich nur, schönste Daphne! |

Ny1: <.....> | 's énekeket kézfít, a' te, egyedül tsak a' te fzámodra, szép Daphne! |

Ny2: Gyakorta a' lágy pázsitonn hever, | 's dalokat költ neked, édes Daphne! |

G: Denn dein Gemüth voll Tugend und voll Unschuld, ist heiter, | wie der schönste Frühlings-Morgen; |

Ny1: Mert a' te fzelíd és ártatlan elméd olyan kellemetes, olyan tífzta, | mint a' tavafz' leg-fzebb reggele. |

Ny2: Mert a' te vidám elméd kellemesbb | mint a' tavasz' legtisztább reggele. |

G: So flattert muntrer Scherz und frohes Lächeln, | stets um die kleinen Lippen, um die rothen Wangen, |

Ny1: Eleven tréfa és vídám mosolygás repdes | fzüntelen azokonn a' kis ajakokonn, azonn a' piros ortzánn, |

Ny2: Élesztő tréfa 's bájoló mosolygás lepdes | szünetlen' szép orczáidon 's piros kis ajkad' tündér gödrein, |

G: und sanfte Freude redet stets aus deinen Augen. | Ja seit du Freund mich nennst, geliebte Daphne! |

Ny1: és édes öröm fzóll szép fzededből. | Söt miolta Barátodnak hívfz, édes Daphném, |

Ny2: 's szelíd szemedből vígaság nevet. | Úgy van, szép Daphne, úgy van! mert miolta barátodnak hívsz, |

G: seitdem umglänzt ein Sonnenschein von Freude, mein Leben vor mir her, | und jeder Tag, gleicht einem hellen Lieder-reichen Morgen.

Ny1: azóltá előre tífztáknak látom óráimat, | 's minden napom örömré vírrad-fel!

Ny2: kétséges jövendöm' előre tisztának szemlélem, | és örömré vírrad-fel minden napom!

A grammatikai-szemantikai egységek – az apróbb eltérésektől eltekintve – az első nyomtatott kiadásban még szorosabban követik az „ideális szöveg”-nek tekintett forrás-szöveget. A második nyomtatott kiadás már szabadabban távolodik el tőle. Az idézett részletben függőleges vonalakkal egymástól elválasztott szekvenciák számozással láthatók el, ily módon követhetővé válik az összevető olvasás számára a szöveg alakulás-rendje. Egy HTML alapú digitális kiadásban pedig egyszerűen linkekkel oldható meg használatuk.

A Kazinczy-fordítások alakulásának az a dinamikája, amely az „ideális szöveg”-től való elszakadást magyarázhatja, a szöveg belső önmozgásának felszabadulásaként is értelmezhető. Kazinczy első Gessner-fordításának nagy sikere azzal is magyarázható, hogy a magyar irodalomban Báróczy fordításai után az övé volt az első hangsúlyozottan „művészi igényű” prózafordítás. A nehézséget a munka során Kazinczy számára épp az „idiotizmusok” átültethetősége, vagyis a fordítás szabadsága jelentette. Annak eldöntése, hogy a fordítás szépsége érdekében mennyire hagyatkozhat rá a célnyelv természete adta belső lehetőségeknek kiaknázására a művészi erő erősítése érdekében: „A' Fordítáffokkal éppen ellenkezőképpen van a' dolog. Minden forban elakad a' Fordító, 's kétségeskedik benne, ha az Idiotismuft áldozza-é fel az Energiának, vagy az Energiát az Idiotismusnak? Sokára el-únnya a' köröm-rágáft, 's kéffél nyúl a' tsomó-fejtéshez. Innen van, hogy a' fordítás vagy víz-ízü, 's el-veszti eredeti tüzét; vagy erőltetett, homályos és ízetlen. Az eredeti tífztaság érthetetlen tsevegéssé, a' praecifio hoflzas hideg periphraifífsá, változik-el; új faragású szók és fzólláfok sértegetik a' fület; 's a' jobbakon is idegen íz esmerfzik.”⁴³ A Kazinczy-fordítások szövegének kiadása akkor tölthetné be igazán a szerepét, válhatna a kutatók számára használható anyaggá és tehetne eleget az *olvashatóság* követelményének is, ha lehetővé tenné az összehasonlítás gyors és igény szerinti elvégzését, és a szövegszegmentumok szerinti tagolás ezt segíthetné elő.

2. Digitalizálás: A kiválasztott anyagok scannelése (vagy manuális bevitel), a szövegek OCR által történő megszerkesztése során a tipografikus információk egy része megőrződik, ami a későbbi automatikus jelölés kiindulópontja lehet. Ez a munkafázis látszólag a leginkább technikai jellegű, és itt a legnagyobb a textológus kiszolgáltatottsága a technikai eszközöknek. A digitalizálás lehetséges formája természetesen a kiadandó szövegek begépeltetése valamely szövegszerkesztő programba, amely kompatibilis az SGML/XML szerkesztővel.

3. A jelölések elhelyezése a szövegben: Ez nem más, mint a dokumentumanalízis során megőrzésre kiválasztott szöveg (adatok és információk) TEI alapján történő kódolása. A szövegek jelekkel való ellátása, tehát a szövegelemek kódolása egy interpretációs aktus eredménye. Az erre irányuló döntéseket egy textológiai munkacsoportnak kell meghoznia. A szöveg mint „adat” mellett egy metaadatsort kell rögzíteni, egy utasítás-sort, amely az SGML szabvány szerint < > karakterek közé kerül. Ennek segítségével lehetséges a szövegben különféle rögzítendő információkat elhelyezni, pl.: főcím, alcím, szövegtest, a szöveg fejezetekre való tagolása, saját kezű vagy idegen kéztől származó

⁴³ Az 1788-as kiadás *Idősb B. Ráday Gedeon Úrhoz* című ajánlásából való részlet; számozatlan.

hozzáfűzések, kiegészítések, kihagyások, húzások a kéziratban (sőt: azok helye a kéziratban, sorok alatt, fölött, margón, túloldalon, hátoldalon stb. is megadható). A textológus feladata itt nem elsősorban a többé-kevésbé automatikus technikai megvalósításban rejlik; a konvertálás különféle illesztőprogramok segítségével is történhet. Sokkal inkább annak meghatározásában áll a textológus feladata, hogy milyen szövegbeli jellemzőket kívánunk a kódok segítségével a metaadatok között elhelyezni. Érdemes minél több utasítás megadására törekedni, mivel „egy információban gazdag dokumentum mindig lebutható lesz az éppen aktuális szerényebb igényeknek megfelelően, fordítva azonban ez nem tehető meg.”⁴⁴

4. A publikáció: Ennek során az elektronikus szöveget hozzáillesztik a kiválasztott médiumokhoz, például a könyvnyomtatás, CD-ROM vagy web-böngésző által. A nem hagyományos „papír formájú” publikáció során gondoskodni kell a felhasználó tájékozódását segítő elektronikus tartalomjegyzék összeállításáról, a szövegelemekhez hozzárendelendő tipografikus megjelenítésről, valamint a szövegek különféle szempontú keresési lehetőségeiről.

A szövegszegmentumok határának jelölésére szolgáló grafikai jel, illetve jelek a digitális kiadásban egyúttal linkként is szolgálhatnak, amelyek egy osztott képernyőjű megjelenítés esetén a szövegek párhuzamos követésére, egyúttolvasására adnak lehetőséget. Az osztott ablakrendszer lehetővé teszi a szöveg megfelelő pontjain elhelyezett további linkek segítségével a kéziratok szövegállapotának megjelenítését. Hasonlóképpen a szegmensek gyors összehasonlítását segítheti a forrásszövegek azonnali megjeleníthetősége. A szövegszegmensek használata egyúttal lehetőséget nyújt arra is, hogy a fordítás, a fordítási gyakorlat változásait kísérhessük nyomon. Ugyanis vannak a fordítások mindkét kiadásában olyan helyek, amelyeknek nincs pandanja a forrásszövegben, ahogyan ennek az ellenkezőjére is bőven akad példa. Mindezek a lehetőségek a felhasználó igényeinek figyelembevételét tartják szem előtt, és a szöveg tetszőleges pontján kínálják fel annak lehetőségét, hogy az olvasó a szöveg alakulását, változását mintegy mozgásában tudja követni.

A számítógépes kiadás előállítása során – a dokumentumanalízistől kezdve a digitalizáláson át a megvalósulásig minden egyes lépésnél – irányadó lehet a textológus számára a TEI ajánlása, amely azonban a hálózati szövegkritikai kiadásokra vonatkozó magyar szabvány kidolgozásáig még nem aktuális feladat. Fontos továbbá megjegyezni, hogy alkalmazása során csak a legutolsó lépés, tehát a publikálás fázisában válik szét nyomtatott, illetve elektronikus változatra a szöveg mint absztrakt létező.⁴⁵ Különféle elméleti problémák felmerülése esetén is érdemes a TEI-„kézikönyv” vonatkozó részeinek tanulmányozása, mivel tapasztalt tudósok, kutatók már megvalósult kiadási gyakorlatának megannyi tapasztalatát magunk is felhasználhatjuk munkánk során. Legaktuálisabb fel-

⁴⁴ GOLDEN-TÓTH-TURI, *i. m.*

⁴⁵ A megállapításra vonatkozólag lásd a müncheni LMU honlapjának ismertetőjét: <http://computerphilologie.uni-muenchen.de/praxis/tei.html> (2002.02.07).

datunk a magyarországi gyakorlat feltételeinek és szempontjainak a kialakítása, mind a könyvtári feldolgozás, mind a szövegek archiválása tekintetében.⁴⁶

A jelen dolgozat javaslata a Kazinczy-fordítások elektronikus megjelenítése kapcsán a szövegszegmentumok jegyében végzett szövegfeldolgozáshoz kapcsolódik. Véleményünk szerint ez nem csak a hálózati, az osztott képernyős megjelenítés számára jelentheti a szöveg dinamikus jellegének és az összehasonlítás működtetésének praktikus megoldását, hanem a későbbi (SGML/XML, illetve a TEI szabvány magyar ajánlásait is figyelembe vevő) feldolgozásban is hasznos lehet. Az elektronikus kritikai kiadás számos praktikus jellemzője mellett bizonyos – dolgozatunkban említett – problémák kiküszöbölésére is megoldást kínálhat. A szöveg gondozójának például nem feltétlenül szükséges egy „hatalmi szóval” kialakított főszöveget előállítania, mivel az olvasó (felhasználó) maga dönthet, a többszöri használat során akár különféle módokon is, a számára kiindulópontként használni kívánt szövegváltozatról, amely változathoz képest beépített linkek segítségével tanulmányozhatja akár az eredeti forrásszöveget, annak változatait vagy a fordítás állomásait, különféle megfogalmazásait vagy az eltérő ortográfiai változatokat. A digitális kritikai kiadások felhasználó-olvasóbarát megjelenési formájukkal, könnyű hozzáférhetőségükkel talán segítenek az óriási energiával, szakértelemmel, aprólékos filológiai munkával előállított kritikai kiadásoknak szélesebb olvasóközönséget kialakítani.

⁴⁶ Az SGML, <http://www.neumann-haz/digital/studies/neumann-haz/sgml.html> (2001.07.05). A tanulmány már nem érhető el ezen az oldalon (2002.02.07).

MERÉNYI ANNAMÁRIA

UNGVÁRNÉMETI TÓTH LÁSZLÓ SZERZŐI BIBLIOGRÁFIÁJA

Ungvárnémeti Tóth László korpusza a mai napig hiányosan lelhető fel, miként a megmaradt életmű töredékessége miatt a közeljövőben egy korszerű kritikai kiadás megjelentetése is valószínűtlennek látszik. A hosszú ideig Bécsben medicinát tanuló fiatal poéta műveinek jelentős hányada – Igaz Sámuelnek Kazinczyhoz küldött levele szerint (*Kazinczy Ferencz levelezése*, az MTA Irodalomtörténeti bizottsága megbízásából kiad. VÁCZY János, Bp., Akadémiai, 1907, XVII, 367–368; a továbbiakban: *KazLev*) – egy Légrádi nevű bécsi ágensnél maradt. Ungvárnémeti halálának évében egynéhány, később megsemmisülő vagy elveszett manuscriptumra és nyomtatványra Igaz tette rá a kezét (e művek címét a bibliográfia IX. részében közöljük, valamint ugyanott feltüntetjük az elvégzett rekonstrukciós eljárás menetét, bizonyítékait). Az életmű nemrégiben egy lényeges adalékkal gazdagodott, ugyanis két fiatal kutató, Csikós Zsuzsanna és Fáy Zoltán a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Szűry-gyűjteményében lévő kolligátumban rátalált egy Sárospatakon készült és összeállított, kötetnyi terjedelmű és elrendezésű, nem autográf manuscriptumra. A kéziratos *Niza vagy is másképpen a' senge szerelem. Dallokban* című gyűjtemény a sárospataki iskolaévek termését tartalmazza, valójában a korabeli kádenciás hagyomány jegyeit és a divatos poétai románok jellemzőit hordozza magán. A primér Ungvárnémeti-szövegek közé tartoznak a magyar és a két évvel később publikált bilingvis kötetek, a Tudományos Gyűjteményben megjelent elméleti dolgozatai és a Hasznos Multságokban közzétett irodalmi-esztétikai tárgyú tanulmányai, melyeket e folyóirat segédszerkesztőjeként, Kultsár István mellett működve közölt. Ungvárnémeti Tóth László ismeretlenségét jól tükrözi az a jelenség, hogy Rákóczy Géza 1892-ben írt könyve óta nem született róla szóló szintetikus monográfia, az újraolvasásra csupán néhány részkérdéssel foglalkozó elemzés tett kísérletet. A szerző körül elvégzendő alapkutatások elindítását több fontos tényező is akadályozza: az Ungvárnémetiről írt szekunder szövegek közül néhány durva pontatlanságokat tartalmaz (később még kitérünk ezekre), az akadémiai irodalomtörténeti bibliográfia (*A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772–1849*, szerk. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1975, 772) pedig csupán meglehetősen szegényes listát közöl a szerzőről.

E dolgozattal, egy nagyjából 200 egységből álló lajstrommal arra teszünk kísérletet, hogy az Ungvárnémeti-életmű vizsgálatához néhány alapvető filológiai adalékot nyújtsunk. A bibliográfiai tételek rögzítésekor az ItK 1997-es évfolyamában közzétett címle-

írási és jegyzetelési alapelveket alkalmaztuk. A periodikák és a tanulmánykötetek címének rövidítésekor *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* és az *Új magyar irodalmi lexikon* jelöléseit követtük. A bibliográfia egyes alfejezeteinek szerkesztésekor a szövegek első megjelenési dátumát vettük figyelembe, az Ungvárnémetiről szóló tanulmányok és jelentősebb szakirodalmi utalások esetében a másodközlések feltüntetésétől eltekintettünk. A listát 1999. november 1-jén zártuk le.

I. Ungvárnémeti Tóth László szépirodalmi művei

1. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Niza vagy is másképpen a' senge szerelem. Dallokban*, kézirat, Sárospatak, 1808–1810 (Szüry-gyűjtemény, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár).
2. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Napóleonra szóló epigramma*.
„Napóleonra sok kemény Epigrammákat olvastam, latán, francz és német nyelven. – Én ezt a' magyart írtam reá:

Ember vólt Bonapárt, mikor olly nagy póltzra emelték
Érdemi. Ember vólt, 's nem tsoda, hogy le bukott.

(KazLev XI, 367, 1814. május 10.)

3. ErdMuz, 1814, II.¹ = *Erdélyi Muzéum*, vál. BENKŐ Samu, Bukarest, Kriterion, 1979, 97–98.
(Tisztválasztás)
4. UNGVÁR-NÉMETI TÓTH László *Versei*, Pesten, Trattner János Tamás betűivel, 1816.
5. UNGVÁR-NÉMETI TÓTH László, *Gyász-tisztelet Hermine császári főhercegnének...*, Pesten, Trattner Tamás János betűivel, 1817.
6. UNGHVÁRI TÓTH László, *Athénai Tyrtaeusnak a Messeniak ellen hadakozó Lacedaemon Poeta-vezérének hadra serkentő versei például az Elégiára, Görög-ből*, HaszMul, 1817/II/52, 412.
7. UNGVÁR-NÉMETI TÓTH László, *Óda Herminához. A Pythiai Tizedik Hymnus mértékin*, HaszMul, 1817/II/25, 195–198. = UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *A költőnek remek példáiról, különösen Pindarról, s Pindarnak Versmértékéről*, TudGyűjt, 1818/VI, 83–86.
8. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László *Görög versei, Magyar tolmácsolattal*, Pesten, Trattner János Tamás betűivel, 1818.
9. UNGVÁR NÉMETI TÓTH László, *Hippokrates esküvése*, HaszMul, 1818/I, 1–232.
10. UNGHVÁR NÉMETI TÓTH László, *Sappho éneke Küprishez*, HaszMul, 1818/II/4, 25.

¹ Utal rá a *Híradás az Erdélyi Muzeumnak I–X. Füzeteiről* (TudGyűjt, 1819/V, 120) című ismertetésében.

11. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Epigramma Ertseinek botránkozó feleletére* (görög nyelvű szöveg).

„Ercseinek botránkozó feleletére, melyet Recenzióm ellen a' Tudományos Gyűjteménybe bé-iktatott, egy Epigrammával akarék megfelelni, de azt Censorom minden jegyzetivel együtt ki-hagyatta velem, mint a' melly újabb czivódásra adna okot, 's alkalmat.” Ungvárnémeti a vers eredetijét a levél szövegébe szerkesztette, a költemény latin és magyar fordítása mellékletként Kazinczy Ferenc kézírásával szerepel:

Éltünk tarka csoport, mint a' vásári tolongás.
Venni vagy adni jön ez, az mutogatni magát.
Még vagyon eggy henye nép; egyedül ácsorgani kíván.
A' neve Philosophus. – Hát te mi végre jövel?
(KazLev XVI, 151–152, 1818. szeptember 23.)

12. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Piis manibus Francisci Győry*, Viennae, die 20 Maii anni 1819.

13. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *A' Halhatatlanság*.

(Terhes Sámuelről): „Egy Epigrammám jut eszembe reá. Így vagyok:

A' Halhatatlanság.

Kígyó, 's pillangó örök élet képe, repül ez;
Csíp amaz: ezt a' bölcs fogja meg, azt az erős.”
(KazLev XVI, 511, 1819. szeptember 26.)

14. UNGVÁR-NÉMETI TÓTH László, *Az istenesülés dicsősége*.

Talán a Kazinczy-kör által legismertebb költeménye. *KazLev XVII, 8–11* (magyarul és németül); *XVII, 45–47* (németül). Autográf kézírata: MTA Kéz-irattára, Ms 1376.

15. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Remény és birtok*.

„A' következő görög Sonett első görög Sonettem, 's azt gondolám, hogy első a' Hellenika nyelven is... Én nem annyira erőmet, mint a' nyelv ügyességét tettem próbára; a' mit görög könyvemben azért nem csináltam, mert az egészen antico; a sonett pedig moderno.” (*KazLev XVII, 19, 1820. január 16.*) A mű eredeti szövege Kazinczy Ferenc Rumy Károly Györgyhöz 1820. január 31-én címzett levelében szerepel (*KazLev XVII, 38–39*). A széphalmi Mester Dessewffy József kezébe is eljuttatja a szöveget: „Ungvár Németi Tóth nekem egy görög Sonettet küld. Azt akará látni, hogy a' régi Nyelv mint jön-ki az új formában.” (*KazLev XVII, 58.*) „Ungvár-Németi Tóth László munkája 's keze. 1820. A sonett magyar fordítása külön papírszeleten Kazinczy F. kézírásával szerepel: REMÉNY ÉS BIRTOK. – 1. Szörnyű volt keserve Ceresznek...”

- (KazLev XVII, 178–179.) Autográf kézírata: MTA Kézirattára, M/r. lev. 4-r.
*Magyar és görög nyelvű versek.*²
16. TÓTH László, *Örömenek a' Parisi arany Sasnak a' nemzeti Muzeumban béavatásakor*, h., é. n.
 17. Szépliteratúrai Ajándék, 1821, 52–55.
 (Az istenesülés dicsősége, Rondeau, illetve KAZINCZY Ferenc, Ungvár-Németi Tóthoz)
 18. Zsebkönyv, kiad. IGAZ Sámuel, Bécsben, Pichler Antalnál, 1821, 43–46, 111, 133.
 (Az istenesülés dicsősége, Rondeau, KAZINCZY Ferenc, Ungvárnémeti Tóth Lászlóhoz)
 19. *Magyarische Gedichte*, Hrsg. Johann MAILATH, Stuttgart und Tübingen, 1825, 209–220.
 (Die Göttin der Jugend – Az ifjúság istennője, Der Spielende Eros – A játszó Erősz, Liebe und Freundschaft – Szerelm és barátság, Praenumeration – Az előre-fizetés, Vergötterungs Glanz – Az istenesülés dicsősége)³
 20. *Handbuch der ungrischen Poesie*, Hrsg. Franz TOLDY, Pest und Wien, 1828, II, 110–120.
 (Melpomena, Hermíne, Az istenesülés dicsősége, Tisztválasztás, Rondeau, Álköltők; Apológok: Hercules, A' magvető, A' vinczlér és a fija, Epigrammák: Barátság és szerelem, A' játszó Erősz, Archiméd pontja)
 21. TOLDY Ferenc, *A magyar költészet kézikönyve a mohácsi véstől a legújabb időkig*, Pest, 1857, II, 155–158.
 (Melpomena, Hermíne, Az istenesülés dicsősége, Tisztválasztás, Rondeau, Álköltők; Apológok: Hercules, A magvető, A vinczlér és a fía, Epigrammák: Daphné, Barátság és szerelem, A játszó Erősz, Archiméd pontja, Az Igazság)
 22. TONCS Gusztáv, *Szemelvények a magyar klasszikus iskola költőiből: Görög tankönyv a gimnázium VI. osztálya számára*, Bp., 1904 (Jeles Írók Iskolai Tára, 87), 72–73, 108.
 (A magyar nemzethez, Berzsenyihez, Melpomena, Magyar nyelv, Az igazság, Strato tanácsa, KAZINCZY Ferenc, Ungvárnémeti Tóth Lászlóhoz)
 23. WEÖRES Sándor, *Egy ismeretlen nagy magyar költő: Ungvárnémeti Tóth László (1788–1820)*, Diár, 1943, 271–274.
 (272–273: Részlet a Nárciszból, Prométh, Archiméd pontja, Az igazság, Barát és barátinék, Gróf Dessewffy Amália Kisasszonyhoz, A Világosság, Hermíne)

² Ugyanebben a csomóban néhány görög nyelvű vers és egy Krieger Josephához szóló német epigramma is szerepel.

³ Majláth János 1820. augusztus 15-én postázott levelében Kazinczynak még a következő Ungvárnémeti Tóth-szövegeket jelöli meg tervezett kötete részeként: „Tóth László: Krieger Josephához, Előre fizetés, szerelem és barátság, a' játszó Erosz, az ifjúság Istennője, Bíró ítélet, Rhédei Katalinhoz; Tisztválasztás; – Az istenesülés dicsősége.” (KazLev XVII, 215.)

24. WEÖRES Sándor, *Psyché: Egy hajdani költőnő versei*, Bp., Szépirodalmi, 1972, 176–236.
(*A senge szerelem, A játoszó Erósz, Kecstelen szűz, A jelen-szerető, Rondeau, A tisztválasztás, Az Álmod, Epithalamion, A Barátságához, A Világosság, Epigrammáiból: Prométh, Archiméd pontja, Plátó lelke, Az ember alkotja, Az igazság, Barát és barátnék, Bersenyihez, Kazinczihoz, Rhédeihez, A könyvhöz, Okenhez, Könyvrágó egerek, Eleüizisi titok; Melpomena, Hermine, Az istenesülés dicsősége, Nárcisz, Az Álmod című idyllumról, Ungvárnémeti jegyzete a Görög lyráról*)
25. WEÖRES Sándor, *Ungvárnémeti Tóth László: Nárcisz*, Irodalmi Szemle (Pozsony), 1972/5, 415–427.
26. *Én angyalom, szép madárkám: Régi magyar szerelmes versek*, vál. KATONA Tamás, Bp., Magyar Helikon, 1975, 68.
(*Rondó*)
27. WEÖRES Sándor, *Három veréb hat szemmel: Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 451–453.
(*Álmodók, A magvető*)
28. *Hét évszázad magyar versei*, I, szerk. PÁNDI Pál, Bp., Szépirodalmi, 1978, I, 859–861.
(*Tisztválasztás, Laura keserve, Berzsenyikez*)
29. *Szöveggyűjtemény a felvilágosodás korának irodalmából*, szerk. MEZEI Márta és SZUROMI Lajos, Bp., 1982, II, 302–308.
(*A barátságához, A' senge szerelem, Az előre-fizetés, A világosság, Zilassy Ágnes kisasszonyhoz, A görögökhöz, Az ifjúság Istennéje, Magyar nyelv, Pápai Tóthhoz, Révay és Kazinczy, Álmodók*)
30. *Magyar költők 18. század*, vál. MEZEI Márta, Bp., Szépirodalmi, 1983, 676–689.
(*A világosság, A szerencse, A tisztválasztás, Az igazság, Az ember alkotja, Az ízlés, Páriz Pápai, Révay és Kazinczy, Bersenyikez, A csf, A vinczlér és fia, A magvető, Az előre-fizetés, Árpád és Zalán, Phaedrus meséiből: A béka és a bika, Az istenek és az élő-fák; A görögökhöz, Az ifjúság Istennéje*)
31. *Kazinczy Ferenc koszorúja: Magyar költők versei Kazinczy Ferencről*, vál. Z. SZABÓ László, Győr, 1984, 25.
(*Révay és Kazinczy, Kazinczyhoz*)
32. *Hazai Tudósítások*, vál., szerk. S. VARGA Katalin, Bp., Magvető, 1985, 160.
(*Szonett Gróf Széchényi Ferenc Öexcellenciájához*)
33. *A magyar klasszicizmus: Válogatás*, szerk. GERGYE László, Bp., Unikornis, 1996, 133–135.
(*A' barátságához, A' zsenge szerelem, Az ifjúság istennéje, A' Kháriszok*)

II. Ungvárnémeti Tóth László levelei és elméleti tanulmányai

1. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László és CZINKE Ferenc, *Két poétai levél: Tekintetes Czinke Ferencz úré Tóth Lászlóhoz, Tóth Lászlóé Tekintetes Czinke Ferencz Úr-hoz* = U. T. L. Versei, Pesten, Trattner János Tamás betűivel, 1816, 1–16.
2. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Szonett*, HaszMul, 1817/I/16, 121–123.
3. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *A Románc*, HaszMul, 1817/I/20, 153–155.
4. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Elégia*, HaszMul, 1817/I/48, 376–378.
5. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Rondeau és Triolet*, HaszMul, 1817/II/21, 160–162.
6. TÓTH László, *Philosophia*, írta Ertsey Dániel..., TudGyűjt, 1817/V, 95–115.
7. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Epigramma*, HaszMul, 1818/I/22, 169–175.
8. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Mit kell tudnunk a' h-hangról a' hangmértékre nézve?*, HaszMul, 1818/II/20, 152–156.⁴
9. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Magyar nyelvi vizsgálódások*, HaszMul, 1818/II/42.
10. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *A költőnek remek példáiról, különösen Pindarról, s Pindarnak Versmértékéről*, TudGyűjt, 1818/VI, 54–89.
11. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *A' magyar nyelv' fő törvényeiről*, TudGyűjt, 1818/VIII, 39–66.
12. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Epopéja és Damma külömsége*, HaszMul, 1819/II/16, 122–124.⁵
13. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Beszélgetés, Aristip, Kant, Merkur*. HaszMul, 1819/II/36, 281–284.
14. TÓTH László, *Tibull magyar fordításának megvizsgálása*, Bécs, 1819.
15. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Heroidek*, HaszMul, 1819/II/1, 1–2.
16. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Idyll vagy a Pásztorkodás* (G. L. monogrammal zárva), TudGyűjt, 1820/V, 53–82.
17. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László és KAZINCZY Ferenc levelezése = KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, s. a. r. VÁCZY János, Bp., 1901–1907, XI–XVII.
18. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László levelei Gróf Majláth Jánoshoz = KOLOS István, *Mailath János*, Bp., 1938, 181–184.

III. Ungvárnémeti Tóth Lászlóról írt ismertetések, lexikonszócikkek

1. Franz TOLDY, *Tóth* = T. F., *Handbuch der ungrischen Poesie*, Pest und Wien, 1828, II, 108–110.
2. TOLDY Ferenc, *Tóth László 1788–1820* = T. F., *A magyar költészet kézikönyve a mohácsi vésztől a legújabb időig*, Pest, 1857, II, 155–158.

⁴ G. L. álneven. Váczy János állítása szerint a fenti munka Ungvárnémeti Tóth László írása. (*KazLev* XVI, 576.)

⁵ G. L. álneven.

3. *Magyar írók életrajzgyűjteménye*, összeáll. FERENCZY Jakab és DANIELIK József, Pest, 1856, I, 594.
4. TOLDY Ferenc, *Ungvárnémeti Tóth László* = T. F. *Összegyűjtött munkái: A magyar költők élete II*, kiad. Ráth Mór, Pest, 1871, IV, 88–90.
5. TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története: A legrégebbi időktől a jelenkorig (1864–1865)*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 214–215.
6. *Egy magyar–hellén költő*, Kelet Népe, 1876. december 29., 1.
7. KISS Áron, *Ungvárnémeti Tóth László ismertetéséhez*, Petőfi TársLapja, 1877, I, 237–238.
8. *Magyar lexikon: Az egyetemes ismeretek enciklopédiája*, XV, Bp., 1884, 406.
9. P. THEWREWK Emil, *Anakreon*, Bp., 1885, 132–133.
10. BEÖTHY Zsolt, *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése*, Bp., 1890, 171.
11. *Pallas Nagy Lexikona: Az összes ismeretek enciklopédiája*, Bp., 1897, XVI, 292.
12. TONCS Gusztáv, *Ungvárnémeti Tóth László élete* = T. G., *Szemelvények a magyar klasszikus iskola költőiből: Görög tankönyv a gimnázium VI. osztálya számára*, Bp., 1904 (Jeles Írók Iskolai Tára, 87), 74.
13. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, kiad. Hornyánszky Mór, Bp., 1914, XIV, 418.
14. PINTÉR Jenő, *A magyar irodalom történetének kézikönyve: A legrégebbi időktől Vörösmarty fellépéséig*, Bp., 1921, I, 371–372.
15. Révai Nagy Lexikona: *Az ismeretek enciklopédiája*, Bp., 1925, XVIII, 385.
16. *Magyar irodalmi lexikon*, szerk. VÁNYI Ferenc, FÓRIS Miklós és TÓTH András közreműködésével, Bp., [1926], II, 812.
17. Révai kislexikona: *A mindennapi élet és az összes ismeretek enciklopédiája*, szerk. CSEKEI VARJÚ Elemér, Bp., 1936, 1000.
18. JÁNOSI Ferenc, *A Sárospataki Református Főiskola irodalmi élete 1800-tól 1868-ig*, Debrecen, 1941, 49.
19. PINTÉR Jenő, *A magyar irodalom története*, Bp., 1942, II, 166, 170.
20. WEÖRES Sándor, *Egy ismeretlen nagy magyar költő: Ungvárnémeti Tóth László (1788–1820)*, Diár, 1943, 271–274.
21. *A magyar irodalom története 1772–1849*, szerk. PÁNDI Pál, Bp., Akadémiai, 1965, III, 297.
22. *Magyar irodalmi lexikon*, főszerk. BENEDEK Marcell, Bp., Akadémiai, 1965, III, 446.
23. DÖMÖTÖR Sándor, *Helytörténeti adalékok a nyíri drámákról és poétáikról*, Szabolcs Szatmári Szemle, 1973. augusztus, 70–82.
24. HEGEDÜS Géza, *Ungvárnémeti Tóth László (1788–1820)* = H. G., *A magyar irodalom arcképcsarnoka*, Bp., Móra Ferenc, 1976, 112–114.
25. WEÖRES Sándor, *Ungvárnémeti Tóth László (1788–1820)* = W. S., *Három veréb hat szemmel: Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 451–453.

26. SZÁLLÁSI Árpád, *Egy különös medikus-költő Kazinczy köréből*, OrvHetilap, 1978/8, 480–481.
27. HAJDÚ Imre, *A költők követője*, Észak-Magyarország, 1979. november 16., 7.
28. PETRŐCZI Éva, *A „meg-lelkesedett ifjú”: Ungvárnémeti Tóth László születésének 200. évfordulójára*, MNemzet, 1988. február 19., 4.
29. VARGHA Balázs, *Három strófa Ungvárnémeti Tóth Lászlóról: A bicentenáriumra*, ÉL, 1988/9, 8.
30. *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai, 1994, III, 2168.

IV. Ungvárnémeti Tóth Lászlóról írt tanulmányok

1. [PONORI] THEWREWK Árpád, *Egy magyar mint görög versíró*, NyK, 1876, 443–480.
2. RÁKÓCZY Géza, *Ungvárnémeti Tóth László élete és irodalmi munkássága*, Sopron, 1892.
3. KERÉNYI Károly, *Görög tragédiánk*, EPhK, 1918, 42–51.
4. [TRENCSÉNYI-] WALDAPPEL Imre, *„Görög tragédiánk” egykorú bírálója*, EPhK, 1930, 70–75.
5. D. NÉMETH István, *Ungvárnémeti Tóth László: A Nárcisz korabeli színpad és dráma*, UI, 1975/6, 75–78.
6. VOIGT Vilmos, *Mi tükröződik a Nárcisz tükreben?*, UI, 1975/6, 78–79.
7. FENYŐ István, *Kazinczy tanítványainak útja az imitáció elvtől az eredetiségig* = F. I., *Az irodalom reszublikájáért 1817–1830*, Bp., Akadémiai, 1976, 41–46.
8. SZÖRÉNYI László, *„Tükröcske egy ficzkó-poéta számára”: Ungvárnémeti Tóth László kritikai fogadtatása*, A.Univ.Szeg.hist.litt. XVIII, 1981, 83–87.
9. SZÖRÉNYI László, *Dayka Gábor latin versei Tóth László fordításában*, A.Univ.Szeg.hist.litt. XVIII, 1981, 19–20.⁶
10. NAGY Imre, *Az önszeretettől az önszemléletig* = N. I., *Nemzet és egyéniség: Drámai irodalmunk az 1810-es években* (kandidátusi értekezés, részben kéziratban), Pécs, 1985, 270–309.
11. KOVÁCS Sándor, *„Bátran! míg az Apoll szent tüze fűt, 's hevít...”*, Acta Iuvenum: Sectio Litteraria, Szeged, 1987, 5–25.
12. CSETRI Lajos, *Ungvárnémeti Tóth László Pindaros tanulója* = Cs. L., *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990, 287–290.

⁶ Szörényi László tanulmányában meggyőzően cáfolja, hogy Ungvárnémeti Tóth László lett volna Dayka Gábor latin verseinek fordítója.

13. SZAJBÉLY Mihály, *Ungvárnémeti Tóth László episztolái = Klasszika és romantika között*, szerk. KULIN Ferenc és MARGÓCSY István, Bp., Szépirodalmi, 1990, 172–185.
14. TÓTH Sándor, *Ungvárnémeti Tóth László poézisének bölcséleti vonatkozásairól*, A.Univ.Szeg.hist.litt. XXVII, 1991, 33–49.
15. BORBÉLY Szilárd, *Mitsoda a bölcs? Ungvárnémeti Tóth László egy episztolájáról*, StudLitt, red. István BITSKEY et Attila TAMÁS, Debrecen, 1991, 20–29.
16. CSIKÓS Zsuzsanna, FÁY Zoltán, *Ungvárnémeti Tóth ismeretlen versei*, Főv.Ktár Évk. Bp., 1994, XXIII, 19–25.
17. MERÉNYI Annamária, *Weöres Sándor Psychéje a felvilágosodás és kanonizáció szemszögéből*, Lit, 1995/3, 318–328.
18. KOVÁCS Sándor Iván, *Weöres Sándor és Ungvárnémeti Tóth László*, Új Holnap, 1996. március, 3–9.
19. NAGY Imre, *A feleslegessé vált áldozat (Ungvárnémeti Tóth László „Nárcisz”-a és a pásztorjáték) = Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszzerű kérdései*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1996, 329–343.
20. MERÉNYI Annamária, *„Énekelsz s hány érti magas dalod?”: A Kazinczy-kör Ungvárnémeti-olvasata*, Szépliteratúrai Ajándék, 1998/1, 61–73.
21. NAGY Imre, *Az önszeretet dramaturgiája (A szereplők közti viszonyok Ungvárnémeti Tóth László Nárcisz-ában) = In honorem Bécsy Tamás 70*, szerk. HANUS Erzsébet, Zalaegerszeg, 1998, 64–76.

V. Jelentősebb szakirodalmi utalások Ungvárnémetire

1. BEÖTHY Zsolt, *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése*, Bp., 1890, I, 171.
2. NÉGYESY László, *A mértékes magyar verselés története*, kiad. a Kisfaludy-Társaság, Bp., 1892, 163–165, 196, 211–213, 217, 277.
3. *A magyar irodalom története: A legrégebbi időktől Bessenyei fellépéséig: Képes díszmunka két kötetben*, szerk. BEÖTHY Zsolt, Atheneum Kiadó, Bp., 1896, I, 178.
4. BAYER József, *A magyar dráma irodalomtörténete*, Bp., 1897, I, 291.
5. *A magyar irodalom története 1900-ig: Képes kiadás*, szerk. FERENCZI Zoltán, Bp., [1913], 297.
6. CSÁSZÁR Elemér, *A magyar irodalmi kritika története*, Bp., 1925, 129.
7. KORNIS Gyula, *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*, Bp., 1927, II, 252, 311.
8. BENEDEK Marcell, *Délsziget avagy a magyar irodalom története*, Révai kiadás, Bp., 1928, 145.
9. WALDAPFEL József, *Ötven év Pest és Buda irodalmi életéből 1780–1830*, Bp., 1935, 169, 200–201, 205, 236, 255.
10. JANCsó Elemér, *Döbrentei Gábor élete és munkássága*, Kolozsvár, 1944, 30–31.
11. HORVÁTH János, *Rendszeres magyar verstan*, Bp., Akadémiai, 1951, 93, 124.

12. HORVÁTH János, *Kisfaludy Károly és íróbarátai*, Bp., Művelt Nép Kiadó, 1955, 122, 144.
13. HORVÁTH János, *Kölcsey Ferenc (1935–1936)* = H. J., *Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1956, 195.
14. SZAUDER József, *A romantika útján* = SZ. J., *A romantika útján: Tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 203.
15. *A magyar irodalom története 1772–1849-ig*, szerk. PÁNDI Pál, Bp., Akadémiai, 1965, III, 336.
16. HORVÁTH Károly, *A klasszikából a romantikába: A két irodalmi irányzat Vörösmarty első költői korszakának tükrében*, Bp., Akadémiai, 1968, 40, 52, 80, 81–82, 90.
17. *A magyar irodalom története 1849-ig*, s. a. r. PÁNDI Pál, Bp., Gondolat, 1968, 193.
18. HORVÁTH János, *Vörösmarty drámái: Egyetemi előadás 1942/43 II. és 1943/44 I–II. félév*, Bp., Akadémiai, 1969, 92–93.
19. SZAUDER József, *A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai* = SZ. J., *Az estve és Az álom: Felvilágosodás és klasszicizmus*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970, 51.
20. LAKATOS Éva, *Magyar irodalmi folyóiratok F–H*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1975, 367, 368.
21. ROHONYI Zoltán, *A magyar romantika kezdetei*, Bukarest, Kriterion, 1975, 156, 181.
22. FENYŐ István, *Az irodalom reszpublikájáért: Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830*, Bp., Akadémiai, 1976, 56, 104, 186,⁷ 199.
23. LUKÁTS János, *A magyar irodalom története P–ZS*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1976, 736.
24. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A magyar költészet főbb típusai a kései XVIII. és a korai XIX. században* = Sz.-M. M., *Világkép és stílus: Történeti-poétikai tanulmányok*, Bp., Magvető, 1980, 39, 51, 58.
25. FRIED István, *A neoklasszicista óda kelet-közép-európai megújulásának kérdése* = *Tanulmányok Dobossy László 70. születésnapjára*, szerk. GYIVICSÁN Anna, Bp., 1980, 141.
26. NEMESKÜRTY István, *Diák, írj magyar éneket: A magyar irodalom története 1945-ig*, Bp., Gondolat Kiadó, 1985, 391.
27. NAGY Imre, *Fenyő István, Haza s emberiség: A magyar irodalom 1815–1830*, Bp., 1983, Gondolat Kiadó, 323 l. (*A magyar irodalom korszakai*), ItK, 1985, 245.
28. CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek: Berzsenyi-tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1986, 31–32, 116, 352.

⁷ A *Tükröcske* című művet Fenyő István hibásan Domby Mártonnak tulajdonítja. E tévedés SZINNYEI Józseftől ered, i. m., 996.

29. LUKÁCSY Sándor, *Vanitatum vanitas = Remény s emlékezet*, szerk. TAXNER TÓTH Ernő és G. MERVA Mária, Bp.–Fehérgyarmat, 1990, 39.
30. KERÉNYI Ferenc, *Hagyomány és újítás az 1810-es évek magyar drámairodalmában = Klasszika és romantika között*, szerk. KULIN Ferenc és MARGÓCSY István, Bp., Szépirodalmi, 1990, 99–100.
31. PÁNDI Pál, *Úton Bolyai Farkas drámáihoz: A XIX. század elejének magyar színműveiről = Klasszika és romantika között*, szerk. KULIN Ferenc és MARGÓCSY István, Bp., Szépirodalmi, 1990, 76–77.
32. FENYŐ István, *Valóságábrázolás és eszményítés 1830–1842*, Bp., Akadémiai, 1990, 31, 41, 71.
33. NAGY Imre, *Klasszika és romantika között*, szerk. Kulin Ferenc és Margócsy István, ItK, 1991, 216.
34. TAXNER-TÓTH Ernő, *Kölcsey és a magyar világ*, Bp., Akadémiai, 1992, 27–28.
35. NAGY Imre, *Nemzet és egyéniség: Drámairodalmunk az 1810-es években: a hazafiság drámái*, Bp., Argumentum, 1993, 138, 141, 214–215.
36. KERÉNYI Ferenc, *Nagy Imre, Nemzet és egyéniség: Drámairodalmunk az 1810-es években, a hazafiság drámái*, ItK, 1994, 134.
37. MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, Bp., Argumentum, 1994, 210.
38. ROHONYI Zoltán, *Az „én” és a „magam”: A posztkriticista tapasztalat és Katona József verskötete*, Literatura, 1995, 96.
39. DEBRECZENI Attila, *Az érzékenység eszmetörténeti vonatkozásai a XVIII. század végének magyar irodalmában = Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszzerű kérdései*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1996, 64.
40. MARGÓCSY István, *A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében = Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszzerű kérdései*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1996, 254.
41. *A magyar klasszicizmus: Válogatás*, szerk. és az utószót írta GERGYE László, Bp., Unikornis, 1996, 171.
42. GERGYE László, *Múzsák és Gráciák között: Kazinczy Ferenc és a gráciaköltészet*, Bp., Universitas Kiadó, 1998, 42, 60.
43. SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 270.
44. DEBRECZENI Attila, *„Pásztori Múzsá” a XVIII–XIX. század fordulóján = Mesterek, tanítványok: Ünnepi tanulmánykötet Csetri Lajos tiszteletére*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Bp., Magvető, 1999, 117, 119.

VI. A kortársi recepció anyagai

1. *Kazinczy Ferencz levelezése*, az MTA Irodalomtörténeti bizottsága megbízásából kiad. VÁCZY János, Bp., Akadémiai, 1901–1910, XI–XX.

2. *Ungvárnémeti Tóth levelei Gróf Mailath Jánosnak* = KOLOS István, *Mailath János*, Bp., 1938, 181–184.
3. HORVÁT István, *Ungvár-Németi Tóth László versei*, HazKülfTud, 1816. január 17. (5.) Toldaléka.
Az ismertetésre vonatkozóan: *KazLev* XIII, 540–541.
4. T. T. ERCSEI Dániel Deb. Prof. *észrevételei Philosophiai munkájának, 's más munkák recenziója eránt*, TudGyűjt, 1818/IV, 129–131.
5. *Ungvár-Németi Tóth László Görög Versei Magyar Tolmácsolattal, Pesten, Trattner János betűivel*, HazKülfTud, 1818. évf. 6. július 18.
Az ismertetésre vonatkozóan: *KazLev* XVI, 577–578.
6. THAISZ (András), *Ungvár-Németi Tóth László Görög Versei Magyar Tolmácsolattal*, TudGyűjt, 1818/XII, 97–100.
7. Bécsi Literatur-Zeitung, 1819. február 27. (29. szám).
Az újság magyar drámákról ítélt: Horváth Ádám *A' Tétényi leányának*, Kisfaludy Sándor *Hunyadi János* című művének, valamint Virág Benedek *Hunyadi Lászlójának* és Gombos Imre *Esküvésének* értékelése mellett a következő szerepel: „Ungvár-N. Tóth László versei – Unter den übrigen trefflichen Poësien des jungen Dichters findet man auch eine gelungene Tragodie – Narcis betitelt”. (*KazLev* XVI, 325.)
8. A Hermész című görög nyelvű folyóirat ismertetése, 1818, 16. szám.
A teljes kritika fordítását THEWREWK Árpád, *i. m.*, 453–454. oldalain olvashatjuk. Utal rá a Magyar Kurír is, 1819, I. szám, 8.
9. *Ungvárnémeti Tóth László Görög versei Magyar Tolmácsolattal. Trattner bet. 1818. 8. 192. lap. Trattner János Tamásnál készült Új Könyvek*, TudGyűjt, 1818/VII, 135.
10. Rösler bírálatja „a' Budai és Pesti Újságnak 67-dik darabjában”.
Utal rá: THAISZ (András), *Ungvár-Németi Tóth László Görög Versei Magyar Tolmácsolattal*, TudGyűjt, 1818/XII, 97.
11. Erneuerte Vaterländische Blätter für den Oesterreichischen Kaiserstaat, 1819, 62 és 63. (aug. 4. és aug. 7.) számú mellékletében (Chronik der Oester. Literatur) olvasható egy Ungvárnémeti-kritika. E laphoz sajnos nem férünk hozzá, így csupán VÁCZY János (*KazLev* XVI, 620–623) jegyzete alapján vesszük fel a bibliográfiába. A vonatkozó oldalakon a névtelen recenzens bírálatának teljes szövege megtalálható.
12. *Tudományos Jelentés: Ungvár-Németi Tóth László Görög Versei Magyar Tolmácsolattal. Pesten Trattner János Tamás betűivel. 1818 nyolczadrétben. 170 lap*, Magyar Kurír, 1819, I. szám, 7–8.
13. Nekrológ, HazKülfTud, 1820/II/35, 269–270.
14. T. K., *Kihalt tudósok és írók*, TudGyűjt, 1821/II, 110–111.
15. BAJZA JÓZSEF, *Az epigramma teóriája (1828)* = B. J. *Munkái*, 9, Pest, é. n., 117–185. (Az Ungvárnémetire vonatkozó oldalak: 174–175.)

VII. Ungvárnémeti Tóth László és Terhes Sámuel viszonya

A Terhes-szakirodalomból csak a polémiával foglalkozó tanulmányokat, cikkeket és ismertetéseket említjük.

1. TERHES Sámuel, *Ziza, vagy az én tüzem (Ötven eredeti magyar dalokban)*, Pest, 1811.
2. TERHES Sámuel, *Tükröske egy ficzkó-poéta számára*, Pest, 1816.
3. T. S., *R'i mocén tártitve vagy újra amalgámozott üvegtáblácska*, Pest, 1819.
4. TERHES Sámuel, *Szúrony: Epigrammi költemények, Három könyvekben*, Kassa, 1844.
5. SZ. N., *Terhes Sámuel*, VU, 1863. június 7., 1–2.
6. SZINYEI Gerzson, *Kazinczy Ferenc három levele*, ItK, 1892, 401–408.
7. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, kiad. Hornyánszky Mór, Bp., 1914, XIV, 28.
8. HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfzig* (1927), Bp., Akadémiai, 1978, 70–71.
9. [TRENCSÉNYI-] WALDAPFEL Imre, „Görög tragédiánk” egykorú bírálója, EPhK, 1930, 70–75.
10. *Magyar irodalmi lexikon*, főszerk. BENEDEK Marcell, Bp., Akadémiai, 1965, III, 340.
11. DÖMÖTÖR Sándor, *Helytörténeti adalékok a nyíri drámákról és poétáikról*, Szabolcs Szatmári Szemle, 1973. augusztus, 70–82.
12. WEÖRES Sándor, *Három veréb hat szemmel: Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 448–450.
13. *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai, 1994, III, 2073.

VIII. Szépirodalmi művek Ungvárnémeti Tóth Lászlóról

1. RÁCZ István latin nyelvű költeménye az 1818-as kötet előszavában: „Nuper ubi e coelis Hellenum ad Pannonis oras / Sparsisti quosdam radios, TÓTH docte poëta!” kezdettel = UNGVÁRNÉMETI TÓTH László *Görög versei, Magyar tolmácsolattal*, Pesten, Trattner János Tamás betűivel, 1818, Előszó, XIII–XIV.
2. CSERESZNYÉS Sándor latin nyelvű költeménye, amellyel „a’ Görög Versirót a’ maradéknak imígy ajánlja”: „Mella redux nuper tuleras, Apis Hunnica, nobis, / Graiorum e pratis parta labore tuo” kezdettel = UNGVÁRNÉMETI TÓTH László *Görög versei, Magyar tolmácsolattal*, Pesten, Trattner János Tamás betűivel, 1818, Előszó, XIV.

3. *Óda a' mellyet Tudós Ungvárnémeti Tóth László Úrnak midőn Jun. 27. 1818. eszt. Nevének ünnepét ülné, barátság béllegéről felajánlja egy barátja*, Trattner bet., 1818, 8 lap.

Utal rá: THAISZ (András), *Ungvár-Németi Tóth László Görög Versei Magyar Tolmácsolattal*, TudGyűjt, 1818/XII, 97. Talán ugyanerről a köszöntőről állítja Igaz Sámuel Ungvárnémeti halála után a fennmaradt iratcsomók tanulmányozásakor: „...s az ő Neve napjára Cseremiczky Miklósnak egy Ódája.” (*KazLev XVII*, 368.)

4. MAKÁRY György, *Ungvárnémeti Tóth László halálára*, Szépliteratúrai Ajándék A' Tudományos Gyűjteményhez, 1821, 42.

Nincs igaza Szörényi Lászlónak, aki állítja: „Amikor egy év múlva 32 éves korában ő is meghal, hasonló körülmények között, senki sem írt rá emléкverset.” SZÖRÉNYI, *Tükröcske egy...*, i. m., 87.

5. KAZINCZY Ferenc, *Ungvárnémeti Tóth Lászlóhoz* = KAZINCZY Ferenc *Összes költeményei*, kiad. ABAFI Lajos, Bp., é. n., 114, 268. Eredeti megjelenési helye: Hébe, 1822, 111.

Az epigramma első nyoma Kazinczy egyetlen Ungvárnémetihez szóló fennmaradt levele: *KazLev XVI*, 236 (1818. november 16.). Ugyanezt a szöveget WEÖRES *Három veréb...*, i. m., 453. gyűjteményébe is felveszi:

Ungvár-Németi Tóthoz

Énekelsz, 's hány érti magas dalod? Érti, nem érti
Az neked egy; de te szállsz a' hova szaggat erőd
Szállj, meglelkesedett Ifjú, 's kapkodj-ki magunkból;
Ezt az örök rekegést hallani elúnta fülünk.

6. WEÖRES Sándor, *Ungvárnémeti Tóth László emlékére* = W. S., *Egybegyűjtött írások*, Bp., Magvető, 1970, I, 595–596.

IX. Az elveszett Ungvárnémeti-szövegek köre

A Kazinczy-levelezés és a recepciók utalások alapján kísérletet teszünk arra, hogy az elveszett vagy kézírásban maradt szövegek segítségével bővítsük a szerzői életmű címlistáját. A művek sorrendjét a Kazinczy-levelezésben olvasható első adat időpontja határozza meg.

1. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Két szatíra hexameterekben*

„A' negyedik Tzím alá tartoznak két Szatíra nemű Levelek hexameterekben.” (*KazLev XI*, 258–259.)

2. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Néhány ballada*
 „Még egy pár Baládém is vagy, ha ugyan ez el nem marad.” (*KazLev* XI, 259.) Lehetséges, hogy egy jó hónappal később ugyanezekről a művekről beszél mesterének: „A’ két Balládét csak azért küldöm meg a’ Tekintetes Úrnak, hogy lássa, és méltóztassék meg ítélni, mehetnének e a’ több versek között.” (*KazLev* XI, 353.)
3. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *A’ Nősző Arisztip*
 „Most tisztálom épen a’ leg első tzmű költeményemet, A’ Nősző Arisztipot. Ez egy Víg Játék lesz Folyó beszédben.” (*KazLev* XI, 258.) „Nekem a’ Nősző Arisztip tetszik; de még is, ha még is ki kellene maradni valamelyik Darabnak, – ő töle válnám meg leg könnyebben.” (*KazLev* XI, 304.) Kazinczy Kölcseynek: „A’ nősző Aristip Dráma 3 Felvonásban prózában...” (*KazLev* XI, 333.) „Nagyon tetszik az a’ rend, melyet a’ Tekintetes Úr javallani méltóztatik, hogy tudni illik első helyen álljanak a’ görög Ódák, ’s Epigrammák, ezeket kövessék a’ magyar Ódák, ’s Epigrammák, – majd a’ két Epistolák ’s leg utól a’ két Drámák.” (*KazLev* XI, 351.) „A’ Tóth írásainak kiadásokat ’s a’ Tekintetes Úr hozzá írt leveleinek csomóját ígére Légrádi Úr. De aligha több van nála e’ két Darabnál: Az ifjú Aristipp Játék. Prózában.” (*KazLev* XVII, 367.)
 Az Ungvárnémetiről szóló szekunder irodalom ugyancsak utal az elveszett vígjátéokra. Említi Kiss Áron, továbbá idézi Kazinczy Kölcseynek küldött, 1814. április 9-én kelt levelét, amelyben a dráma címe szerepel (KISS, *i. m.*, 237). Kerényi Károly is utal rá: „A Nárciszon s A’ nősző Aristipp cz. vígjáték.” (KERÉNYI, *i. m.*, 42).
4. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Epigramma Győrire*
 „Hogy pedig én itt inkább Révait, mint a’ Tekintetes Urat követém, annak egyéb okát nem adhatnék, mint tsupán ezt, hogy, ha bár különbözni látatnám is a’ Tekintetes Úrtól némelly dologban (a’ mit pedig én sokkal tsekélyebbnek véltem, mint a’ hogy azt a’ Tekintetes Úr, ’s valóban méltó okon, – érezni látatik, azon szép Epigrammában, mely a’ nehéz-nyelvű Győrit tsipkedi).” (*KazLev* XI, 352.)
5. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Zennovitzra szóló epigramma*
 „A’ Zennovitz Professor Úrra szóló Epigrammát, mivelhogy annak keménységét magam is érzem, vagy egészen ki hagynám, vagy költött névre fordítanám.” (*KazLev* XI, 367.)
6. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Óda a’ Nemzeti Museumra*
 „Harmadik pontomra, hogy görög verseimet ismét le tisztáltam, ’s a’ t. azt jegyzem meg, hogy azok csak nem egészen újakká születtek. Sok darabokkal szaporítottam, melyek még az elsőbbeknél is inkább tetszenek, millyenek: Óda, a’ Nemzeti Museum, ’s ’a Pesti Főiskola...” (*KazLev* XIII, 227.)

7. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Óda a' Pesti Főiskolára*

„Harmadik pontomra, hogy görög verseimet ismét le tisztáltam, 's a' t. azt jegyzem meg, hogy azok csak nem egészen újakká születtek. Sok darabokkal szaporítottam, mellyek még az elsőbbségnél is inkább tetszenek, millyenek: Óda, a' Nemzeti Museum, 's 'a Pesti Főiskola...” (KazLev XIII, 227.)

8. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Aesthetica*

Elsőként Szemere tudósítja a mű megírásáról Kazinczyt: „Tóth Laczi már megkeresztelkedett. Ezt Kultsártól is, Horváltól is hallám, 's azt hogy Tóth Aestheticán dolgozik éjjel és nappal.” (KazLev XIV, 424.) Igaz Sámuel nevezetes levelében (KazLev XVII, 367–368) a Légrádinál maradt iratcsomó fontos részeként nevezi meg az elméleti írást. „...Aesthetikai darab, a' mint emlékezetem Eschenburg szerint; de nem fordítás.” (KazLev XVII, 367.) A német esztéta követése bizonyosnak látszik, ugyanis a szerző Széphalomra küldött kötettervének bemutatásakor drámaelméleti tézisei kapcsán is Eschenburgot idézi. (KazLev XI, 304.)

9. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Óda*

„Aeskuláp botja helyett ismét Apoll lantját forgatám. Illyen játéknak szüleménye ez az Óda, mellyről már egyszer említést tevék levelemben, avval a különbséggel, hogy a' kedves Antistrophát első Strophá helyére magasztaltam.” (KazLev XVI, 526.) A szövegre vonatkozóan későbbi utalásokat nem találunk, s Váczy János sem azonosítja.

10. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Anthropológia*

A Bécsi Tudományegyetemen sorra kerülő doktori szigorlata kapcsán számol be Ungvárnémeti erről a szövegéről Kazinczynak. Ebben a periódusban a két szerző közt váltott levelek megszorodnak, ugyanis a széphalmi Mester közbenjárásával kapja meg a záróvizsga letételéhez minimális feltételként kitűzött nemesi oklevelet. Feltehetjük, hogy a dolgozat valószínűleg doktori értekezésként készült, s 1820 első felében három alkalommal is említi mesterének: 1. „...késleltet a' Dissertatióm (Anthropologia Medicát dolgozom), mellyre nagyon sokat kell olvasnom, 's sokat kombinálnom.” (KazLev XVII, 20); 2. „Újsággal nem kedveskedhetem: mivel egészen Anthropológiámba vagyok merülve. A' régi Classicusokat, görögöt, 's latánt csak nem mind felforgatám, hogy a' mit előttem is tudtak, sajátomnak ne áruljam.” (KazLev XVII, 83); 3. „Nagyon sok dolgot szerzettem magamnak a' Dissertátióval: tárgya nehéz, 's mind eddig miveletlen. Szinte négy hónapot szüntelen olvasással töltöttem, egy hónap óta pedig magam tulajdon ideáit fejtegetem...” (KazLev XVII, 129.)

Igaz Sámuel Kazinczynak az elhunyt Ungvárnémeti korpusza kapcsán Légrádiról a következőket jegyzi meg: „Anthropológiáját aligha kinyerhetjük, mert maga akarja kiadni. Ez sem egész.” (KazLev XVII, 367.) A HazKülfTud (1820, II, 35, 269–270) nekrológja így ír: „Ezen kívül Kézírásban több hasznos Munkái között elkészülve hagyott Anthropológiát.” A magyar írók életrajzgyűjteménye I. is említi a tanulmányt: „Bécsben létében irt magyarul

Antropológiát" (FERENCZY-DANIELIK, *i. m.*, 594), valamint Rákóczy Géza monográfiájában a bécsi évek kapcsán a következőket írja: „Szorgalmasan tanult orvosi szigorlatára és készítette értekezését, egy magyar Antropológiát.” (RÁKÓCZY, *i. m.*, 19.)

11. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Radélinek Emlékezete a' Baráti szívben*

Igaz Sámuel a nála lévő szövegegység részeként említi a verset (*KazLev* XVII, 367). A 11–13. számú bibliográfiai tételek esetében nem bizonyos, hogy kéziratokról lenne szó, ugyanis Igaz az anyagokat kétfelé osztja, s e műveket nem jelöli egyértelmű módon kéziratosszövegekként, a teljes lajstrom végén pedig a következőket állítja: „Ha a' nyomtatottakból parancsol a' Tekintetes Úr, küldhetem a' Kurfr borítékja alatt; de az írásokra nézve ez az út tilalmas.” (*KazLev* XVII, 367.)

12. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *in Honores Illustr. D. Francisci Madarassy*

KazLev XVII, 367. Ugyanezt a művet SZINNYEI József, *i. m.*, 418. Pesten nyomtatott szövegként jelöli.

13. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Josepho Caes. R. Principi*

KazLev XVII, 367, s hozzáteszi: „Boszsankodott a' Boldogult e' Munkájának helytelen igazításaiért 's örült hogy neve elibe nem jött.” Tehát a szöveg névtelenül jelent meg valahol, a közlés idejéről és helyéről nem találtunk információt.

14. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *A' lelki bolondokról*

A 14–17. számú könyvészeti egységek valószínűleg manuscriptumok, ugyanis Igaz a következőket állítja azokról: „Kézírásokban van nálam...”

„A' lelki bolondokról, két darab, egyik Mélek Próféta, másik E. (Szándéka volt, nem jut eszembe, ki példája után, ily' Munkát dolgozni.)” (*KazLev* XVII, 367.) Kézirat.

15. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Természet Alkatása*

„Természet Alkatása, csupa felosztás...” (*KazLev* XVII, 367.) Kézirat.

16. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Marhadög*

„Marhadög, alkalmasint Oskolai munka.” (*KazLev* XVII, 367.) Kézirat.

17. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Két poétai levél*

KazLev XVII, 367.

18. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Theziszek*

„UNGVÁRNÉMETI é az? kinek minap egy névnapi köszöntőjét láttam, mellyet az Uraknak küldözött széllyel mindenfelé; imé leírom, nézd meg...” (TERHES, *Tükröske...*, *i. m.*, 20.)

Elképzelhető, hogy a szöveg Terhes Sámuelé, s e paródiával támadja Ungvárnémetit. A levelezésben és egyéb kortársi utalásokban a versnek nincs nyoma.

19. Ungvárnémeti és Kazinczy elveszett levelei

Ungvárnémeti számára kapcsolata Kazinczyval alapvető fontosságú lehetett („Csak írj azért, a' mikor időd, 's írni valód vagyon, sőt írj, a' mint Cicero kéri

barátját, ha semmi írni való nem volna is. Örvedetes nekem minden leveled által meg bizonyosodni a' felől, hogy te élsz, még pedig a' Hazának használva, 's engem szeretve élsz." – *KazLev* XVI, 324), hisz az irodalomszervező és beavatott barátai jelentették a tervezett metrumos kötet(ek) kéziratainak potenciális recenzenseit. Az Ungvárnémeti és Kazinczy közt váltott levelek néhány alapvető téma köré csoportosulnak: gyakran szólnak a széphalmi Mester irodalmi köréről és annak pregnáns figuráiról, Ungvárnémeti kötetterveiről, elméleti tájékozódásáról, 1820-tól pedig folyamatosan informálják egymást Tóth László katolizálásáról, készülő Antropológiájáról és Esztétikájáról. Kazinczy Ungvárnémetinek szóló levelei egy kivételével (1818. november 16., *KazLev* XVI, 236–237) sajnos mind elvesztek, ezért nem szerepelnek a Váczy-féle gyűjteményben. Valószínűsíthető, hogy a bécsi ágensnél ragadt iratcsomóban fellelhetőek lennének mindazok. A fentieket erősíti Igaz Sámuelnek egy levele, melyben néhány hónappal Ungvárnémeti halála után így tájékoztatja Kazinczyt: „...s a' Tekintetes Úr hozzá írt leveleinek csomóját ígéré Légrádi Úr." (*KazLev* XVII, 367.) A továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy Ungvárnémeti Tóth László fennmaradt válaszaiból rekonstruáljuk Kazinczy Ferenc meglátásait, fontosabb közlendőit és instrukcióit.

19. 1. Ungvárnémeti Tóth László bejelentkező levele Kazinczyhoz, s annak viszontválasza (1814 tavaszán).

Filológiai problémát okoz e két elveszett írás datálása, csupán egy bizonyos: 1814 tavaszán történhetett a kapcsolatfelvétel, hisz a szerző akkor már a felett örvend, hogy Kazinczynak ismeretségébe jutott: „Mi nagy! mi édes! mi teljes volt örömem! mikor a' Tekintetes Úr betses levelét vettem, mikor meg értettem, Kié, 's mikor végig olvastam; érzem; de nem tudom le írni, vagy ha tudnám is, enn kényemet el halgatom." (*KazLev* XI, 258.) Az utóbbi levél keltezésére vonatkozóan egy érdekes adalékot találunk Ungvárnémetinek Kazinczyhoz írt, 1815. március 15-i levelében: „Épen ma annak esztendeje, hogy engemet a' Tekintetes Úr becses levelére, 's nemes Barátságára méltóztatott! – Ma, ma virradt reám az a' szerencsés reggel..." (*KazLev* XII, 457.)

19. 2. Kazinczy levele Ungvárnémeti Tóthhoz, amelyben változtatásokat ad, valamint javaslatot tesz a kötetszerkezetre vonatkozóan a szerző kézírásos anyagai kapcsán (1814. március 29. és április 20.).

„Nagyon tetszik az a' rend, mellyet a' Tekintetes Úr javallani méltóztatik, hogy tudni illik első helyen álljanak a' görög Ódák, 's Epigrammák, ezeket kövessék a' magyar Ódák, 's Epigrammák, – majd a' két Episztolák, 's leg utól a' két Drámák." (*KazLev* XI, 351.) Továbbá Kazinczy javaslatot tehetett a könyv címére vonatkozóan és felhívhatta figyelmét az előbeszéd fontosságára. Kazinczy a szövegekre kritikai megjegyzéseket is tehetett, ugyanis levelezőpartnere megköszöni a bírálatokat. Valószínű, hogy Ungvárnémeti a görög és a latin szavak helyes leírására vonatkozóan is tanácsokat kapott Kazinczytól.

19. 3. Kazinczy levele Ungvárnémetinek, melyben a korpusz két kötetre bontását javasolja (1815. március 15-e és 1815. október 21-e közt).

Minderre Ungvárnémeti így reagál: „...görög verseimet szép darabokkal meg szaporítva; – a’ Tekintetes Úr tanácsa szerint, egyéb munkáimtól külön választva; magyarázattal, jegyzetekkel, ’s egy rövid critizáló Szótárral meg bővítve, újonnan le tisztálhattam...” (KazLev XIII, 226.)

19. 4. Kazinczy levele(i) Ungvárnémetinek, melyben információt kér Horvátról és Mayerfyról. Elképzelhető, hogy Kazinczy e kérését kétszer is elküldte (1816. február 18. és 1816. április 9.).

„Minap az examenekre készülés, közelebb ismét görög verseimbe merültöm annyira el fogott, hogy szinte két böcsös Leveledre kellett adósnak maradnom. Válaszom, mellyet ezennel írok, mind a’ kettőnek fontosb pontjait célba vesi.” (KazLev XIV, 139.)

„Mayerfy a’ szíves emlékezetnek, mellyet egyik leveledben róla tevé, nagyon örvendett, ’s eszébe jutott neki azonnal, hogy Mitterpacher képe nyomtatvényaiból neked is kedveskedjék.” (KazLev XIV, 139.)

„Horvát szeretetre méltó ember, ’s nekem, kit Ő is igazán szeret, kedvesem, ’s jóakaróm. Mutatja barátságát érántam...” (KazLev XIV, 139.)

19. 5. Kazinczy Ferenc levele Ungvárnémetinek, melyben grammatikai könyvek beszerzésére kéri levelezőpartnerét (1816. április 19-e és június 6-a közt).

„A’ dolgokban, mellyeket reám bízál, el jártam, részemről híven, ’s illendő szorgalommal, de nem egész foganattal. – pontjaid szerint: – Révai Grammaticáját, ’s két anti Verseghiket nem küldhetek, mert ezek Professor Schédiusz Úrnak gondviselése alatt volnának... ’s a’ Könyváros Boltokban annyira el fogytak, hogy sohol találni nem lehet...” (KazLev XIV, 221.)

19. 6. Kazinczy levele Ungvárnémetinek, melyben ismételten a fenti könyvek beszerzését sürgeti (1816. június 6-a és 1817. február 24-e közt).

„Kérésedet, mellyet néhány könyvek éránt ismét meg újítasz, a’ mennyire lehet, teljesítjük. Horváth [!] Úr küldi a’ két Antiverseghit, én pedig Révainak Grammaticáját, mellyet sok utána járással magamnak szerzettem ugyan, de neked örömet által engedek.” (KazLev XV, 75.)

Ungvárnémetinek Kazinczyhoz küldött, 1818. szeptember 23-án kelt levele szerint nagyjából egy esztendőre (az 1817-es esztendő őszétől számítva) megszakadt köztük a levelezés: „Egész év-óta nem kaptam tőled levelet, ’s több egy événél, hogy én sem írtam neked.” (KazLev XVI, 149.)

19. 7. Kazinczy levele Ungvárnémetinek, melyben a széphalmi mester beszámol arról, hogy Dessewffy József köszöntő verset írt hozzá (1819. március 13-a és 1819. május 18-a közt).

„Mindenek felett örvendek azon megtiszteltetésednek, mellyet sokunktól megérdemlettél, de csak egytől – a’ Te kedves Dezsőffydtól nyerhetél. Azon érzékeny, ’s híven festő Versezet méltó mind hozzád, mind nagyéremű költőjéhez.” (KazLev XVI, 390.)

19. 8. Kazinczy levele Ungvárnémetinek, melyben aktuális írói terveit (Sallustius-fordítás, a *Tövises és virágok* tervezett újradíadása) összegezhetette (1819. május 18-a és 1819. július 6-a közt).

„Közelebbi leveledben még ezen kívül avval is megörvendeztetsz, hogy Sallustod, 's hogy Virágaid újabb meg újabb Formában állnak elő, hogy a' közönség előtt meg jelenhessenek.” (*KazLev XVI*, 432.)

19. 9. Kazinczy levele(i), melyben Ungvárnémeti származásáról érdeklődik (1819. július 6-a / szeptember 26-a és 1819. október 16-a közt).

A júliusi kezdő dátum elfogadhatóbbnak tűnik, ugyanis az akkori postai viszonyokat figyelembe véve nehezen képzelhető el, hogy három héten belül Ungvárnémeti levelére megérkezett volna Kazinczy válasza úgy, hogy Tóth László október közepén Bécsből arra már reagálhatott volna. 1819. november 9-én utal is erre Ungvárnémeti: „Utóbbi levelém, mellyben előttem egy polgári szerencsémét illető kéréssel alkalmatlankodám, bizonyosan öszve találkozott mentében a' te ugyan akkor hozzám útasított leveleddel.” (*KazLev XVI*, 526.)

„Atyám mint prédikátor mint minden Prédikátor nemességével semmit sem gondola; épen úgy az öcsce Sámuel; testvér bátyjok pedig István (Sámuel nagy Atyámnak legöregebbik fia) magára, 's minden ágazatira Bizonyoságlevelet váltott a' Vármegyétől.” (*KazLev XVI*, 518.)

19. 10. Kazinczy levele Ungvárnémetinek, melyben beszámol levelezőpartnere nemességi kérelmének állásáról (1819. november 9-e és 1820. január 16-a közt).

„Köszönöm mindenképp felett munkás részvételeddel, mellyel polgári ügyemet annyira sürgetni méltóztatol. Úgy vélem, hogy a' melly útát Berczelen kezdetél, legkönnyebb és legbizonyosabb.” (*KazLev XVII*, 17.)

19. 11. Kazinczy levele Ungvárnémetinek, melyben beszámol levelezőpartnere nemességi kérelmének állásáról (1820. február 22-e és április 4-e közt).

„Örvendek, 's köszönöm neked hál'ádatosan, hogy ügyemben a' legelső, 's a' legnyomósabb lépés barátságos közbevetésed által meg eshetett.” (*KazLev XVII*, 128.)

X. Ungvárnémeti Tóth László írói tervei

A kortársi és az utótörténeti utalásokból a tervbe vett, de el nem készült műveit nevezzük meg.

1. UNGVÁRNÉMETI TÓTH LÁSZLÓ, *Hippokrates-fordítás*

„Komoly szándoka volt Hippokratest megmagyarítani; de tervét nem foganosíthatá” – utal rá: *Magyar írók életrajzgyűjteménye*, I, összeáll. FERENCZY és DANIELIK, i. m., 594.

„Több becses szándék, mint: Hippokrates fordítása s egy „Orvosi Tud. Gyűjtemény” halálával hosszabb időre füstbe ment” – utal rá: TOLDY, *A magyar költők élete*, i. m., 90.

2. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László szerk., *Magyar orvosi periodika*

„Mennyit nyeregett általa az orvosi irodalom, abból is kitetszik, hogy ő Pesten egy orvosi magyar folyóírást szándékozott megindítani” – utal rá: FERENCZY-DANIELIK, *i. m.*, 594.

„Kazinczyhoz írt leveleiből tudjuk azt is, hogy szándékában volt a Pesten megindult Tudományos Gyűjtemény mintájára egy Orvosi Tudományos Gyűjteményt megindítani, de hirtelen bekövetkezett halála megakasztotta őt nemes törekvésében” – utal rá: RÁKÓCZY, *i. m.*, 20.

„Több becses szándék, mint: Hippokrates fordítása s egy „Orvosi Tud. Gyűjtemény” halálával hosszabb időre füstbe ment” – utal rá: TOLDY, *A magyar költők élete, i. m.*, 90.

ALESSANDRO DANELONI

EGY LEVÉLTÁRI DOKUMENTUM GARÁZDA PÉTERRŐL*

Pietro Cennini¹ firenzei humanista és jegyző ügyiratainak lajstroma – melyet a Firenzei Állami Levéltárban *Notarile Antecosimiano* 5029 jelzet alatt őriznek – a 39r–v oldalakon annak az ügyiratnak a másolatát tartalmazza, melyet ugyanez a jegyző 1469. (firenzei időszámítás szerint 1468.) január 17-én a saját használatára szerkesztett, s amelyben szerződő félként a híres magyar irodalmár, Garázda Péter² szerepel. Ez a dokumentum (melyet már Albinia de la Mare ismert, bár ő csak igen futólagosan említi³) egészen különleges figyelmet és megbecsülést érdemel.

Miután Garázda Itáliába, pontosabban Ferrarába jött tanulni – mint ismeretes – 1465-től kezdve, 1468 és 1469 között valójában Firenzében tartózkodott. Ezzel a jegyzői okirattal a magyar humanista – akit a *prepositus de Posegavar et canonicus ecclesiae Quinqueecclesiensis* titulusokkal neveznek meg – négy ügyintézőt nevezett ki egy évig tartó megbízással, hogy azok hazájában bizonyos hitelek behajtásán fáradozzanak, amelyek

* Köszönetet mondok Pajorin Klára tanárnőnek, aki kivételes hozzáértéssel és előzékenységgel értékes bibliográfiái felvilágosításokat adott nekem néhány ide tartozó magyar munkáról, melyek Itáliában nehezen találhatók meg.

¹ Életrajzi vázlata terjedelmes bibliográfiával: M. PALMA, *Cennini, Pietro* = D. B. I., XXIII, 1979, 572–575. Ezenkívül lásd A. F. VERDE, *Nota su „notai e lo Studio fiorentino della fine del'400” = Il notariato nella civiltà toscana: Atti di un convegno* [maggio 1981], Roma, 1985, 367–389, főképpen 369–371; A. C. DE LA MARE, *New Research on Humanistic Scribes in Florence = Miniatura fiorentina del Rinascimento (1440–1525): Un primo censimento*, a cura di A. GARZELLI, Firenze, 1985, 395–600, mindenekelőtt 445–446, 488.

² Garázdáról lásd E. ÁBEL, *Petrus Garázda, ein ungarischer Humanist des XV. Jahrhunderts*, *Ungarische Revue*, III, 1883, 21–31; C. MARCHESI, *Bartolomeo della Fonte (Bartholomaeus Fontius): Contributo alla storia degli studi classici in Firenze nella seconda metà del Quattrocento*, Catania, 1900, 33–38; J. HUSZTI, *Tendenze platoniche alla corte di Mattia Corvino*, *Giornale critico della filosofia italiana*, I, 1930, 1–37, főképp 26–30; V. KOVÁCS S., *Garázda Péter*, *ItK*, LXI (1957), 48–62; M. D. BIRNBAUM, *An Unknown Latin Poem, probably by Petrus Garázda, Hungarian Humanist*, *Viator*, IV (1973), 303–309; T. KLANICZAY, *La corte di Mattia Corvino e il pensiero academico = Matthias Corvinus and the Humanism in Central Europe*, ed. by T. KLANICZAY, J. JANKOVICS, Bp., 1994, 165–174, főképp 169, 171; S. GENTILE, *Marsilio Ficino e l'Ungheria all'epoca di Mattia Corvino = Italia e Ungheria all'epoca dell'Umanesimo corviniano*, a cura di S. GRACIOTTI e C. VASOLI, Firenze, 1994, 89–110, főképp 91–92; UGOLINO VERINO, *Epigrammi*, a cura di F. BAUSI, Messina, 1998, 302–303.

³ A. C. DE LA MARE, *The Handwriting of Italian Humanists*, I, Oxford, 1973, 107, 4. j.

közte és a nemes siroki Tari György (*Georgius Thari de Sirok*)⁴ közt még esedékesek voltak. Ezek közül az ügyintézők közül hárman Magyarországon voltak, *absentes sed tanquam presentes*, és a következő nevekre hallgattak: *dominum Gregorium, licentiatum iuris canonici, canonicum et archidiaconum ecclesiae Strigoniensis*,⁵ Gosztonyi András (*Andream de Gozthon*), aki szintén esztergomi kanonok volt,⁶ valamint Eörsy (Eössi?) Imre (? *Emericum de Evvsi*), aki ugyanannak a humanistának rokona volt,⁷ a negyedik pedig Thelegdi János (*Iohannem litteratum de Thelegd*), aki akkor Firenzében tartózkodott.⁸ Az összes hitelek Tari Györgytől való teljes kifizetésének kieszközölésére vonatkozó meghatározott feladattal a felsorolt ügyintézőket bízták meg, akik arra is lehetőséget kaptak, hogy *calculatores, revisores et rationerios* nevezzenek ki, *qui rationes et computa [...] revideant et habeant calculare*, és hogy széles körű hatalommal üldözzék az adóst – ha az valamilyen körülmény miatt fizetéseképtelennek mutatkoznék – bármilyen bíróságnál, főképpen az esztergominál (*maxime apud sedem iudiciariam Strigoniensem*). Azoknak a nevei is eléggé fontosak, akiket Garázda tanúi minőségben jelentet meg: honfitársa, Farkas Mihály, aki akkor Firenzében tanult (*domino Michaelae Nicolai filio Farchas de Harinna, Ungaro studente Florentie*) és Giorgio Antonio Vespucci.⁹

Tehát a jogi problémán és az összes ahhoz kapcsolódó sajátos záradékon túl a dokumentum vitathatatlanul fontos tanúbizonyságot jelent a kultúrtörténet számára, amint ezt már korábban bemutattam.¹⁰ Mindenekelőtt ugyanis megkérdőjelezhetetlen kronológiai adatot szolgáltat arról, hogy mikor tartózkodott kint Itáliában a magyar humanista, aki legalább 1469 januárjától biztosan – de feltételezhető az is, hogy néhány évvel már korábban is – Firenzében volt.

A dokumentumban felfedezhetjük továbbá egy különleges olasz–magyar sodalitas teljes bemutatását. Valójában néhány magyar tudóst és tanulót idéznek benne, akik akkor

⁴ A régi családnak erről a tagjáról lásd J. SIEBMACHER's *Grosses und allgemeines Wappenbuch*, IV, 15. Abt.; *Der Adel von Ungarn*, bearb. von G. von CSERGHEÖ, Nürnberg, 1893, 663–664.

⁵ Róla lásd KOLLÁNYI F., *Esztergomi kanonokok (1100–1900)*, Esztergom, 1900, 102.

⁶ Lásd *uo.*, 115.

⁷ Róla lásd S. KAPRINAI, *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae*, pars II, Vindobonae, 1771, 446; NAGY I., *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, III, Pest, 1858, 49.

⁸ Thelegdi Jánosról lásd GENTILE, *Marsilio Ficino*, i. m., 92.

⁹ Farkasról lásd CSÁNKI D., *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, V, Bp., 1913, 472; *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*, kiad. JAKÓ Zs., Bp., 1990, no. 647, 789, 1331, 1865, 1928, 2537; lásd még a következő, 10. jegyzetet is. – Vespucciról lásd A. DELLA TORRE, *Storia dell'Accademia platonica fiorentina*, Firenze, 1902, 772–774; B. L. ULLMAN, P. A. STADTER, *The Public Library of Renaissance Florence: Niccolò Niccoli, Cosimo de' Medici and the Library of San Marco*, Padova, 1972, 38–43; DE LA MARE, *The Handwriting*, i. m., 106–138, XXIII–XXV. tábla; F. GALLORI, S. NENCIONI, *I libri greci e latini dello scrittoio e della biblioteca di Giorgio Antonio Vespucci = Libri di vita. Libri di studio. Libri di governo: Savonarola e Giorgio Antonio Vespucci*, *Memorie Domenicane*, n. s., XXVIII (1997), 155–359.

¹⁰ A. DANELONI, *Sui rapporti fra Bartolomeo della Fonte, János Vitéz e Péter Garázda = L'eredità classica in Italia e Ungheria fra tardo Medioevo e primo Rinascimento*, a cura di S. GRACIOTTI, A. DI FRANCESCO, Venezia–Roma, Fondazione Giorgio Cini–Il Calamo, 2001, 293–309 (*Media et Orientalis Europa*, 2).

Toscanában tartózkodtak, és akiről úgy tűnik, hogy jól beilleszkedtek a firenzei környezetbe (mint Farkas Mihály – ő egy oly híres humanistával állt kapcsolatban, mint Bartolomeo Fonzio, aki Garázda Péternek is nagy barátja volt¹¹ – és Thelegdi János), de mindenekelőtt sikerül látnunk Garázda familiáris viszonyát és barátságát a firenzei humanizmus olyan kiváló személyiségeivel, mint Pietro Cennini, akiről már szinte fölösleges is megemlíteni, hogy a már említett Della Fonténak (Fonziónak) legjobb barátja és tudóstársa volt,¹² vagy mint Giorgio Antonio Vespucci, aki a tudós magyarnak barátsága zálogaként Cicero szónoki beszédeinek egy nevezetes kéziratát, a jelenlegi müncheni Lat. 15734-et¹³ adta. A kéziratból tehát teljesebb, világosabb és részletesebb képet kapunk a szoros összekapcsolódásról a firenzei kulturális valóság és a magyarok kolóniája, és ebből pedig különösen Garázda Péter között, akinek egyébként már ismertek a kapcsolatai Lorenzo de' Medicivel, Marsilio Ficinóval és Ugolino Verinóval is.¹⁴

Végeredményben, hála annak a jegyzői aktának, amelyet a továbbiakban teljes átirásban közlök, egy további, eredeti darab adódik hozzá az Itália és Magyarország közötti eszmei és személyi cserék, kapcsolatok összetett, de elbűvölő mozaikjához, abban a korszakban, amelyben a humanista kultúra mindkét országban felismerte a saját vitalitását és fényes ragyogását.

*Archivio di Stato di Firenze, Notarile Antecosimiano, 5029, cc. 39r–v*¹⁵

In Dei nomine amen. Anno Domini MCCCCLX^o octavo, indictione secunda et die decimo septimo mensis ianuarii, secundum consuetudinem Florentinorum,¹⁶ regnante Buda serenisimo rege Ungariae Mathia. Actum Florentie in populo Omnium Sanctorum, presentibus testibus etc. domino Michaeli Nicolai filio Farchas de Harinna, Ungaro studente Florentie, et doctissimo viro Georgio Antonio ser Amerigi filio de Vespucciis, cive Florentino, populi dicti Omnium Sanctorum de Florentia.

¹¹ Fonzio és Farkas kapcsolatairól lásd MARCHESI, *Bartolomeo della Fonte*, i. m., 30; Bartholomaeus FONTIUS, *Epistolarum libri III*, ed. L. JUHÁSZ, Szeged, 1931, 8; Garázdával való barátságáról lásd *uo.*, 8–10.

¹² Erről lásd Fonzio levélgyűjteményének I. könyvében a 2., 5., 6. és 8. levelet (FONTIUS, *Epistolarum libri III*, i. m., 3–7) és a Saxettus XVII. költeményét (Bartholomaeus FONTIUS, *Carmina*, ed. J. FÖGEL, L. JUHÁSZ, Bp., 1933, 13). Lásd még MARCHESI, *Bartolomeo della Fonte*, i. m., 20–24, 129–130; S. CAROTI, S. ZAMPONI, *Lo scrittoio di Bartolomeo Fonzio umanista fiorentino*, Milano, 1974, 25, 28; F. BAUSI, *La lirica latina di Bartolomeo della Fonte*, Interpres, X (1990), 37–132, főképp 103–106.

¹³ Azt a kéziratot, amelyet figyelmesen maga Vespucci javított, és csak néhány szójegyzete való Fonzio kezétől, a címlevení egy egyedülálló címer díszíti, mely a Vespuccik címerét egyesíti a Garázda Péterével, vö. DE LA MARE, *The Handwriting*, i. m., 107, 108 l. 9. j., 138. l. 139. j.; CAROTI-ZAMPONI, *Lo scrittoio*, i. m., 129; S. RIZZO, *La tradizione manoscritta della 'Pro Cluentio' di Cicerone*, Genova, 1979, 20–21, 61. l. 31–32. j., 67–81, 86, 94–96, 99, 106, 113–114, 116–117, 119; Uő., *Catalogo dei codici della 'Pro Cluentio' ciceroniana*, Genova, 1983, 80–81, 59. j.; K. CSAPODI-GÁRDONYI, *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*, Bp., 1984 („Studia Humanitatis”, 6), 97. l. no. 31; DE LA MARE, *New Research*, i. m., 488.

¹⁴ Erről lásd a 2. jegyzetben idézett munkákat.

¹⁵ 3–5 in marg. *Procuratio domini Petri Ungari ad exigendum*; 8–9 in marg. *Reductum publice*.

¹⁶ *secundum consuetudinem Florentinorum* interl.

Venerabilis vir dominus Petrus, filius olim Stephani Garasdae, Ungarus,¹⁷ prepositus de Posegavar et canonicus ecclesiae Quinqueecclesiensis, suo nomine proprio et pro vice et nomine predictae prepositure et canonicatus sui et ut prepositus et canonicus supradictus,¹⁸ non revocando etc. et omni modo etc. fecit etc. suos veros et legitimos procuratores etc. venerabilem virum dominum Gregorium, licentiatum iuris canonici, canonicum et archidiaconum ecclesiae Strigoniensis, nec non honorabilem magistrum Andream de Gozthon, eiusdem ecclesiae Strigoniensis canonicum, et egregium virum Emericum de Evvsi, dicti constituentis sororium, licet absentes sed tanquam presentes,¹⁹ ac etiam nobilem Iohannem litteratum de Thelegd, presentem et etiam volentem et acceptantem, omnes Ungaros existentes,²⁰ et quemlibet eorum in solidum et in totum, ita tamen etc. spetialiter et nominatim ad petendum et exigendum etc. particulariter et in solidum, semel et pluries, omnes et singulas quantitates pecuniarum et florenorum auri, res et bona et iura quecumque et omne id totum et quicquid dicto constituenti domino Petro supradictis modis et nominibus quomolibet debetur et seu debebitur, durante hoc mandato, spetialiter et nominatim atque expresse ab egregio viro Georgio Thari de Sirok Ungaro debitore supradicti domini Petri constituentis dictis modis et nominibus et a quibuscunque debitoribus dicti debitoris quousque dicto constituenti vel dictis suis procuratoribus aut alicui eorum dictis modis et nominibus fuerit integraliter solutum et satisfactum et habitum et receptum et de habitis et receptis per dictos procuratores et quemlibet²¹ vel²² aliquem eorum et de quibuscunque obligationibus solum et dumtaxat quantum ad dictum egregium virum Georgium Thari, debitorem dicti constituentis, pertinet finiendum,²³ liberandum et absolvendum et finem et pactum etc. et de ulterius non petendo faciendum etc. et cum pactis et solemnitatibus et cautelis etc. etiam per Acquilianam stipulationem et acceptillationem et prout et sicut dictis procuratoribus et cuilibet ipsorum dictis modis et nominibus²⁴ libere videbitur et placebit; item ad calculandum etc. nominatim et expresse cum dicto egregio viro Georgio Thari de Sirok, debitore predicti venerabilis viri²⁵ domini Petri constituentis dictis modis et nominibus, et propterea, si opus fuerit, ad eligendum et nominandum calculatores, revisores et rationeros, unum vel plures qui rationes et computa inter dictum Georgium et dictum dominum Petrum seu eius procuratores dictis modis et nominibus revideant et habeant calculare, cum auctoritate etc. prout dictis procuratoribus et cuilibet eorum videbitur libere et placebit; item pro predictis et infrascriptis²⁶ omnibus et singulis ad faciendum et fieri faciendum etc. in iudicio et extra et coram quocumque iudice competenti, tam presenti quam futuro, in qualibet curia et quo-

¹⁷ *Ungarus interl.*

¹⁸ *et ut ... supradictus interl.*

¹⁹ *post presentes del. et quemlibet eorum*

²⁰ *omnes Ungaros existentes marg.*

²¹ *et quemlibet interl.*

²² *post vel del. eorum*

²³ *finiendum corr. ex finendum*

²⁴ *dictis modis et nominibus interl.*

²⁵ *venerabilis viri interl.*

²⁶ *et infrascriptis interl.*

libet ipsorum in solidum²⁷ excommunicari et anatematizari dictum egregium virum Georgium Thari de Sirok non solventem et non satisfacientem et si non solveret et non satisfaceret²⁸ intra debita tempora dictis procuratoribus vel alicui ipsorum dictis modis et nominibus aut predicto constituenti dictis modis et nominibus, et in eum sententiam et sententias excommunicationis et anatematizationis ferri et publicari petendum et faciendum; ac etiam, si perseveraverit dictus debitor non solvere et non satisfacere, ad procedendum et procedi petendum et faciendum in iudicio et extra a quocumque iudice competenti, tam presenti quam futuro, contra eum tanquam contra excommunicatum et pro excommunicato publicatum et habitum et seu tanquam contra hereticum et cismaticum et aliter quomodocumque omnibus iuris remediis oportunis et secundum stilum et consuetudinem cuiuslibet curie Ungarice in quam dictus debitor citatus et conventus fuerit a dictis procuratoribus et quolibet eorum dictis modis et nominibus, et maxime apud sedem²⁹ iudiciariam Strigoniensem et in qualibet alia curia, et gravandum et regravandum semel et pluries et secundum stilum et consuetudinem predictam quousque integre solverit et satisfecerit dicto domino Petro constituenti ut supra aut dictis procuratoribus vel alicui ipsorum dictis modis et nominibus, et prout et sicut dictis procuratoribus et cuilibet ipsorum de iure licuerit et libere videbitur et placebit; et generaliter in omnibus et singulis supradicto constituenti supradictis modis et nominibus, causis, litibus etc. coram quocumque iudice, preside, rectore vel officiali cuiuscumque civitatis, terre vel loci et coram quocumque domino locum tenente iudice ordinario vel delegato seu etiam subdelegato ubilibet et coram quocumque iudice competenti, tam presenti quam futuro, et quolibet ipsorum in solidum et in totum; item pro predictis omnibus et singulis etc. ad agendum etc.; item ad substituendum etc. dummodo non possint substituere aliquem vel aliquos, nisi solum et dumtaxat pro tempore et ad tempus quo et ad³⁰ quantum presens mandatum extenditur et non ultra vel aliter quoque modo; et generaliter etc. dans etc. promittens etc. sub hypotheca etc.. Et volens supradictus constituens supradictis modis et nominibus dictos procuratores suos et quemlibet eorum et substituendum ab eis et³¹ quolibet³² vel aliquo eorum et quemlibet ipsorum in solidum relevare ab omni onere satis dandi quod in causa requiritur, solemnī stipulatione promisit mihi Petro notario infra-scripto ut publice persone et ut supra³³ pro iis omnibus et singulis quorum interest vel intererit aut quomodolibet poterit interesse³⁴ stipulans de iudicio sisti et iudicato solvendo in omnibus et per omnes clausulas oportunas sub hypotheca et obligatione predicta. Et voluit supradictus constituens supradictis modis et nominibus hoc presens mandatum durare etc. unum annum integrum a suprascripta die XVII° mensis ianuarii proximum futurum, secundum regales constitutiones gentis suae et non ultra vel aliter, rogans etc..

²⁷ post *solidum* del. *dictum*

²⁸ et si ... *satisfaceret* interl.

²⁹ post *sedem* del. *Strigo*

³⁰ ad interl.

³¹ et corr. ex vel

³² post *quolibet* del. *eorum*

³³ et ut *supra* interl.

³⁴ post *interesse* del. verbum lectu difficile (an alt. *stip.* ?)

ISMERETLEN 17. SZÁZADI VERSEK
A ZÁGONI PARÓKIA KÖNYVTÁRÁBAN

2001 nyarán alkalmam nyílt végigtekinteni a zágoni református parókia régi könyvtárát, hogy megállapítsam, vannak-e benne eddig nem ismert könyvek, nyomtatványpéldányok. A könyvészeti ritkaságok és érdekességek mellett számos kéziratos kötetet is találtam a 18. és a 19. századból; részletes föltárásukra nem volt elegendő az akkor rendelkezésemre álló idő. Egyéb érdekességek mellett találtam egy 17. századi verses bejegyzést. A 207. leltári számú kötet, az *Acta Comititalia Hungarica Soproniensia* (1681), a könyvtár sok más kötetéhez hasonlóan, számos kézírással bejegyzést tartalmaz magyar és latin nyelven a nyomtatvány első és utolsó üres levelein. Közük két possessorbejegyzés akad: *Gulátsi Albert, Bécs, 1689. május 12.* és *Danieli Ajtai, 1709.* Gulátsi Albert naplóró volt, bár naplója kiadatlan;¹ II. Apafi Mihály fejedelem titkára, bécsi követségeken megbízottja. Éleadatai ismeretlenek. Ajtai Dániel nevű tanuló a szóba jöhető évtizedekben kettő is föliratkozott a nagyenyedi matriculákban, az egyik 1667-ben, a másik 1677. június 3-án; ez utóbbiból beregszászi rektor lett.²

A verses bejegyzés a hátsó szennylapon helyezkedik el; voltaképpen négy latin nyelvű, verses alakú szentencia magyarra fordítása egy-egy strófában. Szövegüket itt közöljük betűhű formában:

Fama, Fides, Mulier non patiuntur jocum!

Vallás, hírnév és az Házasi Szeretet
Mocskot Kissebséget, Trefát nem szenvedhet
Bosszú nélkül senki ez hármat ne[m] sérthet
Legh több Fő Világonn ezek miatt veszett.

Fide parum multumque vide, nam fid[ere] multum
[Et?] vidisse parum, plurima damna parit.

Bövänn láss, szükönn hidgy; Idöt s-személyt válassz
Mert Kevés látással gyenge nyomban állasz
A mellett ha hamar hissz, hamar kárt vallasz;
Hidgj s-ne hidgj: ez kettő közt, köz útát válassz.

¹ Anyagát JAKAB Elek használta föl *Az utolsó Apafi* (Bp., 1875) című munkájában.

² JAKÓ Zsigmond, JUHÁSZ István, *Nagyenyedi diákok 1662–1848*, Bukarest, 1979, 99, 106.

Noli tentare q[uo]d non potes consumare

Csak olly dologhoz fogj a kit végben vihettz.
olly követ ne mozgass, kit meg nem emelhettz.
Ha mindent mihez fogsz, erődhöz intézhecz
Botlástul s-eséstül Bátorságos lehettz.

Tunc Ira laudabilis est cum eam Ratio Suscitavit;
Prudentia lenit[...]

Dicsiretes harag kit méltó ok indit.
Azt pedig okosság mértékel s-csendessit.
Haragotlan lágyság sokban meg károssit
Ellenbenn, modotlan harag ront s-háborit.

Tarackközönn 1697. Mens Aug. Irtam vala

Szinnyei József úgy tudja, Gulácsi Albert „első bécsi követsége alkalmával 1691. máj. 19. útközben Tarackközön eljegyezte Fráter István leányát, Katát, kit később feleségül is vett.”³ Minden bizonnyal tőle származik a négy egystrófás kis vers, tehát a naplóíró mint költőt is üdvözölhetjük. Emellett a bejegyzés eddig ismeretlen életadataira is következtetni enged. Eddig nem tudtuk, de a könyv bejegyzése szerint már 1689-ben megfordult Bécsben. Minthogy a könyvet 1709-ben már más birtokolta, valószínűnek tekinthetjük, hogy Gulácsi Albert 1697 és 1709 között meghalt.

Taracköz Máramaros vármegyében van; ezt tudva talán nem tűnik túl merész föltételezésnek, ha a könyvet birtokló Ajtai Dánielt a Beregszászon működő Ajtai Dániellel azonosítjuk.

Ennek fényében könnyebben kap magyarázatot, hogy a zágoni eklézsia könyvei között Apafi Mihály possessorbejegyzésével ellátott könyv is van (Paulus JOVIUS, *Elogia doctorum virorum*, Bazel, 1571, ltsz. 647).

³ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Bp., III, 1894, 1547.

**KÖLCSEY – AHOGY AZ ORSZÁGGYŰLÉSI TITKOSSZOLGÁLAT
1836-BAN LÁTTA***

Az alább közölt, eddig ismeretlen jellemzés 1836. május elején készült Pozsonyban: az országgyűlési titkosszolgálat szemszögéből, annak értékszempontjai alapján és az általa alkalmazott fordulatokkal mutatja be és értékeli Kölcsey 1832 decembere és 1835 februárja közötti tevékenységét. A szöveg egy több száz oldalas összeállítás része, amely a Leopold Ferstl által aláírt, „Kritische Darstellung des Ganges des ungarischen Reichstages der Jahre 1832/6” címet és 1836. május 4-i keltezést viselő összefoglaló előterjesztés után az országgyűlés több száz résztvevőjének hosszabb-rövidebb jellemzését tartalmazza.¹

E jellemzésekben az a megnövekedett figyelem jut kifejezésre, amelyben a Habsburg-birodalom kormányzata ekkor már egy évtizede a magyar országgyűlés tárgyalásait és szereplőit részesítette. Bécs a napóleoni háborúk időszakában tartott diétákra is küldött egy-egy titkos megbízottat, hogy rendszeresen jelentést tegyen a fejleményekről. 1825-ben azonban Sedlnitzky grófnak, az Oberste Polizei- und Zensurhofstelle vezetőjének alárendelve egy egész szervezetet hoztak létre, az ún. országgyűlési titkosszolgálatot (geheimer Dienst). Élén 1848 márciusáig a bécsi rendőrigazgatóság, majd a Polizeihofstelle említett hivatalnoka, Leopold Valentin Ferstl állt, akit 1830 augusztusában királyi tanácsossá neveztek ki, 1837 júliusában pedig „von Förstenau” előnévvel nemesi rangra emeltek. Az időszakonként működő, háromévente a diéta időtartamára újra és újra felépített szervezet tevékenysége és felépítése 1825 és 1848 között keveset változott. „Teljes” vagy „részmunkaidőben” több tucat személyt foglalkoztatott, kiadásai – részletezésüket e két évből ismerjük – 1834-ben havi átlagban 1500, 1844-ben 2500 pengőforintra

* A szövegközlő az OTKA támogatásával készülő *Kölcsey Ferenc minden munkái* című sorozat keretében két kötet sajtó alá rendezésén dolgozik; a közleménnyel kapcsolatos bécsi levéltári kutatásokat a Collegium Hungaricum/Bécsi Magyar Történeti Intézet egyhónapos ösztöndíja tette lehetővé.

¹ Az összeállítás a MOL, Bécsi levéltárakból kiszolgáltattott iratok, Kabineti iratok, Jelentések a magyar országgyűlések tárgyalásairól című állag (I 58) 12. csomójában található (f. 304–600). Ez a Habsburg Birodalom legfontosabb döntéshozó szerve, az Államkonferencia elé került, a tanácskozási lefolyását azonban nem ismerjük. Az országgyűlés résztvevői közül hiányzik 19 vármegye (Árva, Bereg, Fejér, Győr, Heves, Komárom, Krassó, Liptó, Pozsony, Sáros, Sopron, Szabolcs, Szatmár, Tolna, Torontál, Trencsén, Zala, Zemplén, Zólyom), Horvátország és a szabad kerületek követeinek jellemzése. Ezek lelőhelye: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Ungarische Akten (a továbbiakban: HHStA, UA), Comititalia, 417L. Konvolut A. E jelenleg két különböző gyűjteményhez tartozó anyag eredeti összetartozása nyilvánvaló, az iratok részben azonos kézírással is készültek. Sem itt, sem ott nem található jellemzés a távollévő mánások követeiről, pedig néhányukról – pl. Kossuthról – bizonyára készült, s feltehető, hogy további jellemzések is hiányoznak. Az „Ungarische Akten, Comititalia” című sorozat tartalmát és pontos időkorét Fazekas István bécsi magyar levéltári delegátus tártá fel az általa készített csomójegyzékben; a kutatáshoz nyújtott segítségét ezúton is köszönjük.

rúgtak. A szolgálat egyik részlege a diéta nyilvános üléseit – az alsótábla kerületi és országos, a főrendi tábla országos üléseit – figyelte. Az ún. Sitzungsreferentek – többnyire távollévő mágnások követei vagy követek mellé rendelt írnokok – napidíj fejében részletes jegyzeteket készítettek a tanácskozásokról, e jelentéseket („Sitzungsbericht”) aztán még az ülést követő éjjel az országgyűlés tekintélyesebb résztvevői, általában szabad királyi városi követek ellenőrizték („Revisionsbericht”). A revízió munkáját az 1832/36. évi diétán elsősorban Mukits Simon szabadkai és Klapka József temesvári követ végezte. Ferstl az ülés napján rövid jelentést („Interimsbericht”) készített, a következő napon pedig felterjesztette az említett ellenőrzött jelentéseket is, amelyeket Sedlnitzky az ülés után egy, illetve két nappal az uralkodó (majd a miniszteri konferencia) elé terjesztett. A szolgálat másik részlege a gyanús külföldiek, a forgalmasabb fogadók, az ún. országgyűlési ifjúság, a követek informális összejövetelei (konventikulumai), a követek és 1834-től a jurátusok kaszinói megfigyelésével foglalkozott, és külön is megfigyelték az ellenzéki vagy annak tartott követeket. 1833 novembere és 1834 decembere között az országgyűlés 21 tagja részesült hosszabb-rövidebb ideig tartó „fölvigyzatban”, Kőlcseyt ottlété alatt mindvégig figyelték, s az ő, követtársa, illetve írnoke megfigyelésére havonta 10–30 forintot fordítottak. Az így összegyűjtött információkat Ferstl ugyancsak naponta külön felterjesztette („Separatrapport”) – volt nap, amikor az országból, illetve Erdélyből érkező tudósításokkal együtt nyolc jelentést is készített –, és ugyancsak két nap múlva e jelentések is az uralkodó és a legfelső kormányzat elé kerültek.²

Az országgyűlési titkosszolgálat által – havi átlagban másfél-két csomó terjedelemben – előállított iratanyag alapjául szolgált különböző, összefoglaló jellegű dokumentációknak is. Az 1825 és 1840 között tartott négy országgyűlés résztvevőiről részletes jellemzés készült. Az 1839/40. évi diéta egyes résztvevőinek jellemrajza a történetírásban is ismert, az iratsomót több kutató is hasznosította, Batthyány Lajos portréja³ pedig meg is

² Itt csak azon iratok lelőhelyét említjük, amelyek 1832 és 1835 között – tehát Kőlcsey országgyűlési szereplése idején – keletkeztek: 1. MOL, Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok, Hungarica aus der Privatbibliothek S. M. Franz I (I 50), 90–132. téka (Revisionsberichte, Interimsberichte – Sedlnitzky felségelöterjesztéseinek az uralkodó által visszatartott mellékletei); 2. Uo., I 58, 15–32. csomó (Revisionsberichte, másodpéldányok a kabinetirodáról); 3. Österreichische Staatsarchiv, Wien, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Polizeihofstelle (a továbbiakban: AVA, PHSt) 1833:33, 1834:11 (Sedlnitzky az 1. alatt említett, az uralkodó által a Separatrapportokkal együtt visszajuttatott felségelöterjesztései, rendezetlenül és a Justizpalast 1927. évi felgyűjtása nyomán sérülten és csonkán), végül 4. MOL, Regnikoláris levéltár, Takáts Sándor-gyűjtemény (N 119), 43–47. fasc. (1918 előtt készült másolatok a Polzeihofstelle irattárában – lásd 3. pont – őrzött iratokról, elsősorban a Separatrapportokról). – A hivatkozott költségkimutatások: AVA, PHSt 1834:127 (másolatuk: MOL, N 119, 5687–5701), 1844:609.

³ MOL, I 50, 87. téka, Uo. I 58, 12., 13. csomó; MOLNÁR András, *„Az akasztója tükröződik a szeméből!”: Titkosrendőri jelentés Batthyány Lajos grófról (1840)*, Vasi Szemle, 1993, 499–509. – Megjegyezzük, kevésbé részletes összeállítások korábban is készültek. Egy ilyen táblázatos kimutatás, kiegészítésekkel az 1811/12. évi országgyűlés vármegyei követeiről: MOL, Regnikoláris levéltár, Parlamenti Múzeumból beszállított országgyűlési vonatkozású iratok (N 118), 1. doboz, 38.

jelent. Feltehető, hogy az egyes országgyűlések történetére vonatkozó, az uralkodó kabinetirodáján őrzött áttekintések is a titkosszolgálat jelentései alapján születtek meg.⁴

A napi jelentések a kormányszatnak az országgyűléssel kapcsolatban folyamatosan esedékesé váló döntéseihez voltak szükségesek – mondhatni nélkülözhetetlenek, hiszen Bécs csak 1847 őszén engedélyezte, hogy a politikai sajtó érdemben, ám ekkor is csak cenzúrázva, tudósíthasson a diétán történekről. A jellemzések készítése, készíttetése elsősorban a kormányszat személyi politikáját szolgálta. Sedlnitzky először az 1825/27. évi országgyűlés elején utasította Ferstlt és régi bizalmasát, Steinbach Ferenc királyi jogügyigazgatósági ügyészt (aki egyébként ekkor, Ferstlnek alárendelve, az ülésekről szóló napi jelentések revízióját is végezte), hogy kísérje figyelemmel az országgyűlés tagjainak viselkedését, hogy a diéta végeztével „eine charakteristische Skizze über jedes Mitglied dieser ungarischen Reichsversammlung mit der Andeutung des Grades der individuellen Verdienstlichkeit oder Bedenklichkeit desselben erstatten zu können”.⁵ Ferstl és Steinbach 1827 áprilisában, az országgyűlés helyszínén készített is egy-egy összeállítást. Ezt követően egységes összeállítás készült. Ferstl maga nem vett részt az országgyűlés ülésén, és minden jel szerint magyarul sem tudott. Feltehető tehát, hogy a titkosszolgálat vezetője – ha ugyan egyáltalán az ő munkája az összeállítás – a jellemzések megfogalmazása során messzemenően támaszkodott azon „három szép tehetségű, városi követre” (azaz Mukits Simonra és társaira), akik – írja visszaemlékezésében Wirkner Lajos – „az országgyűlésen nyilvánuló magasabb politika és szellemi irány fölött adtak véleményt”.⁶ Egy-egy személy jellemzése megadja az illető életkorát (általában hozzávetőlegesen vagy pontatlanul, Kölcsey esetében pedig egyáltalán nem), családi állapotát, vallási hovatartozását,⁷ érinti vagyoni-jövedelmi helyzetét, kitér általános megítélésére, esetleges gyengéire stb., majd bemutatja politikai pályafutását, ezen belül elsősorban szereplését a szóban forgó országgyűlésén. (A jellemzéseket tehát – legalábbis 1840-ig – országgyűlésről országgyűlésre kibővítették, átdolgozták.) A jellemzés kitér az illető politikai ambícióira, javaslatot tesz az esetleges kinevezésre vagy kitüntetésre, a legvégén pedig – 1830-tól kezdve – az illető személy politikai osztályozása található. Ferstl és apparátusa az or-

⁴ Az első összefoglaló 1827-ben készült el „Geschichtliche Darstellung des ungarischen Landtags von 1825. 1826. 1827” címmel – ezt a „Kaiser und König, 1526–1918” címmel 2001 tavaszán a bécsi Nationalbibliothekban rendezett kiállítás látogatói láthatták is. (Katalog, red. István FAZEKAS, Gábor UJVÁRY, Collegium Hungaricum, Wien, 2001, 167.) Ezt az összefoglalást 24 példányban litografálták (HHStA UA 417B). Ugyanilyen összefoglaló készült az 1830. és az 1839/40. évi országgyűlés történetéről is: MOL, I 58, 12. csomó. Nem tudjuk, hogy – Ferstl említett összefoglalóján túlmenően – készítettek-e ilyen áttekintést az 1832/36. évi országgyűlésről, és azt sem, készült-e történeti áttekintés (és a követekről az itt tárgyaltakhoz hasonló jellemzés) az 1843/44. évi diéta után.

⁵ Sedlnitzky 1827. május 17-i felségelőterjesztése. MOL, I 50, 87. téka. Steinbach áttekintése végén külön összefoglalta a kinevezésekkel, kitüntetésekkel kapcsolatos „itteni nézeteket” („hiesige Ansichten”). Uo.

⁶ WIRKNER Lajos, *Élményeim: Néhány lap 1825-től 1852-ig terjedő nyilvános pályám naplójegyzeteiből*, Pozsony, 1879, 68.

⁷ A 46 magyar megye közül 28 (!) küldött legalább egy protestáns vallású követet. E megyék: Abaúj, Árva, Békés, Bereg, Bihar, Borsod, Csongrád, Fejér, Gömör, Győr, Komárom, Liptó, Máramaros, Moson, Nógrád, Pest, Sáros, Somogy, Szabolcs, Szatmár, Szepes, Tolna, Torna, Ugocsa, Ung, Veszprém, Zemplén, Zólyom. Összesen 44 követ volt protestáns, az ismert vallású követek 31,9 %-a.

szágygyülés résztvevőit hétfokú skálán helyezte el. A kormány legmegbízhatóbb hívei általában a szélsőjobb („Äußerste rechte Seite”) minősítést kapták, míg az ellenzékiek a szélsőbal, illetve ultrabal minősítést („Äußerste linke Seite”, „Ultra-linke Seite”).⁸ E jellemzéseket (illetve azok a Polzeihofstellén maradó példányait) minden bizonnyal többször is használták – valahányszor csak Sedlnitzky véleményét egy-egy kinevezés, kitüntetés, cím- vagy nemességadományozás ügyében kikérték. Az összeállítások felhasználására első ízben akkor került sor (és ez magyarázza a jellemzések elkészültének időzítését is), amikor a birodalmi kormányzat a diéta befejeztével döntött az esedékes kinevezésekről és kitüntetésekről, amit tudatosan halasztott az országgyűlés utánra, hogy így ösztönözze a várományosokat a kormányzat, illetve a kormánypárt támogatására. Mivel részletes egybevetésre és elemzésre itt nincs lehetőségünk, csak röviden utalhatunk arra, hogy az országgyűlési titkosszolgálat személyi javaslatai és a megtörtént kinevezések és kitüntetések között mind 1827-ben, mind pedig 1836-ban jelentős egybeesés állapítható meg.

Kölcsey – természetesen – azok között szerepel, akiket a kormányzat legveszélyesebb ellenfelei között tartott számon. Az „ultrabal” minősítést a 40 hónapig ülésező országgyűlés összesen 147 vármegyei követé közül 24-en érdemelték ki, beleértve Beöthy Ödön bihari követet is, akit összefoglalóan így jellemeznek: „Einer der schädlichsten Männer der Ultra-Oppositionspartei”. (Kölcseyvel azonos minősítést kapott a követtárs, Eötvös Mihály is.) Ugyancsak az „ultrabal” minősítéssel szerepel Széchenyi, Károlyi György gróf, és értelemszerűen ide kell sorolnunk Wesselényi Miklós bárót is, akinek a minősítése így szól: „Haupt der Landtags- und Landes-Opposition”. Ferstlék az „Ultra-linke Seite” minősítést igen sokszor – tehát távolról sem kizárólag – liberális-ellenzéki politikusokra alkalmazták, Deákot ugyanakkor, holott a zalai politikus a diéta második felére e csoport legjelentősebb személyiségévé vált, 20 másik követtel együtt az „Äußerste linke Seite” minősítéssel illették. A vármegyei követek közül tizenegyen kaptak „szélsőjobb”, 50-en pedig „jobbközép”, illetve „jobboldali” minősítést, míg 41 követet minősítettek a „balközép” vagy a „baloldal” táborához tartozónak. (A káptalani és a városi követeket néhány kivétellel a jobboldalra alkalmazott három kategóriába sorolták.) Az országgyűlés bezárását követően, 1836. május 13-án és 14-én tizennyolc megyei követ vagy volt megyei követ részesült adminisztrátori, bírói vagy királyi tanácsosi kinevezésben, közülük öten a „szélsőjobb”, tizenegyen a „jobboldali” vagy „jobbközép” minősítést kapták Ferstltől, két követet a balközéphez soroltak ugyan, de az uralkodó kegyére érdemesként.⁹

⁸ Vö. S. SÁNDOR Pál, *A jobbágykérdés az 1832/36-os országgyűlésen*, Bp., 1948, 165–168.: „Az udvar titkos jegyzéke az országgyűlési követek névsoráról és pártállásáról” magyarul, az „Ultra-linke Seite” és az „Äußerste linke Seite” besorolás egyaránt szélsőbalként fordítva. A MOL, N 119, 7759. alatt található lista nyilvánvalóan a tárgyalt jellemzés vármegyei követekre vonatkozó fejezetének a kivonata (vagy annak előzetes vázlata), számos eltéréssel, több név esetében elírásokkal.

⁹ A kinevezéseket (a Wiener Zeitung alapján) közli a Jelenkor 1836. május 21-i (41.) száma. Az ungi Perényi Gábor, beregi adminisztrátor és a tolnai Jeszenszky János, a Királyi Tábla bírja kapott „linkes Zentrum” minősítést.

Kölcsey jellemzése általában olyan mozzanatokat tartalmaz, amelyek – a köztörténetből, a napi jelentésekből, illetve azok feldolgozásából – eddig is ismertek voltak.¹⁰ Ezért csak a legszükségesebb jegyzeteket fűzzük a szöveghez. A szöveget betűhíven közöljük, a rövidítéseket feloldottuk, a kiegészítéseket kurzívval jeleztük.

Kölcsey von Kölcse Franz, Honorar-Ober-Notär und Mitglied der ungarischen gelehrten Gesellschaft in Pesth, Kalviner, einäugig, unbemittelt, aber zufrieden und nichts wünschend, ledigen Standes und im Komitate, so wie selbst im Lande als Dichter allgemein beliebt.

Er war durch die ganze Dauer seiner Anwesenheit am Landtage einer der vorzüglichsten Führer der Oppositionspartei und der Hauptleiter der Landtagsjugend, welche mit Enthusiasmus von ihm sprach, und sich all seinen Aussprüchen unbedingt unterzog. Er war ein ausgezeichnet logischer Redner, dem nur Császár¹¹ und Franz Deák gleichgestellt werden könnten, als welcher er bei jedem Gegenstande von einiger Wichtigkeit in den Sitzungen die längsten, gediegensten aber auch demokratischsten Reden gehalten hat. Als solcher zeichnete er sich besonders bei Verhandlung des Religionariums, der ungarischen Sprache, der Vereinigung Siebenbürgens¹² mit Ungarn, des V. und VIII. Urbarial-Artikels aus, welcher Letztere ihm auch als Deputirter den Hals gebrochen haben, denn er hatte von Beginn des Landtags an eine mit Eid bekräftigte Instruktion gegen diese Artikel, und dennoch stimmte er stets für dieselben,¹³ bis endlich das Ganze bei Gelegenheit bekannt wurde, als Graf Anton Majláth den Obergespan des Szathmárer Komitats, Niklas Br. Vécsey ersuchte sich in das Komitat zu verfügen, und eine Instruktion gegen diese Artikel zu erwirken. Worauf dann in der nächsten General-Congregation am 9-ten Dez. 1834 Kölcsey und Vesselényi eine entgegengesetzte Instruktion zu bewirken suchten, wobei Letzterer wegen seiner hierbei gehaltenen demagogischen Rede die bekannte Fiscal-Action bekommen hat, welche [90v] dann auf dem Landtage von Seite der Opposition als eine Verletzung der Redefreiheit vorgebracht worden ist. Da aber die Comitatsstände auf mittelbaren Einfluß des Grafen Anton Majláth durch den Obergespan Vécsey und Bischof Hám die frühere Instruktion bestätigten, so erklärte Kölcsey diese

¹⁰ TAKÁTS Sándor, *Kölcsey és a titkosrendőrség* = T. S., *Magyar küzdelmek*, h. n., é. n. [Bp., 1929], 469–495; KÖLCSEY Ferenc, *Országgyűlési napló*, s. a. r. VÖLGYESI Orsolya, Bp., 2000 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái); CSORBA Sándor, *Reformkori diákegyesületek Patakon és a Társalkodási Egyesület Pozsonyban*, Bp., 2000; KÖLCSEY Ferenc, *Országgyűlési naponkénti jegyzések: 1833. október 31.–1835. február 5.*, s. a. r. PAJKOSSY Gábor, megjelenés előtt (Kölcsey Ferenc Minden Munkái).

¹¹ Császár Sándor, Temes megye jobboldali követe 1832 decembere és 1834 áprilisa között. (Jellemzését lásd MOL, I 58, 12. csomó, 454r.)

¹² Vö. Csapó Dániel jellemzésével is: a tolnai követ által 1834. június 26-án az erdélyi országgyűlés követi tiszteletére adott lakomán Kölcsey „die berühmte Äußerung machte, nemlich für die Vereinigung Siebenbürgens mit Ungarn selbst sein eines Auge zu Opfer bringen zu wollen”. HHStA, UA 417L. A. 94r, v.

¹³ A jellemzés állításával ellentétben Kölcseynek nem volt – esküvel erősített – alaputasítása az örökvaltság és a jobbágyok személyi és vagyonbiztonsága („az V. és VIII. artikulus”) ellen – nem is lehetett, hiszen mindkét reformjavaslat már az országgyűlésen, 1833 tavaszán kovácsolódott ki –; Szatmár megye 1833 szeptemberében kifejezetten jóváhagyta követeinek addigi eljárását (MERÉNYI Oszkár, *Ismeretlen és kiadatlan Kölcsey-dokumentumok*, Bp., 1961, 46, 56), s azt később sem kifogásolta.

Instruction, da sie gegen seine Überzeugung wäre, nicht befolgen zu können, und auf diese Art seine Stelle als Deputirter anheim sagen zu müssen; welche Anheimsagung die Komitatsstände zum großen Ärger der Landtags-Opposition angenommen hatten, worauf dann am 18-ten Jänner 1835 neue Deputirte gewählt wurden.¹⁴

Die Grundsätze seiner bei den Landtags-Verhandlungen gehaltenen Reden waren von der Art, daß sie den am 4-ten August 1789 in der Nationalversammlung zu Paris gehaltenen in gar nichts nachstanden. Er gab das Beispiel, Beschlüsse des früheren Landtages zu widerrufen, und selbe als widerrufbar zu erklären (die Rekrutenstellung vom J. 1830).¹⁵ Der Einfluß seiner Reden war sowohl auf dem Landtage, als im Lande selbst unberechenbar, da man alle seine Worte für göttliche Worte hielt, welche Ehre sonst nur den Reden eines Br. Niklas Vesselényi wiederfuhr.

Kölcsy gehörte auch in seiner Stellung gegen die Regierung unter die empfindlichsten und wirksamsten Angreifer derselben. Als Circular-Notär führte er die Feder in demselben Sinne, war aber mehr für poetische und exaltierte Aufsätze geeignet, z. B. in der ungarischen Sprache, Vereinigung Siebenbürgens etc. Sein Wirken wegen der Instruktionen nach dem Systeme der Opposition war und blieb bedeutend, da er in allen Komitaten, besonders an der Theiß nicht nur gekannt, sondern überhaupt beliebt ist. Er war ein Hauptbeförderer des Oppositions-Casino und der Conventikeln, die er mit aller Kraft beseelte, der Kossuth'schen geschriebenen Zeitung, Veranlasser und Leiter [91r] des im Juli 1834 entstandenen Jugendvereins, und seine Schreiber gehörten immer unter die exaltirtesten und zügellosesten Köpfe.¹⁶

Er war der Erste, der eine Abschiedsrede in der Circular-Sitzung hielt, dem zu Ehren von der Opposition ein Gastmahl im Gasthofe bei der Sonne mit merkwürdigen Toasts gegeben wurde, bei dessen Abreise ihn mehrere Individuen der Opposition und von Seite der Landtagsjugend bis Kittsee begleiteten, und der selbst nach seinem Rücktritte im Komitate sowohl für diesen Landtag, als auch für jenen in Siebenbürgen ganz im Sinne der Opposition zu wirken bemüht war, in welcher letzterem Hinsicht seine Verbindung mit dem Békés-Ex-Deputirten Novák die Aufforderung an alle Komitate hinsichtlich des V. und VIII. Urbarial-Art. veranlaßte, und so die k. Untersuchungs-Commission zur Folge hatte,¹⁷ welcher Letzterer denn wieder zu einer außerordentlichen Beschwerde dieses Komitats Veranlassung gab, die von Seite der Landtags-Deputirten mit Gier ergriffen und in langen Reden vertheidigt wurde. Er hat als Deputirter auch bei Verhandlung des Religionsnariums schon Aufforderungen durch das Szathmarer Komitat an die übrigen Komitate

¹⁴ Mailáth Antal gróf közreműködését az 1834. novemberi új utasítás létrejöttében (amelyről a gróf jellemzésében – MOL, I 58, 12. csomó, 335r, v – szintén olvashatunk) eddig is ismertük, Hám János szatmári püspök 1834. decemberi szerepéről azonban csak a jellemzésből értesülünk.

¹⁵ 1833. február 8-án. Lásd *1832-ik esztendőben karácson havának 16-ik napjára rendeltetett Magyarországi gyűlésének jegyzőkönyve*, I, Pozsony, 1832/3, 136.

¹⁶ Décsey László és Kováts Bence: Décsey 1834 júniusában aláíráásokat gyűjtött az országgyűlési ifjak Wesselényi Miklóshoz intézett üdvözlő iratára, majd az iratot is ő juttatta el a báróhoz, Kováts pedig 1834 júliusában a Társalkodási Egylet alapítói közé tartozott. (CSORBA, i. m., 245, 266.)

¹⁷ Lásd VÖLGYESI Orsolya, *Királyi biztosi vizsgálat Békés megyében (1835)*, Aetas, 1999/1–2, 30–42.

zu bewirken gesucht, die dahin lauteten, daß sie in Religionssachen keine k. Verordnungen annehmen sollten.

Dermal ist er Local-Mitglied der k. ungarischen Gelehrten-Gesellschaft in Pesth mit dem Jahrgehalte von 500 Fl. wo er nun domiciliren muß, und von dort aus im Verein mit Andern nach Auflösung des Landtages dahin abgegangenen Oppositions-Individuen die Grundsätze der Opposition desto kräftiger verbreiten wird.

*Zur Ultra-linken Seite.*¹⁸

¹⁸ Leiheloye: HHStA, UA 417L. A. 90r–91r. A név fölött „Szathmárer Comitát”, a jellemzést követően, 91v–92v Darvay Ferenc, Eötvös Mihály, majd Becsky Károly jellemzése olvasható.

KERÉNYI FERENC

PETŐFI, AZ OROSZ ÜGYNÖK

Az *1849-es cári intervenció Magyarországon* című kötet (Bp., Korona Kiadó, 2001) hadtörténeti és diplomáciai okmánytárával nem tartozik az ItK kritikarovatának illetékeségi körébe. Ha készült volna hozzá névmutató, kiderülhetne belőle, hogy az okmányközlésben és Vadász Sándornak a kötettel azonos című tanulmányában Petőfi Sándor neve (érthetően) nem fordul elő. Józsa Antal hadtörténész azonban – *Az orosz csapatok a magyarországi és az erdélyi hadszíntéren 1849-ben* című tanulmányában (47–137) – olyan új Petőfi-gyanúsítgatásokkal jelentkezett, amelyek nem hagyhatók szó nélkül, az ismert babitsi elv alapján: „Mert vétkesek közt cinkos, aki néma.” Ellenkező esetben újra úgy járhatunk, mint a barguzini sírkeresőkkel, akikre mindenki mosolyogva rálegyintett, ám az ügy tizenkettedik éve terheli számlánkat, és korántsem biztos, hogy nem tartogat még új fordulatokat.

A Józsa-írás Petőfi-utalásainak sorrendjében haladva, maradéktalanul feltárható a módszer: hogyan építhetni fel akár egyetlen új adat, tény vagy összefüggés nélkül benyálazó gyanút, ha a feltételezés még a hipotézis megalapozottságát sem éri el?

Először teremtsük meg tekintélyünket, és szellemi potentátra való hivatkozással tegyük támadhatatlanná helyzetünket, ha már Petőfivel eddigelé nem foglalkoztunk, újabb (értsd: 1896 utáni) életrajzait nem ismerjük, és szövegeit is egy 1896-os, Jókai előszavazta kiadásból idéztük: „1990-ben, amikor az oroszországi levéltárakban szélesebbre nyíltak a kutatási lehetőségek, az MTA akkori elnöke, Kosáry Domokos akadémikus külön megkért, hogy tekintsem át az 1848–49-es orosz katonai beavatkozás levéltári forrásbázisát.” (65.) Következő lépésként tegyük nevetségessé mindazokat, akik e tárgyban vizsgálódtak vagy ilyenre szottyanna kedvük. Csattanóként utalhatunk például Kun Béla Petőfi-tanulmányaira (67).

A 70. oldalon sejtelmesen megpendíthetjük, hogy elméletünket korábban csak az értő szovjet kollégákkal oszthattuk meg, titokban, szinte a szellemi partizánromantika keretében. Magáról az elméletről minél érthetlenebbül írunk, annál jobb; Arany Jánoshoz írt utolsó levele kapcsán (Mezőberény, 1849. július 11.) így: „A 'permanens forradalomnak' nem csak a tudatot befolyásoló elvárásairól, hanem valós információkat visszatartó pszichológiájáról is van szó ezúttal.” (70.) A 75. oldalon, miután korábban kinyilatkoztattuk (52), hogy Magyarországon a trónfosztás után már tulajdonképpen nem szabad-ságharc, hanem polgárháború folyt, továbbá ugyanott méltattuk a cár atyuska lengyel

földön tett jobbágy-felszabadító intézkedéseit, jegyzetben ugyan, de végre leírhatjuk a feszítő gyanút: „A költőnek a jobbágyfelszabadítással késlekedő magyar nemességről írt kritikája és nem magyar származása már a választások előtt is kiváltott egy olyan rosszindulatú megjegyzést, hogy 'muszka-ügynök'.” Mivel az ördög köztudomásúan a részletekben lakik, ne törődjünk az olyan ténszerűnek tűnő apróságokkal, hogy a jobbágyfelszabadítást (és éppen a *[Dicsőséges nagyurak...]* hatására is) már március 18-án elfogadta a pozsonyi országgyűlés, hogy választási programjában Petőfi a kiskunokat ostorozta szolgálékúságuk miatt, hogy a kor alföldi szóhasználatában a „muszka” nemcsak orosz, hanem általában szlávot vagy bármilyen nemzetiségű, ortodox vallású személyt jelentett.

Az osztályharcos hazaáruló arcképéhez jelentős ecsetvonás lehet, ha a költő utolsó levelét feleségéhez (Marosvásárhely, 1849. július 29.) egy orosz vezérkari ezredes értékelésére rimeltetjük rá Bem erdélyi csatavesztéseiről (99–100). Mindenesetre ügyelnünk kell az idézet jó lezárására: ne maradjon benne a Bemnél önkéntes szolgálatra jelentkezés berecki epizódja és az a tervezgetés, hogy a hadjárat után a család együtt járja majd be Háromszéket. Jöhet a kérdések kérdése: „...milyen felderítési feladatokat teljesített koszorús költőnk [...] Bem parancsára; személyes kérésére nem teljes harci felszerelésben, csillogó-villogó egyenruhában feszítve, hanem civil öltözetben, diszkréten, rejtve és fedve?” (104.) A gondolat szárnyalásának útjából most már erősebben kell elhárítanunk a forrásokat. Hiszen elég baj, hogy az akadémikusodó színész, Egressy Gábor megírta, Petőfi egyenruhája nem készült el a marosvásárhelyi szabónál, hogy a fehéregyházi ütközetben Petőfi Bem határozott, őt távol tartani igyekvő parancsa ellenére vett részt, és némileg zavaró lehet, hogy fránya szemtanúk még azt a német mondatot is hallani vélték, amellyel Bem hátrazavarta fogadott költő-fiát az ágyúk tűzvonalából.

Az idézett kérdésekre persze ne adjunk határozott választ, mert akkor rögtön bizonyítékokat kérnek rajtunk számon. Inkább célozgassunk. Mi most szóval, Bem annak idején ágyúval, hogy kilője az orosz főparancsnokot. De csak a vezérkari főnököt találta el. Nyilvánvaló, hogy a felderítő-hírszerző Petőfi ügyetlensége folytán, aki összetévesztette őket, miközben civilben (hiába, a kém csatában is kém...) vezényelte a tüzet. Hunyjuk be szemünket egy pillanatra, és felejtjük el, hogy a hadtudomány kandidátusa vagyunk és tudnunk illene, hogy Gábor Áron ágyúival másfél kilométerről nem lehetett célzottan löni. De amikor annyira szép a lengyel fővadász látomása, aki ágyúval lövi a golyóérett tábornokot!...

Amíg mi behunytuk szemünket, addig az olvasó kialakíthatta válaszát a kérdésekre: a derék poéta bizony kettős ügynök volt, aki egyfelől Bem megbízásából kémkedett és lazította az orosz katonai morált, másfelől viszont hamis célpontot mutatott parancsnokának.

A jónál is van azonban jobb: még át kell hidalnunk a Szabadszállás és Fehéregyháza közötti bő esztendő. Vegyük most elő a már emlegetett, Aranyak szóló utolsó levelet, amelyben keserű szavak olvashatók arról, hogy a pesti népgyűlés és népfelkelés elmarádása miatt többé nem vállal közszereplést. Egyáltalán: miért ment családotul Mezőberénybe? Most már nyílt sisakkal válaszolhatunk: hogy „a helyzetet zseniálisan felisme-

rő Petőfi” (130) kéznél legyen, ha az oroszokkal tárgyaló delegációt állítanak össze, hiszen Orlayékhoz ment, rokonaihoz, akiknek neve azonos I. Sándor cár magyar orvosának nevével! (130.) Megvan, megcselekedtük. Kit érdekel, hogy a mezőberényi Petricsek sohasem voltak nemesek, hogy Petrics (1848/49-ben Petri) Soma, a festővé lett másodunokatestvér csak az 1850-es években kezdte használni az Orlai nevet? És különben is, ki az az Irányi István, aki a Petricsek családfáját a 18. századig visszavezette? Innen már Petőfivel bármi történhetett, történhet.

„Nehéz dolog szatírárt nem írni” – mondta Juvenalis. De rögtön komolyra fordul az ügy, ha a kötetben felfedezzük, hogy lektora az a hadtörténész volt, akinek a szabadságharc tisztikara feldolgozását köszönhetjük; hogy a könyv az Oktatási Minisztérium anyagi segítségével, a tankönyvtámogatás keretében jelent meg. Azaz: a kutatás – úgymond – szabadsága nevében. A barguzini effeminált, testi fogyatékos, bigámista hazaáruló után most van egy kettős ügynökünk, aki gondosan készítgette megmenekülését a szabadságharcból, persze, megint családja és nemzete hátrahagyásával. Vagy mégis a szabadság költőjének van/volt igaza, amikor már 1846-ban így invitálta nemzete méltatlanjaira a cár atyuskát:

Isten, küldd e helóta népre
Földed legszörnyűbb zsarnokát,
Hadd kapjon érdeme díjába’
Kezére bilincset, nyakába
Jármot, hátára kancsukát!

(Nagykárolyban)

**DÁVIDHÁZI PÉTER: PER PASSIVAM RESISTENTIAM.
VÁLTOZATOK HATALOM ÉS ÍRÁS TÉMÁJÁRA**

Budapest, Argumentum Kiadó, 1998, 409 l.

Érdekes és hasznos könyvnek tartom Dávidházi Péter tanulmánykötetét, és ez a kijelentés napjaink szakmai könyvtermését nézve jelentős elismerés.

A tanulmányköteteket általában azért szeretjük, mert a szerzőnek különböző folyóiratokban és könyvekben olvasható írásait a könyvespolcon egy helyre gyűjtik. E kötet esetében ez azért is előnyös, mert ezen tanulmányok egy részével előbb vagy utóbb mindenképpen számot kell vetnie minden, a 19. századi magyar irodalomtörténettel foglalkozó kutatónak. Számomra azonban sokkal fontosabbnak tűnik, hogy ez a kötet felmutatja a lehetőségét egy olyan irodalomtörténet-írásnak, amely tárgyul nem egy személyt vagy a kronológia két dátuma közé zárt időszakaszt választ, hanem egy személyektől és korszakoktól független témát, egy olyan problémakört, amely az írásbeliség létezése óta az egyik legérdekesebb az európai kultúrtörténetben. A könyv „propositióját” rögtön a borítón olvashatjuk: *Változatok hatalom és írás témájára*. Az írás (a cselekvés és nem az eredmény) mint írásművészet, mint ars központi szerepet kap a könyvben, nemcsak a vizsgált anyag, hanem az itt olvasható szövegek megformálásának tekintetében is. Pontos, kicsiszolt fogalmazás jellemzi a mondatokat, a közérthetőség mellett a szépségre törekvés e stílus legfontosabb vonása. Dávidházi nem a minél sürűbbre szőtt fogalmi háló szakszavaival akarja befogni témáját, hanem egy jól kiválasztott és megformált metaforával, képpel festi le a gondolat szárnyalását. A fegyelmezett műgond minden egyes íráson érződik, függetlenül annak témájától, tétjétől, funkciójától.

Ezzel a leíró megállapítással a szerző személyes érintettségének kérdéséhez jutottam. Úgy tűnik számomra, hogy az olvasó és a mű párbeszédét jobban elősegíti a személyes részvétel és ennek hiteles, szép nyelvi kifejezése, mint a személytelennek, objektívnek tartott fogalomhasználat. Ezen tanulmányok olvastán sokszor éreztem azt, hogy a „másik” beszél hozzám, akinek fontos az, amiről szól. Dávidházi a tanulmányok során többször tér át az egyes szám első személyű beszédmódra. Kikerüli ezzel a szakirodalom többes szám első személyű, pontosabban személytelenségű, magát objektívnek feltüntetni akaró hangját. Az egyes tények, jelenségek, gondolatok összekapcsolódása nem valamiféle, csak a beavatottak számára ismert, s éppen ezért nem feltétlenül elmondandó szabályrendszer szerint valósul meg, hanem a „hétköznapi ember” érzékeny, sok esetben ismerős gondolatai alapján. E tekintetben kiemelkedő az úti levél műfajára játszó, az élményeket visszatekintve értelmező beszámoló a Folger-Shakespeare Emlékkönyvtár-ról. Az írás átszellemült fogalmazása kedvet ébreszt az olvasóban a helyszínről és ezzel együtt Shakespeare iránt. Mások bizonyára más helyszínekről tudnának hasonlóan lelkes

beszámolókat írni – például a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekről, a régi magyarosok paradicsomáról –, de éppen nem a téma az elsődlegesen fontos, hanem az, ahogy a beavatási szertartáshoz hasonló eseménykort a szerző utólag interpretálja, bevonva ezzel az olvasót is a Shakespeare-t kutatók már-már szakrális közösségébe.

A manapság sokszor tapasztalható gyakorlattal szemben e kötet egyetlen tanulmányának sem célja, hogy a kronológia történetiségére felfűzött, eddig ismeretlen epikai részekkel dúsított elbeszélésként mondja el újra az irodalom történetét. Többször hangsúlyozott tétele a szerzőnek, hogy a vizsgálatok történeti tárgyát, de azok történetiségét is a mi nézőpontunk konstruálja, s ezért nem lehet az irodalom történetét egy, az időben változatlan nagy-elbeszélésként, mintegy „eposzként” felfogni.

Ez a szemlélet és az ebből következő módszer pedig azért hasznos, mert a megállapításokhoz, következtetésekhez vezető út minden lépését igyekszik megmutatni a szerző, még azokat is, amelyek a személyes érzelmek, szorongások és bizonytalanságok mezőin keresztül vezetnek. Nemcsak az elmúlt, az ideológiailag sokszor túlvezérelt rendszerben volt „szemérmes” a magyar irodalomtörténeti beszédrend, de a korábbi korszakokban is, talán már Toldy Ferencről kezdve. Ebben a helyzetben üdítő színtelnek tartom Dávidházi Péter irodalomszemléletét és írásművészetét, mert nem a pozitivistá filológia dinoszauruszcsontvázát vagy az eszmék gomolygó változásait akarja rekonstruálni, hanem az emberi magatartásformákat kívánja lepárolni és elemezni, s ezt nem lehet másként, mint olykor feltárva saját belső világát. A kötetet szervező szándék is személyes élettapasztalat gyümölcse: „Utólag meglepően könnyű volt megtalálnom ekkori dolgozataim zömében a válogatás elveként használható közös témát. Ez a rendszerváltozás mámorával kezdődött, majd egyre keserűbb csalódásokba torkolt, mégis gyönyörű évtized hullámvéréssel alighanem sokunkból kikényszerítette, hogy újragondoljuk hatalom, írás és ellenállás szövevényét, újraolvassuk a »ki adta néked a hatalmat« példázatos bibliai jelenetét” (359).

Emberi kritika ez. S a kritika szó itt jelzi azt, hogy amíg a tudomány nyelvünkben mindig valamiféle „objektívalódott” látásmódot és gondolatformát jelent, addig a kritika szó hallatán, itt, a Kárpát-medencében, sosem tudunk elvonatkoztatni a szerző személyétől. A kritikát mindig „valaki írja” – az irodalomtudomány meg csak van. Ezen a ponton mintegy harminc éve nem tudunk túllépni. 1971-ben írta le Tarnai Andor az akkor induló kritikátörténeti kutatásokról szóló beszámolójában: „Kezdetől fogva nehézséget okozott, hogy az így kijelölt tárgykörnek elfogadott magyar neve nincs. A kritika nálunk bírálatot jelent, s ha ismeretes is a szó tágabb értelme (kritikai irodalom), még szakmai körökben sem használatos; a kriticismus mint készen kínálkozó idegen szó, annyira idegenül hangzik, hogy használatára, legalább egyelőre, nem nagyon lehet gondolni. Nem sokkal jobbak a további javaslatok sem, amik eddig felmerültek: kétséges, hogy az irodalomtudomány szót le lehet-e a critique számára foglalni, nem látszik eléggé körülhatároltnak és terminus technikussá avathatónak a »kritikai gondolkodás története« kifejezés, további megfontolást igényelne az »irodalmiság« szó. Ilyen körülmények között érthető, hogy a vállalkozás az intézeti tervlapokon »az irodalomtudomány és a kritika története« címmel szerepel, ami a közszájon kritikátörténetté rövi-

dült. Nem lehetetlen, hogy e tárgynak e vox populi adja meg végül a végleges nevet. Ha meghonosodnék, nem történne más, mint a kritika szó értelmének kiterjesztése arra a területre is, amire eddig nálunk nemigen alkalmazták.” (*Tudomány- és kritikátörténeti kutatások az Irodalomtudományi Intézetben*, Magyar Tudomány, 1971/7–8, 581.) A „kritikátörténet” mára már megszokott terminus lett, ám a magyar „kritika” szó jelentésének általában vett kitágítása harminc év alatt sem történt meg. Ezt az állapotot rögzíti Dávidházi is: „azt meg már a kezdő anglisták is tudják, hogy az angol »criticism« szó az irodalomelmélettel való foglalkozást is magában foglalhatja, s így valóban tágabb körű, mint a magyar »kritika«, művelője tehát gyakran tényleg több vagy más, mint »kritikus«” (282), de a helyzetet már nem az irodalomelmélet, hanem egy minőségi-értékelvű, tudománytörténeti szempontból értékeli: „Bizony tanulhatnánk valamit ebből, hiszen idehaza mintha túl sokat is emlegetnénk az irodalomtudományt, s túl könnyen számíthatna valaki tudósnak; nyakra-főre osztogatjuk e címet a fellengzős zsargonnal sem leplezhető szakszerűtlen és semmitmondó műveknek, illetve szerzőiknek. Ha végignézünk az utóbbi évtizedek magyar irodalomtudományán, nemcsak jó néhány kiváló mű és a tudósi nevezetre mindenképpen méltó szerző tűnik szemünkbe, hanem egy meglehetősen merev, nehézkes, tudálékos és tekintélyelvű szerveződés, mely a tudomány örökös hangoztatása ellenére a gondolkodást nemegyszer gátolta.” (283.) Azzal együtt, hogy mélyen egyetérték ezzel a megállapítással, hiányolom azt, hogy a kérdés elméleti vetületének, a diszciplínák, módszerek, írásbeli műfajok elkülönülésének (tudományos értekezés, tanulmány, esszé, recenzió, szöveg), illetve a hatalom általi meghatározottságuknak nem szentelt egy-két bekezdést a szerző. A hatalom olyan, mint a gravitáció, nem lehet élni jelenléte nélkül, mégis le kell győzni, hogy hidat építhessünk, hogy repülővel utazhassunk.

Igaz, a személyes elfogultság beszél belőlem, mert a tudomány izgalmas kérdései közül az e könyv fő témájaként meghatározott hatalom kutatása a legérdekesebb számomra. Ezért is sajnálom, hogy a sok e témáról szóló tanulmányból nem készített egy kismonográfiát vagy vázlatos előkészületet egy nagymonográfiához Dávidházi Péter. E területnek ő az egyik legavatottabb ismerője, a kultusztörténeti kutatócsoport alapítója és vezetője, kitől várhatnánk tehát ilyen irányú összefoglalást?

A kötet első tanulmánya („*És ki adta néked ezt a hatalmat*”) általános elméleti keretet ad ugyan a vizsgálatnak, de a hatalom fogalmát talán túlságosan is leszűkítve veszi szemügyre. A hatalom működésének egyik kitüntetett aktusán, a felhatalmazáson és annak lehetséges módozatain gondolkodik a szerző. Ebből vonja le azt a következtetést, hogy a hatalom elleni védelmet a „független” szellemi értékek megtalálása, elismerése jelentheti: „a még fel nem hatalmazott szerzőknek és szövegeknek legalábbis előlegeznünk kell a bizalmat, s valahányszor kiderül, hogy megérdemlik, minden lehetőt meg kell tennünk hivatalos elfogadtatásukért.” (25–26.) Én másképp látom az ellenszegülés lehetőségeit. Legfontosabb, hogy feltérképezzük a hatalom működésének erőterét, szabályait, s amennyiben ezek már nagyjából láthatók számunkra, akkor dönthetünk, hogy mit is teszünk. S ebből az általam vallott hatalom-fogalomból az is következik, hogy nem tudok egyetérteni azzal a kijelentéssel: „adás és átruházás nélkül, tehát a felhatal-

mazás művelete híján senki sem rendelkezhet hatalommal.” (11.) A változó világ és a változó élet olyan új szituációkat eredményeznek, amelyekben különösebb felhatalmazás nélkül is jelentős hatalom összpontosulhat valaki kezében. Manapság hatalmat jelenthet az információhoz hozzáférés, ezt régebbi korokra vonatkozóan a tudás hatalmának is lehet nevezni. Az információ, a tudás fölötti hatalom megtapasztalható az egyes írott szövegekben is, s ezért lehet ez a kutatási terület fontos kiindulópont bármely irodalmár számára.

A könyv első nagy részének központi témája (*Mentalitástörténeti változatok: az ellenállás magyar hagyománya*) a sajátosan magyarnak gondolt passzív rezisztencia, a rossz körülményekkel szemben befelé forduló ember konok ellenállásának mint politikai és ezzel kapcsolatosan társadalmi magatartásformának vizsgálata. A tanulmány nagy kérdését, hogy a passzív rezisztencia tovább éltető vagy inkább elfojtó taktika vagy mindkettő egyszerre, e recenzióknak nem feladata megválaszolni, bár kétségtelenül olyan kérdést vet föl a szerző, amelyhez ilyen vagy olyan okból mindenkinek van hozzájárulni valója. A kötetben így összegződik a tanulság: „valamennyire mindannyian egyazon hatalmi erőter foglyai vagyunk, kiszolgáltatva annak, hogy míg használni akarjuk, használjon bennünket. Vagyis mindenki együttműködött valamelyest, akarva-akaratlan, s amire szükségünk volt, azt bizonyos értelemben el kellett fogadnunk, ha úgy tetszik azoktól. Persze, tudom, minden az arányokon múlik, vannak fokozatok; tegyünk különbséget, ha egyáltalán lehet, azok közt, akik építeni akarván működtek együtt a hatalommal, illetve akik nem tudtak ellenállni a hatalom érzéki csábításának.” (63.) Úgy gondolom, lehet, sőt kell is különbséget tenni az együttműködés formái és módjai között. Ezt a szerző is megtette az egyik, e kötetbe is felvett tanulmány (*A hatalom eredetmondái Petőfi utóéletében*, első megjelenés: ItK, 1990, 341–359) kapcsán kialakult polémiaiban. (SZAJBÉLY Mihály, *Hazudni büszke író*, Holmi, 1996, 917–922; DÁVIDHÁZI Péter, *Gyanútlanul a hatalom csapdájában*, Holmi, 1996, 1072–1083; LUKÁCSY Sándor, *Válasz helyett*, Holmi, 1996, 1231–1232; DÁVIDHÁZI Péter, *Bocsánatkérés*, Holmi, 1996, 1372.) Sajnálom, hogy az e vita során közzétett szövegek nem kerültek be a kötetbe, mert jó példát szolgáltatnak volna arra, hogy a kikerülhetetlen hatalmi erőterben hogyan változnak, cserélődnek a pozíciók: mikor, kinek van hatalma, hogy megszólalásával értelmezze a korábban közreadott szövegeket. A vitacikkek az elméleti megközelítések mellett gyakorlati példával mutathatták volna be az egyes beszédrendek működését, s az ezek közben létrejövő pontatlanságokat, csúsztatásokat, ferdítéseket.

Az első rész további két tanulmánya is a politikai hatalomhoz alkalmazkodás kérdéseit vizsgálja. Hamlet a színdarab emlékezetes jelenetében az égen elúszó felhőket tevéhez, menyéthez, majd cethalhoz hasonlítja, s Polonius mindhárom esetben egyetért vele. A hatalomhoz való alkalmazkodás lekerekített, irodalmi (itt értsd: irodalmi műben szereplő) példázatát olvashatjuk, de más oldalról a véleményváltoztatás jogáról és az értelmezések időbeli változásáról is szólhat ez a jelenet.

A hatalom és viszonyrendszere szempontjából egészen más példát szolgáltat viszont a kötetben ezt megelőző tanulmány Széchenyi–Deák anekdotája. Széchenyi Deákot kívánta megnyerni ahhoz a tervéhez, hogy mindketten vállaljanak hivatalt az udvarnál, s

ezzel segítség előre a reformok kibontakozását. Deák kifejtette, hogy nem vállalhat olyan politikai szerepet, amelynek mintája a renegát Szokoli Mohamed volt. Ez a szintén példázat értékű anekdota ellentétpárja lehet az előző, színpadi jelentnek, hiszen ott egy 22 szereplős fikciós mikrovilágban hangzanak el a súlyos szavak, a két történeti alak viszont egy sokkal több szereplős politikai színpadon vitatkozott egymással. Éppen ezért, amíg Hamlet és Polonius kifinomult párbeszédének vizsgálatakor saját fikciónk alakító erejével bátran élhetünk, addig a történelmi példázat elemzésénél – bármennyire is fikció saját történelmünk újrakonstruálása – mégiscsak nagyra kell nyitnunk vizsgálódásunk objektívját, hogy minél több, ebből a korszakból származó adat beleférhessen, hiszen az általunk látott kép így pontosabb lesz. A példázatként választott Széchenyi–Deák-történet egyrészt jó indokot szolgáltat a hatalomhoz való alkalmazkodás lehetőségének bemutatására, a „belülről javítani” dilemmájára, másrészt könnyen csábíthat mindenkit arra, hogy a szituáció elméleti elemzését helyezze előtérbe, a háttér homályában hagyva a történelmi körülményeket. S ez rögtön egy módszertani kérdést is magában rejt: létezhet-e a hatalom működésének pusztán elméleti vizsgálata? Vagy a hatalmi működések feltérképezése csak az egyes helyzetek, történések, viszonyrendszerek vizsgálatában létezik? Széchenyi esetében például mennyire egyedi, mennyire sajátosan meghatározó az ő lelkivilága, neveltetése, a felvilágosodással is rokonszenvező világ-szemléleti háttér, amelyet apjától kapott? Hiszen nyilván más üzenete van annak a példának, amelyet egy olyan apa nyújt fiának, aki a déli vármegyék adminisztrátora 1785-ben, majd II. József rendeleteinek „eredményeképpen” 1786-ban lemond erről a hivatáról, aki 1798-tól Somogy megye főispánja, aki megalapította a Nemzeti Múzeumot és Könyvtárat, s tagja a jénai, varsói, bécsi akadémiáknak. A politikai szituációnak számtalan vonatkozása van, amelyek az egyedi eseteket külön minősítik. S ezen egyedi esetek jobb megismeréséhez biztos, hogy sok egymással rokon diszciplínát is meg kell kérdeznünk. Érdemes lett volna – akár a kötet szerkesztése során – a Széchenyiről készült újabb történeti szakmunkák közül egyet-kettőt megidézni a gróf álláspontjának, a két politikus nézeteinek és magatartásuk különbségeinek jobb megvilágítása végett. Széchenyi lelkialkatának sajátos tulajdonsága volt a rejtőzködés, az álcázás, amint ezt Dávidházi is kiemeli (59), de ezzel egyidejűleg a vezéri szerepre is törekedett, s ehhez járult az is, hogy az őt körülvevő valóságot nagy torzítású prizmán keresztül szemlélte. („Öntudatát erősítette, hogy vállalkozásaiban és politikai pályáján magánemberként jár el, ugyanakkor folyvást foglalkoztatta a gondolat, mennyivel nagyobb hatással működhetne, ha az állami végrehajtó hatalom segítségével dolgozhatna”, „de nem tudta elfogadni, hogy alternatívák létezhetnek, a társadalmi erők közöttük választhatnak, magát tekintette az egyetlen hivatott politikusnak...” GERGELY András, *Széchenyi István a politikában = Egy nemzetet az emberiségnek: Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról*, Bp., 1987, 189, 192.) Széchenyi a politikát még az előző korszakok hagyománya szerinti személyes, akár egyszemélyes reprezentáción keresztül megvalósítható működésnek tartotta, szemben a korszak más politikusaival, akik már a politikai pártok adta lehetőségekben gondolkodtak. Ezt a képet árnyalja, hogy „Széchenyi nem volt demokrata. Nem gondolta azt, hogy az élethez való jogból önként következik a saját sorsunk közösségi

intézésébe való beleszólás joga. Minden ember szabad tulajdonosi egzisztenciájáért küzdött, de elvárta, hogy az alkotmányos monarchia formális keretei között a többség önként helyezze a politikai vezetést egy értelmiségi-vagyoni elit kezébe.” (CSORBA László, *Széchenyi István*, Bp., 1991, 135.) A politizálás, a társadalom átalakítása tehát számára nem a cselekvés, hanem a végeredmény szempontjából közügy. Széchenyi a hatalom birtoklásának hagyományos struktúráját elfogadta, a társadalom átalakítását is csak ebben a keretben tudta elképzelni, s ebből a nézőpontból vetve egy pillantást a kérdésre, úgy látom, számára nem volt más lehetőség, mint a hatalom akkori működési szerkezetében, az egyes pozíciókban lévő emberek cseréjével megvalósítani a társadalom átalakítását. Éppen itt nem tudott túllépni saját hatalomfelfogásán, éppen ezért nem akart pártot szervezni maga köré, saját hatalmi helyzetét, már amennyi volt neki, ezért nem tudta a politika terén elég nagy hatásfokkal érvényesíteni. Ebből a szempontból lenne érdekes kérdés, hogy milyen típusú különbségek mutathatók ki a hatalomhoz való viszonyban Széchenyi tettei (akár beszélgetései) és írásművei, az ekkoriban kezdett politikai cikksorozata vagy a lelki gyógyítás eszközeként szolgáló naplója között.

Az értelmezés középpontjába állított egyes szövegek, szövegrészletek vizsgálata, újraolvasása és újragondolása nagyon termékeny és hatásos módszer lehet ott, ahol valamely uralkodó nézet vagy szemlélet ellenében, a példák súlyával kell felvenni a harcot. Ilyennek látom e tanulmánykötetben a 18. század utolsó szakaszáról szóló dolgozatot, amelyben a két Bessenyei fivér egy-egy fordításában megmutatkozó költői szerephagyomány bemutatását olvashatjuk. A tanulmány végső következtetése az a nagyon fontos és ezért itt megismétlendő gondolat, hogy Bessenyei „Sándor és György gondolatvilága sokban különbözött, ellentét is akadt köztük, de osztoztak a meggyőződésben, hogy a költői műben megjelenő gondolat *mint gondolat* is megérdemli a komolyan vételt, mindketten hittek a költői mű létértelmező funkciójában, sőt a teremtet világnak és teremtetjének költészet általi igazolásában.” (101.) A gondolatrendszerek, világszemléletek együtt, egymás mellett létezésének felismerése, tudomásulvétele mindig előrevivő a tudomány szempontjából. A klasszikus századforduló esetében különösen fontos, hiszen ezen korszak elnevezésében – „felvilágosodás kora” – csak az egyik, igaz, talán a legfontosabb tényezőt helyeztük előtérbe, s hajlamosak vagyunk a többi folyamatról, összetevőről megfeledkezni. Dávidházi kiemeli mindezt, miközben a költői szerephagyományának folytonos továbbvitelét mutatja be: „Bessenyei Györgynek mind korai, mind kései Pope-átdolgozása egészében is cáfolata lehet a tézisnek, miszerint a XVIII. század végi magyar irodalomban a laicizálódással, s főként az antropológiai érdeklődés előtérbe kerülésével mindinkább a »Kik vagyunk« problematikája nyomult a hagyományos vallásosság »Mit kell cselekednünk?« kérdése helyére [38. jegyz.: BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1994, 160.]; sőt, itt (legalábbis egyelőre) az új kérdés láthatólag a régi szolgálatában áll: az ember antropológiai ismérvei a régi vallásos létértelmezés imperatívuszainak megerősítését szolgálják” (97.) A korszak irodalmának alakulástörténetében, azt hiszem, ez a változásokon belüli folytonosság és az egymás mellett létezés a legfontosabb jellemző. Dávidházi tanulmányában a költői szerephagyomány mentén elemzi ezt a jellemzőt, de más témák mentén is kimutatható

lenne hasonló összefüggés, például a reprezentációtól a produktivitás felé való elmozdulás funkciótörténeti elemzése során is.

Ugyanezen tanulmányban kicsit előbb a magyar irodalom „főirányának” jelentésével szemben bizonytalan álláspontot foglal el Dávidházi Péter: „Tanácstalan volnék a fejlődés bármikori *főirányát* (vagy akár a szó pontos jelentését) illetően” (88). Azt gondolom, a magyar irodalom változásaiban több irány mentén lehet egymáshoz sorolni a műveket, szerzőket, összefüggéseket, de ezen belül mindenképpen van főirány. A fejlődés szó mára már nem tartható jelentéstartalmának mellőzésével együtt, a főirány elgondolása, s mindaz, ami mögötte rejlik Horváth János és Tarnai Andor irodalomtörténeti szemléletében – véleményem szerint – ma is érvényes leírást adhat az irodalomtörténeti változásokra. Főképp, ha a főirányon azt értjük, hogy a korszakban voltak népszerűbb, fontosabbnak ítélt műfaji, nyelvi, szemléleti normatív változások, s ezek többje egy irányba mutatott, míg mások ettől eltérő irányulást jeleznek. Ezzel a megfogalmazással a „főirány” fogalma az esztétikai vagy hermeneutikai-értelmezéstani megközelítéstől az irodalom társadalomtörténeti szemléletéhez kerül át. Ekkor viszont a szövegelemzéseken túl a társadalomtörténeti kontextus vizsgálatára is szükség van értelmezéséhez. Érdemes lett volna ezért egy mondatnál megemlíteni Baróti Szabó Dávid magyarítását, amely ugyan egy Milton-átdolgozáson alapult, s ezért szövegszerűen is más áll a vizsgált helyen, de éppen a szerző papi hivatása miatt érdekes, hogy az exjezsuita tanár nem utal a vindictio lehetőségére a költői szerephagyományt megfogalmazó indító sorokban. Több, a vindictio hagyománya szempontjából vizsgálatra érdemes példát lehetne még sorolni, de egyetértek Dávidházi Péterrel, hogy a költői szerepek hagyományozódásáról nyilatkozni kényes dolog, hiszen ezen a téren, mint a klasszikus századforduló irodalomtörténetének sok területén, komoly előmunkálatok nem születtek, sőt erre a kérdéskörre vonatkozó átfogó kutatási koncepció sem létezik.

A kötetnek ebben a részében a befogadás-történeti és kultusztörténeti vizsgálatok kaptak még helyet: *Kitagadástól az irodalmi kánonig: A Vanitatum vanitas és a magyar kritika, A hatalom eredetmondái Petőfi utóéletében*, illetve két, a magyar himnusz mint a közösség identitását meghatározó szöveg szerkezetén, szövegszervező elemein elinduló gondolatmenet. *A Hymnus paraklétszi szerephagyománya* című tanulmány a paraklétszi szerep felismerésével sikeresen oldja meg a transzcendencia felé fordulás irracionális és a szövegben található logikai-retorikai érvelés erősen racionális irányának egyeztetését.

A könyv harmadik részében (*Tudománytörténeti változatok: a tudós felhatalmazása és lehetőségei*) egy filológiatörténeti tanulmány, két megemlékezés, három kritika és egy beszámoló kapott helyett. Talán ez a legkevésbé egységes része a könyvnek, itt a többnyire gyakorlati igényből született szövegeket olvashatjuk.

Kivétel *A hatalom szétoztása: Klasszikus, modern és posztmodern a szövegkritikában* című tanulmány, amely legalább annyira fontos a mai textológusok számára, mint az a bizonyos „puha, papírborítású füzet, [...] végtelenül egyszerű sötétkék címlapjával” (226) Stoll Béla tollából. Az elméleti kérdések vizsgálatához kötött gyakorlati megközelítés, a filológus szöveg fölötti hatalmának vizsgálata adja e tanulmány gerincét. A filo-

lógusi munka módszereinek nyilvánossá tétele, a megismerés általi demokratizálási folyamat az a változás, amely az utóbbi évtizedek textológusi munkájában elsőrendű szerepet kapott. Szerencsére nemcsak a változások leírását teszi meg Dávidházi, de állást is foglal: „egy zárt szöveggondozói kaszt egyedüli illetékességének érzete már a múlté. Ez még akkor is jó dolog, ha e demokratizálódás talán egyik lélektani oka a szövegkritika mai presztízsvesztésének, szemben az értelmező kritika vagy irodalomelmélet egy-egy ezoterikusabb, csak beavatottak által érthető, s ezért esetleg vonzóbb, sőt tekintélyesebb irányzatának divatjával. Az autokritika szétagolódása és relativizálódása hosszabb távon mindenképpen hasznára lesz a szaktudománynak.” (222.) Ezzel a megállapítással mélyen egyetértek, főképp, ha felidézem modern világunk elektronikus szövegkiadásait, szövegbankjait, az internetes cégek mint szövegszolgáltatók teljesítményét és lehetőségeit. A jövőre nézve fogalmazhatom meg a biztatást és a szerzőhöz méltó elvárást, hogy egy következő tanulmányban folytassa áttekintését a német és francia szövegkritikai iskolák és irányzatok bemutatásával és az új, számítógépes szövegkiadások vizsgálatával, hiszen úgy látom, nem sokat változott a helyzet a tekintetben, hogy „textológiai szakirodalom »magyar nyelven alig van.«” (227.)

A két kiváló filológusról, Oltványi Ambrusról és Kiss Józsefről szóló megemlékezés azért kiemelkedő, mert a közeli fényképfelvételhez hasonló bemutatásuk lehetőséget ad arra, hogy a szerző figyelmeztessen, a szakmai követelményekből soha, semmilyen történelmi vagy emberi körülmények között sem szabad engedni. Ez a tézis igencsak megfontolandó napjaink szakmaiságának szintjeiről töprengve.

A negyedik rész (*Módszertani változatok: Írás és szerkesztés műhelyproblémái*) leg-súlyosabb írása a kritika iskolázottságának alapelveit és alapminőségeit kutató elmélkedés. Leírni az ideális írásmű szabályait persze mindig sokkal könnyebb, mint betartani azokat – ezt maga a szerző is elismeri: „Vagyis kritikaeszményem megfogalmazásának kísérlete mélyen személyes, de a magam mentésére, sajnos eleve alkalmatlan művelet” (305) –, ámde napjainkban, amikor az irodalmi élet hatalmi harcai néha a politikai színtér csatározásaira emlékeztetnek, igen jelentős, hogy valaki megfogalmazza a kritikaírásnak mint írásmű készítésének kritériumait. Nem arról elmélkedik Dávidházi, hogy a kritikának deskriptívnek vagy preskriptívnek kell lennie, esszéisztikusnak vagy elemzőnek. A két kategória, amelyekről szól: a pontos mondatokkal, jól megírt, illetve a pontatlanul, hibásan fogalmazott szöveg.

A kezemben tartott tanulmánygyűjtemény olyan kérdéseket vet fel, amelyek ma nagyon fontosak a magyar irodalomtudomány és kritika változása szempontjából. Mondhatná valaki, hogy Dávidházi Péter megelégedett a témák és fő kérdések megmutatásával, és nagyvonalúan lemondott azok aprólékos kidolgozásáról; én inkább azt gondolom, hogy kinyitotta a lehetőségek ajtait, és utakat mutatott következő nemzedékek számára, hogy ezen a roppant fontos kutatási területen vizsgálódjanak. Az újabb generációk, a tanítványok szerepét azért tartom fontosnak, mert a fentebb bemutatott irodalomszemlélet ugyanúgy alakíthatna iskolát, mint több, ma híres irányzat. Dávidházi Szirák Péternek adott interjújában (Alföld, 1996/12) két fiatal kutatót nevezett meg tanítványaként. Kiséry András és Márkus Zoltán elsősorban az anglistika területén dolgoznak. Sajná-

lom hát, hogy ez a saját jegyekkel rendelkező írásművészet nem intézményesült iskolává. Fontos alternatívát jelenthetne a napjainkban létező beszédmódokhoz, irodalom-felfogások mellett, elsősorban a szövegelemzés területén.

A kötet kiadóját dicséri, hogy csak kevés sajtóhiba zavarta meg olvasásomat. A könyv külalakja viszont túlságosan visszafogott a fontos tartalomhoz képest. A múlt századi kötést utánzó borító láttán kevesen fogják felkapni a fejüket a boltban böngésző, válogató vásárlók közül, pedig a mai világban cégér nélkül a jó bor sem adható el.

Thimár Attila

ÚJABB KÖNYVEK JOHANN HEINRICH ALSTEDRŐL

Alsted a hazai eszmetörténeti kánonban ma még kétségtelenül nem az őt megillető helyet foglalja el. E tekintetben az elmúlt évszázadok nemzetközi trendjeinek eddig tulajdonképpen remekül megfeleltünk. Bán Imre ma már anakronisztikusnak minősíthető Alsted-képe például a maga idejében, nemzetközi értelemben sem volt teljesen elavult: a kortárs enciklopédikus rendszerek „tisztázatlan egyvelegében csak Descartes lángelméje teremt [majd] rendet. Alstednél még minden együtt gomolyog [...] nem [...] eredeti gondolkodó, tudományos munkássága szinte teljes egészében összefoglaló és rendszerező művek szerkesztését tűzte ki célul, de éppen a tudományos önállóságnak és a rendszeralkotás készségének hiányát mutatja nagy enciklopédikus műve is.” Nem csupán e Bántól származó sorok mutatják, hogy Alsted megítélése a hatástörténet során bizony számos interpretációs „bukfenc” áldozatává vált. Gijsbert Voet, Jacob Thomasius, Pierre Bayle, J. H. Zedler és mások Alstedet például egy, az ő korában nem jellemző, modern szerző- és eredetiségfogalom jegyében hamisítónak címezték, művét pedig plágiumként, Max Lippert Bayle-re hajazó fordulatával szólva

„művelt zsebtolvajlásnak” (gelehrten Diebstahl) tekintették. Amikor Bán Alsted művein Descartes s a karteizianizmus módszeres rendjét kérte számon, a maga idejében szintén alapjában véve korszerű szemléletet érvényesített. Az efféle számonkérések azonban a kortárs eszmetörténeti kontextusra irányuló értelmezések térnyerésével mára alaposan kétségbe vonódtak. Eszmetörténeti körökben immáron közhelyszámba megy például, hogy Descartes sem *ex nihilo* dolgozta ki új módszerét, mint ahogy híres – egyébként igencsak hermetikus ihletésű – álmának leírása sejtetné; nem egy közös forrása volt például Alsteddel is. Arról nem is beszélve, hogy két rivális tudományos paradigma (mint esetünkben a karteziánus és a pánszofikus) összemérése ilyen értelemben teljesen céltalan. Különösen ha figyelembe vesszük azt az igen egyszerű tényt, miszerint a 17. század első harmadában még korántsem volt eldöntött kérdés, hogy vajon az „újítók” (novatores) – akik közé soroljuk mind Descartes-ot, mind pedig Alstedet – mely csoportjának módszerei és filozófiája válik majd később az „új kor”, a modernitás hagyományát valóban alapvetően meghatározó tényezővé.

Mára Alsted életműve is megérte a – saját korának szempontjait is messzemenően szem előtt tartó – újraolvasási kísérleteket, mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a múlt évszázad egyik leglátványosabb könyvkiadási projektje, az 1630-as *Encyclopaedia* reprint megjelenítése Németországban. Ennél is fontosabb azonban, hogy egy-egy doktori disszertáció elkészítése s néhány szórványos tanulmány, illetve monográfiarészlet után, többek mellett Robert J. W. Evans, Cesare Vasoli, Paolo Rossi, Walther Michel, Ingo Schultz, Robert Clouse, majd Wilhelm Schmidt-Biggemann nyomában a kilencvenes évek második felében jelentkezett végre az a kutató, aki Alsted újakanonizálásáért eddig a legtöbbet tette. Az újraolvasás egyrészt a korajújkori enciklopédizmus kutatói felől (Rossi, Vasoli, Schmidt-Biggemann) indult meg, másrészt a Leibniz-kutatás felől, illetve azok irányából, akik a „három külföldi” (Three Foreigners), Samuel Hartlib, John Dury és Comenius Angliában kifejtett egyetemes reformtörekvéseinek kontinentális gyökeireit keresték. A Howard Hotson indította projekt, amelyhez felesége, Maria Rosa Antognazza is csatlakozik alkalmanként, lényegében már bőven túlteljesítette Dame Frances Yates a *The Art of Memory*-ban megfogalmazott várakozásait: „egy teljes könyv lenne szükséges ahhoz, hogy Alsted hatalmas teljesítményét megvizsgáljuk.”

Ha tehát eddig csak szétszórt, az életmű vezéreszméinek összetett kontextusától elkülönített egy-egy szempontra irányuló, szükségszerűen töredékes publikáció segítette az Alsted-életmű iránt érdeklődőket (így az erdélyi korszak hazai kutatóira is gondolok), akkor ma már végre elmondható: van „megbízható szakirodalom”.

A közép-európai (elsősorban cseh, német, magyar és erdélyi) eszmetörténeti kutatás Jan Kvačala úttörő munkái, illetve Evans professzor rövid előzetese óta adós az érdemi előrelépéssel, igaz, az utóbbi időben idehaza is megindult Alsted erdélyi tevékenységének új szempontok szerinti értékelése.

Alsted 1630-as enciklopédiájának *Didacticabéli* „médiaelmélete” szerint (*Encyclopaedia...*, Herborn, 1630, 90) a tanulnivalók közvetítői avagy médiumai közelebből az „istení sugallat” (afflatus Dei), a „tanár szava” (vox praeceptoris) és végül a „könyvek néma hangja” (muta vox librorum), azaz a „néma mester”. Távolabbról pedig a költségek (sumtus), a hely (locus) és az idő (tempus). Az érdeklődő olvasót a rendkívül kiterjedt Alsted-életmű kutatásában szakszerűen kalauzoló, lenyűgöző erudícióval, világos rendben, könnyed nyelvezettel megírt Hotson-művek méltán megérdemlik, hogy az alsted-i terminológia szerint is „néma mestereknek” tartsuk őket.

A továbbiakban inkább afféle angol-szász, figyelemfelkeltő recenzióval találkozhat az olvasó, mintsem annak klasszikus, kontinentális (urambocsá’ németes) elemző párjával, ha ezen elavultnak tetsző dichotómiának ma egyáltalán van még értelme. Tetszetős volna persze pontról pontra ismertetni Hotson eredményeit. Ám ez egyrészt a mindenkori recensens számára csaknem irreális célkitűzés – hiszen Hotson valóban Alstedhez méltó, enciklopédikus alaposággal mozgósította óriási mennyiségű primér és szekundér forrásanyagát –, másfelől nem is volna szerencsés a részletekbe menő taglalás, hiszen ezeket a könyveket minden hazai, a kora újkori eszmetörténet iránt érdeklődő kuta-

tónak közelebből is alaposan meg kell ismernie, s nem csupán a magyar nyelvű, elemző recenziókból. Harmadrészt az idekívánczozó hazai eredmények rendszeres bemutatása egyáltalán nem volna észszerű vállalkozás egy recenzió terjedelmi keretei között. Ezért ez ügyben csak néhány alapvető szempontot említek majd.

A hazai eredmények Hotson kutatásaival való ütköztetését azért sem tartanám méltónak a jelen recenzióhoz, mert a könyvek hiánypótló, iránymutató szakirodalmi forrásai a hazai kutatásoknak is. Másrészt mert Hotson nem az erdélyi korszak vagy a magyar recepció feldolgozását célozta meg, hanem a teljes életmű átfogó értékelését, ami az Alsted-oeuvre kiterjedtsége miatt önmagában is elismerésre méltó vállalkozás. Harmadrészt távol álljon tőlem az az idejétmúlt, kukacoskodó magatartás, amely inkább a beavatottak titkos társaságainak hermetikus elitizmusára emlékeztet, mintsem a felvilágosult modern tudományosság demokratizmusára. Ez utóbbi a tudományos közösségek együttműködésére, a gyümölcsöző „társ-szerzés” élményére alapoz, nemzetközi értelemben is, és nem az egyéni érdemek fitogtatására. Hotson – ezt személyes tapasztalatból is megerősíthetem – iskola-példája a hivatkozási erkölcsnek s a tudományos segítőkészségnek is. A továbbiakban tehát elsősorban a projekt létrejöttének körülményeiről, szerkezetéről, módszertanáról, fogalmi kereteiről, intellektuális célkitűzéseiről, illetve az újraolvasás kihívásairól írok, s így csak az elengedhetlenül fontos kiegészítő kommentárok kerülnek majd szóba.

Hotson 1991-ben, *Johann Heinrich Alsted: Encyclopedism, Millenarism and the Second Reformation in Germany* címmel

védte meg doktori disszertációját Oxfordban. A témaválasztásban cseppet sem meglepő módon döntő szerep jutott Charles Websternek, a téma korai formálódása során pedig a már említett Evans professzornak. Szükségtelen utalni arra, hogy e két tudós kiemelkedő képviselője azon Hotson előtti, angolszász kutatóknak, akik a skót feltűnéséig a legtöbbet tudtak Alstedről. Webster elsősorban a kortárs angol fogadtatásról, Evans pedig az enciklopédista törekvéseinek közép-európai eszmetörténeti kontextusáról. A disszertáció végül is túl nagyra sikeredett ahhoz, hogy egy kötetben jelenjen meg. Ezért a három különálló publikáció: az intellektuális életrajz (*Johann Heinrich Alsted 1588–1638: Between Renaissance, Reformation, and Universal Reform*), az Alsted millenarizmusát tárgyaló *Paradise Postponed* és a *Between Ramus and Comenius* műhelycímű, egyelőre még megjelenés előtt álló kötet, amely a német tudós műveiben kiteljesedő közép-európai enciklopédista hagyományról íródott. A Wiesbadenben megjelent *Alsted and Leibniz* eredetileg nem tartozott a konstrukcióhoz, de szervesen kapcsolódik ahhoz, amennyiben az Alsted-recepció legkiemelkedőbb figurájának eddig nem ismert Alsted-olvasatát elemzi, mégpedig konkrét olvasási nyomok, aláhúzások és széljegyzetek nyomán.

A projekt fő célkitűzése, mint már említettem is, a „három külföldi”, Samuel Hartlib, John Dury és Comenius által Angliában kifejtett egyetemes reformtörekvések kontinentális gyökereinek felkutatása. Az angliai ügyek tanulmányozását G. H. Turnbull kezdeményezte, majd H. R. Trevor-Roper, illetve Charles Webster folytatta a kutatást, míg a Hartlib-hagyaték

1995-ös publikálása és az ehhez kapcsolódó '92-es sheffieldi és '95-ös prágai konferenciák még alaposabb betekintést nyújtottak e rajongó tudományszervezők reformterveibe, illetve kiterjedt kapcsolatrendszerükbe. Ám az a világ, ahonnan e reformerek és a *Hartlib Papers* számos dokumentuma is érkezett, a Hotson írásait megelőző időszakban továbbra is ismeretlen maradt: „Comenius, Dury, és mindenekelőtt Hartlib úgy léptek a közép-európai protestáns világból az angol eszmetörténet lapjaira, mintha a semmiből jelentek volna meg” – írja szerzőnk. Hotson publikációival egyúttal arra is példát mutat, hogyan lehet termékeny kapcsolatot kialakítani az eleddig túlnyomórészt a Hartlib-kör tudományos, pedagógiai és orvostudományi tevékenységére koncentrááló brit eszmetörténeti hagyomány, a főként a második reformáció politikai, egyházi és társadalmi reformjait elemző német történetírói hagyomány, illetve a meglehetősen nagy múltra visszatekintő cseh Comenius-kutatás között. Hotson szerint azonban az igazán gyümölcsöző együttműködést csak is hosszabb távon lehet megvalósítani, mégpedig a 16. század utolsó és a 17. század első harmada protestáns Közép-Európájának a tudományok teljes körére kiterjedő, a vélemények minél szélesebb körét figyelembe vevő és az észak-európai kontextusba is beágyazó eszmetörténetnek megírásával.

Hotson módszertanát mindenekelőtt az angolszász eszmetörténet (intellectual history) kontextualizmusa jellemzi, igaz, esetében nem a szigorú értelemben vett cambridge-i politikai eszmetörténészek (mint Skinner, Pocock vagy Dunn) az analitikus filozófiai hagyományra és Wittgensteinre alapozó, a történeti kontextus kifejezésen

elsősorban a különböző nyelvjátékokból, megnyilatkozásokból felépülő nyelvi kontextust értő módszerével állunk szemben. Hotson attitűdje inkább a Donald R. Kelley-ére hasonlít: „Számomra az eszmetörténet (intellectual history) nem a történelemtudomány egy irányzata, hanem jóval inkább egy szempont – vagy szempontok sora – ahhoz, hogy az emberiség múltját teljes kiterjedésében próbáljuk meg szemlélni, a cselekvéseket és alkotásokat, amelyek érthető és közölhető nyomokat hagytak ránk. Hermeneutikai műszóval az eszmetörténet nem igazán diszciplína, inkább egy nézőpont (*Sehepunkt* a műszó, amelyet Chladenius vezetett be a 18. század közepén) egy diszciplínán belül, amely történetesen a történelemtudomány. Az eszmetörténet művelőjének az a feladata, hogy felfedezze az emberiség múltjának azon területeit, ahol megfejthető – általában írott vagy ikonografikus – nyomok maradtak fenn, és e nyomoknak aztán kortárs értelmet adjon a nyelv médiumán keresztül. Az eszmetörténészek mindig számíthatnak az olyan tudományokra, mint a közgazdaságtan, szociológia, politológia, antropológia, filozófia és különösen – vállalkozásuk céljai és hermeneutikai feltételei révén – a bölcsészettudományokra, kezdve az irodalomtudománnyal; de egyúttal sosem feledhetik feladatukat, sem pedig a kulturális látókörükből és tudományos kötöttségeikből származó határokat.” (Intellectual News: Newsletter of the International Society for Intellectual History, 1996/1.)

Ami a fogalmi kereteket, illetve a terminológiát illeti, Hotson szabadkozik. Megítélése szerint nem csupán az okoz gondot, hogy a közép-európai eszmetörténet számos szereplőjének szinte egyáltalán

nem vagyunk tisztában életrajzi tényeivel, és ugyanígy a korszak intellektuális intézményeinek összefoglaló ismeretével sem rendelkezünk, de ráadásul annak a nyelvnek, illetve fogalomtárnak sem vagyunk birtokában, amellyel leírhatnánk ezeket. Hotson szerint az utóbbi időben azért mégis születően van egy olyan új történetírói tendencia, amely alkalmas terminológiát ígér. Elsősorban a Heinz Schilling és Meinhard Schaab szerkesztette antológiákra gondol, amelyek a „második reformáció” és a „további reformáció” kérdéseiről íródtak. Hotson nem dogmatikusan használja e kifejezéseket: míg az előbbi elsősorban a kifejezetten pragmatikus célú nassau-dillenburgi, az utóbbit a heterodoxia felé jóval nyitottabb hesseni reformtörekvések leírására alkalmazza, már ami Alsted intellektuális fejlődésének két kiemelkedő állomását, Herbornt és Marburgot illeti. Ezek a fogalmak mind teológiai, mind földrajzi értelemben pontosabban határozzák meg azt az eszméletörténeti kontextust, amelyben az Alsted-féle értelmiségiek tevékenységét értelmezni lehet, mint a korábbiak, amelyek túl nagy hangsúlyt fektettek például a felekezeti hovatartozás kérdésére, illetve nem figyeltek fel arra a tényre, hogy a teológia és az egyházi doktrína megújítása csupán két komponense volt egy jóval tágabb értelemben vett reformnak. A felekezeti térkép merev alkalmazása egyúttal eltereli a figyelmet arról is, hogy e reformtörekvések látványos termékenysége intellektuális értelemben vett viszonylagos felekezeti függetlenségükből fakad. A Schilling és Schaab antológiái által széles körben bevezetett fogalmak és a hozzájuk kapcsolódó elméletek kétségtelenül tetszetős képzetet nyújtanak egy rendkívül heterogén

eszméletörténeti jelenségsor leírására, a kortárs fogalomkészlet sokfélesége azonban továbbra is aggasztó, még akkor is, ha Hotson állítása szerint a „második reformáció” és a „további reformáció” kifejezések egyaránt visszatekintenek a kortárs szóhasználatra. Hogy csak néhányat soroljunk fel ebből: *reformatio doctrinae et vitae*, a rózsakeresztes manifesztumok ígérte „általános reformáció” (Allgemeine und Generall Reformation), a többek között Guillem Postell által felelevenített neoplatonista *restitutio*, a baconi *great instauration*, vagy épp Tommaso Campanella *mutazione*-fogalma, amely jóval többet jelentett a pusztán politikai értelemben vett forradalmi átalakulásnál, hiszen asztrológiai, mágikus és millenarista meghatározottságával a világ teljes mértékű transzformációját célozta meg *propter melius*. Alsted többek között a *generalis* vagy *magna reformatio* fordulatait alkalmazza millenarista írásaiban, a *philosophia* vagy *encyclopaedia digne restituta*, illetve *reformatio philosophiae* kifejezéseket enciklopédiáiban; a két fogalomkör a kései Alsted esetében teljes mértékben összekapcsolódik. A „további reformáció” terminusának használatát támaszthatja alá (pontosabban az ahhoz kötődő, ám az Alsted-szótárhoz szorosabban kapcsolódó „folyamatos reformáció” fogalmát vezetheti be) ugyanakkor a következő Alsted-idézet a *Praecognitorum Theologicorum* kronológiai tárgyú fejezetéből (*Chronographistoria sacra*): „1500. Ebben a században kezdődik a Reformáció (hoc seculo incipit reformatio). / 1600. Folytatódik a Reformáció (continuatur reformatio). / 1694. Ez a Dániel 12. fejezete által megjelölt vég (hic est terminus praedictus a Daniele cap. 12.).” (*Praecognitorum Theo-*

logicorum libri duo: Naturam Theologiae explicant, et rationem studii illius plenissime monstrantes, Frankfurt, apud Antonium Hummum, 1614, 535. HAB 228.5 Theol.) E kronológiai modell tanúsága szerint a reformáció egyetlen hosszú folyamat, amely Luther fellépésétől az Ezeréves Földi Birodalom megkezdődéséig tart, s – az Alsted álláspontjára is jellemző poszt-millenáris képlet szerint – reformjaival mintegy elő is készíti azt.

A következőképp foglalhatom össze *in nuce*, miképp mutatja be olvasóinak Hotson Alstedet. Egy előbb Herbornban, majd Heidelbergben és végül Marburgban a „további reformáció” háromféle típusával megismerkedő, rendkívül nyitott és tehetséges, lenyűgözően termékeny ifjúval ismerkedhetünk meg, aki „filozófiai gyógyfűt” (*panacea philosophica*), a nagy filozófiai-pedagógiai rendszert Marsilio Ficinót és Giovanni Pico della Mirandolát meghazudtoló szinkretizmussal állítja össze, forrásai között a ráinizmus, a lullizmus, az új arisztotelianizmus, a memóriaművészet szinte minden hagyománya, a hermetika, alkímia, asztrológia, mágia és egyéb okkult tudományok egyaránt szerepelnek. Minden hagyományt, minden forrást a nagy cél, az ember bűnbeesés előtti tökéletességének helyreállítása (*instauratio imaginis Dei ad hominem*) érdekében mozgósít. (Az Isten saját képmására teremtetten az embert, az *imago Dei* ilyen értelemben a paradicsomi tökéletesség metaforája.) Ez a program aztán a húszas évekre végképp kudarcba fullad, illetve Alsted privát világában búvópatakként él tovább, mígnem az erdélyi korszakban majd újra föltámad. A kudarcot egyfelől a rózsakeresztes *rumor* előhívta bölcséleti krízis, illetve a dordrehti zsinat felekezeti

polarizációjából következő teológiai válság okozza. Mindezt tetézi a harmincéves háború traumája. Alsted a nyilvánosság felé egyre inkább biblicista arcát mutatja. (Hasonló modellel írhatjuk le a fiatal, jegyzetfüzete tanúsága szerint is szintén szinkretikus érdeklődésű Szenci Molnár Albert ortodox kálvinizmusra való rázárkózását a korszakban, többek között személyes traumák következtében is.) Ezzel együtt jár, hogy a húszas évek elején, némi hezitálás után, egyre markánsabb millenarista álláspontot alakít ki. Erdélyi tartózkodása alatt pánszofikus törekvései és millenarizmusa immár szorosan összekapcsolódnak, ahogy azt egyébként – ha nem is kifejezetten az erdélyi korszakra utalva – már Vasoli és Schmidt-Biggemann is sugallták korábbi tanulmányaikban. A nagy rendszerezőt rajongással mutatja be Hotson a következő, jellemző idézetben: „Aligha kísérelte meg valaha is egy ember ily rendszerezetten és átfogóan a valóság egészét megmagyarázni: az emberi tudás kiterjedése filozófiai enciklopédiájában, az isteni bölcsesség magassága teológiai summájában és az egyetemes történelem mélysége kronológiai és millenarista műveiben.” Ez Bán Imre fentebb idézett álláspontjának tökéletes ellentéte. Ám úgy hiszem, legalább annyira túlzó is.

A Hotson által lefestett Alsted-kép alapjaiban és részleteiben lényegében helytálló, ám akad, amit másképp is lehet értelmezni. Az egyik ilyen kérdés az eszmétörténészek nem ritka szemléleti buktatójával, a Quentin Skinner által a „koherencia mítoszának” nevezett kérdéssel áll kapcsolatban. Bár Hotson néha utal Alsted életművének „próteuszi mivoltára” (*Protean quality*), „extrém eklekticizmusára”, illetve teóriáinak időről időre bekövetkező

metamorfózisaira, mégsem domborítja ki ezt az oldalt kellőképpen. Noha nemigen akadhatnak izgalmasabb (persze a korra és a téma természetére oly jellemző) paradoxonok, mint például a *viszonylagos egyetemes kulcsé* vagy a *rendre változó philo-sophia perennisé*. Márpedig Alsted tökéletesnek szánt enciklopédiája minden alakváltozatában olyan új taxonómiát ad például, amely minden esetben lényegesen tér el a korábbitól. A nagy rendszerező élete során soha nem publikált két egyforma tudományrendszerezést, ez azért mindenképpen elgondolkoztató. Skinner tétele itt válik aktuálissá: mindig hajlamosak vagyunk ugyanis olyan koherensnek ígérkező rendszert belelátni egy adott szerző életművébe, amivel az sohasem rendelkezett (még akkor sem, ha esetleg a szerző úgy is szerette volna). Márpedig nem hangsúlyozni az Alstediana – szerzője szándékai ellenére – lényegbe vágóan szét-tartó jellegét gyakorlatilag egyet jelent azzal, mintha azt koherens rendszernek állítanánk be, elvégre mégiscsak egyetemes tudományról van szó! Alsted nagy enciklopédiájának *Didactica* című bevezető fejezetében felsorolja azokat a könyveket, amelyeket nem vagy nem mindenkinek javall olvasásra (*Encyclopaedia, i. m.*, 92). Ilyenek a halottidézés és egyéb tiltott mágiát tárgyaló könyvek (*libri necromantici*), mint például a legendás *Picatrix*; nem való az diák kezébe! Ilyenek az eretnek könyvek (*libri haeretici*), mint például a háromságtagadó Fausto Sozzini könyvei (*libri Socini*); kezdő ne olvassa ezeket! Ilyenek az obszcén művek (*libri obsceni*), mint például Giovanni della Casa írásai; se tanár, se diák, se tanult ember (*proficiens*), se kezdő ne bújja ezeket! A rendszertelen könyvek (*libri amethodici*)

különösképp nem valók kezdőknek, annál inkább a módszeresek (*methodici*). Nem folytatom a felsorolást, mindezekből már kiderült, hogy Alsted a minden bizonnyal rendszertelen Montaigne-t például nem ajánlaná kezdőknek, s az is kitűnik kis túlzással, hogy a rendszertelen szerző státusza nagyjából azonos a fekete máguséval, a vallási tévelygőével, s nem áll oly távol a pornográf szerzőtől sem! De ennél még lényegesebb a mi szempontunkból, hogy Alsted – e példa is jól mutatja – magát mindenképpen módszeres szerzőként látta, noha ami a taxonómiák kérdését illeti, életműve hogy maga után némi kívánnivalót...

Azontúl, hogy milyen mértékben látjuk konzekvens szerzőnek Alstedet, életművének újraértékelése során természetesen számos egyéb kihívással is számolnunk kell. Az olyan kérdéseket, mint amelyeket szerzőnk háromságtagadók elleni polemikus művei (mint például az erdélyi nyilvános főmű, a *Prodromus religionis triumphantis*) vetnek fel, nyilván önálló, könyv terjedelmű tanulmányban lehet csak értelmezni. Ettől függetlenül megemlíthető, hogy a Hotson-projekt egyelőre csak elemnyésző mértékben koncentrált erre a kérdésre. E tekintetben a hazai, nagy múltra visszatekintő, antitrinitarianizmust kutató műhelyektől is bizton várhatunk majd előrelépést.

Nyilván nem lett volna érdektelen egy az Alsted-recepció egészét áttekintő, fej-zetterjedelmű tanulmány elkészítése sem; ez különösen az intellektuális életrajzhoz illeszkedett volna harmonikusan, ahol egy-egy megjegyzés utal is arra, miért nem került már korábban az eszmetörténeti érdeklődés homlokterébe az Alstediana. A dekanonizáció történetének – a hazai

receptiótörténet szempontjából különösen izgalmas Alsted grammatikai tankönyv-projektjének elmarasztalása Comenius módszerének javára Apácai Csere Jánosnál vagy Tótfalusi Kis Miklósnál – s az annak során kialakult merev és sommás előítélet-rendszernek a megvilágítása megkönnyítette volna az Alsted mai, szélesebb értelemben vett aktualitásáról szóló bekezdések megírását is, amelyek szintén fájóan hiányoznak a projektből. Mert úgy hiszem, az újabb – az eszmetörténeti megfontolásokat messzemenően figyelembe vevő – informatikatörténeti kutatások karöltve a könyv-, könyvtár-, olvasás- és olvasmánytörténeti diszciplínával, illetve például a kognitív tudomány felé is nyitott memóriaművészeti stúdiumokkal méltán fordítják figyelmüket az Alsted által nyújtott, lenyűgöző rendszerezési kísérletek s az egész enciklopédikus életművet alapjaiban meghatározó kombinatorikus spekulációk felé.

Különösen a fogalmi keretek s a terminológia létrehozására tett kísérletek során, úgy vélem, hasznos lett volna rávilágítani, ha csak utalásszerűen is, arra a tényre, hogy a protestáns kontextusban számottevő második és további reformáció mindenképpen párhuzamba állítható a katolikus megújulás, ha tetszik, a katolikus reformáció köreiből induló egyetemes reformerek, mint Athanasius Kircher vagy különösen Tommaso Campanella programjával; ez utóbbi ráadásul még chiliasztia is volt, és műveivel a tübingeni Andrae-kör mellett a Hartlib-körre is hatást gyakorolt, így különösen Bisterfeldre. Az efféle összehasonlító elemzés még inkább erősítheti az intellektuális reformok felekezetifüggetlenségéről írottakat, ám egyúttal pontosíthat abban a kérdésben is, hogy

a felekezetifüggetlenség meddig terjedhet, és hol vannak a reformkoncepciókban azok a pontok, amelyek egyértelműen a felekezeti hovatartozás függvényei. Hogy az aranykort megelőző általános vagy egyetemes reformáció eszméje – ha ezernyi alakváltozatban is, de – valóban mennyire egyetemes volt, arra további példa lehet a korabeli zsidóság luriánus mozgalmának messianisztikus reformja, különös tekintettel a *tikkun* elméletére, ami a neoplatonikus *restitutio ad integrum*mal rokon módon, a bűnbeesés előtti, Istennel alkotott harmóniához való visszatérést hirdette.

Mint említettem már, nem célja recenziómnak a hazai eredmények felvonultatása. Most mindössze egy olyan elméleti kérdést említek igen vázlatosan, amely nem csupán terjedelmi okokból maradhatott ki egyelőre a Hotson-projektből. Az aberdeeni professzor szerint Alsted politikaelmélete meglehetősen derivatív, lényegében althusiánus, még a leginkább önálló politikai műve az 1611-es *Politica specialis gemina* második része (politica Germanica). A kiadvány első része Keckermann posztumusz megjelentetett műve, a *Politica polonica*. Alsted szövegének igen csak korlátozott értelemben vett önállóságára már alcíme is utal, amely szerint szerzője azt az előbbi, azaz mestere művének modorában írta (parodia, iuxta methodum prioris). Az erdélyi receptió szempontjából fontosabb az 1630-as enciklopédia *Politicája*, amely legalább egy ponton Alsted politikai eszméinek feltételezhetően más forrásvidékére utal. Az egyértelműen mély metafizikai meghatározottságú elmélet szerint a köztársaság formája részeinek harmonikus összjátékában (harmonica coordinatio) és a politikai rendek – geo-

metriai arányokat követő – egységbe szervezettségében merül ki. („Forma Reipublicae est harmonica partium Reipublicae coordinatio, et ad unitatem ordinis politici reductio.” *Encyclopaedia*, i. m., 1407. „Dicitur autem hic unitas ordinis politici, quae consistit in proportionem Geometrica, ad excludendam unitatem numeri, sive arithmeticam, itemque Platonice illam, quae introducit communitatem omnium rerum, sine mei tuique distinctione: quae lues potius est reipublicae quam forma ipsius.” Uo.) Rend a köztársaság lelke (ordo est anima reipublicae), mert amiképpen a lélek élteti és megőrzi a testet, úgy óvja a rend a köztársaságot (nam quemadmodum anima vegetat et conservat corpus, ita ordo conservat rempublicam). A rend az egység leánya (ordo est filia unitatis), ahogy a metafizikában (prima philosophia) tanítjuk, írja Alsted (*Encyclopaedia*, i. m., 1409). A megfelelő helyen azt olvashatjuk a rendről, hogy az oly létmód (modus entis), amelyben a létező nem-zavaros formában fogható fel (ens inconfusum esse intelligitur). Ennek az állapotnak két formája van, az első esetben (ordo absolutus) a létező önmagában nem-zavaros (in seipso inconfusum est), Alsted szerint ilyen a Nap önmagában. A második esetben (ordo respectivus) a létező más létezőkkel nincs összezavarodott állapotban (cum aliis confusum non est), amiképp a Nap sincs a csillagokkal. Az *ordo respectivus* vagy egyenrangú entitások összjátékán (coordinatio), vagy alárendeltségben (subordinatio) merül ki. *Coordinatio*val számolhatunk például a Szentháromság személyei között. Ne feledjük, Alsted politikájában azt állította, hogy a köztársaság rendezett formája részeinek harmonikus összjátékán, illetve a

politikai rendek egységbe szervezettségén múlik. Ilyen értelemben tehát az eszményi köztársaság az egylényegű, de háromszemélyű Szentháromság mintájára (analógia Trinitatis) épül fel (*Encyclopaedia*, i. m., 587).

Ez a – Campanella *Napvárosára* és *Metafizikájára* igencsak emlékeztető – képlet ráirányítja a figyelmet Leibniz Bisterfeld-olvasatának egy előbb Willy Kabitz, majd Massimo Mugnai és Maria Rosa Antognazza által vizsgált vonatkozására. A teológiai kontextusban használt, az egylényegű *Trinitas* három személyének egymáshoz való viszonyát leíró, az egységet a sokféleséggel kibékítő *ἐμπειριχώρησις* / *circumincessio* fogalmának többek között Rudolph Gocleniust követő filozófiai használatáról van szó, mégpedig az *immetatio* alakjában. A fogalom a *panharmonia*val egyetemben annak illusztrálására szolgál, hogy a világ mind szellemi, mind anyagi értelemben vett összes szférája a Szentháromság mintájára harmonikusan épül fel. Amiképp a *Trinitas* személyei „egymásba mennek” (ti. in + meare), úgy kombinálódnak a világ dolgai is. Bisterfeld metafizikai és logikai kontextusban mozgósítja az elméletet, Alsted többek között kései kombinatorikus enciklopédiájában, a *Reformatio Philosophiae*ban, ahol a tárcsák fogalmait „az *immetatio* segítségével” (beneficio immetationis) kell kombinálni. A fogalmak egy eddig ismeretlen Alsted-szövegben (*Manuductio Excellentissimi Johannis Henrici Alstedii. De omnibus vocabulis reducendis ad certas disciplinas*) is szerephez jutnak. (Nem kizárt, hogy e „tollba mondott” formában fennmaradt szöveg a *Veraedus*ban hirdetett *Reformatio Philosophiae* „algoritmusához” tartozó egyik „adatbázis”.) Hogy hogyan kell

elképzelnünk Alsted esetében a Bisterfeld-szövegekben jobban kibontott elméletet, arra az *immediat* és a *panharmonia*t még nem, ám a *coordinatio*t és az *ordó*t hasonló szereppel alkalmazó enciklopédia-béli metafizika adhat választ. A rend eszméjét négy szinten mutatja be Alsted. Az eredendően az isteni szellemenben (in mente divina) lévő archetypus lenyomatai (az ec-typusok, a res seminales, a signaturae rerum, a vestigia stb.) a teremtés, azaz az isteni emanáció során megjelentek a természet dolgaiban (in natura). Ezt a rendet követi a tudományok rendje, azaz az enciklopédia, az ebben megnyilvánuló eszmét pedig a logikai módszer (methodus sive ordo logica). („Ordo quadruplicis ordinis hic est: ordo in mente Dei est causa ordinis in rebus, hic est causa ordinis doctrinae in disciplinis, et hic est causa ordinis in Logica. Ordo in mente divina est archetypus, et originalis. Ab hoc pendet ordo in natura ipsa. Hic parit ordinem in scientiis. Ad hujus ideam effingitur methodus sive ordo in Logica. Methodus quippe Logica est notio secunda, quae pendet a prima.” *Encyclopaedia*, i. m., 587.) A természet, a tudományok világa s az azt leíró módszer egyaránt *analogia Trinitatis* tehát. (Az persze már más kérdés, hogy mai szemmel mindez fordított-nak tűnik a pánszofisták esetében.)

Már ebből a vázlatos eszmefuttatásból is kitűnik, az erdélyi pánszofikus programot, amely a Krisztus második eljövetele előtt megvalósítandó eszményi társadalmat célozza meg, alapjaiban határozta meg egy mélyen trinitárius metafizika. Ez a kombinatorikus módszer esetében különösen szembe-tűnő, hiszen az *immediatio* alapvetően kötődik az *ars combinatoria*hoz mind Bisterfeldnél, mind Alstednél. A Raimun-

dus Lullus módszere iránt is rajongó tudósok esetében ez nem is meglepő, hiszen már a katalán módszere is kifejezetten trinitárius világképet ígért, s a chiliaszták szempontjából cseppet sem mellékesen misszionárius eszköz volt. Alsted politikai nézőpontjából, s például a salamancai zsidó orvos, David Valerius elhíresült megtérítéséből is az derül ki, hogy a herbormiak háromságtagadók elleni fellépésében sokkal nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk a háromságelvű, pánszofikus reformoknak, s így a diszkurzív meggyőzés eszközének, mint eddig hittük. Ez pedig a Dési Complanatióval kapcsolatos feltételezhető álláspontjukat is új megvilágításba helyezheti.

Minden efféle, a kutatást továbbvinni szándékozó kommentártól függetlenül le kell szögezmem, hogy a Hotson-projekt Erdélyre vonatkozó részei bizony zavarba ejtően alaposak, és meglehetősen sokrétű elemzéseket nyújtanak. A régiókn Hotson által kevésbé kutatott könyvtáraiban, levéltáraiban lappangó újabb források, illetve a térség kutatóinak az erdélyi kontextusra irányuló, a nyugati kutatókénál hagyományosan jobb ismeretei természetesen további jelentős eredményeket ígérnek. Mégis el kell ismerni, amit Erdélyen kívül Alsted erdélyi tartózkodásáról meg lehetett írni, azt Hotson többé-kevésbé megírta, mégpedig nem is akármilyen módszerességgel. És ez minden közép-európai kutató számára tiszteletet parancsoló teljesítmény.

Howard HOTSON, *Alsted and Leibniz: A Preliminary Survey of a Neglected Relationship* = *Leibniz und Europa: VI. Internationaler Leibniz-Kongreß, Vorträge*, II. rész, Hannover, 1994, 356–363.

Uő., *The Historiographical Origins of Calvinist Millenarianism = Protestant History and Identity in Sixteenth-Century Europe*, szerk. Bruce GORDON, I–II, London, 1996, II, 159–181.

Uő., *Johann Heinrich Alsted's Relations with Silezia, Bohemia and Moravia: Patronage, Piety and Pansophia*, *Acta Comeniana*, 12(1997), 29–30.

Uő., *Antisemitismus, Philosemitismus und Chiliasmus im frühneuzeitlichen Europa*, *Werkstatt-Geschichte*, 24(1999), 7–35.

Uő., *Leibniz and Millenarianism = The Young Leibniz and His Philosophy, 1646–1676*, szerk. Stuart BROWN, Dordrecht, 1999, 169–198.

Alsted and Leibniz on God, the Magistrate and the Millennium, s. a. r., bev. Maria Rosa ANTOGNAZZA és Howard HOTSON, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag,

1999 (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, 34).

Howard HOTSON, *Johann Heinrich Alsted 1588–1638: Between Renaissance, Reformation, and Universal Reform*, Oxford, Clarendon Press, 2000.

Uő., *Paradise Postponed: Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarianism*, Dordrecht–Boston–London, Kluwer Academic Publishers, 2001.

Uő., *Arianism and Millenarianism: the Link between Two Heresies from Servetus to Socinus = Continental Millenarianism: Protestants, Catholics, Heretics*, szerk. J. C. LAURSEN és Richard H. POPKIN, Dordrecht–Boston, 2001.

Uő., *Between Ramus and Comenius: Encyclopaedic Learning in Reformed Central Europe c. 1569–1630*, Oxford, megjelenés előtt.

Szentpéteri Márton

KNAPP ÉVA: OFFICIUM RÁKÓCZIANUM.

AZ I. RÁKÓCZI FERENC RÓL ELNEVEZETT IMÁDSÁGOSKÖNYV TÖRTÉNETE ÉS NYOMTATOTT KIADÁSAI

Budapest, Borda Antikvárium, 2000, 200 l.

Sejtésem szerint Knapp Éva új könyve eddig nemigen keltett heves teoretikus érdeklődést, nem került csillapíthatatlan irodalomelméleti viták fókuszába. Talán maga a szerző sem törekedett különösebben ilyen típusú sikerre. Az alábbiakban mégis amellett érvelnék, hogy a látszólag száraz filológiai munka – egy népszerű katolikus imádságoskönyv száz azonosított és további harminckét feltételezett kiadásának könyvészeti adatait tartalmazó bibliográfia és az azt kommentáló tanulmány – a látszat ellenére és önértékén túl, éppen-séggel a kurrens elméleti diszkussziókhoz

járul hozzá jelentős mértékben. A szerző által áttekintett kis híján kétszáz év során nyelvében (latin, magyar, német) változó, anyagában és szerkezetében folyamatosan módosuló imádság-, litánia-, meditáció-gyűjtemény körülbekintő feldolgozása olyan égető kérdéseket érint, mint a fordításelmélet, a szöveg és a mű viszonya, az esztétikaközpontú irodalomfogalom kiterjesztheségének mértéke, a szöveg önazonosságának problémája, az önmagát korlátozó és kontrolláló személyiségtípus formál(ód)ása, a hatalmi mechanizmusok „mikrofizikájának” szabályai. Az *Officium*

Rákóczi szövegváltozatainak és kiadásainak katalógizálása, illusztrációs anyagának ikonográfiai vizsgálata újabb terepet nyit a kora újkori kultúránkról folytatott diskurzusok számára és az irodalomtudományon túl fontos eredményekkel szolgál a néprajz, a társadalom- és művelődéstörténet, valamint a művészettörténet területén is.

A kötet bevezető tanulmánya egy nagy ívű kutatási programba illeszkedik, amelynek alapjait a szerző 1989-ben megvédett kandidátusi disszertációjában vetette meg (rövidített formában megjelent: *Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, MKsz, 1993, 3–36), s eredményeit Tüskés Gáborral közösen publikált tanulmányokban a nemzetközi tudományossággal is megismertette (*Literaturangebot und Bildungsprogram in der barockzeitlichen Bruderschaftspublikationen in Ungarn*, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur, 1992/1, 1–42; *Bruderschaften in Ungarn im 17. und 18. Jahrhundert*, Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde, 1992, 1–23). Knapp Éva kutatásainak középpontjában a Magyarországon nagyrészt jezsuita kezdeményezésre a 17. században létrejött, világiak bevonásával szervezett vallásos társulatok (kongregációk, sodalítások) állnak, amelyeknek jelentőségét már Szekfű Gyula is hangsúlyozta politikai-valláspolitikai szempontból, mint a katolikus Habsburg hatalom konszolidációjának, a Regnum Marianum képzetkör Bécshez kapcsolásának egyik legfontosabb elemét.

Mindazonáltal a vallásos társulatok működésének csak egyik, s talán nem is a legjelentősebb vetülete a politikai; Knapp Éva megközelítésmódja éppen ezért tűnik

adekvátnak, ő ugyanis a szentkultuszt ápoló kongregációkat komplex művelődéstörténeti (de úgy is mondhatnánk: kulturális antropológiai) szerepük felől veszi vizsgálat alá. A könyvtárral rendelkező, a tagok áhítatának elmélyítésére saját kiadványokat, kézikönyveket is forgalmazó társulatok jelentőségét elsősorban az akkulturáció elősegítésében, a kulturális közvetítő tevékenységben látja, azaz dinamikus modellt alkot, amelynek civilizatorikus szerepét hangsúlyozza. Az „elit” teológiai irodalom és a mindennapi vallásosság között mediáló, szóbeliség és írásbeliség, tradíció és innováció határterületén működő vallásos társulatok tevékenysége nyomán a 18. század végére valóban kibontakoznak a civil társadalom egyik (az állampolgárok önfegyelmzésére, hierarchiatizsételére és katolikus vallásosságára alapozott) lehetséges modelljének körvonalai. Knapp 1638-tól a 18. század végéig 224 német, 179 latin, 147 magyar, 31 szlovák és 5 horvát kongregációs kézikönyvet tekintett át (a nyelvi megoszlás is mutatja, hogy a sodalítások igazi közege a polgári, városi környezet); formai szempontból tipologizálta őket és tartalmi egységeik, a bennük szereplő műfajok felől is vizsgálta őket. (Szinte mindegyiknek elmaradhatatlan része a kalendárium és az adott társulat reguláit rögzítő rész – ezek fogják közre a központi „áhítati részt”, amelyben ének- és imádság-szövegek keverednek meditációkkal, szentéletrajzokkal.) Az anyag jellege (magasan retorizált, esztétikai igénnyel fellépő versek és imádságok keveredése teológiai fogalmakkal élő meditációs szövegekkel, valamint a populáris használatra szánt részekkel) szükségessé tette az alkalmazható irodalomfogalom kiterjesztését: Tzvetan Todo-

rov és Sigfried J. Schmidt empirikus irodalomfogalmából kiindulva, erre a célra vezette be a szerző a „használati irodalom” kategóriát, amely már nevével is utal arra, hogy a figyelem az esztétikai élmény és az esztétikai hatáskeltés eszközei helyett a szövegtermelés és -befogadás módjaira, jellegzetesen funkcionális formáira terelődött. Némileg szokatlannak – ha nem éppen „szentségtörőnek” – tetszhet az az eljárás, amely a vallásos irodalom áhítati szövegeit a termelés és fogyasztás (sőt, olykor egyenesen a piackutatás) felől, „marketingstratégiák” és konzumálási szokások egymásra hatásának eredményeként írja le és klasszifikálja, de részben az elért eredmények, részben a későbbi évek más természetű kutatásai messzemenően visszaigazolták Knapp Éva eljárásának jogoságát. Bármilyen tartalmat (jelen esetben vallásit) közvetítsenek ugyanis az „irodalmi” szövegek, minden esetben kommunikációról, információs javak cseréjéről van szó, ahol az elemzésnek kézenfekvő és legitim szempontja az előállítás és a befogadás, a kínálat és a kereslet vizsgálata. Másfelől a kommunikációs cserekapcsolatnak, különösen ha a populáris regiszter is érdekelt benne, semmiképpen nem lehet kitüntetett értéke a kultúra legmagasabb regisztereiben kidolgozott esztétikai hatáskeltő eszközök alkalmazása, működtetése; sokkal inkább az – például – a szöveg régi volta, autoritáshoz (egyházatyához, Bibliához) kapcsolódása, esetleg ismertsége-elterjedtsége vagy az eredeti latin nyelvűsége, amely szintén tekintélyét és hitelességének fokát erősíti.

Knapp kutatásai nyomán sajátos, „lépcsőzetes”, a befogadók egyes csoportjainak különböző képzettségével, felkészültségével számoló tagozódás bontakozik ki

az ismeretek átadásában. Olyan művelődési program, amely a vallásgyakorlat alapjainak (gyónás, áldozás), az ünnepek rendjének ismertetésétől és a bonyolult teológiai tételek – mint a szentháromságtan, az oltáriszentség vagy a szeplőtelen fogantatás – populáris magyarázataitól, az érzelmeket megmozgató, egyéni áhítatra is alkalmas imádságsszövegeken keresztül a magasröptű teológiai fejtegetésekig különböző kommunikációs regiszterekben és műfajokban, de ugyanazt az egységesnek tekintett internacionális, poszt-tridentinai kultúramodellt közvetíti a magyarországi közönség számára. (Valójában persze nem pusztán közvetítésről van szó: a vegyes műfajú szövegeket egybegyűjtő kézikönyvek részben alkalmazkodnak a már meglévő elvárási horizontokhoz, részben föl is építik azokat a feltételezett olvasókban.)

Már az említett disszertációban is felmerült az *Officium Rákócziánium* további vizsgálatának fontossága. Az ilyen címmel először 1693-ban megjelent, latin és magyar változatban egyaránt terjedő imádságoskönyv a két külföldön is ismert, nagyhatású jezsuita szerző, Hevenesi Gábor és Nádas János művei mellett a legfontosabbnak bizonyult a vallási társulatok irodalmának magyarországi termésében. Knapp Éva először 1997-ben megjelent hosszabb tanulmányában tárgyalta részletesen az *Officiumot* (*Egy népszerű imádságoskönyv: az Officium Rákócziánium története*, MKsz, 1997, 149–166, 282–298). Ekkor még, mint írja, nem volt lehetősége betekinteni a kiadvánnyal korábban foglalkozó Holl Béla kéziratos gyűjtésébe, csupán a publikált anyagokból dolgozhatott. A most megjelent könyvben a szerző már a Holl-hagyatékot is hasznosította (Holl 1958-ban összeállította a *Magyar nyelvű nyomtatott katolikus*

nyelvű nyomtatott katolikus imádságos-könyveink bibliográfiáját, de külön tervezte bővíteni az *Officium Rákócziánium*mal kapcsolatos, a későbbiekben bemutatásra kerülő tanulmányát is). A friss könyv azonban elsősorban Knapp Éva saját, hazai és külföldi könyvtárakban folytatott kutatásainak eredményeivel egészíti ki a három évvel korábban publikált összegző tanulmányt. A számok magukért beszélnek: 1997-ben még csak 84 kiadást dolgozott fel, 2000-ben már 100 kiadással számol ugyanabból az időszakból (1693–1882). A bővült anyag áttekintése nyomán a kiadványtípusok száma ötről hatra emelkedett. Az 1997-ben azonosított külföldi és hazai kiadások száma lényegesen változott, s ez az arányokon is nagymértékben módosított (a korábbi tanulmány 67 hazai kiadással szemben 15 külföldiről tudott – a jelenlegi 70 hazai mellett 27 külföldi kiadást regisztrál az *Officium*ból). A legjelentősebb bővülés a kiadások illusztrációit bemutató ikonográfiai fejezetben tapasztalható: a korábban megállapított, kiadásról kiadásra öröklődő hat rézmetszet-sorozat helyett most már tizenhárom típusról tudunk, s míg 1997-ben a szerző egy 1726-i nagyszombati kiadásban azonosította a legkorábbi rézmetszet-sorozatot, a most megjelent könyvben beszámol ennek tizenhárom évvel korábbi előképéről is.

Az officium nem is annyira műfajra, mint inkább műfajegyüttesre vonatkoztatható elnevezés – lényegében az istentiszteleti gyakorlat rendjét szabályozó előírás-sor volt. Az egyház eredetileg a papok által végzett „hivatalos” imádságot, a zsolozsmát hívta officiumnak (ez a matutinummal kezdődő és a vesperással illetve a completoriummal véget érő, napi nyolc imaórára elosztott szöveganyagot jelölte,

zsoltárokat, himnuszokat, könyörgéseket, szentéletrajzokat, bibliai olvasmányokat vegyesen). Az *Officium Rákócziánium* azonban úgynevezett „kissofficiumnak” (pontosabban kissofficiumok gyűjteményének) minősül, azaz olyan – a fenti szöveganyaghoz képest lerövidített – kompozíciónak, amely a közösségi használat mellett alkalmas az egyéni áhítat gyakorlására is. A kissofficiumok – hasonlóan a középkori imádságkompendiumokhoz, a „hortulus animae” típusú gyűjteményekhez – a 16. században kezdtek szélesebb körben terjedni, különösen azután, hogy V. Pius pápa 1568-ban búcsúengedélyt adott a Mária-kissofficiumhoz. Magyarországon a 17. század első harmadában ébredt fel az igény az ilyen típusú, elmélkedéseket és imákat egyesítő, magánáhitatra, lelkigyakorlatra is alkalmas szövegekre, mint azt Hajnal Mátyás és Kopcsányi Márton közismert művei jelzik a húszas-harmincas évek fordulóján. A horvát–magyar kulturális érintkezések kevésbé ismert fejezete, hogy 1643-ban az a Draskovich János horvát bán fordítja le V. Pius pápa Mária-kissofficiumát magyar nyelvre (*Officium B. M. Virg. az-az Aszszonyunk Szűz Marianak Három Külömb időre-valo Szolozmaja*, RMNy 2016), aki egyébként mint a horvát nemzeti nyelvű irodalmi törekvések mecénása szerzett nevet magának, magyar nádorrá választása után pedig a két nemzet politikai együttműködését szorgalmazta. A Draskovich-féle (a karácsonyi, húsvéti és pünkösti ünnepekre alkalmazott Mária-officiumok mellett halotti officiumot, valamint a Szent Kereszt és a Szent Lélek zsolozsmáit is tartalmazó) gyűjtemény közvetlen örökösei azután a 17. század második felének társulati kézikönyvei és imádsággyűjteményei, mint a Báthory

Zsófia által 1662-ben megjelentetett Mária-zsolozsmáskönyv, vagy Baranyi Pál *Lelki paradicsoma*. Ebben a szöveghagyományba tartozik az *Officium Rákóczianum* is, amelynek bővebb (latin nyelvű) kiadásában az officiumok száma 25 és 30 között ingadozik, a Mindszentek, a Szentháromság, Jézus neve, hét fájdalma stb. mellett több officium is jut Máriának, valamint külön officiumokat kapnak a jezsuita szentek (Loyolai Szt. Ignác, Xavéri Szt. Ferenc, Kosztka Szaniszló, Gonzaga Alajos stb.). A felosztás hasonló a zsolozsmához: egy-egy officium belső tagolása az imaórák rendjéhez igazodik. Mint korábban említettem, változó, rendkívül képlékeny szövegegyüttesről van szó, amelynek egyes elemei mégis állandóságot mutatnak; a magyar nyelvű kiadásokban például ott szerepelnek a Draskovich-féle fordítás szövegei is.

Az *Officium Rákóczianum*mal foglalkozó korábbi szakirodalom eredményeit Holl Béla összegezte és módosította is sok ponton („*Jóillatú virágos kertekből egybe szerkesztett ájtatosságoknak gyakorlása...*”: Az *Officium Rákóczianum* története, Vigilia, 1955, 405–411). Az ő érdeme a névtelenül megjelent Draskovich-fordítás attribúciója, kapcsolatba hozása a kongregációs kézikönyvek csoportjaival, valamint az *Officium Rákóczianum* központi jelentőségének felismerése. A „szerzőség-*gel*” kapcsolatban különböző találgatások éltek a szakirodalomban: volt, aki úgy vélte, II. Rákóczi Ferenc és testvére, Julianna iskolai tankönyveként jelent meg az *Officium*, akadt, aki a fiatalon elhunyt jezsuitában, Szorsa Mihályban kereste a kompilátort, mások Ordódy Jánosban, I. Rákóczi Ferenc tanárában vélték fölfedezni, de Szinnyi József is elterjedt véle-

ményt regisztrált, mikor egyenesen II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek tulajdonította a munkát. Holl Béla – a fenti lehetőségek kizárásával – a névtelenül megjelent összeállítást II. Rákóczi Ferenc nagynénjének, a Kistapolcsányban Mária-kongregációt alapító, költőként is ismert Rákóczi Erzsébetnek attribuíja. Feltevése szerint az *Officium Rákóczianum* a tridenti megújulás szellemét, s elsősorban a jezsuita Mária-tiszteletet közvetítő „Manuálék és Exercitiák kikristályosodott, két évszázadra állandó formát öltött változata”; gimnáziumokban létrejött kongregációk igényeit kielégítő, „tipikusan ifjúsági imakönyv”, amelynek eredetileg aulikus fogantatása hamarosan feledésbe merült, és a hagyomány a magyar függetlenség titkos eszméjéhez, a szabadságharcos II. Rákóczi Ferenchez kapcsolta.

Knapp Éva tanulmánya ezeknek a megállapításoknak szinte mindegyikét „felülírja”, azaz vagy cáfolja, vagy döntően módosítja őket, ezzel is igazolva a probléma újratárgyalásának indokoltságát. Művének bevezető és a kutatási előzményeket valamint a célkitűzést ismertető rövid fejezete után a szerzőséget és a keletkezési körülményeket tárgyalja. Ennek során meggyőzően cáfolja Holl Béla feltételezését Rákóczi Erzsébet szerzőségéről; egyáltalán a szerzőség kutatását is értelmetlennek tartja, hiszen „a gyűjtemény ... különféle forrásokból válogatva, kompilatív módszerrel készült, s az összeállító nem hozott létre új, eredeti szövegeket” (12). Az *Officium* egy folytonosan mozgásban lévő szöveganyag rugalmas, de 1693-tól címében is egyértelműen azonosítható megjelenési formája. Közvetlen előzményei közé tartozik a II. Rákóczi György 1661-ben katolizált özvegyének,

Báthory Zsófiának támogatásával 1662-ben kiadott magyar nyelvű kongregációs kézikönyv, amely nagyrészt a Draskovich-féle officium rövidített változata (*Officium. Az az ... Szűz Marianak ... Szolomája*, Nagyszombat, 1662), illetve az ugyanebben az esztendőben I. Rákóczi Ferenc által mecénált latin nyelvű *Manuale Sodalitatis Beatae Virginis Visitantis in Collegio Societatis Jesu Tyrnaviae* (Nagyszombat, 1662) című kiadvány. Mindkettő társulati igények kielégítésére jött létre (az előbbi a Szeplőtelen Szűz ungvári kongregációja, az utóbbi a nagyszombati Sárlos Boldogasszony kongregáció részére). Knapp Éva következtetését e ponton érdemes hosszabban idézni: „...a jezsuiták, akik a katolikus nemességgel és a papsággal együtt I. Rákóczi Ferencben már 1661-ben a »Religio Praesidium, Fides Atlantem, Patria Ornamentum«-ot látták, az általa mecénált és szétosztott imádságoskönyv egy későbbi változatát egyszerűen elnevezték *Officium Rákóczianum*-nak. Amikor tehát az összeállítás létrejött, még nem viselte az *Officium Rákóczianum* címet; ezt csak utólag, a kiadástörténet egy adott pontján, minden valószínűség szerint – a Wesselényi összeesküvést követően politikai lehetőségeitől megfosztott, válsághelyzetbe került, felfokozott vallási érdeklődésű – I. Rákóczi Ferenc 1676. július 8-án bekövetkezett korai halála után kapta.” (15.)

A fogantatás tehát folyamatként képzelendő el, s ezt a folyamatot a továbbiak során finom megfigyelések sorával rekonstruálja a szerző: a szűkebb társulati igényekhez alkalmazkodó, regulákat is közlő *Manualéból* kivált az officium parvumok sora, és önálló kiadványtípusként – alcímében hordozva saját használati utasí-

tását: *Officiosa pietatis exercitia* – került forgalmazásra, így módon a kongregációs kultúra közkincsévé és közös pontjává válva. A felfedezés eredményét Knapp Éva saját könyve hosszú, barokkos címében emeli ki: az *Officium Rákóczianum*ban a családnév nem szerzőséget vagy szerzői kört jelöl, hanem az azonosítás egy sajátos fajtájaként funkcionál, az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyvet jelöli.

A következő fejezet a kiadástörténetet taglalja, három fázisra osztva azt: a 17. századi előzményekkel és forrásokkal közvetlen kapcsolatot tartó szakaszt követi a fénykor az 1720-as és 1770-es évek között, majd megfigyelhető a nemzeti nyelvű és kivonatos – részben már új igényekhez alkalmazkodó – edíciók térhódítása a 18. század közepétől a 19. század végéig. A fentiekben már utaltam rá, hogy a nagy adattömeget mozgó feldolgozás ezen a ponton jelentősen bővítette és részben pontosította Holl Béla korábbi megállapításait és következtetéseit. Eredményei azonban a következő, *Műfaji előzmények és források* címet viselő fejezetben bontakoznak ki plasztikusan. Itt Knapp Éva – több párhuzamos kiadvány összevetésével – pontosítja és a filológia módszereivel igazolja a korábban általánosságban megfogalmazott felvetést, mely szerint az *Officium Rákóczianum* a jezsuiták nagyszombati Sárlos Boldogasszony társulatának kézikönyveiből (manuáléiból) önállósult a 17. század utolsó harmadában – közülük is a legközelebbi hasonlóságot az 1687-ivel (*Officiosa pietatis exercitia*) mutatja: ennek „szerkezete és tartalma egyaránt azt bizonyítja, hogy ezt a kiadványt az *Officium Rákóczianum* egyik korábbi »kiadásaként« kell kezelni”. Kiderül az is, hogy az 1756-i, első fennmaradt

magyar nyelvű kiadás előszavai alapján Holl Béla tévesen következtetett arra, hogy a magyar változat első megjelenése 1746-ra tehető. Knapp Éva kutatásai feltárták az 1732-i első magyar edíciót, valamint – s ez még lényegesebbnek tűnik – megcáfolták azt a mechanikus feltételezést, mely szerint a magyar nyelvű officiumok a latin szövegegyüttesek egyszerű fordításai lennének. Ellenkezőleg: a szövegek jó kétharmada nem összevethető, ezért úgy tűnik, a magyar nyelvű *Officium Rákócziánium* a latinnal párhuzamosan, de attól mégis függetlenül fejlődött ki a 17. század második felében; szöveganyaga nagyrészt a Draskovich-gyűjteményre megy vissza, de feltűnnek benne egyéb kiadványok szövegei is (mint pl. az 1669-i nagyszombati *Két égő lámpás* című, Loyolai Szt. Ignác és Xavéri Szt. Ferenc officiumait tartalmazó anyag).

A *Tartalom, szerkezet* című fejezetben Knapp Éva szintén módosítja Holl Béla megállapítását; Holl szerint, mint fentebb idéztem, az *Officium Rákócziánium* „kristályosodott forma” – ezzel szemben az újabb vizsgálat a gyűjtemény elemeinek nagyfokú variabilitására irányítja a figyelmet, s bizonyítja, hogy a bővítésekben és elhagyásokban a használók változó igényei tükröződtek. A legszembetűnőbb változás az, hogy a 18–19. század fordulóján a szentek officiumai fokozatosan visszaszorulnak, majd teljesen eltűnnek a kiadásokból. (Knapp feltételezése szerint ebben a kor mentalitására jellemző módosulások mellett komoly szerepe lehetett a budai Egyetemi Nyomdában fordítóként és átdolgozóként működő Verseghy Ferencnek is.)

Az illusztrációkat feldolgozó ikonográfiai fejezet részletes ismertetésére nem

érzem magam hivatottnak. Annyit azonban a laikus érdeklődő is megfigyelhet, hogy ez a könyv legnagyobb gonddal elkészített, legtöbb kutatást és munkát igénylő része: ezt az egyetlen fejezetet 167 (!), a különböző *Officium*-kiadásokból vett reprodukció díszíti; mint korábban szó esett róla, 13 metszetsorozat-típust identifikál a szerző, aki más emblémakutatással foglalkozó munkáinak tanúsága szerint nagy figyelemmel fordul kép és szöveg viszonyának, a vizuális információ hatásfokának és működési mechanizmusának kérdései felé. Ikonográfiai párhuzamai és következtetései meggyőzőek, a használók eltérő igényeit jól szemléltetik a különböző minőségű és az eltérő invenció-fok szerint is rétegződő képsorozatok, a fa- és rézmetsetek elkülönülése (ezek mindössze egyetlen kiadásban találhatók együtt). Knapp Éva érdeklődése azonban nem áll meg a kötetek illusztrációs anyagánál: egyfelől észreveszi, hogy a használók a kiadványokat képileg is „nyitottnak” fogták fel, utólag színezték, rajzoltak vagy máshonnan vett illusztrációkat ragasztottak az imakönyvekbe; másfelől az *Officium*-kiadásokból kitépett-kivágott képek tovább terjedtek, eredetük feledésbe merült, s az újabb kutatás már sokszor „önálló” szentképként regisztrálta őket.

Végül az utolsó, rövid fejezet a kiadványtípus használatának néhány példáját mutatja be (volt, ahol esküvőkre használták, volt, hogy kongregációtagok temetési jelvényeként szerepelt, tányéron letakarva, koszorúzva „kísérte” a halotti menetet), s utal a hajszálerhatások lehetőségére (Babits Mihály családi könyvtárában is megvolt, valamelyik dédapa révén). A recepcióra irányuló kutatások természetesen tovább folytatandók, mint erre a szerző is

felhívja a figyelmet. Összefoglalóan elmondható, hogy Knapp Éva vizsgálódásai – a közvetlen filológiai eredményeken túl – módszertanilag is jelentős hozadékkal szolgálnak. A cím két állandó eleméből az egyiket (officium) műfajtörténeti szempontból határozta meg, a másikat (a családnevet) a nagy hatalmú dinasztia egyik tagjához tudta kötni. Munkájának egésze pedig eredeti kontextusába helyezte a kiadványt, működésében mutatva be a kegyesség gyakorlásának különböző műfajok által meghatározott típusait, ami egyúttal a barokk műfajelmélet kérdéseinek újragondolását implikálja: a műfajok ideális formáinak definiálása helyett célszerűbb lesz azokat kommunikációs regiszterekként felfogni és működésüket pragmatikus szempontból leírni-osztályozni – valahogy úgy, ahogyan azt a folklór-műfajok kutatói teszik.

A dinamikus leírás egyben a hagyományos eljárások kritikáját is jelenti. Képzeljük csak el, milyen feladatot jelentene elkészíteni „az” *Officium Rákócziánium* kritikai kiadását! Melyikét is? Mit tekintenénk alapszövegnek a százegynéhány ismert és feltételezett kiadás által hordozott korpuszból? Nyilván radikális döntésre kényszerülne a textológus: vagy úgy járna el, mint a Stoll Béla és Holl Béla által jegyzett *Katolikus egyházi énekek* kiadása (RMKT XVII/15 A–B), amely egyfajta „monumentális kántorkönyvként” olvasható, s egyetlen szélesebb értelemben felfogott műfajt, az „éneket” prezentálja adott időmetszetben, tehát kiemel bizonyos szövegeket a társulati kézikönyvek, imádságoskönyvek, énekeskönyvek anyagából, s az eredeti kontextusra a jegyzetekben utal. Vagy pedig a Knapp Éva által megkezdett úton haladhatna, az eredeti

kontextus(ok) rekonstruálásával, csakhogy kérdéses, mi is lesz ennek az útnak a textológiai „kifutása”? A recenzens sejtése szerint talán éppen ez a kollektív szerzőségű kompilatív műfajegyüttes, az „officium” lehetne alkalmas egyfajta genetikus textológiai eljárás érvényesítésére, ahol azonban a sajtó alá rendezőnek mégiscsak „keményen” bele kellene nyúlnia a szövegegyüttesbe, hiszen az anyag teljessége közölhetetlen, a szelekció működtetése azonban társszerzővé avatja a kommentátort, kötelező érvénnyel behelyezi az egykori kiadásokat megrendelő vagy épenséggel összeállító „sodális uraimék” szerepkörébe, azok kései utódjaként. Elgondolkozhatnánk a hálózati vagy CD-ROM kiadások esetleges előnyeiben, a szokásos ábrándokkal (esetleg mégis létezhetne folyamatosan bővíthető full text változat?) – azonban le kell szögezni: mindenképpen Knapp Éváé az érdem, hogy ilyesmin egyáltalán elgondolkozhatunk. Ezek a problémák és az általuk indukált kérdésfelvetések ugyanis az irodalmi (és nemcsak irodalmi) hermeneutika alapproblémájához, a szöveg objektivitásának, önazonosságának kérdéséhez vezetnek el bennünket, amelyet Horváth Iván így jellemezett: „még az irodalomtudományi hermeneutika feltétlen hívei is, miként a teológusok és a jogászok, gyermeki bizalommal csüggnének a szöveg objektivitásának kimondatlan sarkigazságán”. Holott: „szöveg nincs, csak szövegek vannak. S ha a szöveg eleve többes számú fogalom, akkor csak statisztikailag, bizonyos korlátozásokkal azonos önmagával” (*Szöveg*, 2000, 1994. november). Ezt az alapigazságot mi sem szemléltetheti jobban, mint éppen az *Officium Rákócziánium*, azaz egy olyan szeriális természetű „Mű”, amelyben azo-

nos funkciójú és műfajú, de a szerkezet állandósága mellett sokszor variálódó, sőt cserélődő szövegegységek kergethetik az örületbe a szövegegyüttes értelmezését megkísérítő teoretikusokat.

Altalánosságban is kísértő kérdés, hogy vajon a Knapp Éva által is művelt filológia tényleg mindössze bevezetője, segédtudománya volna-e az elméleti megközelítéseknek? Nem kerül-e fölénybe azokkal szemben, magában hordozva lehetséges szempontjaik együttesét, vagy nem válik-e legalább társszerzővé az interpretáció adekvát eljárásainak megválasztásában? Már csak abból az egyszerű megfigyelésből kiindulva, hogy a rendelkezésre álló vagy divatos voltuknál fogva megkerülhetetlen szövegértelmező eljárások premisszáin módosításokat kell eszközölni már pusztán ahhoz is, hogy egyáltalán vonatkoztathatók legyenek erre a szöveganyagra. Magam persze, *de gustibus* alapon, más irányokban tájékozódnék, amelyek nem kevésbé izgalmasak az irodalmi szöveggel kapcsolatos elméleti és módszertani töprengéseknél. Például antropológiai irányban, azt vizsgálva, hogy mi a szerepe az *Officium Rákócziánumnak* és a hasonló természetű, lelkigyakorlatokat előíró és azok lefolytatására mintát adó kézikönyveknek a modern, önmagát kontrolláló, a felettes autoritások elvárásait interiorizáló személyiségtípus(ok) kialakításában, diszciplinálásában? A Tüskés-Knapp szerzőpáros nemrégiben megjelent, a regnum Marianum-képzetkört, Mária magyar patróna-szerepét vizsgáló tanulmányában olvasható gondolatébresztő megfigyelés „a magyar irodalomban megjelenő hagyományrendszerek fokozatos elkülönülését” regisztrálja már a 16–17. században (*Magyarország – Mária orszá-*

ga: Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban, ItK, 2000, 601). Nyilvánvalóan a protestáns és a katolikus hagyományrendek elkülönüléséről van szó, ami egyrészt köztudottan nem korlátozódott az irodalmi tradíció területére, másrészt a 19. századtól laicizált formában, a közvetlen dogmatikai, konfesszionális indíttatástól elszakadva is erőteljesen érvényesült a nyelvhasználatban, gondolkodásmódban, a mentalitás ezer területén. (Gondoljunk az Illyés által a *Puszták népében* oly plasztikusan ábrázolt különbségre a babonás, ráolvasó katolikus és a hitetlen, racionális református nagyszülők közege, hiedelemrendszerük, viselkedési mintáik között!) Abban, hogy ez a 16–17. században még jórészt csak a társadalmi elitet jellemző elkülönülés, elválás a 19. századtól széles néprétegeknél is megjelenik, katolikus oldalról nyilvánvalóan szerepet játszott a 18. századi vallásos társulatok, a sodalitások autodiszciplináló gyakorlata, amely közvetlen örököse, popularizált formája a Loyolai Ignác által bevezetett meditációs gyakorlatnak, a *pia exercitiationak* (és amelynek protestáns párhuzamát, változatait bizonyára a puritán kegyességi kézikönyvek és a pietista meditációk lapjain volna érdemes keresni). Az *Officium Rákócziánumnak* egy 1756-i magyar nyelvű kiadását kézbe véve számtalan példájával találkoztam a Foucault által leírt önszabályozó viselkedésmódnak – az időbeosztás rigorózus rögzítésétől a reggeli, esti, mise előtti, alatti és utáni imádságokhoz kapcsolódó lelkiismeret-vizsgáló kérdésekig, amelyek az elkövetett bűnök helyett elsősorban a szándékokra koncentrálnak. („Vizsgáld meg, voltanak-e gondolataid hivalkodók, kevélyek, buják, tisztátalanok, torkosok, restségre valók, csa-

lárdok, álnokok?”) A kézikönyv a gyónásra való felkészítés céljából „Lelki számvetelnek táblájá”-ban kategorizálja az elgondolható fertelmes gondolatokat, buja kívánságokat („Volt-é el-tökéltett szándé- kod felebarátod házastársával vagy egyéb személlyel való testi fertelmességre? Mennyiszer?”), s csak ezután tér rá a konkrétan el is követett bűnökre, mint a kerítés, önkielégítés, házasságon belüli szemérmertlenség stb. Ha valaki előveszi Erdélyi Zsuzsanna közismert népi imádsággyűjtését, az egyik Mária-ima zárlatában könnyen megtalálja a hasonló motívumot: „Az ég megnyí’t, / Minden lélek megörü’t, / Csak az nem, aki idesapját, idesanyját megverte, / Én nem vertem csak szándékba vótam, / A szándék nagyobb, mint a cselekedet, amen.” A *Hegyet hágék, lőtőt lépék* anyagának szakmai bemutatásakor (Ethnographia, 1971) Holl Béla joggal hangsúlyozta az „archaikus” imádság- szövegek barokk áhítatkönyvekből való átszarmazását (természetesen későbbi ponyva-közvetítéssel) a népi közegbe, a *Cantus catholici, Lelki fegyverház, Lelki paradicsom* és hasonló 17–18. századi kompilációk hatását a populáris regiszterre (több párhuzamot talált például a Draskovich János által lefordított officiumos könyvvel). Kézenfekvő a feltételezés, hogy a 18. század legnépszerűbb, legtöbb kiadást megért imádsággyűjteményének, az *Officium Rákóczianum*-nak a – mégoly sok közvetítéssel, szűrőn keresztül érvényesülő – hatása szintén részletesen meg- vizsgálandó ilyen szempontból.

A hatástörténeti kutatások másik fontos terepe az iskolai oktatásban, pontosabban az ifjúság nevelésében betöltött szerep. Knapp Éva, tanulmányának zárófejezetében, maga is utal azokra a pontokra, ahol

érdemes volna folytatni a kutatást. Ezzel kapcsolatos lényegében egyetlen kritikai jellegű megjegyzésem. A szerző, vitába szállva Holl Béla sarkos megállapításával az *Officium* „ifjúsági imakönyv”-jellegéről, kijelenti: „az 1693-as *Officium Rákóczianum* ... a társulati körnél szélesebb közönségnek készült: ezért nem rendelték hozzá egyetlen társulathoz sem, s így használata sem szűkíthető le adott életkor- ra.” (30.) Nos, ez lehet, hogy igaz a hivatkozott első kiadásra, de a kiadástörténet későbbi pontjain mégis találunk olyan utalásokat, amelyek az *Officium* ifjúsági használatára vallanak, legalábbis a kezdeti időszakban. Például a szerző maga idézi az 1737-i kolozsvári kiadásból, hogy „aligha van még egy olyan imádságoskönyv, mint ez, amelyet a legifjabb kortól kezdve kegyes kézzel forgattak” az olvasók (18, vö. katalógus 13, 14. sz.). Ugyanez a kiadás már címlapján is céloz rá, hogy nagyobb betűi az idősebb korosztály kényelmét szolgálják. Az 1753-i nagyszombati jezsuita kiadás végén ugyancsak olyan társulati szabályzatot találunk, amely a tanulmányi célok és a kegyesség elérésére egyaránt irányul; a kongregáció célja itt „virtus pietasque Christiana et in literis progressio”, az elvárt feladat a „sacramentorum frequentia ... et literarum exercitationes”. (*Officium Rakoczianum, sive varia pietatis exercitia cultui Divino, magnae matris Mariae, Sanctorumque patronorum, honori debita*, katalógus 31. sz.) Talán annyiban finomítható tehát a fenti bírálát, hogy egy kezdetben főként az ifjúsági kongregációknak készült imádsággyűjtemény a későbbiekben általános hatásának bizonyult, és úgy is használták, különösebb életkori megkötés nélkül. Tény azonban, hogy az *Officium* által közölt imák, him-

nuszok, litániák „példakép-hatása” nagy lehetett az ifjúságra, hozzájárulva a felnőtt korban is működő értelmezési, elvárási horizontok kialakításához.

A további kutatás számára szintén ösztönzést jelenthet az ikonográfiai fejezet, részben a feldolgozott anyaggal, részben a feldolgozás módszereivel, az egyedi alkotások helyett sorozatokra összpontosított figyelemmel. Knapp Éva maga máris si-

kerrel kamatoztatta ezt az eljárást újabb, a szentkultusz képi megjelenítésének populáris rétegeit fókuszba állító monográfiájában („*Gyönyörű volt szál alakja*”: *Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában*, Bp., Borda Antikvárium, 2001).

Mindez persze ismét és újra „csak” filológia. Csak.

Bene Sándor

THE SOPRON COLLECTION OF JESUIT STAGE DESIGNS

Preface by Marcello Fagiolo, studies by Éva Knapp, István Kilián, iconography by Terézia Bardi, edited by József Jankovics, Budapest, Enciklopédia Publishing House, 1999, 292 l.

Az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet tulajdonában levő, úgynevezett Soproni jezsuita díszletkönyvet mutatja be a kötet. A gyűjtemény egésze eddig publikálatlan volt, most reprezentatív formában, angol nyelvű tanulmányok kíséretében ismerkedhet meg vele a közönség. (A fülszövegben ígértekkel ellentétben a magyar nyelvű publikációk elmaradtak.) Napjainkban ritkaságnak számít a magyarországi könyvkiadásban ez a kötet, melyben a jó minőségű illusztrációk mellett tudományos igényvel megírt szövegek olvashatóak. Ezt bizonyítják a könyv eddig elért sikerei is, 2000-ben a '99-es Szép könyv díjat, Újvidéken pedig a világ összes színházi tárgyú könyve közül a legszebbnek kijáró Arany Plakett díjat nyerte el.

A gyűjteményben található rajzok, illetve rézmetszetek a 17–18. századi díszlettervek legszebb darabjai közé sorolhatóak. Vizsgálatuk érdeklődésre tarthat számot nemcsak a színháztörténészek, valamint jelmeztörténészek, hanem az irodalomtörténészek és a művészettörténészek részéről

is. A lapokat id. Stornó Ferenc Sopronban egy zsidárustól vásárolta meg, de már ő is felfigyelt a soproni Jezsuita Rend 1728-as tulajdonosi bejegyzésére, innen ered a művek összefoglaló elnevezése is. A díszletkönyv az 1960-as években került a budapesti Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet birtokába.

A kötet szakmai értékét növeli, hogy az itáliai barokk színház kiváló professzora, Marcello Fagiolo írta hozzá az előszót. Fagiolo a díszlettervek mesterét (mestereit) – a többi szerzővel egyetértésben – Giovanni és Ludovico Burnacini, Andrea Pozzo valamint Francesco Galli-Bibiena körében helyezi el. Ezután hét témát határoz meg, melyekbe a lapok ikonográfiájuk alapján besorolhatóak.

A képek egy csoportját a „Passió-játékhoz” kapcsolja, ezen belül is elkülöníthetőek a feltehetően a „Negyven órás devócióhoz” készült tervek. A liturgia és a színház közötti összefüggésre világít rá az a tény, hogy ezt az ünnepet éppen a jezsuiták használták fel látványos, győzelmi

előadások témájaként. A gyűjtemény szempontjából a Negyven órás devóció azért is érdekes, mert a Habsburg fennhatóságú területeken gyakran képezte részét a törökök fölött aratott győzelem utáni ünnepségnek. Erre utalhat Fagiolo szerint a 3. kép is, ahol a lap alján ábrázolt fegyvertróféák és a síró angyalok a háború borzalmait, Krisztus diadala azonban az azt követő békét szimbolizálja. (Ehhez hasonlóan nyert a *Patrona Hungariae* ábrázolás is törökellenes tartalmat a 17. századi képzőművészetben.)

A „Krisztus passiója” témához szorosan kapcsolódik a „Jó halál színháza”. A jezsuiták voltak azok, akik a 17. században felelevenítették az „ars bene moriendi” elméletét, s ennek hatására alakult meg 1648-ban a római Gesùban a *Congregazione della Buona Morte*. A cél az volt, hogy a halandókat felkészítsék a halál helyes fogadására, egyúttal a Krisztus áldozatában való részvételre is. Ennek lehet megjelenítése a 10. kép, itt Krisztus vére mint „fons vitae” folyik egy kúton keresztül a haldokló emberre.

Fagiolo a „Misztikus kertek” témát a *hortus conclusus*-ikonográfia variációjaként értelmezi, ahol az interpretáció kulcsát több képen is a kert-Mária-egyház párhuzam adja meg. A „Kertek és rocaille-motívumok” cím alá sorolja azokat a rajzokat, melyeken nem szerepelnek emberi alakok. Az „Erődök és győzelem” csoporthoz tartoznak azok az épülettervek, melyek a Bibliából vagy a római történelemből vett jelenetekhez szolgálhattak háttér-dekorációként. Így például a Caecilia Metella sírjára emlékeztető építmény a 32. képen, vagy a 64.-en Janus temploma, melynek zárt kapui a békét szimbolizálják.

A Habsburg-birodalom reprezentációjával és a dinasztia házasságainak dicsőítésével állhat összefüggésben az „Istenek triumfusa” téma. Az idetartozó tervek jól szemléltetik, hogyan jelentkezik a keresztény ikonográfia az uralkodói reprezentációban. Többször visszatérő motívum a lángoló szív, ami mellett, hogy a jezsuiták által gyakran használt szimbólum, jelen esetben, a nászágyon elhelyezve a házasságra is utalhat (38., 49. képek). A trónra helyezett jogar és korona az uralkodót dicsőíti, az üres trón azonban a *Maiestas Domini* jelképe is egyben (41. kép).

A szerző több esetben is meghatározza a tervek előképeit. Megtudhatjuk, hogy már Bernini is felhasználta Krisztus vére mint „fons vitae” motívumot (10. kép), a 6-os számú kompozíció pedig szoros összefüggést mutat egy Braga (Portugália) melletti, jezsuita megrendelésre készült kúttal. A mintaképek tárgyalásakor a filológiát is bevonva, interpretációját forrásszövegekkel is alátámasztja. Egy apró pontatlanságot leszámítva (a 16. képen, ahogyan azt Bardi Teréz is helyesen megállapítja, nem Salamon trónjának az ábrázolása látható, hiszen itt csak öt-öt, ráadásul inkább majomszerű állat kereteli a trón lépcsőit), megállapításai helytállóak, s a gyűjtemény tematikáját meggyőzően helyezi el a barokk ikonográfiában.

Knapp Éva tanulmánya a díszletkönyv egészére kiterjed, s azt a teljesség igényével veti vizsgálat alá. Számos publikációja igazolja, hogy hivatott szakértője a szövegek és képek, az irodalomtörténet és a művészettörténet határán elhelyezkedő témáknak. Tudományos munkásságában fontos helyet foglalnak el az emblematikára, ezen belül is a jezsuita emblémael-

méletre irányuló kutatásai (*A jezsuita emblemaelmélet humanista kapcsolatai*, ItK, 1995, 599–615; *Irodalmi emblematika Magyarországon a XV–XVIII. században: Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez*, akadémiai doktori értekezés). Ez utóbbi munkájában bemutatta többek között az emblémának a drámára és a színpadi előadásokra gyakorolt hatását is.

Knapp az általa bizonyítani kívánt hipotéziseket pontokba szedve foglalja össze, s a kutatástörténet felvázolása után meghatározza saját viszonyulását a már régebben felvetett kérdésekhez. A gyűjteménnyel korábban Staud Géza foglalkozott, aki Csatai Endre nyomán elfogadta a tervek soproni keletkezésének lehetőségét. Ezt már Szilágyi András is megkérdőjelezte, Knapp azonban végleg megcáfolja, bebizonyítva, hogy a 18. század első felében Sopronban még nem voltak adottak az ehhez szükséges színpadtechnikai feltételek. Knapp helyreállította a lapok eredeti sorrendjét is, mivel azokat 1965 körül restaurálás miatt szétbontották. Egyetért Staud Gézával abban, hogy a tervek különböző időpontokban készültek és több kéztől származnak. A Fagiolo által is idézett itáliai díszlettervezőkön kívül megemlíti még Johann Oswald Harms nevét is mint a tervek lehetséges ihletőjét. Végül, az osztrák címerpajzs és császári korona többszöri előfordulásából kiindulva (amit már Fagiolo is észrevett), nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a díszlettervek valamely, az uralkodóházat dicsőítő darabhoz készülhettek. Knapp hangsúlyozza, hogy a „ludi caesarei” típusú előadással való kapcsolat azért is elképzelhető, mert ezek összefüggését a jezsuita iskolai színjátszással a kutatások ma már igazoltnak tekintik.

Ezek után Knapp áttér a gyűjtemény szerkezetének és ikonográfiájának az ismertetésére. A lapokat három fő tematikai egységbe rendezi (I. vallásos: 2–22. kép, II. mitológiai: 23–30. kép, III. az előző két téma keveredése: 31–101. kép), s a tervek ikonográfiáját a jezsuita drámaelmélet tükrében is bemutatja. Knapp Éva tanulmányának legfontosabb eredménye a korábbi kutatásokhoz képest, hogy a díszletterveket megpróbálja konkrét darabokhoz kötni. Véleménye szerint a rajzok két előadáshoz kapcsolhatóak, mindkét esetben Ferdinand Tobias Richter volt a színjátékok zeneszerzője. Az utóbbi 1683-tól I. Lipót megbízásából az udvari kápolna orgonistája volt, de jezsuita kapcsolatokkal is rendelkezett. Knapp az I. részt az 1684-ben, linzi jezsuitáknál bemutatott *Passio Christi armatura fortium contra hostes Christianorum* című darabbal hozza összefüggésbe. A történet szerint Ausztria négy szövetséges tartományával együtt, szimbolikusan Krisztus szenvedéseinek az eszközeivel legyőzi a halállal azonosított pogány törököt. Knapp a fennmaradt librettó ismertetése során a rajzokat megfelelteti az egyes jeleneteknek.

A szerző szerint a II. és a III. egység díszleteit a bécsi jezsuitáknál 1710-ben előadott *Sacer Hymeneus de profano amore victor in S. Amalia, Flandriae Patrona* című iskoladráma bemutatóján használhatták fel. A mű Szent Amália legendáján keresztül a hűség és az Isten iránti szeretet példáját állította a közönség elé. A dráma cselekményét antik mitológiából vett jelenetek vezették be. A darab végén, Szent Amália triumphusa után került sor az uralkodópár s a Habsburg-dinasztia dicsőítésére.

Knapp feltételezése megoldást kínál a díszlettervek eddig ismeretlen rendelteté-

sét illetően, érvelése meggyőző és alapos, ám néhány esetben vitatható. Az első részben a történet és a rajzok közötti egyezéseken, megfeleltetéseken kívül feltevésének alátámasztására említi a két lapon is (17. és 20–22. kép) olvasható, s a darab címében is szereplő „armatura fortium” szókapcsolatot. (A második feliratot hiába keressük a Bardi Teréz által számozott képek között, ez az illusztrációk végén, a publikálatlan feliratok között, 21a sorszám alatt olvasható.) Azt is megtudhatjuk, hogy a darab bemutatóján jelen volt I. Lipót császár és felesége is, akik meglátogatták a Szent Sírt a linzi jezsuita templomban. Knapp szerint ezt a sírt ábrázolja a 3. kép, amit az is alátámaszt, hogy a tollrajzon ábrázolt templombelső szoros rokonságban áll a linzi jezsuita templom 1683-ban felszentelt főoltárának architektúrájával. Úgy gondolom, hogy ez az egyezés több ponton is vitatható, mert a rajz egyetlen részlete sem vonatkoztatható minden kétséget kizáróan a templombelső építészeti részleteire. Az említett rajzon szereplő, illuzionisztikusan mélyülő terű, oszlopokkal határolt és félkörívű apszissal záródó szentélynek nyoma sincs a linzi templomban. A hasonlóságok viszont, mint például a hangsúlyosan kiülő párkányzat, közhelyszerűek a kor építészetében. A nem meggyőzően bizonyított feltételezés mellett meg kell még említenünk azt a tévedést, hogy a jegyzetben szereplő hivatkozás tévesen van megadva, mert a linzi templomok az *Österreichische Kunsttopographie*nak nem a 35., hanem a 36. kötetében kerültek feldolgozásra. Ettől függetlenül persze elképzelhető, hogy a templombelső mint a darab nyitó- vagy záróképe meg egyezik a linzi templommal. Az effajta történeti hűség ugyanis nem kérhető szá-

mon a korabeli ábrázolásokon. Ezzel magyarázható az is, hogy a 39. képen a Szent Amália kérőiként meghatározott alakok antik viseletben szerepelnek, s a Maastricht városában játszódó jeleneteken is római, antik jellegű épületek szolgáltak háttér-dekorációként (32., 64. kép).

A bécsi jezsuitáknál bemutatott iskoladráma és a gyűjtemény díszlettervei közötti párhuzamokat erősítheti Knapp észrevételének megfelelően a 74. és a 75. kép is, mindkettőn a bemutató évének, az 1710-es évnek az allegóriáját láthatjuk. Ezen az előadáson I. József és felesége, Amalia Wilhelmina, valamint lányuk, Amalia vett részt. Ezek a névegyezések valóban alátámaszthatják a mű és a tervek között feltételezett kapcsolatot. A szerző a kompozíciók interpretálása során kitér a nagy valószínűség szerint mintaképként felhasznált itáliai díszlettervekre is. Ilyen sikeres, és az osztrák mesterek által is idézett megoldásnak számított többek között Ludovico Ottavio Burnacini a *Pomo d'Oro* című darabhoz készített egyik, a pokol száját ábrázoló antropomorf díszletének rajza, ami itt az 54. képen köszön vissza.

Knapp Éva tanulmányáról összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy megadja a díszlettervek értelmezési lehetőségét, és bemutatja, hogyan tükrözik a lapok a jezsuita és az udvari színjátszás jellegzetességeit. Az általa ügyes kezű linzi, bécsi jezsuitáknak nevezett mesterek munkáin kimutatja Burnacini és Galli-Bibiena hatását, egyben bebizonyítja, hogy nem helytálló a magyarországi proveniencia feltételezése. A gyűjtemény gyarapítása véleménye szerint 1724-ben zárult le, ezután kerülhetett a soproni jezsuiták birtokába. Arra a kérdésre, hogy ez milyen módon

ment végbe, már a következő tanulmány próbál meg választ adni.

Kilián István a jezsuita iskoladramát elsősorban színháztörténeti szempontok alapján mutatja be. Megtudhatjuk, hogy a jezsuiták – akik a színjátszást a nevelés, tanítás eszközeként értelmezték – 5566 darabot adtak elő Magyarországon, s hogy ezek között szinte több volt a profán témájú, mint a vallásos. Összefoglalja továbbá, hol, milyen körülmények között, kiknek a részvételével zajlottak az előadások. A gyűjtemény szempontjából azért fontos az előadások kialakulásának itt ismertetett gyakorlata, mert kiderül, hogy mind a díszlettervek, mind a szövegek gyakran cseréltek gazdát, s hogy szerzők és rendezők is utaztak darabjaikkal. Ez történhetett a kötetben tárgyalt rajzokkal is, a renden belüli tulajdonosváltásnak köszönhetően kerülhettek Sopronba.

A gyűjtemény kiváló minőségben reprodukált rajzaihoz és metszeteihez Bardi Terézia készítette el a képleírásokat, és további ikonográfiai elemzéssel, saját észrevételekkel egészíti ki az előtte leírtakat. A képeket minden esetben címmel látta el, megadja datálásukat, technikájukat és az előforduló feliratokat, vagyis pontos, minden apró részletre kiterjedő, katalógussal felérő leírásokat közöl. Rövid bevezetőjében ő is érinti az attribúció és a tematika kérdéseit. A Fagiolo és Knapp Éva által is kiemelt nevek sorába illeszti Giovanni Paolo Schorét is, akinek hatását egyes lapokon felfedezni véli. A kötetben belüli helyes sorrend helyreállításához járulhat hozzá a szerző szerint a lapok vízjeleinek további kutatása. Leírásainak érdeme még, hogy felhívja a figyelmet a rajzok közötti motívumegyezésekre, párhuzamokra.

A szerző nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a terveket konkrét színdarabokhoz lehet kötni, de Knapp Évával ellentétben, a kötet mintakönyv jellegét hangsúlyozva, a rajzokat általánosabb szempontok alapján tárgyalja. Erre utal többek között a képek címeinek meghatározása; ami Knapp interpretációjában a „Szent Amália triumfusa” titulust viseli, azt ő „Krisztus szeretetének és a keresztény hit allegóriájának” nevezi el (31. kép). (Mégkönnyíti viszont az olvasó dolgát azzal, hogy a képleírások végén közli Knapp Éva definícióit is.) A különböző szerzők által felvázolt értelmezési lehetőségek között azonban ellentmondásokat találunk. Már Fagiolo és Knapp között sem teljes a konszenzus, ugyanis az előbbi által a megváltással azonosított halált az utóbbi szerző a törökkel azonosítja, s ez a két vélemény távolról sem áll egymással összhangban (10. kép). Hasonló problémát vet fel több lap értelmezése is. Bardi az egyik allegorikus figurában Concorðiát, Knapp viszont Hymeneust véli felismerni (73. kép), de ezt mondhatjuk el a lángok között álló, kígyóhajú figuráról is, akit Bardi a Tűz, Knapp viszont a „Conscientia mala” Medusa-jelmezbe öltöztetett megszemélyesítéseként fog fel (34. kép). Az allegóriák megfejtésére tett kísérlet viszont Staud Géza állításaihoz képest mindenképpen előrelépést jelent a kutatásban. A könyvnek erénye és hibája is egyben, hogy tág teret ad eltérő interpretációknak. A kötetben felsorakoztatott számos új eredmény ellenére az az érzésünk támad, hogy a kutatás jelenlegi állapotában még nem tekinthető lezártnak. Ez azonban ösztönzően hathat a későbbiekben azokra, akik végleges válaszok megadására vállalkoznak.

A Soproni jezsuita díszletkönyv igényes kivitelezésű, a terület kiváló szakembereinek tanulmányaival kísért kiadása új ismeretekkel gazdagítja mind a hazai, mind a nemzetközi kutatást. Az itt közölt publikációk külön érdeme, hogy a mintaképek vizsgálatakor nem csak a díszlettervekre, hanem az azok számára is előképül szolgáló valóságos épületekre vagy képzőművészeti alkotásokra is felhívják a figyelmet. (Például a római San Pietro bazilikában Bernini baldachinja – 31. kép, a római Piazza Bocca della Verità szökőkútja – 68. kép, Bramante római Tempiettója – 110. kép.) Knapp Éva a tervek kompozícióit a barokk oltárarchitektúra tükrében is megvizsgálta, s számos párhuzamra mutatott rá. A már korábban említett 3. képen ábrázolt szentély összefutó oszlopsorait a templomépítészettől idegen megoldásnak tartja. Az oszlopok közötti távolságok fokozatos csökkentését azonban a római barokk templombelsőben is alkalmazták, a centrális és a longitudinális tér összekapcsolására. (Például a Carlo Rainaldi által épített Santa Maria in Campitelli.) Érdeemes itt azt is megemlíteni, hogy a „végtelenbe nyíló illuzionisztikus háttér kialakítására irányuló törekvés” (Knapp, 42) már Bramante milánói temploma, a Santa Maria presso San Satiro illuzionisztikus szentélye óta része a templomépítészetnek. A közkedvelté vált megoldások elterjedésének a mikéntjére rávilágítanak maguk a gyűjtemény lapjai is. A díszlettervekre nagy hatással volt például az itt metszeten ábrázolt római Piazza Navona (112. kép).

A sort még lehetne folytatni, véleményem szerint a 16. képen a Salamon trónjához felvezető lépcső formája hasonlóságot mutat Michelangelo Biblioteca Laurenzianába tervezett lépcsőjével. Arra is

találhatunk példát, amikor egy lapon belül keverednek az antik és a 16–17. századi épületekről másolt elemek. Az 53. képen a tivoli Hadrianus villa Teatro Marittimo oszlopgyűrűjéhez hasonló forma által keretelt körtemplom mögött a Palladio építészetében megjelenő, majd a római barokk templomépítészetben is gyakran használt kettős timpanon megoldásával találkozhatunk. A tervek közelebbi megértéséhez járulhat hozzá építészetikonológiai elemzésük is. A 64. képen szereplő körtemplom Béke templomaként való értelmezését a Janus feliraton és a csukott ajtón kívül maga a kör alaprajz is alátámaszthatja. Bramante centrális Tempiettója helyén a hagyomány szerint az ókorban egy Janus-templom állt, s antikos konvex formával ábrázolta Rubens is *A Háború következményei* című festményén (Firenze, Galleria Palatina v. Pitti) a Béke templomát.

A könyv számos tanulsága mellett meg kell még említenünk, hogy a gyűjtemény jól szemlélteti a jezsuiták kiemelkedő szerepét nemcsak a barokk építészet és képzőművészet, hanem a mindezek hatása alatt születő színpadi díszletek stílusjegyeinek a kialakításában is. Jóllehet a rajzokat most már nem lehet a magyarországi művészet emlékeinek tekinteni, mégis elmondhatjuk, hogy ugyanazon az úton jutottak el hozzánk, ahogyan általában az itáliai ihletettségű művek már a középkortól kezdve; az osztrák, illetve a délnémet művészet közvetítésével.

A kötetből Marcello Fagiolo, Knapp Éva és Bardi Terézia tanulmányához gondosan elkészített jegyzetapparátus tartozik. A bizonytalanság érzetét kelti viszont, hogy Kilián István közlését nem követik jegyzetek, Bardi Terézia pedig hol a fő-

szövegben, zárójelben, hol pedig lábjegyzetekben adja meg hivatkozásait. A könyv végén található, mindössze kétoldali bibliográfiáról nem derül ki, hogy az csak Bardi tanulmányához tartozik-e, vagy az egész könyvhöz, a névmutató pedig hiányzik. A képleírásokban közölt és a szerzők által idézett számozások megfelelnek egymásnak, kivéve egy helyen, ahol Bardi a 103. és a 105. képre Knapphoz képest

fordítva hivatkozik. Az olvasó tájékozódását segítik viszont a vastagon szedett képszámok, s a kötet nyomdatechnikai kivitelezése csak dicséretet érdemel. A Soproni jezsuita díszletkönyvről készült könyv reprezentatív kiállításával és vitára inspiráló tanulmányaival nagy érdeklődésre tarthat számot.

Békés Enikő

MARGÓCSY ISTVÁN: PETŐFI SÁNDOR

Budapest, Korona Kiadó, 1999, 312 l. (Klasszikusaink).

A kötet alcíme meglepő: *Kísérlet*. Először talán a szokott szerzői magamentésre gondolnánk, a feladat nagysága és a terjedelem ellentmondására. (Szó, ami szó: a sorozat terjedelme valóban nem ideális, alig több az Irodalomtörténeti Füzetekénél; a kötetcímek viszont – az író/költő teljes nevével – monografikus feldolgozást ígérnek, amit az életrajzi kronológia és a bibliográfiai összeállítás tovább erősíthet.) Amikor azonban a szerző, aki évtizedek óta kutatja és oktatja Petőfit, ugyanezt a megszorítást argumentálva is kifejti (5–8), látható, hogy alcímét kéretik komolyan venni, az öt nagy tanulmányt összefogó *A romantikus Petőfi* belső gyűjtőcímmel együtt.

Kányádi Sándor mesélte, hogy a székkelyföldi kisiskolások mint „Petőfi Sándor bácsit” köszöntötték: a költő, kivált, ha Sándor utónévre hallgat, csakis Petőfi lehet. Tudomásul kell vennünk, hogy az ország, sőt a nyelvterület lakossága zömének szemében ma is ő a poeta szinonimája – még akkor is, ha az 1973-as, felülről és ideologikusan vezényelt, kampányszerű születési évforduló túlhajtásának visszahatását tanárok és diákok körében máig

észlelhetni. Margócsy, aki 1988-ban pompás szöveggyűjteményt állított össze Petőfi politikai utóéletének dokumentumaiból („*Jöjjön el a te országod...*”), évtized múltán keserű evidenciát lát abban, hogy kötetét *A Petőfi-kultusz határtalanságáról* című tanulmányával kell kezdenie (11–47). Az elmúlt esztendő során nálunk is önálló tudományággá izmosodott kultusztörténet most már valóban elodázhatatlanná teszi az irodalomtörténet és a kultusz szétválasztását. Hiszen a Petőfi-utóélet nemcsak minden magyar kultuszok legnagyobbika, a kultusztörténet ideális kutatási terepe, de (és ezt mi tesszük hozzá) elérte az önmaga farkába harapó kígyó állapotát: azok, akik Petőfi mellett éltek, döntéseiben befolyásolhatták (mint Szendrey Júlia, Jókai Mór, Egressy Gábor – vö. 22–23), előbb bűnbakká váltak a fehéregyházi síkság fölől szemlélt életrajzokban, utóbb viszont, lefokozottságukkal, már-már az istennített személyiség képességeit kérdőjelezték meg: milyen lehetett az az ember, aki ilyen befolyásolókkal vette körül magát?

Csakhogy az irodalomtudomány Petőfiképének és a kultusznak immár elkülöní-

tett újjáépítéséhez először visszabontani szükséges, hiszen még katedrán vannak azok, akik az egyébként nagy tehetségű és versérzékeny Pándi Pál ideológiai bűvészmutatványain nevelkedtek (egy ilyen értelmezés pengeélesen pontos elemzése: 23–26), és érthető zavarukban inkább átugorják vagy megrövidítik a Petőfire szánt órákat. Okkal-joggal figyelmeztet Margócsy a külföldi recepció számbavételének hézagaira is (már az előszóban: 7): a göttingeni egyetem finnugor tanszékén számon tartott 22.500, nyomtatásban megjelent fordításra vonatkozó adat csak a német nyelvterületre vonatkozik! Napi feladatként jelentkezik viszont, hogy a Petőfi-fordítók előző nemzedéke kiöregedett-kihalt (az 1960-as, 70-es években tevékenykedettek), és – amint a mostani kettős évforduló meg a frankfurti könyvvásár is bizonyította – pótlásukra még középtávú elképzelésekhez elegendő kulturális közakarát sem észlelhetők.

Az előszó és a kultusztörténeti áttekintés végére érve világossá válik, hogy Margócsy maximális gondossággal farag erényt a szükségből. Az adott terjedelemben *kutatási stratégiát* vázol fel, amelyet összesen öt irányban képzel el (kultusztörténeti, irodalomszociológiai, alkotáslélektani, stílustörténeti-nyelvi és eszmetörténeti megközelítésben), és a mindegyiken tett jelentős lépéssel megteremti annak a szakmai párbeszédnek, vitának a lehetőségét, amelyiket az elmúlt évtizedben a Petőfi-recepció sajnálatosan nélkülözött, és amely létrehozhatja a modellálhatóan legjelentősebb utóéletben az interpretáció sokféleségének egymás mellett élését. Ennek érdekében *most* konstansnak veszi a Petőfi-szövegkorpuszt, a rá vonatkozó filológiai állításokat (5–6); ezek felülvizs-

gálata és esetleges bővítése is a kritikai kiadás feladata lesz. Induktív anyaga így – hogy ne zavarja az interpretáció feszességet – a jegyzetekbe kerül át, a legszemléletesebb szövegpélda vagy szakirodalmi hely említésével és utalással a nagyszámú többire (vö. 256–257).

Margócsy értelmezésében Petőfi „modern polgári író” olyan vonatkozásban (is), hogy az 1840-es évek megélenkülő lapirodalmában és kiadói konkurenciaharcái közepette nemcsak feltalálta magát, de – kizárólag a tollából elsőként megélve – tisztos középosztályi életszínvonalat is elért (71). E téren 1962, Törő Györgyi tanulmánya óta (*Petőfi anyagi helyzete = Tanulmányok Petőfiről*, szerk. PÁNDI Pál és TÓTH Dezső, Bp., 1962, 41–90) nem sok történt. Most néhány rendkívül találó megjegyzés készletet továbbgondolkodásra. Ilyen – példának okáért – a szerzői jog megíratlan korai története, amely előbb a romantikus triász kezdeményezéseként vetődik fel a Kisfaludy Társaságban, eljut a megszövegezett törvényjavaslatig 1844 őszén az országgyűlésen – és ott már nem kerül tárgyalásra, s nem szerepel az 1847. évi ellenzéki követutasításokban sem. (Vö. 59–60, a Jókai–Petőfi szerkesztette Életképek közleményével!) Soha nem gondoltuk végig, mit jelent az 1843/44. évi országgyűlés kudarca ebből a szempontból a Petőfi-generáció számára, és mit kölönknek. Talán azt, hogy neki van piaca a Pesti Divatlapnál a hetente „vágott” versre, szemben a Pozsonyból visszaözönlő költőtársakkal és literátus ifjakkal – Petőfi életében először kerül előnyös helyzetbe, nemzedéktársaihoz viszonyítva. Felmérendő még, hogy mit jelentett ez a csoport a pest-budai irodalmi életben; annak ellenére, hogy még Petőfinek sem sikerült

1845 elején szervezettebbé tenni „rűpöktársaságukat” (18–20 fő), ez 1846 tavaszára maradt. Vagy ilyen az írói név védjegyként funkcionálása (61–62), annak megemlékezésével, hogy az *Összes költemények* élén – és névjegyén is! – csak a magyarított családnév hat betűje áll; majd ennek kiterjesztési kísérlete az írófeleségre is (63).

A *Petőfi szerepdilemmái* (75–134) és A *romantikus Petőfi* című tanulmány (135–212) már konkrét versértelmezéseket is tartalmaz, és ezért várhatóan – a szerző szándékának megfelelően és remélhetően – nagyobb vitákat fog kiváltani. Margócsy az *Összes költemények* előszavában alkotói sajátosságnak, egyben kortünetnek megvallozt „szaggatottság” tartalmából indult ki, és azt egy „költészeti szerephármasság feloldhatatlanságából”, azaz az „önmaga korlátatlanságát hirdető individualizmus”, „a természeti-közösségi szerep” és a „profetikus vezér szerep” állandóan kereszteződő ütközéséből vezeti le; amelyekkel a költő folyamatosan szembenézve, saját helyét választások-döntések sorában kereste (92–95, 118–119). A bizonyításhoz használt versanyag, persze, nem a szokott antológia-szemponatok szerint való; nemcsak a *Felhők* és *Az apostol* újraértékelése szükséges ehhez, hanem olyan költemények „felfedezése”, mint például a *Falun* (123–124, 202–203), a *Szomorú éj* (124–125), a *Vízen* (166–167), a *Nem ért engem a világ...* (168), a *Tűz* (179), *Az éj* (187), a *Képzetem* (188) stb., stb. Mint a (sokkal hosszabbra is nyújtható) címfelsorolásból is látható, Margócsy a legfontosabb pontokon támadja a „nemzeti klasszicizmus” és a „lírai realizmus” kategóriáit. A romantika stílussajátosságait sikerrel bizonyítja a tájversek csoportján (202–212), és különö-

sen figyelemreméltók azok az oldalak, amelyeken a közhellyé vált nyelvi-stilisztikai felfogással – „Költészetében a dolgok újra azok, amik” (Németh G. Béla) – vitatkozik a szerző. Ehelyütt a magyarázat arra is, hogy a petőfieskedők miben nem tudták követni mesterüket, miközben „költészetének ’szótári’ jellegét, tárgyi megkötöttségét, szójelentéseinek elemi köznyelviségét átvehették vagy utánózhatták...” (166.)

Fontos és új mondandója van Margócsynak a romantikus költő antinomikus világképén belül a történelemszemléletről is. A történelem előrehaladásának hegeli ihletésű látomása mellett jelentkező kétségverseket (elsősorban a *Világosságot!* címűt) a szakirodalom eddigelé leküzdött válságjelként vagy ideológiai hangulatként értelmezte, pedig a történetfilozófiai kétely nem csak (körforgáselméletté kiépítve) ebben a versben érhető tetten, hanem most érzékeny részelemzések igazolják, hogy ez a poláris szemlélet azoknak a költeményeknek egyszerre „felemelő és elborzasztó” képanyagában is kimutatható (*Az ítélet, Föltámadott a tenger..., 1848, te csillag...*), amelyeket a nagy forradalmi látomások közé soroltak, és vezérmotívumaik alapján, nem is indokolatlanul (180–182).

Igen fontos megállapítás, hogy – noha irodalmunkban nemigen készült, az *Összes költemények* hivatkozott előszaván kívül, romantikus kiáltvány, önigazolás stb. – a gyakorlatban mindhárom műfajcsoportban megszülettek azok az alkotások, amelyek nemcsak markánsan igazolták a romantika eredetiségét, de egyenesen szellemiségének és stílussajátosságainak tűréshatárait próbálgatták. Petőfi így visszakerül Vajda Péter, Teleki László, Czákó Zsigmond, a

korai regényeit író Jókai Mór és Kemény Zsigmond társaságába; miközben persze az is igaz, hogy Petőfi maga nem élt ugyan a stílusirányzat megnevezésével, de a Tízek Társaságát mégis „romantikai iskolá”-nak tekintette (vö. 147).

Az eddig elemzett tanulmányoktól némileg elkülönül *A szabad elvű Petőfi* (213–239), amely eredetileg bevezetőnek készült a reformkori szabadelvűeket bemutató, az 1848-as forradalom 150. évfordulójára kiadott könyvsorozat Petőfi-szövegei elé. Most a szerző végre érvényesíthette szándékát: az egybe- vagy különírás itt ugyanis nem helyesírási kérdés és nem is szójáték. (Némi ironiával: a sorozat nem nélkülözhetette a liberalizmust átél, költői világába néhány eszméjét, vonását integráló, de nem szabadelvű Petőfit – újabb kultusz történeti adat!) Ehelyütt, a korábban igen magasra tett színvonal mérce alapján, arra vámnánk választ: vajon a politikus Petőfiben vagy életművének 1848/49-ben közvetlenül politikai hányadában szintén a polarizált világkép érvényesül-e (erre vannak korábbi utalások a többi tanulmányban), avagy Petőfi stratégia és taktika kettősségében, azaz profi politikusként cselekszik és ír-e. (Amire szintén akadnak jelek; gondoljunk például a Közcsendi Bizottmány kérésére ki nem adott *Dicsőséges nagyurak...* esetére vagy arra az 1848. május 27.-ről keltezett hírlapi cikkekre, melyben – a délvidéki szerb támadás hatására – bejelentette a köztársasági agitáció időleges felfüggesztését, és amelyet aztán 1848 őszén, a fegyveres harc

megindulása után versekben folytatott.) Margócsy érzékelte „a kijelentések és megfogalmazások ellentmondásai”-t (234), ámde kifejtésük ezúttal fölöttébb vázlatos maradt.

A kísérlet – bízvást elmondható – sikerült. Noha nem monográfia készült ezúttal, a tanulmányok és jegyzeteik között máris létezik a kötetben az a belső utalásrendszer (számos esetben pedig olvasás közben, gondolatban az olvasó is kiépítheti), ami a kutatási stratégia organikus voltát és egyben életképességét bizonyítja. Akadnak részletek, ahol a recenzens véleménye vagy kutatói tapasztalata eltér az itteni elemzéstől. Legfőbb hiányérzetünk például, hogy az *Összes költemények* önjellemző előszavának egy másik igen fontos passzusát, az „igazi magyar versformá”-ra vonatkozót Margócsy (még) nem elemezte, pedig nyelvészeti és stilisztikai felkészültsége, érzékenysége predesztinálja őt erre a feladatra.

A lényeg azonban most nem ez, hanem az, hogy jelentős munka született, amellyel a Petőfi-kutatás megkezdheti az újraépítkezés időszakát, és amelynek a laudáció is kijár. Margócsy István nem valamelyik divatelmélet jól-rosszul elsajátított és magyarított követelményrendszerét vagy más tudatformák (politikából, filozófiából, ideológiákból) kölcsönzött normáit használja elemzésre. Petőfi Sándor szövegeiből indul ki, és hozzájuk érkezik meg olvasója is.

Kerényi Ferenc

POZSVAI GYÖRGYI: VISSZANÉZŐ TÜKÖRBEN. AZ ÁLMOK ÁLMODÓJA EZREDVÉGI OLVASATA

Budapest, Argumentum Kiadó, 1998, 181 l.

Pozsvai Györgyi munkája narratológiai kiindulású elemzés, melynek ekként meghatározható metodikája mellől nem hiányzik a törekvés a vizsgált formai jelenségek történeti változataira, hagyományfüggő és hagyományképző karakterének kidomborítására sem. Azaz történeti-poétikai jellegű tanulmányról beszélhetünk, mely többnyire jelzi vagy implikációi révén elősegíti feltevéseinek historikusan érthetőségét, ilyen jellegű folytathatóságát. Mégpedig igen sokoldalú közelítéssel, szempontjainak és következtetéseinek árnyalt, színvonalas, meggyőző kifejtésével. Ezek közül először az elbeszélői pozíció és a narratívaképzés összefüggését érdemes említeni, mely egyébként is a legfeltűnőbb határozza meg Asbóth János regényének mai újraolvasását.

A modernizálódó epikában, így az *Álmok álmodójának* szövegében kulcsszerepet töltenek be azok az eljárások, melyek az elbeszélőnek a történet feletti uralmára vagy annak hiányára reflektálnak. Egyre fontosabbá válik, hogy a narrátor mennyiben jelzi és tartja fenn önnön fikción kívülinek mutatott státuszát, azaz mennyiben tudja-akarja e külső pozícióból integrálni, lineáris sorozattá formálni hőse vagy önmaga történetét, s hogy ezzel szemben mégis milyen mértékben válik a történetébe „beleíródó” alakzattá, ekként veszítve el mindentudása fölényét. A magabiztos rálátás kompetenciájának megrendülése révén pedig a regényalakok fejlődésének, sőt, autonómiájuk kialakításának a lehetősége kérdőjeleződik meg. Vagyis azon formaelvek válnak bizonytalanná, melyek

az Asbóth-regény vizsgálatához is mellőzhetetlen prózahagyománynak, a Bildung-típusú elbeszélésnek alapfeltételeit biztosították. Ezért Pozsvai Györgyi értelmezésének mindenekelőtt az írandó a javára, hogy narratológiai premisszái egyre inkább távolodnak az „én vagyok – én gondolkodom” beállítódásra hivatkozó elbeszélői ego feltételezésétől. Hiszen a vonatkozó kutatásokat fellendítő, részben itt is hivatkozott strukturalista elméletek távolról sem mindig küzdötték le a vélekedést, hogy az elbeszélendő emberi létnek e szubjektív énbe foglaltságából származik annak idői formája. Eszerint a történet elbeszélése mindig az elbeszélő tudásának következménye volna: a narrátor létezése megelőzné nyelvét és temporalitását, így konstruálná a szövegvilágot. A hasonló elgondolások felülbírálatát, az énnel a beszédben-konstituálódására figyelő interpretációt éppen a narrátor többféle funkciójának gazdagon árnyalt elemzése ösztönzi a kötetben, különösen a monológhelyzetek dialogikus távlatba helyezése, a „dialogikus monológnak” nevezett eljárás poétikájának kiemelése nyomán. Ezen belül kerülhetnek tárgyalásra immár a modernség paradigmatiszta elemei, elsősorban az aposztrofikus alakzatok, a megszólítások bipoláris feszültségében észlelhető jelentések, mint az egónak a másik felé fordulásából, a magából-kilépéséből, a beszédnek a heideggeri értelemben vett kifelé-mondottságából való létesülése. Mindez olyan epikus alakításokra utal, amelyek a beszélő én számára birtokolhatatlan tartalmú eseményeket implikálnak,

az én ezért mindig egy határon túlra, egy másik, idegen közegre vonatkoztatva, annak újra és újra felvillanó „tükrében” ismerhet önmagára. Belátható: a Velencét megszólító vonzalom (a találóan „verbum creans”-nak minősített „Te vagy Velence!” aposztrophé) szintén azt invokálja, ami megvonja magát, s a főszereplő annyiban ismerhet önmagára, amennyiben a tőle megvontra utalni képes, hogy ebben az állandó vonzottságában (vágyakozásban) engedjen utat létezése sohasem teljesen átlátható-birtokolható sajátosságainak. S hogy mindez a memória olyan modalitásként nyilvánul meg, melyben maga az emlékezés is időbe vetetten jut szóhoz, az a romantika óta alapvető tapasztalata az európai irodalomnak.

Mielőtt azonban túlságosan és történetlenül messzire mennénk a nyelvre hagyatkozó világban-bennelét néhány formációjának tulajdonításában, meg kell jegyeznünk, hogy éppen a dolgozatban kiemelt vallomásos dikció sajátossága figyelmeztet arra, hogy a „te vagy Velence” mondattal kezdődő, vonzás és vonzottság meghatározta dialógus mellett a regény beszélője (alakváltozatai ellenére) mégiscsak ragaszkodik önnön egységes mivoltához és egységesítő képességéhez – ezért nevezhető az „álmok álmodójának”. S noha saját szövege rendszerint fölébe kerekedik szándékainak, számos kudarcáról megfélekedve, lényegében mindvégig birtokolhatónak vagy feltámaszthatónak véli énelbeszélésének integráló-szervesítő kompetenciáját. Darvady Zoltán szövege – bár távolról sem az elbeszélő én puszta tárgyának mutatkozik az olvasó számára, hanem „saját szavainak szuverén hordozója” lesz – mégiscsak újra- s újrakondicionálja, mégpedig szubjektuma erőforrásá-

ban bízva, nyelve és sorsa fölötti (persze mindig látszólagosnak bizonyuló) hatalmát. Tulajdonképpen az ismétlődő kísérletek és ismétlődő kudarcok egymásutánjára, az illúziók feltűnésének és elvesztésének cselekménysorára vetül a történetét és önmagát integráló szereplői szándéknak és nyelvi megvalósíthatatlanságának feszültsége.

A dolgozatban említett polifonikus szisztéma pedig hajlékony magyarázó elvnek bizonyul ezen integratív aktusok szubjektivitásának és szétbomlásuk nyelviségének explikálásához, e folyamat egy modernista változatának kifejtéséhez. Ennek nyomán derül ki tehát, hogy például az eltérő beszédhelyzetekből megszólaló énformák kronotopikus elhelyezéséből nem hallható ki olyan markáns diszharmonia, mely a harmónia vágyképét eleve megtagadná a főszereplő számára. Lezáratlanság feltételezhető „csupán”, s nem összeegyeztethetlenség vagy esetlegesség. A térszerűen értelmezhető idő és az időiségként értelmezhető tér ugyan ellentmondások metszéspontjára helyezik a főszereplőt, de nem törik szét végleg szubsztanciájának önfenntartó illúzióit. Darvady Zoltán „álmai” – a manapság gyakran hivatkozott derridai idézettel szólva – a sorsnak lineáris folytonosságot, egy kezdetet és egy véget tulajdonító álmoknak nevezhetők, miközben e folytonosság többször is megtörik, anélkül, hogy álmodóját végleg felébresztené. De éppen ez a kettős (ellentmondásos) szituáltság hívhatja ki az olvasó azon reagálását, melyben immár levonható a következtetés is a kudarcok sorából. E reagálást látványosan segíti elő a vallomásra kívülről tekintő, jelöletlen nézőpont képződése: a fejezetekre tagolásban megnyilvánuló külső (paratextuális)

pozíciónak a narrátor-szereplő nevét magába foglaló reflexiója. Igaz, a szöveg itt nemcsak önmagát olvasó metapozíciót teremt a történethez, hanem megfogalmazza értékpreferenciáit is. A zárófejezet címe így hangzik: *Darvady Zoltán mindent elveszt és mindennél többet nyer*. De az értékelő keretezés irányadása könnyen dekonstruálható, többek között az ironikus olvasatot lehetővé tevő vendégsszövegek némelyikének segítségével.

Mindezzel összefüggésben jól érzékeli a monográfia, hogy a „ki vagyok én” kérdést exponáló vallomásosság előbbi formája kiválóan alkalmas arra, hogy subjektumának folytonos újraképzése mellett, de a kérdés állandó fenntartásával leépítse és átírja az énelbeszélés számos korábbi alakzatát. Elsősorban azokat tehát, melyek a fejlődésregény műfajához köthetők. Két fontos szempontot említenék, melyek Pozsvai Györgyi értekezésében nyomatékkal kerülnek elő. Az első a gyermekkor tematizálása, az „emberré formálódásban” – Rousseau-ra hivatkozva – fontosnak láttatott szerepe. Persze éppen az „emberré formálódás” önfeledten kiteljesedésbe emelkedő szakaszolását vonja kétségbe a gyermekkornak nemcsak meghatározó nevelődési kiindulópontként, hanem soha nem legyőzött, soha meg nem haladott stádiumként való vissza-visszatérése. A modernség emberképében így a gyermek- és kamaszkor nem pusztán a későbbi fejlődésre ható, újra és újra tudatosítható kiindulásként, hanem a nevelődés ívének egyszerű kezdeteként, hanem a lélektani változások okozati magyarázatát áthúzó, folyvást átminősülő és átminősítő, az egész élet lineáris bonyolíthatóságát drasztikusan széttördelő mozzanatként tűnik elő, hiszen a jelennel egyenrangú

(„mélypszichológiai”) és nem a fejlődésnek alárendelt stádiumot képvisel. Szintén tériesíti az időt, túllép az önmagát teleologikus beteljesedésében elképzelő humanitáson. Sőt, olykor éppen a továbblépés (mint egyre „magasabb” szintre jutás) lehetetlenségének a szuggesztiójával tagadja meg a „haladás” perspektíváját. Elég, ha Cocteau-tól Szerb Antalig vagy Musil-tól Ottlik Gézáig gondolunk néhány szerző közismert művére. E szövegekben a gyermek- és ifjúkor olyan világ és olyan nyelvezet, mely nemritkán az emlékezés aktusaiban mint a nyelvi előzottségnek hangsúlyosan kiszolgáltatott képzetekben érvényesíti destabilizáló hatalmát.

Az emlékezéstechnika mellett az itt adódó másik lényeges szempont a vallo-más néhány műfaji sajátosságát érinti. A napló- és a levélforma igen sokoldalú, többször előkerülő, történeti panorámába illesztett analízise a kötet legkiválóbb részei közé tartozik. Ezúttal különösképp sikerült rámutatni – és éppen a hagyományos retrospektív, ekként integráló jellegű soliloquiummal szembesíteni – az időiségük folyamatát birtokolni nem képes beszédformák műfaji elemeire. A dolgozat immár nyomatékkal reflektál arra, ahogy a naplóírás jelen idejűsége a fejlődés – és bármilyen elbeszélés – összerendezésének előzetes tudását kérdőjelezi meg, s ahogy a levélírás dialogikussága a szövegelemek egymást módosító változékonyságát feltűnővé teszi. Külön említésre méltó, a gyorsan gyarapodó szakirodalomban sem meglőzött leleménye Asbóth szövegének a szerelmes levelek visszaküldésének epizódja, amely az emlékezést az olvasáshoz, míg a felejtést (a múlttal való szakítást) az íráshoz, méghozzá e levelek másolásához köti.

A regénynek részben művészregényként való olvashatósága az interpretáció számára a fejlődési epika dekonstruálásának és az esztéta modernség tendenciáinak összjátéka felé nyit széles utat. A tanulmány e téren szimbolizmusról beszél, ehhez az irányzathoz köti az esztétizmus megjelenését úgy, hogy kevésbé domborítja ki annak nietzschei kiindulását, korszak-meghatározó erejű koncepcióját – az ontológiai teljességéről lemondó és a világot ehelyett művészi-szellemi teljességgel igazolni akaró törekvést. Ez különösen annak fényében hiányolható, hogy Darvady sorsában nyomatékka a világonfelülkerekedés romantikus (vagy romantikusnak tartott) prófétizmusa vall kudarcot: a főhős előbb – jellegzetes módon – politikus, majd költő akart lenni, de azért nem válhatott művésszé, mert nem adta fel a világra a győzelem igényével tekintő, anakronisztikus ars poeticáját. Ugyanakkor épp a hagyományos költőfunkció csődje teszi alkalmassá arra, hogy Velence szépségeit igazi modern „esztétaként” csodálja. Vagyis a romantikus program elvesztése utal a veszteség nyomán támadó modern elvárásra: a mű zárata, a Bánk-idézet („munkálkodó légy, ne panaszkodó”), minden ironiája mellett, mintha a győzelem és a kitartás viszonyának vonatkozó rilkei ellentétezéséből is megpendítene valamit. (A *Kalckreuth-rekviem* szavaival: „Győzést ki említ? Minden csak kitartás.”)

Pozsvai Györgyi munkája a 19. század vége irodalma jellemzésének kevésbé a paradigmatis mozzanatok és összefüggések kiemelésével, mint inkább az adott szöveg relatíve egyedi megoldásainak érzékeltetésével szorgalmazza folytatását, általánosabb poétikai továbbgondolását. E területen viszont számos új eredményt hoz,

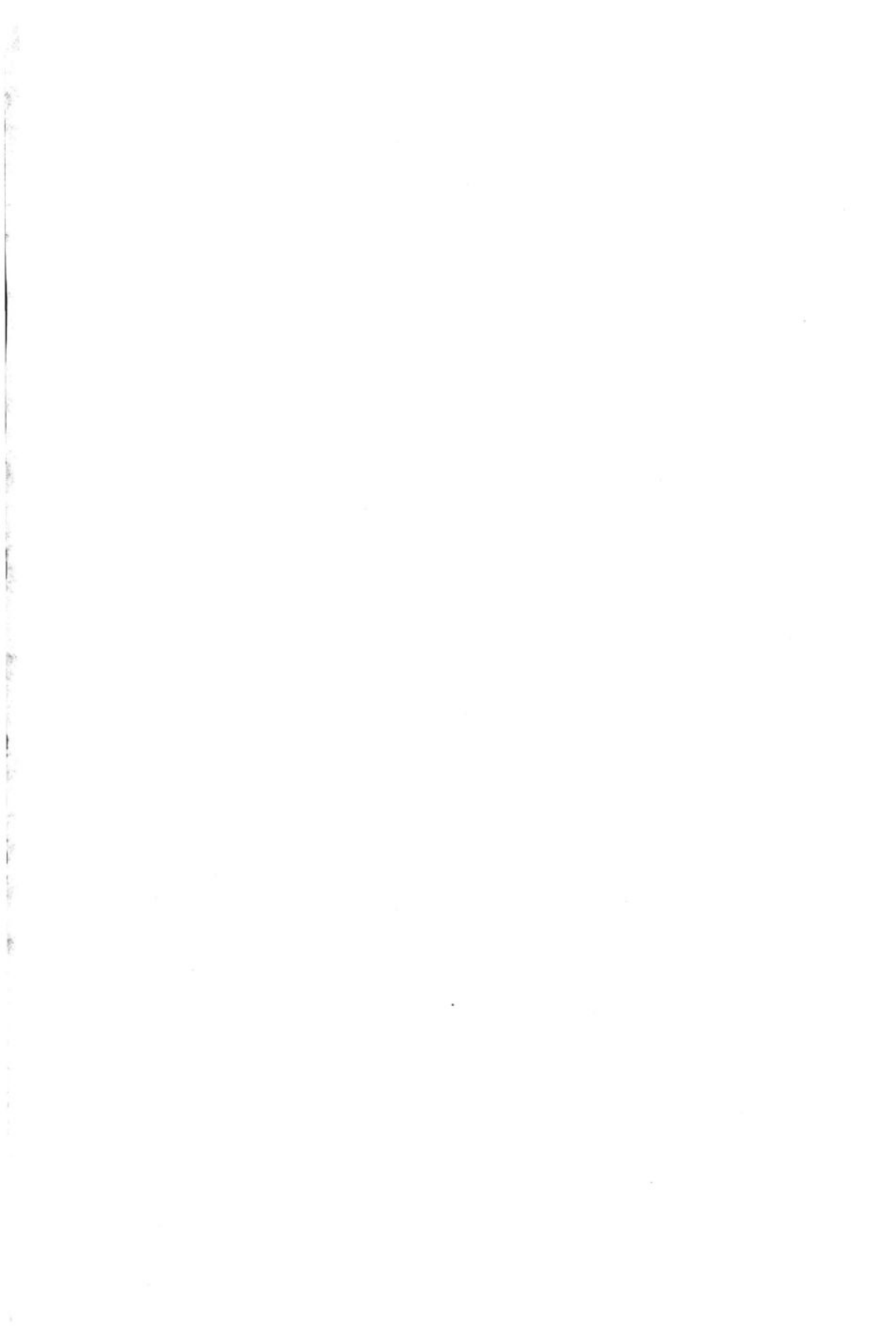
kitűnő megfigyelések sorát mutatja fel, főleg az említett narratológiai és műfajelméleti területen. Például az álommotívum funkciójáról, valamint a képiségről és a zeneiségről szóló fejtegetések kapcsán tér ki a szöveg nem eszközjellegű nyelvhasználatának kérdésére, s számos fontos, felfedezésszámba menő észrevételt tesz a mű modern értelemben vett autonómiájáról, poétikai zártságáról. Ezt nem cáfolja a vélemény, miszerint a társművészetekkel kezdeményezett párbeszéd ugyanakkor nagy mértékben árnyalja-gazdagítja mind a szűzsé, mind a stílus szintjének jelképzését. Sőt, hozzátehetjük, lehetőséget biztosít napjaink befogadásának arra, hogy szétfejtse a poézis (immár látszólagosnak nevezhető) hermetizmusát. A további kutatások e tekintetben még igen sok eredményt hozhatnak, nem kis részben Pozsvai Györgyi értekezésének kezdeményezései nyomán. A zenei és a képi vonzatú mozzanatoknak nem csupán intermediatív utalásait és innen nyerhető jelentéstöbbletet, hanem a befogadásban előidézett, annak imaginárius tartományát gazdagító energiáját is vizsgálni szükséges a továbbiakban. Mindezt nem véletlen, hogy az igen sokoldalú, számos lexikai, akusztikai, szintaktikai elemre kiterő interpretáció során a befogadás szempontja mind hangsúlyosabban kerül elő. Végül – a bevezető fejezetre rimelő kiegészítésként felfoghatóan – a zárszóban, vagyis az olvasat hozadékának birtokában már a beszélőnek mint individuumnak a létvilág egészét átfogni nem képes mivoltáról esik szó az egyre újabb értelmező perspektívák feltárulása kapcsán. Jelezvén, hogy a szöveg e „perspektívák” beszélgetéseként is felfogható, túllépve a narratori individualitásnak az első fejezetben exponált problémakörén.

Frappáns ötlet az értekezés végén az összevetés Kemény Zsigmond *A szív örvényei* című regényével. A fejezet határozottan és meggyőzően használja fel az Asbóth-regény elemzésének eredményeit, rámutatván, hogyan befolyásolja a későbbi szöveg tapasztalata a korábbi mű olvasatát. Ezen túl, a romantika-modernség kapcsolatát illetően is az eddigieknél cizelláltabb, műfajtörténetileg alaposabb összevetésekkel találkozhatunk. Rámutatván a szövegek kompozíciós „alapegységeinek” modulációira: a narratori és a szereplői hangok viszonyára, a levél- és a naplóforma, valamint az élőbeszédet idéző közlésmódok egymást decentráló karakterére stb.

Az elmondottakból következik, hogy Pozsvai Györgyi értekezése a megértés folyamatának mindig új és új stádiuma felé

való megnyílásról, állandó önkorrekciós mozgásról is tanúskodik. Igen szembetűnő a koncepció távlatának állandó szélesedése, felvetéseinek folytonos továbbgondolása és kiegészítése. Mindez hozzásegítette a szerzőt ahhoz, hogy a századvég fontos regényének a közelmúltban fellendülő kutatását, Németh G. Béla, Szajbély Mihály, Gergye László, Szilágyi Márton, Lappints Eszter, Palkó Gábor és Milbacher Róbert munkáit korszerű, igen alapos és értékes interpretációval folytassa. Hozzájárulván a korszaknak manapság megfigyelhető rekanonizációjához, mely egyre inkább az előtérbe helyezi a 19. század végének korábban többnyire csak peremhelyzetben lévő szövegeit.

Eisemann György

A folyóirat megjelenését támogatja

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója
Szedte és tördelte a szerkesztőség
Budapest, 2001

Borítóterv: Szentes Éva
A nyomdai munkálatokat a László és Tsa Bt. végezte
Felelős vezető: László András

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti a Balassi Kiadó
Előfizethető a Balassi Kiadó Terjesztési Irodájánál (1013 Budapest, Attila út 20.,
tel./fax: 214-9673) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a kiadó
Postabank 11991102-02120733 számú számlájára.
Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó Könyvesboltjaiban (1023 Budapest,
Margit u. 1., tel.: 212-0214; Kis Magiszter Könyvesbolt, 1053 Budapest, Magyar u. 40.,
tel.: 327-7796).

Egy szám ára: 600 Ft
Előfizetési díj a 2001. évi számokra: 3600 Ft

Külföldön terjeszti a Balassi Kiadó

SOMMAIRE

<i>Kecskeméti, Gábor</i> : Le genus iudiciale dans la littérature et dans la théorie de la littérature de Hongrie aux 16 ^e –17 ^e siècles	255
<i>Bene, Sándor</i> : L'application du modèle de la théorie de la communication historique dans l'histoire des idées politique en Hongrie – Le modèle des 16 ^e et 17 ^e siècles	285
<i>Takáts, József</i> : Huit arguments à l'appui du contexte primaire	316
<i>Eisemann, György</i> : János Vajda : <i>Sur les lieux de la perte</i>	323
Bulletin	
<i>Szentmártoni Szabó, Géza–Virágh, László</i> : Une injure hongroise et des puces de Pozsony (aujourd'hui : Bratislava, en Slovaquie) mises en chant dans un motet de Lassus	341
<i>Györe, Zoltán</i> : Des liens jusqu'ici inconnus dans la famille du poète Csokonai	359
<i>Gyüsi, László</i> : Un écrivain bâtarde : des erreurs dans la biographie de Géza Laczkó	369
Atelier	
<i>Jászberényi, József</i> : Contextes des œuvres ayant comme sujet le magnétisme de Ferenc Kölcsey	373
<i>Urbán, Aladár</i> : L'échec de Sándor Petőfi aux élections en 1848 et la Diète	397
Textologie	
<i>Mészáros, Ágnes</i> : Théorie génétique et édition digitale (Réflexions théoriques relatives à la publication d'une œuvre de Ferenc Kazinczy)	414
Bibliographie	
<i>Merényi, Annamária</i> : La bibliographie de László Ungvárnémeti Tóth	430
Documents	
<i>Daneloni, Alessandro</i> : Un document d'archives sur Péter Garázda	451
<i>S. Sárdi, Margit</i> : Des poèmes inconnus du 17 ^e siècle dans la bibliothèque de la paroisse de Zágón (aujourd'hui : Zagon, en Roumanie)	456
<i>Pajkossy, Gábor</i> : Ferenc Kölcsey vu par le service secret de la Diète en 1836	458
Début	
<i>Kerényi, Ferenc</i> : Sándor Petőfi, agent secret russe ?	465
Revue	
<i>Dávidházi, Péter</i> : Per passivam resistantiam. Változatok hatalom és írás témájára (Variantes sur le sujet du pouvoir et de l'écriture) (<i>Thimár, Attila</i>)	468
Nouveaux livres sur Johann Heinrich Alsted (<i>Szentpéteri, Márton</i>)	476
<i>Knapp, Éva</i> : Officium Rákócianum. Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságos-könyv története és nyomtatott kiadásai (L'Histoire du livre de prières intitulé d'après Ferenc Rákóczi et ses éditions imprimées) (<i>Bene, Sándor</i>)	486
The Sopron Collection of Jesuit Stage Designs (<i>Békés, Enikő</i>)	496
<i>Margócsy, István</i> : Sándor Petőfi (<i>Kerényi, Ferenc</i>)	502
<i>Pozsvai, Györgyi</i> : Az Álmodó álmodója ezredvégi olvasata (Une interprétation du roman de János Asbóth à la fin du millénaire) (<i>Eisemann, György</i>)	506

„»...in scripto aut e scripto aliquid controversiae nascitur.«”

„...a nyelv iránti [...] modern »bizalmatlanság« [...] interpretálható a jelek [...] azon posztmodern reflexiója felől is, mely érzékelésük fenomenalitásának (a nyomok vonatkozthatóságának) [...] »bizonytalanságát« [...] mutatja ki.”

„It suck'd me first, and now sucks thee...”

„Amikor az irodalomtörténész igyekszik fölépíteni az elsődleges kontextust a szövegek köré, arra tesz kísérletet, hogy újra hallhatóvá tegye [...] a sokféle szándék, hit, tevékenység és érzelem zaját, amely valaha a szöveget körbevette és érthetővé tette.”

„»Hogy a választás előtti este nem a kezes, hanem a szilaj ménes hajtatott haza főbírájának parancsára, s ők a választáson leendő megjelenéstől hámos lovaktól megfosztatván, ez által akadályoztattak.«”

„A változó világ és a változó élet olyan új szituációkat eredményeznek, amelyekben különösebb felhatalmazás nélkül is jelentős hatalom összpontosulhat valaki kezében.”

„Az imitációs készség fejlesztésének tíz nehézségi foka [...] között szerepel az ellentmondás gyakorlása is, amikor a növendék például Verrest védelmező vagy Catilina pártját fogó szónoklatokat készít. [...] olyasféle dolgok védelmezését tartalmazza, mint a csúfság, a tudatlanság, a vakság, a hülyeség, a részegség, a dicsőség elvesztése stb.”

„Ami a koronás ökröket, illetve a magisztrátusokat illeti...”

„»Olyan ön, mint a fertőbe hevert disznó, mely minden hozzá közeledőt kíméletlen bekever.«”

„Képviselőként szerszámnak ajánlotta magát.”

„Ő azonban felvet egy új megoldást is: a curvafia a Hérodotosznál előforduló kyrbasia, azaz hegyes perzsa süveg, hiszen szerinte a szó közepi hosszú s betűt könnyen összetéveszthették az f betűvel.”

„A templomban önfeledten és gyönyörködve bömbölő lelkész horizontja helyett a tudatos, igényes kommunikátor horizontja is érvényesen választható...”

„Az áttűnés, a »funkcióváltás« koncepciója egyébként odáig vezethet, hogy az utóbbi két évszázad egy romantikus kiindulás »átmeneteiként« válik értelmezhetővé.”

„A gondolatrendszerek, világszemléletek együtt, egymás mellett létezésének felismerése, tudomásulvétele mindig előrevívő a tudomány szempontjából.”